

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

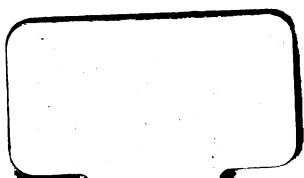
- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

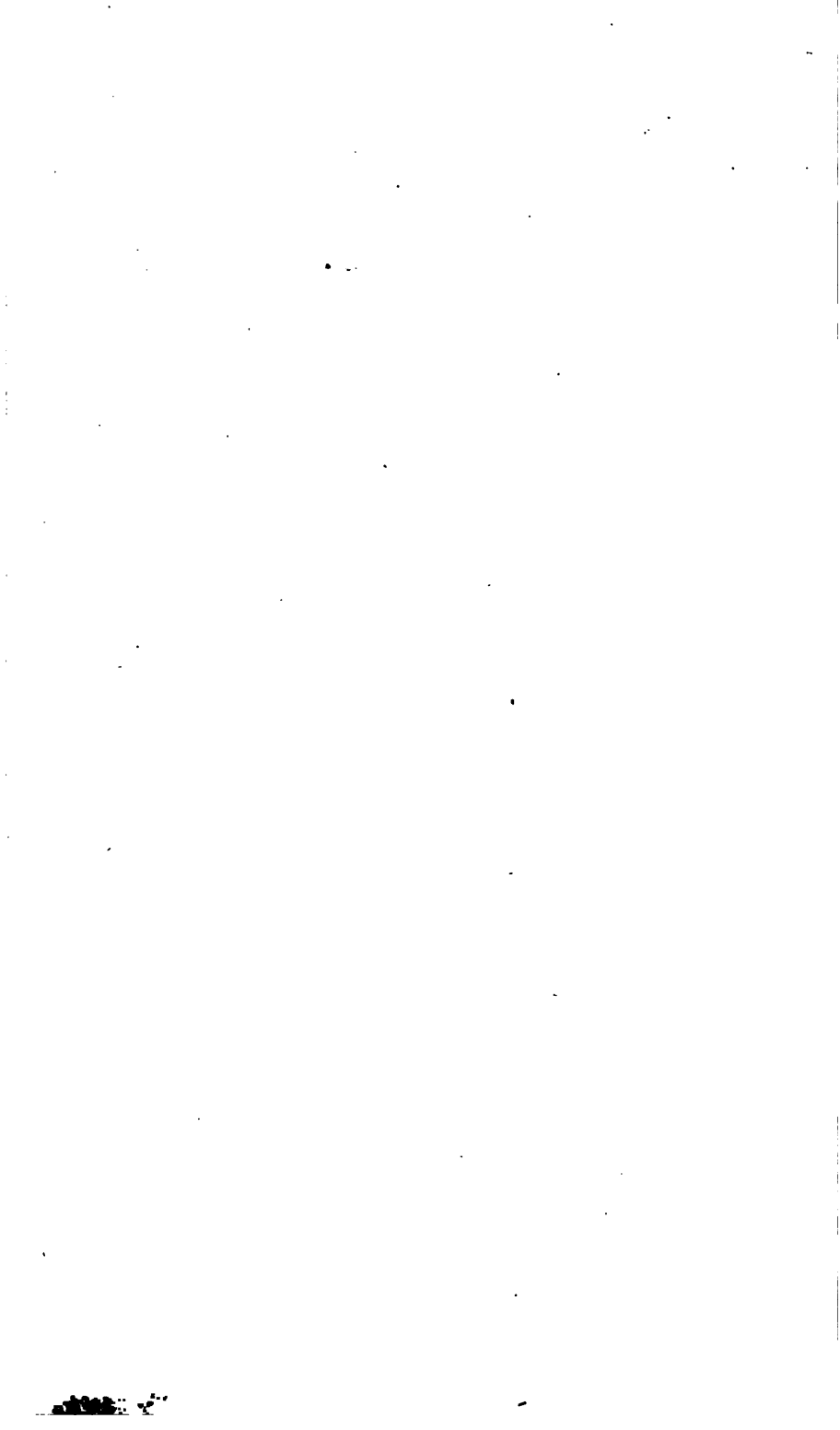
About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

35.

673.

CAJ. CRISP. SALLUSTII
BELLUM
CATILINARIUM
ATQUE
JUGURTHINUM

USIBUS JUV. ADCOMM.

AUG. PAPPAUR.

VOL. I.

VIENNÆ.
APUD FRID. BECK, UNIVERSITATIS BIBLIOPOLAM.
MDCCCXXXV.

673.

C. CRISPI SALLUSTII
BELLUM
CATILINARIUM
ATQUE
JUGURTHINUM
AD CODICES PARISIENSIS NUPER RECENSITUM
SELECTIONIBUS NOTIS ILLUSTRARE
ET
USIBUS JUVENUM ADCOMMODORE
STUDUIT
Augustinus Pappaur.

Praemittitur Tractatus De Vita, Genere Dicendi Et Scriptis Sallustii Cum Indice Potiorum Editionum.

Praefatio.

Studiosae juventuti, cui vivere mei muneris est, Sallustium ita paratum in manus tradere volui, ut absque versionum subsidiis a minus instructis quoque vel linguae vel antiquitatis notitia facile feliciterque legeretur. Suscipiendo id laboris operae pretium me latinitatis amantibus, et inprimis adolescentibus studiosis facturum jam eam ob causam existimavi, quod auctorem illum, totum compositum ad florentis aetatis ingenium et captum, plurima, unde proficiant, suppeditatum omnibus constet. Sallustius enim, ut ex mente Cortii loquar, proprietatem verborum, quam potest maxime, sequitur; rariores constructiones plurimas adhibet; brevitate sua suavissima lectores attentos habet, et permultis aliis auctoribus praeivit atque exemplar fuit, qui formulas ejus exprimere studuerunt: rati, tantum se ad fastigium elegantissimae descriptionis accedere, quantum Sallustio proximi aut aequales fuissent. — Unde Sallustium cum fructu legens viam sibi ad alios auctores, rerum gestarum scriptores potis-

simum, utiliter evolvendos munire recte dicitur. Ceterum ad illustrandum Catilinam et Jugurtham quem cursum mihi peragendum censuerim, unde potissimum lumina contulerim, paucis exponam.

Laborem hunc in eorum ante alios juvenum utilitatem et commodum suscepi, qui per classes grammaticales ex primorum elementorum curriculo laetos quidem perceperunt et uberes fructus, in hoc tamen literarum genere nondum eo usque processerunt, ut absque duce, quod viae superest, facile conficerent. Ad intelligendos autem veteres auctores juvenes et minus exercitati duo cumprimis desiderant praesidia: alterum, quo removeantur difficultates, quas in sermone ipso et dictione sentiunt; alterum, ad quod recurrant rebus ipsis impediti, quas illi scriptores vel stadium suum festinanter decurrentes et minus accurati, vel tanquam planas et abunde cognitatas, vel doctrina subtiliori altius elati, quavis denique de causa leviter transeuntes ad captum omnium non satis explicatas reliquere. Impedimenta igitur haec abstracturus, et illas difficultates soluturus, ut latinitatis simul studium in juvenum animis accendam, rationem auctoris explanandi hoc modo institui.

Textum elegi, quem emendatum atque ad codices Parisinos denuo recensitum obtulit *J. L. Burnouf*, qui cum sagax alias doctusque Cortius legi cuidam antiquae brevitatis Sallustianae nimis addictus in secundo amputandoque textu

interdum liberalior fuerit; Havercampi autem editio, utpote verbosior, spuria quaedam et Sallustio perperam obtrusa retinuerit, medium fere inter utrumque iter servavit.

Ad textum illustrandum subsidio mihi fuisse:

Commentarius ejusdem *Burnoufi*, ex cujus larga notarum copia haud pauca excerpti. (Plena hujus editionis inscriptio est: *Cajus Crispus Sallustius ad codices Parisinos recensitus cum varietate lectionum et novis commentariis, item Julius Exsuperantius e codice nondum explorato emendatus curante J. L. Burnouf, Parisiis 1821. 8.*)

C. Crispi Sallustii opera, quae recensuit et adnotationibus illustravit *Gottlieb Cortius*, (Lipsiae apud Jo. Frid. Gleditschii filium. 1724. 4.) qui omnium editorum diligentiam atque sedulitatem aequavit, crebroque vicit opere suo nobilissimo, et ad ingenium acuendum non minus quam ad indolem scriptoris linguaeque ipsius Latinae bene perspicendam perquam utili. Nam ad unum Sallustium illustrandum omnes suas divitias conferens latinitatis thesaurum aperuit, ex quo quam plurima mutuatus sum.

Sigeberti Havercampi editio, quae, locupletissima et splendida, Sallustii operibus novum lumen accendens *Amstelaedami* prodiit. 1742. tom. I. II. 4. Sed praeter aliquot notulas nihil ex ea transscripsi, cujus auctor minus pensi habuit eam proferre, quae publicis scholasticæ utilitati, animis et ingenio inserviunt.

Subinde consului editionem *Ant. Thysii*, (*Lugd. Batav.* 1677.) quae cura *J. Frid. Gronovii* accedente majorem auctoritatem fidemque nacta est.

Praeterea mihi ad manus fuit *Dan. Crispini* editio *Parisina* in usum Delphini, recusa *Londini* 1697. unde perpauca quaedam exempla ad usus meos transtuli.

Amplior fuit usus editionis, quam paraverat *Dr. W. A. Teller. Berolini.* 1790. 8.

Non absque fructu inspexi Sallustium *Bartholomaei Nardini. Brixiae* 1819. 8. et

Bellum Catilinarium cura *C. G. Herzog. Lipsiae* 1828. 8.

Hae sunt editiones, quas consulere copia fuit. In antiquitatum vero explicatione, et in definienda vocabulorum, praecipue synonymorum, significatione praeter memoratos auctores utilem mihi operam praestiterunt:

Auli Gellii Noctes Atticae. Coloniae. 1541. 12.

Franc. Sanctii Minerva. Amstelaedami. 1714. 8.

J. C. G. Ernesti Synonyma. Viennae 1814.

J. F. Noltenii Lexicon. Berolini. 1780.

G. H. Nieupoort de Ritibus Romanorum. Argentorati 1743.

Cellarii Notitia Orbis Antiqui. Lipsiae 1731.

Joh. Rosini Romanarum Antiquitatum Corpus absolutissimum. Amstelaedami. 1743.

**Roberti Stephani Thesaurus Linguae Latinae.
Londini. 1734.**

Ea supellectili auctus, et illarum editionum auctoritate suffultus studiose sum enisus, ut auctorem meum in clara luce ponerem. Notas non nisi latinas subjeci, quae pertineant aut ad rerum et antiquitatum explicationem, aut implicitarum periodorum naturalem structuram, aut constructionum difficiliorum planiorem interpretationem. Ad haec utilis opera visa est, synonyma, obscurarum vice praesertim, aliarum etiam vocum, substituere; synonymorum, data occasione, differentiam conquirere, et illa congerere, quae ad orationis virtutes atque sermonis latini naturam accuratius cognoscendam spectarent. Singulis capitibus, quo breviori labore rerum series conciperetur, argumentum praeposui. Operi autem ipsi tractatum de vita, genere dicendi et scriptis Sallustii, itemque indicem potiorum quarumdam editionum praemisi.

Haec praemonenda putavi, ut candidi iudices sciant, in quem scopum, ad hunc laborem animum applicans, intentus fuerim, et ex quibusnam fontibus, ne aliorum operam gloriam meam facerem, haurire mihi locus contigerit. Utinam, hisce stipatus copiis, nusquam lapsus claram lucem praetulissem studioso lectori!

Ita enim fore spem haberem, cui utilitati juvenum serviendi studium aculeus fuit, quo stimulatus molestiae dimovi sensum, quem talis

X

labor comitem habere solet; ut, ubi animadver-
tero, ex libro meo ad Sallustium utiliter legen-
dum compendii quid accessisse, industriae in
his rebus collocatae me nunquam poeniteat, sua-
vissimam, qua potui laborare, mercedem abstulisse
ratum.

Scrpsi Viennae. Mense Septembri 1833.

De
C. Crispi Sallustii

Vita, Genere Dicendi et Scriptis¹⁾.

C. Crispus Sallustius plèbeja sed honesta familia Am-
terni, Sabinorum urbe, natus est anno ab urbe condita 668.

¹⁾ Desumsi hanc vitam ex *Bartholomaei Nardini* editione, qui (quam operam Cortius jam suscepturus erat), notas, Sallustii famae a recentioribus inustas, quoad licuit, et veritas pateretur, pro sua in tam eximium virum admiratione et grata memoria diluere studuit. Ob eandem admirationem, qua Sallustio principatum in romana historia doctissimorum virorum auctoritate recte deferri censeo, eo prolixiori animo, quae Nardinus de Sallustii vita e fide dignis auctoribus contulit, aliorum censoriae aeveritati velim praeferrì, quod, quorum criminum et vitiorum nonnulli posteriori aevo Sallustium insimulaverunt, nemo suae aetatis scriptor unquam memoravit, etiamsi horum alii cum eo palam inimicitias exercuerint, alii adversas partes secuti sint. Pleraque ex iis, quae in Sallustium de turpissima sua vivendi ratione dicta sunt, deprompta esse videntur ex declamatione Ciceronis in Sallustium, in qua omnia, quae turpissima fingi possunt, conglomerata videmus. Sed illae duae declamationes, altera Ciceronis nomine adversus Sallustium, altera Sallustii nomine adversus Ciceronem, cum sint incerti auctoris (vide *Harlesii* notitiam scriptorum lat. part. II. §. 23. et *Fabricii Bibliothecam* lib. I. cap. IX.), et nemo credat, quae ibi contumeliose in Ciceronem congeruntur; injuriose dictis, quibus ibidem Sallustii fama contaminatur, fidem habere nullam

Mario VII. Cinna II. consulibus, annis ante Christum natum 85. Paullulum aetate provectus Romam a patre

aequum est: nisi forte statuere malimus, in alium ex familia Sallustiorum dicta esse, quae de nostro interpretari solent. (Vide *Chr. W. Dahl* Sallustii Catilina im Leben des Sallustius.) Ad hoc nostrae aetatis et magnae auctoritatis viri, inter quos *Burnouf* in vita Sallustii, *Fuhrmann* Handbuch der classischen Litteratur, in den biogr. Notizen von Sallustius, *Wielandus* in notis ad interpretationem Satyrarum Horatii, pag. 57. — 78., et ante hos *Cortius* in limine statim praefationis, Sallustii morum defensionem humaniter susceperunt. Denique auctoris nostri aeterna laudis monumenta intuitus, quis facile credat, Sallustium, qui virtutem tam eleganter calamo defenderit, et in aetatis suae vitia tam acriter invecus sit, qui toto pectore docuerit: „homines summa ope niti decet, vitam silentio ne transeant, veluti pecora, quae natura prona atque ventri obedientia finxit”; qui quasi symbolum morum suorum posteris hoc reliquit: „verum enim vero is demum mihi vivere atque frui animo videtur, qui aliquo negotio intentus, praeclari facinoris aut artis bonae famam quaerit” mores ipsius quod attinet, tam parum cum sermonibus consensisse? — „Sed, ait Cortius, per me sit ille moechorum praecipuus, postremus satellitum Caesaris; vendat domum paternam, adquirat magnificas alias possessiones, hortos celeberrimos, villas in urbium modum exaedificatas; ejiciatur ex senatu, ad iudices obtorto collo trahatur: et, si advocacy postulet, nemo audiat, nemo illi adsit, quid porro? Historiam ejus, aut potius particulas tantum incomparabilis operis legimus, cujus jam olim princeps dignissime est habitus. Latinitatem et eloquentiam admiramur, quae, cum ipse superstes esset, miraculo erat, et postea tot laudibus ab omni genere hominum ornata est, ut his judiciis triumphare et omnem invidiam vincere queat”.

Ceterum in vita Sallustii narranda praeter *Burnoufium* consulens *Harlesium* in vita Sallustii et *Fuhrmannum* maximam partem *Nardinum*, ut supra memoravi, secutus sum circumcisis, quae ille fusius tractaverat: quae vero de stili Sallustiani virtutibus disseruit, veterum quorundam ac recentiorum testimoniis augeri non praeter rem fore putavi.

missus studiorum caussa fuit. Ipse, ut plerique tunc temporis adolescentes, haud ferme armis atque equis corpus exercuit, sed animum in litteris agitavit, et, quod natura firmitus erat, ingenium in laboribus habuit omnis scilicet disciplinae studiosus et ejus praesertim, quae in discenda et scribenda historia versatur. Hac arte sibi ad reipublicae munera aditum facilem fore confidebat. Sed cum in ea tempora incidisset, quibus corrupti civium mores variis partibus atque factionibus forent; hinc, ubi attigisset aetatem, qua ferventior aestuat adolescentia, in tam depravata civitate victum ejus ingenium voluptatibus forsitan succubuit. Etenim constat, a nonnullis scriptoribus Sallustium veluti severae, quam verbis profitebatur, disciplinae violatorem acriter reprehensum fuisse: num merito, minime decusum est. Verumtamen licet juvenili ardore agi se devium aliquando passus sit, non mediocri tamen laude dignus habendus, quod, ea tempestate coorta Catilinae conjuratione, cui nedum flagitiosissimi cives, sed tot praeterea nobiles adolescentes rerum novarum cupidi nomen dederant, ipse unum et viginti tum annos natus se ejus sceleris societate non implicaverit. Vix aetatem honoribus petendis idoneam attigerat, cum quaestor electus fuit. Anno exacto, quo nihil ab eo memoratu dignum factum fuisse proditum est, sive ut se quieti daret, seu verius in aliorum munerum petitione repulsis acceptis offensus, ad historias conscribendas totum se convertit, populi quae romani res gestas memoria digniores delegit. Usus est propterea familiaritate Atteji Praetextati, qui Philologum se appellavit, et ab eo edoctus est de ratione recte scribendi. Consuevit Sallustius magno labore ac studio scribere, ut nihil non absolutum atque perfectum videri posset, quod ex ipsa lectione facile colligitur. Sed ipsum usque ad triginta annorum aetatem in iis litteris versatum ambitio partiumque studium avocarunt, civilibusque se abripi perturbationibus passus est. Ea tempestate A. U. C. 702. tribunatum plebis adeptus inimicissimis concionibus populum in nobilitatem exagitavit. Nobilitas vero injurias

ab eo acceptas memorans odium penitus animo fovebat. Anno itaque septingentesimo quarto cum census et lustrum haberetur a Pisone et Pulchro censoribus, senatu ejectus est. Cum in publicis muneribus versandi sibi jam facultas non esset, Sallustius ad illud studium se retulit, a quo impotentis animi cupiditates avocaverant, atque catilinariae conjurationis, quae se adolescente facta fuerat, historiam aggressus est: opus periculosae plenum aleae, cum et de hominibus, qui fere omnes adhuc viverent, et de rebus, quas quisque viderat audiveratque, scribendum esset. Eo maxime admiratione dignus, quod veritatis unice studiosus odio posthabito vel inimicorum suorum merita silentio non praetermiserit, ipsumque Ciceronem praecipue sibi adversantem praeclarum civem optimumque consulem appellaverit. Atque mea quidem sententia eo major ejus magnitudo animi eluxit, quo vehementiores aliusque insidentes cupiditates corde penitus potuit abradere.

In hisce studiis cum biennio esset ipse versatus, factum est, ut Caesaris patrocinio quaestor iterum crearetur, quo honestus ei in senatoriam dignitatem reditus foret. Anno U. C. 708. praetor factus cum Caesar debellato rege Juba Mauritaniam in provinciae formam redeisset, Sallustius, quippe qui victori non levi fuerat adjumento, propraetoris nomine ei provinciae universae praefectus est. Cum ergo ei subesset Numidia, illi in mentem venit bellum a Jugurtha, qui ultimus eorum regum fuerat, adversus Romanos gestum describere; quod quidem vetustis ejus regionis monumentis, natura et moribus incolarum inspectis, locisque, ubi decertatum fuerat, lustratis, quam diligentissime perfecit. His ille praesidiis mirum in modum accurate perspicueque potuit singula narrando repraesentare. In dubium revocandum non videtur, illum magnam ex Numidia pecuniae vim secum attulisse. Romam enim reversus agrum in Quirinali mercatus est, ibique magnificam aedem egregiosque hortos condidit, ex ejus nomine Sallustianos nupcupatos, omnium, qui Romae essent, pulcherrimos. Ejusmodi

concessimus hominum convicia in eum concitare debuerunt. Non quidem, quia apud plerosque, qui in provinciis fuissent cum imperio, usitatum non esset, ut ditiores domum redirent; sed quia in culpa eum deprehendisse juvabat, qui alios censorio dente carpserrat. Paulo post, Caesare interfecto, se patrono orbatum sentiens, remque publicam novis motibus exagitatam, reliquum vitae tempus per otium sibi transigendum censuit. Quapropter in Tiburtinam villam, quam a Caesare exaedificatam pulcherrimam emerat, secessit. Octo, quibus adhuc superstes fuit, annis supremam manum imposuit Jugurthae, majorique historiae, qua catilinaria cum jugurthina conjungebatur, cujus quidem pauca adhuc supersunt fragmenta. Ob ingenii, quod alacre fuit, virtutes summis viris gratus erat, et familiaris Cornelii Nepotis, Messalae, Nigidii Figuli, aliquamdiu etiam Ciceronis, maxime vero Caesaris, aliorum etiam, qui eo tempore animi nobilitate floruerunt. Vita functus est anno U. C. 718., Cornificio et Pompejo juniore consulibus, annos natus 50. Ex marmorea, quae Romae asservatur ejusdem herma, Augusti, ut credibile est, temporibus exsculpta, apparet fuisse eum facie decora, fronte grandi, rugosa et gravi, magnis oculis, densa ac promissa barba. Post ejus mortem hi de illo versus Romae scripti vulgatique sunt:

Hic erit, ut perhibent doctorum corda virorum,
Crispus romana primus in historia.

Ex communi scriptorum sententia Crispus Sallustius inter historicos latinos principem locum obtinet ¹⁾. In eo enim quisque inimitabile locutionis genus, elegans,

¹⁾ *Cornelius Tacitus Histor. lib. 3.* C. Sallustius rerum romanarum florentissimus auctor. *Augustinus epist. 5 ad Marcellinum.* Sallustius nobilissimus historicus. *Joann. Sarisberiensis, Policratici. 3. cap. 12.* Unde et Crispo, historicorum inter Latinos potissimo, sed et ipsi Ciceroni placuit, in malis factionem esse, quod in viris bonis vera amicitia est.

pressum et roboris plenissimum admiratur; quod tamen, ubi res postulat, eloquentia non caret. Nihil apud ipsum redundat, ut etiam nihil friget et languet; nihil quod fucum faciat; rude nihil et inornatum ¹⁾).

Gravem ubique sententiis, magna et seria persequentem, ab adulandi studio alienum, indagandae veritatis amore unice ductum invenies ²⁾).

¹⁾ *Philippus Beroaldus in praefatione Sall.* Crispus Sallustius ob elegantiam inimitabilemque in scribendo brevitatē assecutus est primas inter Historicos partes. — Etenim ita creber rerum frequentia est, ut verborum prope numerum sententiarum numero sequatur: ita verbis concinnus, ita elegans, ita pressus, ut nescias, utrum res verbis, an verba rebus illustrentur. — *Ex Christophori Coleripraefatione.* Videtur mihi Sallustius omnes docere? Tacitus paucos et doctos. Hic ad principatum maxime; ille ad omnes reipublicae formas utilis esse. Ille monere, hic cavere. Ille sapere, ut docearis: hic docere, ut sapias. Quid multa? Dignus Sallustio magistro Tacitus; dignior Tacito discipulo Sallustius. Ita enim ubique imitatur Sallustium ille, ut eum discipulum Sallustianum merito appellem. Quae vero stili elegantia in Sallustio? quae brevitās, quis nitor, quae eloquentia? Per hunc atticae Musae Romam etiam lustrarunt. *Harles Notitia scriptorum lat.* Cuique artis historicae et oratoriae gnaro stilique puri, elegantis subtilisque amanti placebit Sallustius. *A Gellius. lib. 4. cap. 15. Noct. Attic.* Elegantiā orationis Sallustii verborumque facundia et novandi studium cum multa prorsus invidia fuit, multique non mediocri ingenio viri conati sunt reprehendere pleraque et obtrectare. In quibus plura inscite aut maligne vellicant.

²⁾ *Helias Putschius circa initium dedicationis.* Is (Sallustius) enim est scriptor, qui unus eorum omnium, qui res populi romani domi militiaeque composuere, verissime cuncta est persecutus, indoctos docet, doctos delectat, et tot ingenii sui admiratores habet, quot lectores. *Macrobius Saturn. 3. c. 15.* Sallustius gravissimus alienae luxuriae objurgator et censor. *Harles Notitia script. lat.* Quae vitia ipsam urbem principesque sui saeculi contaminarunt, eorum evasit in libris acerrimus insectator et virtutum

In ejus autem scriptis quae narrationum varietas, jucunditas, ingenuitas? Summa vero prudentia et sagacitas in primis enitet in ea parte, quam politicen vocant; non vilis quidem et subdola, sed nobilis et magnanima, cum justitia semper et virtute conjuncta.

Sallustiana in dicendo brevis¹⁾ adeo commendata,

praedicator. *Augustinus de civit. dei* l. 1. c. 5. Sallustius nobilitatae veritatis historicus. *Joannes Bodinus*. De Sallustio, quod omnia fere ejus scripta intercederunt; non ita facile judicari potest, ex iis tamen, quae habemus, integerrimum scriptorem et rerum magnarum usu peritum fuisse constat. Ut enim Jugurthinum bellum verius scriberet, in Africam usque navigavit; libere tamen de rebus judicat: quid enim liberius est, quam in uno Caesare et Catone Romanorum omnium illius aetatis collocare virtutem?

- ¹⁾ *Functius de virili aetate*. Historici nostri stilus elegans et subtilis est, clarus tamen et infucata brevitate insignis. Nec desunt, qui principem esse velint generis dicendi brevis; ita quidem, ut ipse natura pervenerit ad perfectionem in eo dictionis genere, quod veterum ac recentiorum plurimi studiose conabantur imitari, paucissimi vix assequi poterant. *Aulus Gellius* l. 8. c. 1. Sallustius vel subtilissimus brevitatis artifex. *Seneca*. l. 9. *decl.* 1. *et controvers.* 25. l. 5. Cum sit praecipua in Thucydide virtus brevis, hac cum Sallustius vicit, et in suis illum castris cecidit: nam in sententia graeca tam brevi, quam salvo sensu detrahas vocem aliquam, constabit sensus, etiamsi non aequè comtus, attamen integer; at ex Sallustii sententia nihil demì sine sensus detrimento potest. *Sidonius Apollinaris in Panegyri Anthemii Augusti*:

Qua Crispus brevitate placet, quo pondere Varro,
Quo genio Plautus, quo flumine Quinctilianus,
Qua pompa Tacitus nunquam sine laude loquendus.

Quintilianus l. 10. c. 1. At non historia cesserit Graecis; nec Thucydidi opponere Sallustium verear; nec indignetur Herodotus aequari sibi T. Livium — sed affectus, praecipue eos, qui sunt dulciores, nemo historicorum commendavit magis; ideoque immortalem illam Sallustii velocitatem diversis virtutibus consequutus est; nam mihi egregie dixisse videtur Servilius Nonianus, pares eos magis quam similes.

sita est praecipue in magna et nimifica ingenii vi, nullis repagulis, quae vulgares homines detinent, irretita, quae pollens auctor non sistit, non quiescit, ubi alios necesse est quiescere: uno ictu oculi quaeque sibi objecta perspicuens viam vorat, cursum explet, metam celerrime attingit; non quod iter transversum et brevius arripiat, sed quod gradibus feratur maxime concitatis. Haec autem illa est immortalis Sallustii velocitas a Quintiliano tantopere laudata, quae sibi lectoris attentionem conciliat, eique conjectandi locum praebet, quod ipse siluit ac praetermisit, ne prolixior fieret atque aliorum perspicaciam offenderet.

Ex repetita ejus operum lectione major semper delectatio paritur; nova enim et mirabiliora deteguntur, quae primo intuitu oculos fugiunt. Brevitas insuper a verborum delectu oritur, stricta enim usurpat auctor et nervosa; vocabulis interdum utitur antiquatis ¹⁾ et prope obsoletis, quum ea censet animi sui sensis melius explandis accommodata: neque translata etiam dubitat adhibere, quae viris emunctae naris paullo audaciora videri possunt, dummodo pressa sint, efficacia, et magnum quiddam significantia.

Sed tanta in dicendo rapiditas nunquam intermissa, lectoris mentem, quae varietate gaudet, plus aequo defatigaret: neque id Sallustium latuit. Quare identidem gressum sistit, et si quae res ei se obtulerint majori consideratione dignae, in iis diutius immoratur, eas accuratius describit, poëticis etiam imaginibus et verbis exornat.

¹⁾ *Harles. Notit. script. lat.* Prisca et aevritatem catonianam amavit. *Ger. J. Vossius in historicis lat.* Ut Thucydidem non omnes probarunt, ita nec Sallustii dictio omnibus probabatur. Nam Asinius Pollio damnabat eam tanquam obscuram et in translationibus audacem. Imprimis vero reprehendi solet, quod antiqua verba ex Catonis Originibus exciperet; sed haec impedire non potuerat, quo minus a Tacito (at quanto viro!) rerum rom. florentissimus auctor diceretur. Augustino quoque lib. de Vita beata vocatur electissimus pensator verborum.

Nihil Africae sita ejusque incolarum natura legi potest elegantius. *Jug. c. 17.* neque minus elaborata est illa Numidarum castrorum descriptio, novaeque artis et industriae, qua usus est Marius, ut eo potiretur. *Jug. c. 92. et sqq.* Nonne tibi ante oculos obversari videtur Ligur ille, qui patriis montibus assuetus modo arborum ramis, modo prominentibus saxis admixtus per aspera locorum irrepit, novoque laetus ovans invento regreditur? Nonne ipsum cernis tubicinum ac centurionem manu stipatum huc illuc ire et redire, timidis addere stimulos, silices et radices laqueis colligare, uti se ipsos facilius sustineant, omnes praecedere, bono et magno animo esse adhortari?

Quid de praeliorum descriptione dicendum? Per medias hostium acies te auctor spectatum ducit; nec facta solum relatu digna, sed bellatorum etiam lineamenta exhibet, gestus motusque.

Quam graphice descripta celebris illa ad Zama pugna *Jug. c. 60.*, qua obsessi, prout Jugurthae se res haberent, e moenibus nunc laeti, nunc metu dejecti prostabant; ac sicuti audiri a suis aut cerni possunt, moneri alii, alii hortari, aut manu significare, aut niti corporibus, et huc illuc quasi vitabundi aut jacentes tela agitare videbantur.

Splendida vero et in primis illustris est pictura conflictus non longe ab oppido Cirtae *Jug. c. 101.* Quamquam egregius pictor, uti Rosa et Vernetius, poterit quidem adeo vivis et spirantibus paene dicam coloribus exprimere, ut sub oculos cadant, qui fugiunt, insequuntur, pereunt; equos equites una prostratos, castra armis et cadaveribus tecta, caedē omnia et luctu permixta, tellurem sanguine infectam: sed quomodo valeat saucios duces, qui nec quieti dare se possunt, exprimere? Quique, dum se erigere conantur, statim procumbant, viribus non animo deficientes? Fas erit aliis quidem extremas heroum morientium voces minarum plenas referre; at nemini in mentem venit ducem inter hostium cadavera procul a suis expirantem describere, qui eundem animi furorem, quo vivens ardebat, exanguis ore praese ferret *Cat. c. 61,*

Denique lector odit in Catilina ingenium malum pravumque, audaciam in ipso meliori causa dignam cogitur admirari.

In hoc vero Sallustius nemini est comparandus, in arte scilicet varia hominum ingenia ad vivum exprimendi. Si quem in suis narrationibus inducit, ejus primordia, indolem, studia, institutionem, virtutes et vitia recenset, id praecipue innuens, ad quod facta, quae ad ipsum pertinent, sunt referenda.¹⁾

Tot inter feminas, quae Catilinae se socias adjunxerant, Semproniam *Cat. c. 25.* auctor commemorat, scelestam, et impudicam, sed forma adeo praestantem, totque illecebris et blandiendi artibus instructam, ut plures in civitate corrupta sibi sectatores facile compararet. Cum autem in conjuratione, quae magno solet esse periculo, fortitudo animi non feminea requiratur; Sallustius nos praedocet, quod ipsa multa saepe virilis audaciae facinora commiserat. Ex iis, quae Sempronia egit, quid sit actura, licet arguere.

Non opus est Sallustio saepius, uti solet Tacitus, quae alii animo revolvunt, cogitationes et consilia explicare. Ea gaudet lector prospicere non ignorans, bene aut male hominum facta ex eorum moribus, studiis atque cupiditatibus proficisci. Ex indole Jugurthae et Metelli colligitur totam sibi armis et astu Numidiam alterum esse subjecturum, victorem alterum, disciplina militum in Africa restituta, a proelio discessurum.

Quod autem in hisce picturis majori est admiratione dignum, sua cuique propria inest imago et forma, nemini similis, quamquam altera alteri propius accedat: in singulis enim sunt gradus et limites, quibus inter se differunt, qui vix comprehendi possunt, ab hisque tantum

¹⁾ *Harles notit. script. lat.* Vitae rationem et consuetudinem hominum, de quibus agit, vivis depingit coloribus; et artifex in notationibus principum aliorumque describendis est admirabilis: frequens et acutus in sententiis: causas rerum scite indagat et aperit. — Res memorabiles perspicue, aperte pleneque, et tamen eleganter ediscrit.

scerni, di quorum perspicacissima est ingenii acies et cognitio humani animi penitissima. Sulla et Caesar pari ambitione capiti principatum exoptant, sed pro sua uterque natura diversis utitur artibus, ut id assequatur. Catonis probitas a probitate Catuli discrepat; ab audacia Antonii audacia Catilinae.

Sermo, quem auctor cuilibet effinxit, naturae adeo congruit, ut nonnulli, inter quos Plutarchus, conciones a Sallustio relatas, quae olim pronuntiatae fuerint, unas et easdem esse contenderint. Sed huic opinioni minime assentimur; in singulis enim elocutio Sallustii propria dignoscitur, si epistolam Catilinae ad Q. Catulum excipias *Cat. c. 35.*, non modo propter confusionem rerum et verborum, quibus est exarata, temporibus illis adversis tribuendam, sed etiam quia ejus exemplaria in tanto discrimine tota urbe disseminata fuisse judicandum est. Attamen censemus auctorem, Caesaris et Catonis nisi verba singula, sententias procul dubio intactas reliquisse, quod ipsis totque aliis, qui in eo aderant conventu, vivis adhuc et florentibus mendacii esset insimulatus, si eorum sermones ad lubidinem confinxisset.

Caesaris oratio *Cat. c. 51.* artificii et eloquentiae exemplar est splendidissimum. In ea enim sagacem virum et bene cautum agnoscis, qui Catilinae facinore intime laetatus, quin animum suum alicui aperiatur, cupit omnes novarum rerum studiosos ad suas partes pertrahere, et sub specie illius mansuetudinis et misericordiae, qua clarus factus fuerat, legibus, consuetudine patriae et exteris etiam exemplis fretus, fontes e mortis periculo studet eripere, ut eos sibi amicos reddat; et fama evulgetur se miseris esse perfugium. In Catonis vero sermone *Cat. c. 52.* quae insita illi erat severitas, odium in crimina, gravitas, dignitas elucet. Tetrico vultu et aspero quemque ad bene honesteque vivendum hortatur, aliosque et Caesarem praecipue acriter increpat, uti Stoicum decet, moribus integrum, vita inculpatum. Hae duae conciones fusius explicant, quod de Caesare et Catone

Sallustius innuerat. Idem adfirmari potest de concionibus caeteris, supra quam credibile est, eloquentibus.¹⁾

Catilinae oratio *Cat. c. 58.* ad pugnam milites inflammatur, quemlibet ex ignavo strenuum reddit, ex timido fortem. Marius *Jug. c. 85.* populum romanum alloquitur paullo negligentius et rudius, more militum; et qualem in verbis, talem se praebet in factis. Sulla, qui omnem lapidem moverat, ut sibi amicos pararet, pecuniae etiam vi et largitionibus, hanc animi cupiditatem, Bocchum alloquens *Jug. c. 102.* luculentius ostendit.

Hactenus de arte atque elegancia stili. Nunc vero de Sallustii historiae veritate dicendum est.

Sacri plures et profani scriptores Sallustium in suis narrationibus fide dignissimum testantur. *Auctorem certissimum* eum appellat divus Hieronymus de locis hebraicis: *nobilitatae veritatis historicum* divus Augustinus: eandem illi laudem tribuunt Vibius Sequester lib. de flum. et Petrarca.²⁾ Sed quibusnam argumentis horum summorum hominum innixa erat opinio, quum de factis ageretur, quae pluribus antea saeculis evenerant? Hoc iudicium ex difficili arte profectum arbitramur,

¹⁾ *Seneca Rhetor. Declam. lib. 3.* Orationes Sallustii in honorem historiarum legantur.

²⁾ Crispus Sallustius, nobilis historicus veritatis, quo fidelius res Africae complecteretur, libros Punicos perquisivit, peregrinamque linguam, per interpretem, flagranti studio scrutatus est, quin et maria transgressus dicitur, ut oculis suis crederet de conditionibus locorum. Bellum Jugurthinum conjurationemque Catilinae, compendioso et ad unguem, ut dici solet, castigato stilo complexus est, sed nullo famosior quam Historiarum libro, qui aetati quoque nostrae, ne certum ejus sileam dedecus, amissus est: veterum quidem testimonio illustris, apud nos solo jam nomine superstes. *Functius de vir. aest.* In historiis vulgo magna fides Crispo tribuitur: constat enim omnibus, quanto studio inquisierit in rei cujusque veritatem, et quanta peraspicacia verum a falso dignoverit. Ubi res postulat, sparsim accuratam urbium et praecipuorum in Africa locorum descriptionem exhibet, cum illi provinciae fuerit praefectus aliquamdiu ab Jul. Caesare.

quam callet Sallustius, persuadendi se vera semper et fide digna enarrare. Potest nonnumquam scriptor, licet ingenuus, mendax videri, quia veritas ipsa colorem aliquando et speciem induit mendacii; at sagax historicus fidem suae narrationi obtinet probabilem veroque similem reddens.

Quidquid Sallustius adserat, genere illo dicendi, quo utitur, libero et simplici, et si quid exponat, quod vix credi possit, eas omnes circumstantias profert, quibus verisimile habetur, atque omnem ex animo nostro suspicionem auferat, se aut errasse aut nos decipere voluisse. Quum aliquid sibi non satis est compertum, uti verum non tradit, sed dubium relinquit: *Nos*, inquit *Cat. c. 10*; *causam rem in medio relinquentur* et paullo post *Cat. c. 22*: *nobis ea res pro magnitudinis parum comperta est*. Alio loco, postquam dixisset, quibus monumentis suam narrationem deduxerit, subdit: *Causarum fides ejus rei penes auctores erit. Jug. c. 17*. Scriptori, qui se veritatis adeo studiosum exhibet; ne alioquin errorem inducat, integra fides negari non potest.

At praecipuus historiae finis utilitas est. ¹⁾ Ars igitur

¹⁾ *Ant. Mureti ad Sall. de Historia prolegomena*. In deliberationibus nihil utilius est cognitione Historiae, similia enim e similibus eveniunt. Quare si *πάντες ἀπὸ τοῦ δὲ τις εὐχάσται καλῶς* talis erit qui se in Historia diligenter exercuerit. Extant in Historiis praeclara exempla omnium virtutum, quibus animus ad imitandi studium accenditur. Neque ulla pars est Historiae, quae non prosit ad vitam. Vides bonis bene succedere, malis male? Disce qualia consilia sunt, tales plerumque esse et eventus. Vides bonis multa aspera atque incommoda objici? paupertatem, ignominiam, exilium, cruciatus corporis, etc. Disce ea mala non esse: neque tantum acerbitatis esse in eis excipiendis, quantum gloriae in fortiter perferendis. Vides homines improbos abundare divitiis, gloria, honoribus, potentia et similibus? Disce ea vera bona non esse. Nihil enim vere bonum est, nisi quod meliores eos, in quibus est, et laudabiliores facit. Sed facile est ad intelligendum, fructuosissimam esse Historiae tractationem: sed

tur historici ea est potissimum, ut lectores instruat, quin animum ipsi advertant, atque ethices praecepta narrationibus inserat, quae fere sua sponte effluere videantur: in hac vero arte Sallustius mirifice excelluit. Omnia ipse perspicit, uti re vera sunt, eaque narrat, uti perspexit. Varias hominum affectiones et cupiditates describit, quin ulla praecepta constituat. Et si quid aliquando considerandum proponit, id partem suae orationis efficit, cum eaque vinculo quodam conjungit: neque umquam a regulis justitiae recedit; quin immo nobilia et magnanima exhibet animi sensa. Multa inter hujusce generis exempla, quae nobis historiae Sallustianae suppeditant, unum tantummodo adducinus; cum nempe *Turpilius* praefectus *Jug. c. 67. unus ex omnibus Italicis profugit intactus* (an auctoris observatio); *quia illi in tanto malo turpis vita integra fama potior fuit, improbus intestabilisque videtur.*

In concionibus autem Sallustius praeceptorum minus est abstinens. Nec nos pudet, discipulorum more, Caesaris, Catonis Sullaeque sententias exaudire. Hac via Sallustius finem sibi propositum consequitur nos plura edocendi, quin suae modestiae desit, aut nostram superbiam laedat.

quidam eas ita tractant, ut summo studio nihil profutura conquirant. Quaerunt utro oculo luscus fuerit Annibal, utro Philippus, utro Horatius Cocles. Ac ne ludere me putetis, adfirmo vobis, vidisse me longam et accuratam disputationem hominis eruditissimi, Utro oculo male usus esset Vatinius. In quem etiam jocans dixi, De Vatinio quidem nescire me, eos certe, qui talia anxie quaerent, male ipsos utroque oculo uti. — Quaenam igitur observanda sunt? Livius: Ad illa mihi pro se quisque intendat animum, quae vita, qui mores fuerint: per quos viros, quibusque artibus domi militiaeque et partum et auctum imperium sit: labente deinde paulatim disciplina, velut desidentes primo mores sequatur animo: deinde, ut, magis magisque lapsi sint: tum ire coeperint praecipites: donec ad haec tempora, quibus nec vitia nostra nec remedia pati possumus, perventum est.

Ex hactenus dictis concedi posse nobis videtur, de Sallustio jure ac merito Martialem scripsisse:

Crispus Romana primus in historia.

Varias vero historias Sallustius stilo persequutus est, quae sunt ¹⁾:

1. *Bellum Catilinarium* sive *de conjuratione Catilinae*, quae incidit in annum Urbis 691., quo Cicero consul fuit.

2. *Bellum Jugurthinum*, contra Jugurtham Numidiae regem A. U. 643. sq. gestum. Temporum ordo postularet, ut Bellum Jugurthinum, utpote prius gestum, praemitteretur. Sed omnes editores consuevere hasce historias eo ordine in lucem emittere, quo ab auctore scriptae fuerunt. Scripsit autem Bellum Catilinarium anno circiter U. C. 704., postquam a senatu expulsus fuerat, et Jugurthinum anno 709., quum Numidiae praeeset.

3. *Sex libri Historiarum* populi romani, quae initium sumebant a Sullae abdicatione, et conficiebantur, quum lege Manilia Pompejus quodammodo supremus reipublicae dominator factus est: quod annorum duodecim spatium complectitur: ab anno scilicet U. C. 764., Isaurico et Pulchro Coss., usque ad annum 687., Tullo et Lepido Coss. Sed auctor narrationem suam repetens a dissensionibus inter Marium et Sullam in eorum reditu a bello Numidico exortis, historiam cum Jugurthino bello conjunxit, quae in Catilinae conjurationis initio desinebat. Magnum hoc opus undecimo aut duodecimo aerae christianae saeculo malo fato periisse probabile est. Petrarca enim aetate sua uti recens amissum dolebat (Vide not. 2. pag. XXII.) Id autem est eo magis deplorandum, quod in omnibus priscis auctoribus, qui romanae reipublicae historiam tradiderunt, multa hoc ipso temporis intervallo desiderantur. Ceterum quae apud varios reperiuntur fragmenta, collecta sunt a *Lud. Carrione* in sua Sallustii edi-

¹⁾ In enumeratione scriptorum Sallustii praeter Nardinum consului Fabricium in B. L.

tionem, et ab *Antonio Morebbino* ad calicem libri de Historia, Venet. 1568, 8. et Basil. 1579, 8.; quibus adiutus, magna ceteroquin doctrina instructos et mira praeditus ingenii sagacitate, vir nunquam satis laudandas *de Bros-ses*, res Romae septimo saeculo gestas perpetua, eaque accuratissima, narratione exsequutus est. (Plura de hoc opere leges apud Fuhrmannum. Handbuch der klassischen Litteratur der Römer. II. Band, II. Abth. pag. 581.)

4. *Duae Orationes* (sive *Epistolae* potius) *de Rep. ordinanda* ad Caesarem missae cum in Hispanias proficisceretur contra Petrejum et Afranium victo Cn. Pompejo. Duas hasce Orationes primum in lucem edidit *Pomponius Laetus*, et separatim notis illustravit *Christophorus Colerus*; Ambergae 1599. 8. Magna deinde inter eruditos viros orta est controversia, utrum haec scripta Sallustio, an alteri saeculi subsequenteris auctori, sive potius alicui medii aevi declamatori essent tribuenda; et pro diversa eorum opinione alii summis ea scripta laudibus efferebant, alii deprimebant adeo, ut non solum aureo latinitatis saeculo, sed etiam inferiorum temporum scriptore, mediocriter in litteris versato, indigna existimarent.

5. *Declamatio in Catilinam* et alia *in Ciceronem*, Porcii Latronis potius aut Vibii Crispi, vel alterius non insulsi Rhetoris antiqui quam Sallustii esse creditur a viris doctis. Vide Vossium lib. III. de vitis sermonis cap. VI.

Editores Bipontini septem classes editionum constituunt, e quibus antiquissimas quasdam et potiores potissimum memorare satis habeo. *Prima* aetas efficit classem ab a. 1470. usque ad annum 1490. Quenam princeps sit editio, nondum explorata cognitum est. Princeps vulgo habetur.

1470. *Veneta* per Vindelinum Spirain, fol. Col. in praef. ad Sallustium iudicat, eam non esse ejus pretii, cujus vulgo principes editiones habentur, immo plurima esse immutata, plurima infeliciter intrusa.

— *Romana* prodit sine nota loci typographiae. Hanc ex

egregio codice profectam esse; scribit Havercamp. Haec Harlesio prima videtur.

Parisina Udalr. Gering. recognit. a Phil. Beroaldo 4. sine anni nota. Hic optimo codice usus videtur Harles.

Aetas haec habet 14 editiones.

Aetas *secunda* nomen habet a Pomponio Laetio, qui multis vituperantibus, aliis extusantibus illius operam, novam proposuit recensentem. Quae vero prima sit ex editionibus Laeti, num Romana, an una ex Venetis, nemo dixit. Praeter Laetum illustres hac aetate interpretes accedunt Laurentius Valla, Badius etc.

1490. *Romana* cum commentar. Laurentii Vallae per Eucharium Silber 4.

1502, *Venetis* Pomponii Laeti fol. Hoc in vol. continentur: Pomponii ep. ad Mapheum. C. Cr. Sal. bellum Catil. c. comment. Isaur. Vallensis. Porcii Latronis declam. contra L. Catil. C. Crispi Sal. B. Jugurth. c. comm. praeclarissimi fratris Jo. Chrys. Soldi Brixiani. C. Cr. Sal. variae rationes et libri ejusdem historiarum excerptae. C. Cr. Sal. vita. Romae per Pomponium emendata, Brixiaeque per Jo. Britannicum diligentissime revisa. In calce libri anni notatio.

1504. *Parisina* Badii C. Cr. Salustius ab Ascensio familiariter explanatus fol. Ed. rara et nitida. Litterae initiales coloribus et auro distinctae. In prima littera O, effigies Ludovici, Galliae Regis recusa saepius est Lugduni et Parisiis.

Aetas haec habet 20. edd.

Tertiam aetatem inchoavit Aldus Pius Manutius cum Francisco Asulano, qui ex codicibus textui salutarem adtulerunt medelam.

1521. *Aldina* de qua Asulanus in praefat. jactitat, Sallustium ab omnibus paene vitiis esse liberatum: en inscriptionem editionis eximiae! C. Cr. Sal. de conj. Catil. Ejusdem de bello Jugurthino Orationes quaedam ex libris historiarum Cr. Sallustii. Ejusdem

orationes, quatuor contra L. Catil. Porcii Latronis
declam. contra C. Catil. Quae omnia solerti nuper
cural repurgata sunt, ac suo quaeque ordine optime
digesta. In calce: Venetiis in aedibus Aldi et And.
Soceri, mense Januar. 1521. 8.

1537 (circiter) *Parisiis*, ex typographia Petri Vidovae.
8. ex qua plures aliae emanarunt edd. Inscriptio ope-
ris haec est: C. Gr. Sallustii de L. Catilinae conju-
ratione et B. Jug. historiae, cum reliquis orationi-
bus; his accesserunt Philippi Melanethonis et Jac.
Bononiensis adnotationes. Praeterea flosculorum
Sallustianorum, ac rerum notata dignarum index.
Aetatis hujus edd. sunt 19.

Quarta aetas ortum debet diligentiae Jo. Rivii Ger-
manici. Glareanus quoque extendavit contextum ex co-
dicibus, sui vero codicis amori plus justo induxit, ini-
quiper lectioni Aldinae, melioribus forsitan codd. nixae.
Paulus Manutius in colligendis Sallustii fragmentis lau-
dabilem posuit diligentiam, Agmen claudit Cypr. a Popma.
1538. *Glareani* in Sall. annott. prodire. Basil. 8.

1539. 8. et 1542. 8. Lipsiae Sallustius prodiit ex Jo. Rivii
castigationibus. Ingenii vim aciemque judicii collau-
dat Wasse in praef. Rivii adnotationes frequenter
addebantur aliis, quae sunt insequutae, editionibus.
1557, *Aldina* cum scholiis brevibus quidem at doctis *Aldi*
Manutii, nepotis, additis fragmentis ab eodem col-
lectis. 8. repet. Romae 1563. et Antwerp. 1564. 8.
lectio crebro discedit a superiorum editionum con-
stitutione formaque.

1564. *Basiliensis* c. n. integris Vallae, Badii, Soldi.
Jac. Bon. Omniboni, Zanchii, Rivii et Glareani,
accedit Constantii Felicij Durantini liber de conjur.
Cat. ad Leonem X. per. Henr. Petri.

1572. c. n. *Cypr. a Popma*; Loxan. 12. qui sex codd. lau-
davit, textum interdum immutavit, editionemque
paravit criticis utilem memoratu dignissimam.
Aetatis hujus edd. sunt 29.

Aetatem *quintam* ornarunt Ludovicus Carrio, qui

Sallustii scripta, quae supersunt, multis millibus, ut ipse profitetur, locis meliora edidit illustravitque notis; tum P. Ciacconius, Hel. Putschius, Muretus et Christ. Colerus hac aetate profuere Sallustio.

1573. *Carriquis* c. n. ejusd. Antwerp, ex officina Plantin. 8. rep. apud Petrum Sant Andreanum 1574. 8. de-
nuo recensita Antwerp. 1579. 8. II. vol. cum lucu-
lenta fragmentorum accessione, hactenus non edi-
torum. Editio adcurata et elegans.

1594. c. P. *Ciacconii* novis notis. Lugd. Bat. ap. Ra-
phel. 8. editio praestans.

1602. c. n. Hel. Putschii et Ciacconii Lugd. Bat. ap.
Plant. 8. Aetatis hujus 18. sunt edd.

Aetas *sexta* a Jano Grutero maxime progrediens per
centum annos ad Wassium usque. Gruterum vero
principem lectionis Sallustianae ex 14 Mss. et edd.
vett. repurgandae, corrigendae et stabilendae se-
cuti sunt et alii illius curatores, e quibus Jo. Phil.
Pareus prae reliquis laudandus, et Aus. Popma.

1607. *Gruteriana* c. n. Rivii, Glareani, Manntii, Pop-
mae, Carrionis, Palmerii, Ciacconii, Ursini, Put-
schii, Doussae et Gruteri. Francof. 8.

1649. ex nova recensione Jo. *Philippi Parei* edebat cum
animadversionibus et notis Daniel Pareus. Francof.
ad Moen. 12. Dan. Pareus rem quidem criticam
non negligit, attamen potissimum versatur in col-
ligendis similibus sententiis locisque alienis, quae
vel Sallustius imitatione expresserit, vel ab Sallu-
stio acceperunt colorem.

1690. *Thysio-Gronoviana* c. n. v. Amst. ex offic. Henr.
et vid. Theod. Bohm. 8. Haec reliquis Thysio-Gro-
novianis praeferrī solet.

Hujus aetatis codd. sunt ad 50.

Aetatem *septimam* duxerunt Wassius, Anglus et
Cortius, Lipsiensis doctor, qui Gruteri vestigiis insisten-
tes lectionem vulgatam magis amputarunt. Illi vero cri-
tici quamdam Sallustianae brevitas, a veteribus jam
cum vituperatae tum laudatae, formam animo imbiben-

tes, ~~vel~~ contra codicum auctoritatem fidemque voculas, quae in oratione posse salvo sensu abesse sibi scilicet videbantur, vel e contextu eiecerunt, vel in notis id facere suaserunt. Hinc editores Bipontini et frequentius Princeps hispanus aliquoties deseruerunt illos, pleniorē lectione revocata: eoque ipso novam dederunt recensione, novamque quasi inchoarunt aetatem.

1710. *Josephi Wasse* Cantabrig. 4. Is vero lectionem Gruterianam secundum eodd. Mss. Anglorum et quarum copia erat, edd. vett. constituit, notasque optimorum interpretum et suas adjunxit, vitam Sall. a Clerico scriptam praemisit, fragmenta vett. hist. c. n. Aus. Popmae, Julii Exsuperantii libellum et decl. in Cat. tandem indicem Latinit. addidit.

1724. e rec. et c. adnot. *Gottl. Cortii* Lipsiae 4. Accedunt fragmenta veterum historicorum, Constantius Felicius Durantinus de conjuratione Catilinae, et index necessarius. Commentarius est thesaurus latinitatis: Basis quidem est ed. Wassiana, at illa recensione non contentus Cortius ex codicibus mssptis XXX amplius et editionibus multis antiquis saepius emendavit et restituit, nec vero rarius, ingenio plus justo indulgens, a vero aberravit. Quo magis vetustatem ultimam aut brevitatis formam, quam animo informaverat, redoluit scriptura, aut lectio aut conjectura, eo lubentius illam amplexus est. (Vide severum Bipontinorum editorum judicium de Cortiana corrigendi ratione). Nihilo tamen secius est Cortius optimus latinitatis Sallustianae interpres, et ejus editio praestantissimis adnumeranda.

1742. *Sigeberti Havercampi* Amst. II tomis. Editio splendida. Textum sequitur praecipue Wassii, tum Gruteri, a quorum lectionibus nunquam discessit. Contulit XI Mss. Belgica. Notas ed. Gruterianae integras dedit, praeterea notas Coleri, Graswinkeli Comm. in B. C. Ruperti obs. Palmerii spic. et Aus. Popmae opusculum. Varias lectt. Mss. et edd. medio inter textum et notas loco posuit. Index II. sive

grammaticus et criticus repletus est exquisita doctrina, multaque alia auctorum loca explicat corrigitque, quae vero haud ubivis satis accurate declarata sunt, nec facile a quoquam hic quaeruntur. In altero tomo adjecit Aas. Popmae opusculum de usu antiquae lect. in quo plurima Sallustii et historicorum veterum loca illustrantur. Ipse de suo nihil addidit, et tamen textus velut cymba in oceano, ita in notis natat; oneratque potius lectorem, quam adjurat.

1773. *Christ. Briegleb* in usum scholarum edidit Sallustii B. Catil. et Jugurth. e recensione et cum selectioribus Cortii adnotationibus et adjecit Glossarium Sallustianum, Coburgi. 8.

1779. Studio *societatis Bipontinae* prodierunt Sallustii opera, novissime recognita varietate lectionum notulisque selectis aucta. Biponti ex typographia ducali 8. Editores eruditissimi, consultis optimis exemplaribus, praecipue Aldino, quae sibi viderentur, optimas delegerunt lectiones. Altera editio a. 1780. subsequuta est, quae in titulo accuratior vocatur et auctor.

Aetatis hujus edd. sunt 27.

Ex editionibus, quae proxime subsequenti et novissima aetate lucem conspexerunt, potioribus sunt:

1790. *Berolina* 8. in usum scholarum, quae continet recensionem novissimae versionis Hispanicae, examen variarum lectionum, interpretationem locorum, indicem latinitatis, curante *Dr. W. A. Teller*. Basis est lectio Cortiana, a qua vero saepius recedit. In interpretatione locorum, sententiarum et elegantiarum circa illos praecipue locos commoratur, quos praecedentes interpretes non satis explicatos reliquerunt.

1800. Sallustii Catilina. Herausgegeben von *W. Dahl* Braunschweig. 8. Hanc ed. Fuhrmannus magnopere commendat. Faustis quoque omnibus in B. Catil. operam posuerunt: *F. Kuhn*, Leipz. 1828. 8. et *C. G. Herzog*, Leipz. 1828. 8.

1801. *Leipzig* 8. C. Cr. Sallustii Bellum Catil. mit einer historischen Einleitung, Inhaltsanzeigen und erläuternden Anmerkungen zum Gebrauch der obern Klassen der Gymnasien von *Jo. Dav. Büchling*; et anno subsequenti B. Jugurth. ibidem et ab eodem simili modo illustratum. Textum elegit Cortianum, cujus tamen corrigendi rationem non ubique sequutus est. Aliorum interpretum studia ad suos usus transtulit: quaedam de suo addidit. Editio commoda et perutilis.
1812. *Lipsiae*, 8. C. Cr. Sallustii opera, exceptis fragmentis, omnia edidit, et prooemio quadripartit., argumentisque capitum praemissis, eam quae in scholis legi solet partem notis illustravit *M. Henr. Kunhardt* Gymn. Lubec. prof.
1821. *Parisiis* 8. curante *J. L. Burnouf*. (Vide praef.) Editio splendidissima.
1821. *Züllichau*. 8. Sallustii Cat. et Jugurtha. Recognovit et illustravit adnotationibus O. M. Müller.
1823. — 26. *Basileae*. Sallustii opera recognovit var. lect., e codd. Basil. Bernens. Turicens. Paris. Erlangen. etc. coll. comment., atque indices locupletissim. adj. *Fr. Dorothe. Gerlach* Vol. I. et II. 4.
1825. *Lipsiae*. Vol. I. 8. maj. Sallustii, quae exstant, item epist. de republ. ord. Declam. in Cic. et Pseudo-Ciceronis in Sall., Jul. Exsup. de bellis civil. ac Porc. Latro in Catilinam. Ex recens. et cum integr. adnot. Theoph. Cortii et variis lect. libror. recens. collat. accurat. edid., vitam Sallustii et notit. litterar. praemisit, divers. lect. Haverc. in Fragm. etiam Gerlach, suosque comment. atque indices adjec. *G. H. Frotscher*. Acced. Constant. Felic. Durantinus de conjur. Catil., itemque vet. histor. fragm. plenius et emend. edita.
1825. *Hannover*. 8. maj. Sallustii opera ad optim. edit. fidem scholar. in usum cur. *G. H. Länemann*.
-

C. Crispi Sallustii
Bellum Catilinarium,
sive de
Conjuratone Catilinae.

Homo ille inter cetera animantia eminet, qui rationi convenienter vivere, et praeclaris factis memoriam sui quam maxime longam efficere potius conatur, quam divitiarum et formae fragilem gloriam quaerere. — In re militari virtus animi cum vi corporia conjuncta esse debet.

I.¹⁾ **O**mnis homines, qui sese student praestare ceteris animalibus, summa ope niti decet vitam silentio ne trans-eant, veluti pecora, quae natura prona atque ventri

¹⁾ *Cap. I.* In quatuor primis capit. exponit Sallustius, qua ratione ad scribendas historias impulsus fuerit: Scilicet hominem decet aliquam sui memoriam relinquere; quod quidem certius rectiusque fit ingenii, quam corporis vires exercendo. — Porro vel res gerere, vel ab aliis gestas scribere, utrumque et ingenii opus est, et gloriam affert. — Quum vero et ipse olim publica munera obierit, jam molestiis absterrius, otium suum ad perscribendas res gestas populi romani conferre statuit. — His omnibus multa, sapientissime quidem excogitata et egregie dicta, sed nihil nec ad hanc, nec ad aliam quamvis historiam pertinentia interserta reperies. *Omnis.* Nomina tertiae declinationis, quorum genitivus pluralis desinit in *-ium*, accusativum pluralem frequenter apud veteres formant in *-is* et *-eis*. *Omnis*. — *finxit.* Sensus: Decet omnes homines, qui dant operam, ut antecellant brutis animalibus, summa opera niti, ne vitae curriculum emetiantur, et quasi *trans*

obedientia finxit. Sed ¹⁾ nostra omnis vis in animo et corpore sita est: animi imperio, corporis servitio magis utimur. Alterum ²⁾ nobis cum dis, alterum cum belluis commune est. Quo ³⁾ mihi rectius esse videtur ingenii

vitam eant, muti ipsi et nulli memorabiles, ita, ut de illis merito silceatur sive vivis sive defunctis; sed ut praeclaris factis memoriam sui quam maxime longam efficiant: quod tamen soli homines possunt, quos deus celsos et rectos constituit, ut coelum intuentes dei cognitionem capere possent; non vero bruta, quae natura declivi vultu pabuloque proxima finxit, et in alvum projecta. *sese student praestare*. Poterat quoque dici sine pronomine: *student praestare*, i. e. efficere cupiunt, ut ipsi praestent. *animalibus*: *Animal*, *bellua*, *pecus* non eandem plane significationem habent, sic, ut primum de rationalibus et irrationalibus animantibus promiscue usurpetur; alterum (*bellua* a *bellum*) animalia vasta designet et immania; tertium *pecus* a *pecor* pellis) de iis sumatur, quae nutriuntur partim ad vescendum, partim ad cultus agrorum, partim ad vehendum, partim ad corpora vestienda; dicitur etiam *sstigerum*, *lanigerum*, *squamiferum* *pecus*. *prona*, i. e. declivia, propensa, *inclinata*, *pronus* a *prope* anno, inclinatio. Ovid. Met. 1. 84.

*Pronaque quum spectent animalia cetera terram,
Os homini sublime dedit etc.*

¹⁾ *Sed — utimur*. Sensus: Omnes hominis vires in animo et corpore positae sunt, animus vero dux est corporis et rector, cuius sublimiori naturae deterior corporis materia obsequitur tamquam regi. Sic *Jug. Cap. 1*. Sed dux atque imperator vitae mortalium, animus est. Et *Seneca epist. 65*. Quem in hoc mundo locum deus obtinet; hunc in homine animus: quod est illic materia, id nobis corpus est: serviant ergo deteriora melioribus.

²⁾ *Alterum* elegantius hoc, quam aliorum *unum — alterum*.

³⁾ *Quo* i. e. quocirca, nempe quoniam divina nostris animis origo, rectius est, ingenii opibus et virtute quaerere gloriam, quam corporis viribus inservire honoribus ac voluptati; *frui* i. e. quam naturae munere concessam habemus. *nostrum* — genitivi *mei*, *tui*, *sui*, *nostrum*, *vestrum* passive sumuntur; possessiva vero, *meus*, *tuus* etc. active a. g. *amor tui* i. e. amor, quo te alii amplectuntur, *amor*

quam viriam opibus gloriam quacrere, et, quoniam vita ipsa qua fruimur brevis est, memoriam nostri quam maxime longam efficere. Nam divitiarum ¹⁾ et formae glo-

tuus i. e. quo tu amplecteris alios; vel: *Ingens me tenet desiderium sui*, et, *ingens desiderium suum*, quo tenetur; eodem modo explicandum est: *memoria nostri*, et, *memoria nostra*.

¹⁾ *divitiarum*. *Divitiae* nimirum fluminum more praeterlabuntur, et alium post alium sortiuntur dominum: *forma* bonum fragile est atque cito praeteriens cum temporis decursu. — *Virtus* cum claritudine et perpetuitate conjuncta est — Verum bonum, quod non moritur, sapientia est et virtus. — Hoc unum contingit immortale mortalibus. — *habetur* est cum summa gloria et fama; ut infra *cap. 53*. Cato magnus atque clarus *habetur*; vel potius, possidetur — clara et aeterna possessio est. — Hoc loco omnem suam vim retinet verbum *habetur*, nec sonat, ut saepe alias, *videtur*, quod prorsus sententiae repugnaverit — *aeternaque*. Aeternus *amvisus*, quasi *aeviternus*, significat, quod fine caret. Virg. I. Georg. 466.

Impiaque aeternam timuerunt saecula noctem.

Deus aeternus Cic. 2. de Fin. 88. Ver aeternum i. e. continuum et immutabile. Ovid. I. Met. 107.

Ver erat aeternum, placidique tepentibus auris

Mulcebant Zephyri natos sine semine flores.

Sempiternus quasi *perpetuus*, et quod semper durat, et in eodem statu permanet. Plant. Merc. 2. 3. 2. Homo me miserior nullus est, aequae opinor, neque adversa cui sint plura *sempiterna*. Sanna. Scip. c. 8. ut mundum ex quadam parte mortalem ipse deus *aeternus*, sic fragile corpus animus *sempiternus* movet. *Inmortalis* i. e. non mortalis, morti non obnoxius, non nisi de re viva, vel quae pro tali assumitur; *aeternus* de re quavis dicitur. *Perpetuus* solidum significat, non concisum in frusta, sed continuatum, non interruptum, aut temporis spatio intermissum. Ter. Hees. 1. 9. 12. Biennium ibi *perpetuum* misera illum tuli. *Perpetuus* et *annuus* contraria. Eodem modo *continuus* et *intermissus*. Sic dentes *continui*, quibus opponuntur *serrati*. Plin. lib. 10. c. 73. *Perennis* quasi *per annos* durans: *Cursus stellarum perennes et perpetui*. Ote. 2. de Nat. Deor. 56. *Jugis* assiduus, continuus, quasi semper *jugo affixus*: vel a *jungere*, ex eo, quod junctae semper

ria fluxa atque fragilis est; virtus clara aeternaque habetur. Sed diu magnum inter mortalis certamen fuit, vine corporis, an virtute animi, res militaris magis procederet. Nam et, prius quam incipias, consulto, ¹⁾ et, ubi consulueris, mature facto opus est. Ita ²⁾ utrumque, per se indigens, alterum alterius auxilio veget.

Ingeniam plurimum posse docuerunt, qui dominandi libidine bella gesserunt. — Quodsi, ut in bello, sic in pace ingenium exerceretur, res humanae magis essent imperturbatae — multi autem conviviis et delectationi se natos arbitrantur — verum is demum vivere videtur, qui praeclaram nominis famam quaerit.

II. Igitur ³⁾ initio reges, nam in terris nomen imperii id primum fuit, diversi, pars ingenium, alii cor-

undis undae profluant. Sic. *Fons jugis aquae*. Hor. 2. Serm. 6. 2. *Virtute animi*. Vi animi, quam Graeci *δυσίη* dicunt. *procederet*, prospere cederet, perficeretur.

¹⁾ *consulto* i. e. consilio, quod ex animi virtute proficiscitur, *mature facto* i. e. celeritate, quae ad vim corporis refertur.

²⁾ *Ita — veget*. Sensus: Quia omnis nostra vis in animo et corpore sita est, hinc altera pars nostri sic opem alterius poscit, ut consilium absque facto, et factum absque consilio non multum proficiat, *per se*. i. e. solum, non conjunctum cum altero. *veget* i. e. vegetum est, viget, floret.

³⁾ *Cap. II. Igitur — placebant*. Sensus: Reges, (quo nomine primi imperatores appellabantur) *diversi*, i. e. diversas vias sequentes, aut corporis, aut ingenii viribus gloriam adepti sunt, dum vel pecoris et agri et virium, quas corpus habet, culturae; vel ingenii artibus, sapientiae, meditationibus, inventionibus etc. intenti erant. — *pars alii* cur non: *pars* — *pars*, aut *alii* — *alii*? Sed ejusmodi aequalitatem minus retinet auctor noster. Sic in Jugurtha c. 51. statim in principio: *pars cedere* — *alii insequi* et c. 57. in medio: Romani pro ingenio quisque, *pars eminus pugnare, evadere alii, alii succedere*. — *etiam tum*. Illis adhuc temporibus. Haec dicta sunt ab Sallustio, ut suae aetatis, antiquis illis temporibus dissimillimae, cu-

pus exercebant: etiam tum vita hominum sine cupiditate agitabatur; sua cuique satis placebant. Postea ¹⁾ vero quam in Asia Cyrus, in Graecia Lacedaemonii et Athenienses, coepere urbes atque nationes subigere, lubidinem dominandi causam belli habere, maximam gloriam in maximo imperio putare; tum demum periculo atque negotiis compertum est in bello plurimum ingenium posse.

piditatem et avaritiam obiter carpat. *cupiditate*. Sensus ergo: aureo illo saeculo sua quisque sorte contentus, non appetebat, quod alterius erat. *Cupiditas* distinguendum ab *avaritia*. Nam *cupiditas* est appetentia rei alienae cuiuscumque. *Avaritia* est opinatio vehemens de pecunia, quasi valde expetenda sit, inhaerens et penitus insita. *Cic. 4. Tusc. 26. Avaritia pecuniae studium habet. Sall. Cat. 11. et ex luxuria existit Cic. pro Rosc. Amer. 75. Avaritia non potest esse absque cupiditate, sed cupiditas absque avaritia. Sic appetere honores cupiditas est, non avaritia. — agitabatur. Nostro auctori frequentativa grata sunt, uti ductare exercitum, agitare laetitiam, adventare cum exercitu, objectare periculis etc.*

- ¹⁾ Postea vero quam. Posteaquam una vox est, quam hic separatam vides. Sic disjunctim leguntur: *Cujus rei libet, cujus haec cumque modi. Cyrus, potentissimus Persarum rex, Astyagem, Medorum regem praelio vicit, regnum ad Persas transtulit, et Asia subacta totum orientem in potestatem suam redegit. Lacedaemonii terrae, Athenienses mari totius Graeciae principatum obtinuerunt. lubidinem. Cupiditatem imperii, voluptatem dominandi pro causa belli habebant, quoniam imperitare quam plurimis cupiebant, bellum etiam aliis inferri posse putabant, et gloriam ex magnitudine imperii aestimabant. Lubido (a lubet) quaelibet voluntas, temere suscepta; cupiditas effrenata. Raro in bonam partem capitur, sicuti infra cap. 7. magis in decoris armis et militaribus equis, quam in scortis atque conviviis lubidinem habebant. periculo — compertum est. Periculum a pereo deducitur, et salutis discrimen significat. negotiis. Negotium quod oppositum otio, quo prius fruebantur, hic denotat curam, molestiam, sollicitudinem, laborem. Gronovius periculo (απειλή, experiri, periculum facere) interpretatur experiundo, experimentis, alii melius, periculosis negotiis tum demum cognitum est.*

Quod si ¹⁾ regum atque imperatorum animi virtus in pace ita uti in bello valeret, aequabilius atque constantius sese res humanae haberent; neque aliud alio ferri, neque mutari ac misceri omnia cerneret. Nam imperium facile his artibus ²⁾ retinetur, quibus initio partum est.

¹⁾ *Quod si—cerneret.* Sensus: Quod si reges ingenium suum, ut in bello, sic in pace exercerent, homines in omni re statu magis imperturbato et aequalitate quadam in omni vita gauderent, *imperatorum*. Intellige omnes eos, qui seu in bello, seu in pace populis imperant. Sall. enim per duas voces *regum* atque *imperatorum* omne genus imperantium voluit exprimere. Non igitur *imperatores* pro *ducibus* accipias. De consulibus dixit cap. 6. annua *imperia*, binosque *imperatores* sibi fecere. *animi virtus*. Animi vis et praestantia. *valeret*. Vigeret, omnem suam vim haberet atque expromeret. *aequabilius* magis suum et eundem et imperturbatum statum obtinerent, quali sensu Cicero *aequabilitatem* in omni vita laudat. 1. Off. 90. Praeclara est aequabilitas in omni vita, et idem semper vultus, eademque frons: ut de Socrate, itemque de Q. Caecilio accepimus. — *Aequabilitas* ab *aequus*; significat vero *aequum* proprie, quod sic omni ex parte aequatum est, ut nihil emineat. Hinc *aequus* per metaphoram pro *justo*, qui ita justus est, ut neutram in partem propendeat; *aequus animus* idem semper ac *moderatus* et *tolerans*, *aliud alio*. Circumscriptus hoc et elegantius pro: aliud huc, aliud alio. *misceri* i. e. turbari, confundi.

²⁾ *artibus* i. e. consiliis, ea ratione agendi: nempe sapienti regimine, justitia, fortitudine. *Ars* ab *ars* *virtus* per syncopen dicitur, et est rei cujusdam scientia usu vel traditione vel ratione percepta, tendens ad usum aliquem vitae necessarium. *Artes* vero saepius, mores, studia et modo virtutes, modo vitia denotant. *initio*. Sallustius vel *initio* vel *principio* vel *primo* utitur. *Initium* ab *ineo* nominant rei majoris principium, uti *narrationis initium*, *initium belli*, et proprie significare videtur terminum, a quo spatium, quo curritur, incipit. *Principium* quasi primum caput alicujus rei vel facti et modo ad numerum, modo ad tempus, modo ad fundamentum refertur. *Primo* locum, *primum* tempus denotat, et sequuntur particulae, *iterum*, *postea*, *postremo* etc. vel *primum*, *praeterea*, *deinde*; vel, *primum*, *deinde*, *postremo*.

Verum ¹⁾ ubi pro labore desidia, pro continentia et aequitate lubido atque superbia invasere, fortuna simul cum moribus immutatur. Ita ²⁾ imperium semper ad optimum quemque a minus bono transfertur. Quae ³⁾ homines arant, navigant, aedificant, virtuti omnia parent. Sed multi mortales, dediti ventri ⁴⁾ atque somno, indocti incultique, vitam sicuti peregrinantes transegere; quibus, profecto contra naturam, corpus voluptati, anima

¹⁾ *Verum — immutatur.* Sensus: Qui vero bonas artes et virtutes initio simulaverant, ut sibi regnum pararent; ad proprias malas artes reversi fortunam saepe cum moribus mutaverunt, imperiumque ad eos transiit, qui meliores erant aut bello, aut aequitate, aut continentia. ubi saepissime pro *cum*, *quando*, *postquam*; sic et *ibi* pro *tunc*, *desidia* i. e. a labore desidentia, inertia. *continentia* in omni victu cultuque corporis tuendi causa cernitur, et opponitur *luxuriae*, *abstinentia* vero *rapacitati*. Per *abstinentiam* cohibemus nos ab alienis, per *continentiam* a voluptatibus. *Aequitas*, quae *justitiae* maxime propria est, consistit in temperamento quodam inter misericordem patrem et justum legislatorem; hic opponitur *et* *superbia* i. e. inflammatio animi, qui super alios emergere vult, aliosque ut victos intueri.

²⁾ *Ita — transfertur.* Vult dicere: Mores corruptos sequuntur mutationes status reipublicae, ut, malis imperantibus remotis, ei praeficiatur optimus quisque, qui inter tot perditos maxime pollet ingenio, industria, viribus animi.

³⁾ *Quae — parent* h. e. Etiam in agricultura, navigatione, aedificatione, virtuti atque adeo animo nostro primae partes debentur. Virtuti cuncta maria terraeque patent. *Virtus* est ea vis, qua, quod decet, agimus, quod dedecet, fugimus; hic *praestantiam animi* singulariter designat.

⁴⁾ *ventri* libidini. *somno* inerti otio. *indocti* transferri potest ad studia rerum divinarum humanarumque; *inculti* ad mores atque ineditata, *peregrinantes*, qui, qua transeunt, nullum sui vestigium relinquunt. *contra naturam* i. e. humanam, quae cultu animi delectari, corporis vero servitiis tantum uti debet. *anima oneri* incommodo; animam non inutilem tantum, sed et odiosam habuerunt ob conscientiae malae stimulos.

oneri fuit. Eorum ego vitam mortemque juxta aestumo¹⁾, quoniam de utraque siletur. Verum enim vero²⁾ is demum mihi vivere atque frui anima videtur, qui, aliquo negotio intentus, praeclari facinoris aut artis bonae famam quaerit. Sed³⁾ in magna copia rerum aliud alii natura iter ostendit.

Arte varia homines laudem sibi parant: nam pulchrum est, praeclara facta facere: eloquentiam exercere haud indignum; res gestas scribere in primis arduum et laudabile: me tamen adolescentulum immoderata honorum cupido tenebat.

III. Pulchrum est bene facere⁴⁾ reipublicae; etiam bene dicere haud absurdum est; vel pace vel bello cla-

¹⁾ *juxta aestumo* i. e. tanti pretii vitam eorum aestimo, quanti mortem; aequaliter vilipendo. *siletur* ignava eorum vita morte aequae ignava finitur; Virtus autem clara aeternaeque habetur.

²⁾ *Verum enim vero* i. e. sed certissime. Haec significatio certissime apparet ex c. 20. *frui anima* i. e. fructum vitae capere, non sine causa ac utilitate vivere. *aliquo negotio* vel, *in aliquo negotio* vel, *ad aliquod negotium* vel, *alicui negotio*: nam invenitur Cic. 2. de Orat. 149. Animus intentus *cogitatione et cura*; Cic. 11. Philipp. 22. Intentus *ad liberandum*. Cic. 1. de Nat. D. 49. Intenta mens *in imagines*. Lucan. lib. 8. 53. *Paci* intentus. Liv. 6. 23. intentus *in eventu*. Denique absolute ut infra cap. 16. Senatus nihil sane intentus. *praeclari facinoris* facti egregii, *artis bonae* i. e. qui non servilis alicujus servitii, sed virtutis bellicae, studiorum literarum, aut reipublicae gloriam quaerit. *Facinus* designat factum bonum vel malum, malum frequentius, praecipue, si absque epitheto positum invenias.

³⁾ *Sed — ostendit*. Sensus: quum tanta sit copia virtutum artiumque, quibus potest fama parari, natura aliam aliis monstravit viam, qua ad famam perveniant.

⁴⁾ *Cap. III. bene facere* i. e. bonum quid facere, praeclara facta facere in commodum reipublicae. *bene dicere* i. e. eloquentiam exercere: aliud enim est *loqui*, aliud *dicere*. *Loqui* (α λόγος; sermo) contractior se exprimendi ratio, de-

rum fieri licet, et qui fecere, et qui facta aliorum scripsere, multi laudantur. Ac mihi quidem, tametsi ¹⁾ haudquaquam par gloria sequatur scriptorem et auctorem

signat facultatem, verbis exprimendi, quae mente concipimus, qua facultate animellia non gaudent: *dicere* vero (a *δίζω* indico, declaro) est, aptum et numerosum habere sermonem, seu latior loquendi ratio, qua non gaudere solent, nisi qui maiorem animi culturam sibi pararunt. *haud absurdum*. *Absurdum* dicitur, quod est absonum et inconcinnum, alienum a moribus, quod omnium mentes aspernantur; ergo *haud absurdum* idem ac, conveniens, dignum est, et est *λειτουργία*, figura rhetorica, quum negatione contrarii plus significamus, quam dicimus. *qui fecere* puta, *facta egregia*. Plin. ep. 6. 16. Beati, quibus datum est aut facere scribenda, aut scribere legenda.

- ¹⁾ *tametsi* — *tamen*. Tametsi in periodis concessivis cum *tamen* in Apodosi apud Sall. saepius reperies. Sic Jug. c. 18. Idem apud Cic. uti in Ep. ad Div. VIII, 1, 2. IV, 15, 3. pro Quint. 13. et Caesarem c. g. B. G. I, 80. V, 34. VII, 43. 50. *par gloria sequatur* i. e. parem gloriam adipiscatur. *auctorem rerum* a quo proficiscuntur res gestae. Verum etiam, si contextus non repugnat, qui scribit aliorum res gestas, *auctor* dicitur. Sic C. Sallustium rerum romanarum florentissimum auctorem nominant. *arduum* i. e. opus ardui laboris, molestum et incommodum, quod ex infra sequentibus elucet. *exaequanda*. *Exaequare* pro *assequi* i. e. ad rationem et conditionem rerum sic accommodanda est oratio, ut sit rebus ipsis par et aequalis oratio; quod fit, si magna magnitudine dicantur, humilia humilitate; si neque nimis laudentur honesta, nec turpia nimis vituperentur, ita ut lector, quid et qua ratione aliquid factum sit, statim intelligat. *dehinc, quia plerique — ducit*. Sensus: quia plerique ea delicta, quae vituperaveris, ex mala in eos, quos reprehenderis, voluntate et ex odio a te dicta esse putant; si vero memores de magna virtute et praeclare gestis rebus aliorum, quisque accipit ea, quae putat sibi esse facilia factu, aequo animo h. e. aequali; nec laudante, nec vituperante; et quas supra haec facilia narraveris, difficilia nimirum et ardua, ficta esse putat. *invidia* est aegritudo, suscepta propter res alterius secundas, quae nihil noceant invidenti. Discernitur hoc vocabulum ab *invidentia*: nam *invidia* nocet

rerum, tamen in primis arduum videtur res gestas scribere: primum, quod facta dictis sunt exaequanda; de hinc, quia plerique, quae delicta reprehenderis, malivolentia et invidia dicta putant; ubi de magna virtute et gloria bonorum memores, quae sibi quisque facilia factu putat, aequo animo accipit; supra ea, veluti ficta, pro falsis ducit. Sed ego adolescentulus ¹⁾ initio, sicuti plerique, studio ad rempublicam latus sum, ibique mihi adyorsa multa fuere. Nam pro pudore ²⁾, pro abstinentia, pro virtute, audacia, largitio, avaritia vigeabant. Quae tametsi animus ³⁾ aspernabatur insolens malarum

potissimum illi, cui invidetur; *invidentia* vero est ipsa illa animi aegritudo, qua invidetur, nec nocet, nisi invidenti.

¹⁾ *adolescentulus* i. e. in adolescentia mea, sive eos annos cum haberem, quibus licuit, quaesturam petere, viginti quinque: sive an. 17. quo in forum descendere, et togam praetexta mutare solebant. *Adolescens*, ab *oleo*, *adoleo* crescere, augeri aetate, Romanis dicebatur, ab an. 14. quoadusque viribus crescit aetas. *studio ad rempublicam latus sum* i. e. Mihi adolescentulo studium fuit, vel studio et ambitu agitatus sum, honoribus operam dare, aliquas partes reipublicae capescere. *ibique* i. e. in obeundis muneribus.

²⁾ *pudore*. *Pudor* est metus rerum turpium et ingenua quaedam timiditas, dedecus fugiens, laudemque consecrans; *pudicitia* continentia a libidine; hoc ad corpus, illud ad animum pertinet. Recte igitur *pudorem* opponit *audaciae*, quae, in malam partem sumpta, est temeraria in se posita confidentia et securitas. *Abstinentiam* praeterea, qua cohibemus nos ab alionis, opponit *largitioni*, qua ambitionis gratia epulis, convivis, frumento distributo captabantur suffragia; et *virtutem*, in administranda nempe republica necessariam, ut est, *justitia*, *aequitas*, opponit *avaritiae*, (*avārus* ab *avens* aeris vel auri *φίλαργυρος*) quae est turpe stadium pecuniae, qua, ut largirentur, carere non poterant.

³⁾ *animus* — *insolens* i. e. insuetus malarum artium, quas adhuc vitaverat. Unde genitivus, malarum artium? quia idem valet *insolens*, quod *non habens consuetudinem*. *Anima*, *animus*, *mens* probe discernenda vocabula. Prima

artium, tamen inter tanta vitia imbecilla aetas, ambitione corrupta, tenebatur; ac me, quum ab reliquorum malis moribus dissentirem, nihilo minus honoris cupido eadem, quae ceteros, fama atque invidia vexabat.

Ast, quum in multas incurrerem misérias, honorum studio abjecto, et honestissimam acturus aetatem ad res scribendas accessi, et de Catilinae conjuratione scribere statui. — Initio narrationis de moribus Catilinae pauca praemittam.

IV. Igitur ubi animus ex multis miseriis ¹⁾ atque periculis requievit, et mihi reliquam aetatem a republica

voce designatur illa vis et facultas, qua sentit corpus ac vivit, quaeque nobis communis cum brutis est, quae ex eo aequae ac nos *animalia* appellantur; nihilque aliud, quam vita ipsa est, quae adimi nobis potest: non autem, qua sapimus, intelligimus, aeterni sumus. Illa enim pars *animus* et *mens* proprie appellatur. *Mens* altioremodum partem designat, quae rerum rationes dijudicat, qua homini deus nihil contulit praestabilius. *ambitione* qua sollicitis precibus ambibant eos, quorum suffragia in petendis honoribus captare volebant. *Ambitio* nihil aliud est, quam immoderata cupiditas honorum aut gloriae. *corrupta, tenebatur* plus est, quam corrupta est, *sic*: armis obsessus teneor, *vel*: omnia neglecta jacent. *dissentirem* i. e. quum liber essem ab audacia, largitione et avaritia, et potius pudori et virtuti studerem. *ac me — vexabat*. Sensus: Quum aliorum pravitates facile vitarem, tamen, ut fere fit, quod honores eadem cupidine, qua ceteri, petebam, infestis rumoribus differebar, et maligna judicia experiebar. *Fama et invidia vexatur*, qui est in invidia seu odio publico, et discerpitur sermonibus hominum. — Haec accurate congruunt cum sequentibus verbis, et cum iis, quae paulo supra dicta sunt: *ibi mihi adversa multa fuere*. Haec autem acripisse putant Salustium, ut, quoniam recens e senatu ejectus erat, honestam probabilemque hujus ignominiae causam praetextat, quasi bonus ipse malis per invidiam annumeratus fuerit.

¹⁾ Cap. IV. ex multis miseriis i. e. post multas misérias, *procul a republica*, intellige, *administranda. non fuit consilium* i. e. animus et propositum, *secordia atque desidia*.

procul habendam decrevi; non fuit consilium *secordia* atque *desidia* bonum otium conterere; neque vero agrum colendo, aut venando, servilibus officiis intentum, aetatem agere; sed a quo incepto studio me ambitio mala detinuerat, eodem regressus, statui res gestas populi romani carptim, ut quaeque memoria digna videbantur, perscribere; eo magis quod mihi a spe, metu, partibus reipublicae, animus liber erat. Igitur de Catilinae conjuratione, quam verissime potero, paucis absolvam¹⁾. Nam id facinus in primis²⁾ ego memorabile existumo,

Secordia i. e. *se* vel *sine corde*, qui cordis et animi culturam negligit, negligentia: *desidia* a *desideo*, de loco non decedere, otiositas. *Desidia* igitur opera externa neglecta respicit, *secordia* culturam animi. *bonum otium* quod bene collocari, et rebus bonis impendi potest. *Otium* vacationem a labore, securitate, cessationem negotii significat, et *otior otuari* idem est, ac privatus et procul a negotiis officiosis domi vel rure sum. *Otium* autem est *honestum*, si bene collocatur, et *turpe*, si nihil agendo conteritur tempus. *servilibus officiis* quae corporis servitio, non animi virtute parantur, et quae in contentione cum mentis animique exercitationibus minoris pretii sunt, et servis etiam relinqui possunt. *aetatem agere* i. e. vitam degere, vivere. *incepto studio*, nempe historiam scribendi; *inceptum* vocat, quia nunc incipit historiam scribere, cujus impedimentum adhuc ambitio fuerat. *carptim* hic loci non idem est ac *breviter strictimque* perpetuam historiam perscribere, id, quod Sallustii proposito non convenit; sed primarios tantum eventus rerum romanarum hinc inde quasi *decerptas* proponere: *carptim* ergo idem ac *per partes*, a spe consequendi nimirum honores, metu ut dejiciatur de spe sua. *partibus* hic sumitur pro *factionibus*, seu *sociis et consentientibus*. *liber erat*. Recte haec: nam quo magis quisque animum liberum habet ab omni vehementiori affectu, eo certius rectum providet ac verum. Omnis enim perturbatio concitati animi aversa est a ratione, et praecipue longe lateque removenda ab ejus animo, qui historiam scribit.

¹⁾ *absolvam* puta historiam.

²⁾ *in primis* inter praecipua, primo loco inter ea, quae memoriae prode proderet constituerat, memorandum. *novitate* in-

sceleris atque pericali novitate. De cuius hominis moribus ¹⁾ pauca prius explananda sunt, quam initium narrandi faciam.

• Catilinae character ex contrariis diversisque inter se pugnantibus naturae studiis cupiditatibusque conflatus erat.

V. Lucius Catilina, nobili genere natus ²⁾, fuit magna vi et animi et corporis, sed ingenio malo pra-

solentia, et quod vix umquam tale scelus in rebus populi romani occurrat. *facinus* i. e. factum malum.

¹⁾ *De cuius hominis moribus.* Ita vero aequum erat; et sane non tantum in Catilinae, sed etiam Caesaris, Jugurthae, Marii, Sullae aliorumque et simul magistratum ac totius populi moribus depingendis adeo laudabiliter se gessit Crispus, ut nemini in hoc secundus videatur, optimo quidem et utilissimo exemplo. Inde enim est, quod historia tantum facit ad augendam prudentiam, dum per traditam huiusmodi notitiam animorum eo facilius hominum actiones eorumque naturam perspicere ac diiudicare possumus.

²⁾ *Cap. V. nobili genere natus,* ortus. Ex patricia Sergiorum familia natus erat, anno U. C. 646. Pater ejus Q. Sergius, quaestor in italico bello. Ipse, ut Cic. pro Coel. c. 5. et 6. ubi vividis admodum coloribus ejus effigiem adumbrat; ex contrariis diversisque inter se pugnantibus naturae studiis cupiditatibusque conflatus, in quo permulta maximarum, non expressa signa, sed adumbrata virtutum erant, quae multis maximisque obscurata et deformata vitiis elucescere nullo modo poterant. — Praeterea multa de ejus indole continent I. et III. or. in Cat. Ceterum Catilina ultimus fuit nobilissimae illius gentis, de cuius antiquitate etiam meminit Virg. Aen. V, 121.

Sergestusque, domus tenet a quo Sergia nomen.

ingenio malo pravoque. Ingenium quasi intus genitum est vis illa et natura, insita cuique rei, et κατ' εἶρησιν homini ad aliquid exsequendum aut inveniendum ducens, in aliis acutior, in aliis remissior. Hic loci autem cum animo conjunctum, est omne id, quod in animum infertur, mores, scientiae etc. Sensus ergo: Vires animi ejus magnae fuerunt, ejus autem mores mali, (a quibus nihil boni

voque. Hinc ab adolescentia ¹⁾ bella intestina; caedes, rapinae, discordia civilis, grata fuere; ibique juventutem suam exercuit. Corpus patiens ²⁾ inediae, vigiliae, alboris, supra quam cuiquam credibile est. Animus audax ³⁾, subdolos, varius, cujuslibet rei simulator ac

nec utilis sperare poterant) et *pravi* (perversi, ad omne vitium declinantes). Coniunguntur haec duo adiectiva, ut omnem naturam malitiae expriment.

¹⁾ *ab adolescentia*. Quum h. l. *adolescentia* *juventuti* opponatur, haec seniore, illa teneram aetatem significat; ut sensus sit: simul ac togam virilem sumserat, gaudere coepit bellis intestinis, *ibique* (atque in his) maturiorem quoque aetatem (juventutem) exercuit. Ita enim distinguunt inter *adolescens* et *juvenis*, ut *adolescens* ab *ollescendo* nominatus, dicatur a fine pueritiae, nempe ab anno 14. usque ad 21. quamdiu scilicet homo, teste Plinio, crescit in longitudinem corporis, et primam lanuginem producere incipit; *Juvenis* vero, a *juvando*, quod ea aetas maxime sit apta ad laborem tolerandum, qui adolescentiae excesserit aetatem, quoad incipiat inter seniores numerari. — Sed oratores et historici saepius promiscue nominant adolescentes et juvenes intra annum vicesimum et quadragessimum.

²⁾ *patiens* poterat ferre. *supra quam* — est i. e. sitim, famem, abstinentiam a somno, frigus ultra fidem ferre poterat — tanta constantia, quae nemini, nisi qui videre, credibilis est. *cuiquam*. In nonnullis codd. scriptum deprehenditur *cuique*. Sed *quisque* universale pronomen est, et *quisquam* negative ponitur. Hinc in nostra sententia, quae proprie negat, (nam sensus est: *ita ut nemini credibile sit*) *cuiquam* eum vulgatis, quas occupat, editionibus, retinendum puta.

³⁾ *Animus audax* temerarie intrepidus, *subdolos* occulte fraudulentus, *varius* versipellis et versatilis ad omnia. *simulator*, qui id esse ostendit, quod non est, *dissimulator* quid id non esse ostendit, quod est. *sui profusus* profunde sua bona, ut aesculas sibi pararet. *alieni appetens* ubi vero bona sua defecerant, ut haberet, quod largiretur, pro pravitate animi aliena appetebat. *ardens in cupiditatibus* i. e. vehemens in cupiditatibus erat. Quod semel desiderabat, adeo anxie invadebat, ut vix coërceri posset. *loquentiae*. *Loquentia* est loquacitas, inaniaque

dissimulator, alieni appetens, sui profusus, ardens in cupiditatibus; satis loquentiae, sapientiae parum. Vastus animus¹⁾ immoderata, incredibilia, nimis alta semper cupiebat. Hunc post dominationem²⁾ Lucii Sullae lubido maxuma invaserat reipublicae capiundae; neque id quibus modis adsequeretur, dum sibi regnum pararet, quidquam pensi habebat. Agitabatur³⁾ magis ma-

verborum copia, aut quaedam dicendi facultas, cum sapientia non conjuncta. Aliud est ergo *eloquentia*, aliud *loquentia*. Illa est perfecta vis orationis et vix uni aut alteri, haec vero multis atque etiam imprudentissimo cuique contingit.

¹⁾ *Vastus animus* immensae cupiditatis, insatiabilis alia post alia appetens. *Vastus* enim, quod modum amplitudinis excedit, et expleri non potest. Hinc *vastus* idem saepe ac *vastatus*, quasi *vacuatus* et *desertus*. *immoderata* effrenata.

²⁾ *post dominationem* tyrannidem. *Post* non tantum temporis hic est praepositio, ut significaret *finita dominatione*; sed etiam quasi *causalis* et *occasionalis*, et idem denotat, quod *ex* infra c. 12. *ex divitiis juventutem luxuria, atque avaritia cum superbia invasere. L. Sullae*. Sulla nobilis Romanus erat, qui Mithridatem regem debellavit, et contra Marium Romanum cruentissimum civile bellum gessit, et Marianos i. e. fautores Marii crudelissime necavit. Deinde, cum fuisset dictator, i. e. solus Romae princeps, deposita dictatura, obiit (ut nonnulli volunt), ira nimia sanguinem vomens. *capiundae* opprimendae, servam et quasi captivam faciendae, qui sensus confirmatur sequentibus verbis: *dum sibi regnum pararet. pensi habebat* i. e. non ponderabat, non perpendebat, quo modo eum finem assequeretur, justo vel injusto, dummodo sibi regnum pararet. *Pensum* a *pendo*. Herae enim lanam ancillis appendebant, nendam per diurnum opus. Hinc *pensum* pro parte sui muneris, aut pro officio, et aliquid nil pensi habere idem est, ac aliquid non sui muneris esse putare.

³⁾ *Agitabatur* stimulabatur, vexabatur. *Agitare* est concutere, commovere. Sic *Agitata ventis maria* apud Cic. 2. de Nat. Deor. et Virg. 1. Georg. 356.

Continuo ventis surgentibus, aut freta ponti

Incipiunt agitata tumescere.

gisque in dies animus ferox inopia rei familiaris, et conscientia scelerum; quae utraque his artibus auxerat, quas supra memoravi. Incitabant praeterea corrupti civitatis mores, quos¹⁾ pessuma ac diversa inter se mala, luxuria atque avaritia, vexabant. Res ipsa²⁾ hortari

animus ferox. *Ferox* a *fero* derivatur; et significat fortem, praeanimosum ad decertandum cum altero, et ad vim alteri faciendam, atque ad nocendum. *Conscientia* hic non significat iudicium illud animi nostri, quod ob facta nostra damnat nos vel absolvit; sed scientiam vel notitiam, quam alii habuerunt scelerum suorum. *quae utraque* inopiam nempe et conscientiam. Nolim non observes, *utraque* positum in neutr. plur. conjunctum cum duobus substantivis in feminino singularis numeri. *his artibus* non virtutes tantum, sed vitia quoque *artium* nomine venire solent. In genere autem *ars* denotat studium sive industriam, sed cum prudentia agendi seu efficiendi aliquid conjunctam, quae alias *solertia* appellatur.

¹⁾ *quos.* Pronomen hoc ad *civitatis* refertur, quasi dixisset *civium*. Sic. Jug. c. 14. Familia nostra cum populo romano amicitiam instituit — *quorum* progeniem nolite pati frustra auxilium petere. — Alii *quos* referri volunt ad *mores*, ut sensus esset: quos mores certatim corrumpere et pessumdare studebant. *diversa* i. e. contraria, discrepantia, quod altera (luxuria) pecuniam profundit, altera (avaritia) cupide ac studiose comparat, ut luxuriae voluptatibusque satisfieri posset.

²⁾ *Res ipsa — instituta majorum.* Quoniam de moribus civitatis occasio, vel tempus, de quo memorare institui, admonuit, res ipsa hortari videtur, supra repetere i. e. historiam romanam ab initio repetere, ac paucis verbis de institutis majorum disserere. *habuerint* administraverint. *disserere* enarrare. Rarius hoc verbum leges cum accusativo. *Disserere* (quasi diversim serere, quod est distinguendum a *dissertare*, contendere) est copiosam de oblata re orationem contexere. Cic. Senect. 21. Quae disputavi, *disserere* malui, quam judicare. *Disputare* (diversim putare) est *pro* vel *contra* rem aliquam argumenta et rationes conquirere. Tusc. I. 4. 7. Ponere jubebam, de quo quis audire vellet: ad id aut sedens, aut ambulans *disputabam*. Ibid. fiebat, ut — quum is, qui audire vellet, dixisset, quid sibi videretur, tum ego contra dicerem:

videtur, quoniam de moribus civitatis tempus admonuit, supra repetere, ac paucis instituta majorum domi militiaeque, quomodo rempublicam habuerint, quantamque reliquerint, utque paullatim immutata, ex pulcherrima pessuma ac flagitiosissima facta sit, disserere.

Urbem Romam condidere Trojani, qui cum Aboriginibus, dispari hominum genere, mox in unius populi corpus coaluerunt. — Res eorum prospera finitimorum invidiam movit; hinc bello tentati sunt. At Romani pericula virtute propulerunt. — Initio imperium regium habebant, et reipublicae patres consultabant. Post immutato more pro regibus consules sibi fecere.

VI. Urbem Romam, sicuti ego accepi ¹⁾, condidere atque habuere initio Trojani, qui, Aenea duce,

haec est — vetus et Socratica ratio contra alterius opinionem *disserendi*. Cic. 5. Tusc. 28. Acute disputantis illud est, non quid quisque dicat, sed quid cuique dicendum sit, videre. *Disceptare* (ex *de* et *perceptum* perpendo, inquiri) est jure et legibus decertare, et unicuique, quod suum est, tribuere; vel controversias componere et dijudicare. Cic. Tusc. 4. 3. De foederum jure verbis *disceptare*. — Sequitur interposita narratio de republica Romanorum ab ultimis ejus initiis usque ad tempora Catilinae; quam digressionem Crispus recte atque ordine addidit, ut non modo casus eventusque rerum, qui plerumque fortuiti sunt, sed ratio etiam causaeque noscantur; et profecto vix in mente concipere possemus tot homines corruptos, qui sibi et patriae juxta consuluerunt, nisi ex hac digressionem disceremus, mores civitatis tum temporis valde corruptos fuisse.

¹⁾ *Cip. VI. sicuti ego accepi* legendi atque audiendo compari. Bene addidit noster: *sicuti ego accepi*: nam valde incerta sunt, quae de Aenea ejusque in Italiam adventu tot prodiderunt scriptores. Plerique tamen Romam a Romulo conditam fuisse scribunt. *habuere* incolere, possidere. *Trojani* i. e. Trojanorum, Aenea duce, Italiam profectorum progenies auctore Romulo. *Aeneas duce* Aeneas, Anchisae Trojani filius et Veneris, Virgilii versibus ac regum posteritate clarissimus: qui cum in bello tro-

profugi, sedibus incertis vagabantur; cumque his Aborigines, genus hominum agreste, sine legibus, sine imperio, liberum atque solutum. Hi postquam in una.¹⁾ moenia convenere, dispari genere, dissimili lingua, alius alio more viventes, incredibile memoratu est quam facile coaluerint. Sed postquam res²⁾ eorum civibus, moribus, agris aucta, satis prospera satisque pollens

jamo strenuum sese gessisset, Troja tandem diruta patrem senem humeris suis sublatum ex incendio extulit, et per multos annos terra marique errabundus in Latium tandem pervenit una cum filio Ascanio sociisque, patre jam in Sicilia vita defuncto. *Aborigines* primi Italiae cultores, qui *ab origine* Itali fuerunt; vel Italiae incolae antiquissimi, quasi *absque origine*. *genus hominum agreste* qui inculti et inconditi in agris vixerunt, et pro copia pabuli incertas sedes habuerunt. *liberum* qui erant sine imperio, *solutum* quia legibus non erant ligati.

¹⁾ *una*. Unum saepius in plurium numero positum est, sed conjunctum cum alio nomine plurali sic: *una* gaudia, *unas* capit impius et pius auras. *moenia* ab obsoleto *moenire* pro *munire* et probe distinguendum a *muris*. *Muros* pro ambitu lapideo, urbem cingente, *moenia* pro munitionibus et propugnaculis non urbis tantum, sed et castrorum et aliorum aedificiorum accipiunt. *dispari genere*. Quamvis essent dispares origine, dissimili lingua uterentur, et suo quisque more, ab aliis diverso, viveret. *Viventes* in plurali, quia de omnibus: *alius* in singulari, quia de unoquoque loquitur. *incredibile memoratu* non credi potest, si memoratur — superat omnem fidem. *coaluerint*. conpreverint quasi in unius populi corpus.

²⁾ *res* respublica, potentia. *moribus* hic loci designat consuetudines usu receptas, vel ex legibus descendentes, et sensus est: ubi mores, agrestes prius et feri, legibus, disciplina, humanitate exulti sunt. *prospera* - *prosper* felix, fortunatus dicitur, cui *res* pro eo, ac *sperat*, eveniunt. *pollens* est, qui ingenio, doctrina, vi et gratia valet. *sicuti* — *habentur* i. e. *res* hominum sic habentur, ut si emineant et prosperae sint, invidiam comitem habeant. *opulentia*. *Opulentus* dicitur, qui opibus abundat; *dives* cui tanta possessio est, ut ad liberaliter vivendum facile contentus sit. *locuples* quasi *locis plenus*, a possessoribus locorum appellatur.

videbatur, sicuti pleraque mortalium habentur, invidia ex opulentia orta est. Igitur reges ¹⁾ populique finitimi bello tentare; pauci ex amicis auxilio esse: nam ceteri metu percussi a periculis aberant. At Romani domi militiaeque intenti ²⁾ festinare, parare; alius alium hortari; hostibus obviam ire; libertatem, patriam, parentesque armis tegere. Post, ubi ³⁾ pericula virtute pro-

¹⁾ *reges*. Turnus, Mezentius, Acron, Tati us et post exactos reges Porsenna, *populique* Sabini, Hetrusci, Latini etc. *tentare*. Frequentissima haec est Enallage historicis, qui quasi festinantes verbum infinitivum arripiunt pro indicativo. *bello tentabant* pro: bello eos persequiebantur.

²⁾ *intenti* mentem oculosque intentos habebant, ut festinanter pararent ea, quae defensionis aut bello usui essent, *armis tegere* protegere, defendere, tueri.

³⁾ *ubi* postquam. *virtute*. *Virtus* a viribus et corporis et animi dicitur; hinc modo designat fortitudinem et robur, quod in armis praecipue spectatur: modo sapientiam, morum sanctitatem, eumque in genere animi habitum, qui rationi est consentaneus. *portabant* pro magis usitato *ferebant*. Ceterum *fere*, *portare*, *vehere* a se differunt. *Ferre* dicimus proprie, quae quis corpore suo bajulat. *Ferre iugum*: Sed etiam de animo dicitur. Sic: *Ferro dolorem*. *Portari* dicuntur ea, quae quis jumento secum ducit; *Portare* etiam est, suo corpore bajulare, sed non bene de rebus levioribus dicitur. Sic *annulum ferro*, non *portare*; interdum etiam est *animo ferre et pati*. Dolorem portare secum. Stat. 11. Theb. 508. *Vehere* proprie de navi, equo, ceterisque quadrupedibus et plaustris dicitur. Translate: Tanquam ratis in mari immenso nostra vehitur oratio. Cic. Tusc. 1. 30. *amicitias* amicos et socios. *Imperium legitimum* — legibus circumscriptum, secundum certas *leges* imperitabant, quod opponitur dominationi, nullo legum freno coëreita. *nomen imperii regiam* imperii forma regia erat. *delecti* ex senioribus centum elegit Romulus, quorum, consilio omnia ageret; quos *Senatores* nominavit propter senectutem; vel etiam *Patres* seu ex eadem ratione, seu ob auctoritatem et curae similitudinem: quia sicuti patres filiorum, ita reipublicae isti curam agebant. *consultabant* consulere solebant. Nam saepe consuetudinem indicant verba frequentandi.

pulerant, sociis atque amicis auxilia portabant; magisque dandis quam accipiendis beneficiis amicitias parabant. Imperium legitimum, nomen imperii regium habebant; delecti, quibus corpus annis infirmum, ingenium sapientia validum erat, reipublicae consultabant. Hi vel aetate, vel curae similitudine, Patres appellabantur. Post, ubi regium imperium, quod initio conservandae libertatis atque augendae reipublicae fuerat¹⁾, in superbiam dominationemque convertit, immutato more, annua imperia, binosque imperatores sibi fecere. Eo modo²⁾ minime posse putabant per licentiam insolescere animum humanum.

Adepta libertate civitas brevi creverat. — Virtute omnia domuerant, et, laudis avidi, gloriam ingentem, divitias honestas volebant.

VII. Sed³⁾ ea tempestate coepere se quisque extollere, magisque ingenium in promptu habere. Nam

¹⁾ *reipublicae fuerat* sc. gratia institutum. *in superbiam — convertit*. *Superbia* est animi elatio, animi magnitudinem imitans. *Superbus* dicitur, qui fastidiose contemnit alios. *dominatio* Adjuncta est huic vocabulo odiosa tyrannidis injustae notio. Derivatur enim ex voce *dominus*, qua proprie significatur, *qui servis imperat*. Tarquinium intelligit, cui *superbo* cognomen facta indiderunt. *convertit pro se convertit*, conversum est. Saepe veteres, elegantiae causa, verba *agentis* pro *passivis* posuerunt. Sic: Nox jam humida coelo *praecepit*, pro *praecepitatur* vel: *verteratque* Scipionum invidia in praetorem, pro *et versa erat. annua imperia*. Exactis regibus duo consules reipublicae praefecti sunt, qui per unum saltem annum imperium tenebant.

²⁾ *Eo modo* si nempe duo et unum tantum annum imperarent. *licenti* — *licenti* est libertas immodica, cum quis loquitur et agit, quaecunque voluerit. *insolescere* i. e. praeter legem superbe et arroganter agere.

³⁾ *Cap. VII. Sed*. Particula hic loci non *adversativa*, sed *inceptionis*, ut transitionem a regio dominatu ad dissimilem prorsus reipublicae statum expressius notet ac significet. *tempestate*, tempore, est vocabulum *medium*, quod

regibus ¹⁾ boni quam mali suspectiores sunt, semperque his aliena virtus formidolosa est. Sed civitas, incredibile memoratu est, adepta ²⁾ libertate, quantum brevi creverit; tanta cupido gloriae incesserat. Jam primum ³⁾ juvenus simul laboris ac belli patiens erat, in

et in malam et in bonam partem sumitur. *quisque*. Nomen collectivum, hinc verbum *coepere* in plurali. *extollere* eminere. *in promptu habere* i. e. ingenium suum *promere*, virtutes animi sui ostendere.

1) *regibus* de tyrannis, throni usurpatoribus, quorum imperium in dominationem abiit, vel non est legitimum, haec proprie valent. Sed Romanis in genere nomen regium ob ultimi Tarquinii superbiam admodum odiosum erat. *boni* qui virtutibus excellunt, inprimis fortitudine, et praeclari facinoris gloriam quaerunt. *mali* ignavi, qui vitam silentio transeunt. *suspectiores* nam ut quisque animi magnitudinē maxime excellit, ita maxime vult princeps omnium esse. Optimi enim mortalium, ex mente Taciti, altissima cupiunt, quae secum reputantes tyranni, omnes, qui supra vulgus eminent, plus quam civilia cupere, sibi persuadent. *aliena* aliorum.

2) *adepta* passive hic sumitur, id quod in participiis perfectis *deponentium* saepius contingit. Sic Jug. c. 17. uti *interpretatum* nobis est, c. 25. ab iisdem summa ope *enitum*. *incredibile* — *creverit*. Sensus: Civitatem in libertatem vindicatam tanta gloriae cupido incesserat, ut non crederes, si quis tibi narraret, quam brevi tempore aucta sit, *incesserat* animos invaserat.

3) *Jam primum* non tam numerandi, quam incipiendi est particula. *simul* — *erat* i. e. quam primum per aetatem belli laboribus ferendis par erat. Ea vero aetas apud Romanos erat annorum decem et septem. *usu*. Postea Romani non solo *usu* et experientia, *praxi*, (cujus vestigia manserunt, quod adolescentuli in contubernio aliorum militum militaverint, Jug. c. 64); sed etiam exercitiis in campo Martio et aliis Gymnasiis; demum et praecepta militaria, *theoriam*, legendo militiam discebant. Jug. c. 85. *decoris armis* i. e. pulchris atque fulgentibus. *militaribus* ad militarem usum comparatis, non ad voluptatem, cujus causa postea equos alebant. Infra cap. 14. *scortis* feminis impudicis. *conviviis* immodicis. *lubidinem* habebant delectabantur.

castris usu militiam discebat; magisque in decoris armis et militaribus equis, quam in scortis atque conviviis, lubricum habebant. Igitur talibus viris non labor insolitus, non locus ullus asper aut arduus erat, non armatus hostis formidolosus: virtus ¹⁾ omnia domuerat. Sed gloriae maximum certamen inter ipsos erat; sic ²⁾ quisque hostem ferire, murum ascendere, conspici, dum tale facinus faceret, proberabat; eas divitias, eam bonam famam magnamque nobilitatem putabant; laudis avidi, pecuniae liberales erant; gloriam ingentem, divitias honestas volebant. Memorare possem quibus in locis maximas hostium copias populus romanus parva manu ³⁾ fuderit, quas urbes natura munitas pugnando ceperit, ne ea res longius nos ab incepto traheret.

¹⁾ *virtus* usu militiae acquisita.

²⁾ *sic quisque*. Praecedit: *gloriae certamen erat*, quod his verbis pergit demonstrare. Particula *sic* idem valet ac *adeo*, *prorsus*. *Ferire* idem ac *percutere* cominus pugnando. *Facinus faceret*. Hujusmodi locutiones etiam apud alios frequentes sunt. Cic. de Fin. II. 29. vide, *ne facinus facias*, quum mori suadeas. Liv. VII. 37. *raptim agitur agmen*. Cic. ad Dio. IX, 16. *amavi amorem tuum, eas divitias* concisum dicendi genus pro: eas divitias veras divitias, eam famam bonam famam, eam nobilitatem magnam nobilitatem putabant. *Nobilitas* a *nosco* nobilis; et ita dicitur quasi nescibilis, quia prae aliis vel generis claritate, vel factorum praestantia notus est. *liberales* raro nomini *liberalis* casus adjungitur: *divitias honestas* honestantes virum et convenientes statui suo; quae sufficerent rei familiari, ne turpe aliquid pati cogerentur. *volebant* petebant, cupiebant. Ceterum, quae honesta sunt, *volumus*; quae videntur bona, *cupimus*; divitias *concupiscit* avarus; meliora *optamus*; absentia *desideramus*.

³⁾ *manu* parvis copiis. *Manus* de omni multitudine et proprie de militibus dicitur. *natura* situ et loco, opponitur *operi*. *pugnando ceperit* vi atque virtute, non per fraudes aut deditionem. *ea res* usitatissima periphrasis pronominis, non ineleganter adhibita. *traheret*. *Trahere* est per vim ducere. *Trahimur* enim inviti: *ducimur* volentes. Sen. in epist. 107. *Ducunt* volentem fata, nolentem *trahunt*.

Quum autem Romanorum non, quae Atheniensium, fuissent praeclara scriptorum ingenia, eandem cum illis gloriam non sunt assecuti.

VIII. Sed profecto fortuna ¹⁾ in omni re dominatur; ea res cunctas, ex lubricitate magis quam ex vero, celebrat obscuratque. Atheniensium res gestae, sicuti ego aestumo, satis amplae magnificaeque fuere; verum aliquanto minores tamen, quam fama feruntur ²⁾. Sed quia provenere ibi ³⁾ scriptorum magna ingenia, per terrarum orbem

¹⁾ *Cap. VIII. Fortuna.* Rerum gestarum famam atque gloriam a scriptorum cujusque gentis ingeniis interdum magis, quam ab ipsa factorum magnitudine pendere hoc loco docet Sallustius; eatenus igitur gloriam populorum ex parte etiam fortunaetribuendam esse. Sic respondet iis, qui possent quaerere, cur tanta majorum virtus meritis laudibus non sit celebrata. — *Fortuna* est accidentium rerum subitus ac inopinatus eventus. Cic. eam de Divin. 2, 15. ita definit: Quid est aliud Fortuna, nisi quum sic aliquid cecidit, sic evenit, ut vel non cadere atque evenire, vel aliter cadere atque evenire potuerit? — *Fortuna* dea credita est antiquis, cui Romae multa templa fuere, quorum Servius Tullius rex bonam partem sacrauit, quod a Fortuna, ut ipse credebat, e serve in regnum fuisset evehctus. *Ex lubricitate* secundum lubricitatem, *ex vero* secundum veritatem. *Libido* in genere est subitaneus motus animi, quo aliquid petimus volumusque, et in bonam juxta ac malam partem sumitur. Hic designat temerariam et inconsultam quidlibet agendi voluntatem aut cupiditatem. *celebrat* exultat, illustres facit. Sic Jug. cap. 85. Haec atque talia majores vestri faciundo, seque remque publicam celebravere. *obscurat* humiliat, vel oblivione obruit.

²⁾ *fama feruntur* circumferuntur, communi omnium opinione putantur. *Fama φημι*, a *fandō*, rumor et incerti plerumque auctoris.

³⁾ *ibi.* In Graecia, praecipue Athenis. *provenire* in lucem prodire, eleganter dicitur de ingeniis, Metaphora e frugibus sumpta. *Magna ingenia* Herodotus, Thucydides, Xenophon. *Scriptorum magna ingenia.* Elegantius quam *scriptores magni ingenii*. Sic Curtius III., 5. *robora virorum*, pro *robusti viri*. pro *maximis*, ut *maximè*.

Atheniensium facta pro maximis celebrantur. Ita eorum qui ea fecere ¹⁾ virtus tanta habetur, quantum verbis ea potuere extollere praeclara ingenia. At populo romano nunquam ea copia ²⁾ fuit, quia prudentissimus quisque negotiosus maxime erat; ingenium nemo sine corpore exercebat; optumus quisque facere quam dicere, sua ab aliis benefacta laudari, quam ipse aliorum narrare, malebat.

¹⁾ *qui ea fecere* i. e. Qui res illas amplas magnificas quo gessere.

²⁾ *ea copia fuit*. Nunquam id contigit Romanis, scil. ut tales gloriae suae praecones haberent; *copia* enim non solum *abundantiam*, sed et *praesentiam* et *facultatem* notat. Hinc *copia* est idem ac: *facultas datur et occasio*. *Facultas* autem proprie significat facilitatem agendarum rerum. Cic. 2. de Invent. 40. *Facultates* sunt, aut quibus facilius fit; aut sine quibus aliquid confici non potest. *Occasio* vero est opportunitas temporis casu proveniens. Cic. 1. de Invent. 40. *Occasio* autem est pars temporis, habens in se alicujus rei idoneam faciendi aut non faciendi opportunitatem. *Opportunitas* est commoditas pro ratione loci, temporis et personarum. *nunquam* de antiquo illo tempore intelligitur. Loquitur enim de veteribus Romanis, qui fuere post reges exactos. Ex istis profecto neminem historicum novimus, et ante bella punica nullus reperitur, qui aliquid de rebus romanis scriptum reliquerit. Fabius Pictor primus innotuit, isque aequalis fuit temporibus belli punici secundi. Livius Andronicus et Naevius paullo majores erant, sed poëtae; Livius, Nepos, Tacitus, Paternulus, Suetonius autem minores erant Sallustio. *prudentissimus quisque* i. e. prudentissimī, qui scientia pollebant. et de rebus gestis bene dicere et scribere potuissent. *negotiosus maxime* i. e. rebus gerendis maxime adstricti erant. Elegans haec loquendi ratio sic potest explicari et resolveri: quo plus quisque ingenio et prudentia poterat, eo majorem rebus gerendis operam dabat. *Sine corpore* omnes enim militiae sese addicebant, et corpus ad tolerandos labores exercebant. *optumus quisque* optimi ingenio et virtute. *quam dicere* adde: malebat.

Sed egregiis pacis et belli artibus republi-
cam administrabant.

IX. Igitur ¹⁾ domi militiaeque boni mores coleban-
tur. Concordia maxuma, minima avaritia erat; jus bo-
numque ²⁾ apud eos non legibus magis quam natura va-
lebat. Jurgia ³⁾, discordias, simultates, cum hostibus
exercebant; cives cum civibus de virtute certabant. In
suppliciis deorum magnifici, domi parci, in amicis fide-
les erant. Duabus his artibus ⁴⁾, audacia in bello, ubi

¹⁾ *Cap. IX. Igitur.* Haec conjunctio animum legentis refert
ad ea, quae dicebantur in cap. 7. et a quibus in toto cap.
8. auctor digressus est. *colebantur* aestimabantur, bono-
rum morum studiosi erant.

²⁾ *jus bonumque-jus est, quod verum, rectum et aequum
est, bonum vero proficuum et utile reipublicae.* Sic Jug.
c. 22. neque recte neque pro bono facturum. c. 55. Fit reus
magis ex aequo *bonoque* quam ex jure gentium Bomilcar.
non legibus valebat legum timore non magis, quam na-
tura stimulante boni erant. Similia protulit de moribus
Germanorum Tacitus XIX. : Plus ibi boni mores, quam
alibi bonae leges.

³⁾ *Jurgia.* Jargium contentio, concertatio benevolentium;
discordia (diverso corde) dissensio, est ira acerbior intimo
odio et corde concepta; *simultas* odium latens, a *si-
mulando* potest derivari, quia, qui simulates exercent,
simulata loquuntur. *suppliciis* supplicationibus, precibus
supplicibus et sacrificiis, in quibus deos propitios sibi red-
diderunt. *magnifici* i. e. in publico deorum cultu omnia ad
summam dignitatem splendoremque revocarunt. *in amicis
in amicos*, quod magis usitatum. Sed *in amicis* elegantius
et de consuetudine Sallustii. Sic c. 52. Sint misericordes
in furibus aerarii.

⁴⁾ *artibus virtutibus.* *audacia* non temeritate, sed virtute et
fortitudine, in bonam partem accepta voce, uti cap. 58.
audacia pro muro habetur. *ubi* si quando. *aequitate* man-
suetudine, elementia. *Aequitas* est, quae de jure interdum
aliquid humanitatis causa remittit, et jus mitiga-
tur intemperantiae, saevitiae, superbiae. *seque remque.* *Que*
geminatim ab historicis et oratoribus saepe reperies. Fre-
quentius poetae hanc particulam geminant, imo vel ter
aut quater repetunt. Ovid. XV. Metam. v. 670.

pax evenerat, acquirate, seque remque publicam curabant. Quarum rerum ¹⁾ ego maxima documenta haec habeo: quod in bello saepius vindicatum est in eos qui contra imperium in hostem pugnaverant, quique tardius, revocati, praelio excesserant, quam qui signa relinquere, aut, pulsi, loco cedere ausi erant; in pace vero, quod beneficiis magis quam metu imperium agitabant, et, accepta injuria, ignoscere quam persequi malebant.

In serpente deus praenuncia sibila misit,
Adventumque suo signumque arasque foresque
Marmoreumque solum, fastigiumque aurea movit;
Pectoribusque tenus media sublimis in aede
Constitit:

curabant prospiciebant, consulebant reipublicae.

- ¹⁾ *Quarum rerum audaciae et acquiratis. Audaciae*, dum ex Romanis plures cupiditate hostes ferendi ita ardebant, ut etiam contra imperium et revocati pugnarent: *Acquiratis*, quod in pace beneficiis et ignoscendo magis, quam metu et persequendo imperium agitent. *documenta exempla et indicia*, quibus res *doceri* queat. *quod in bello saepius*. Haec opponuntur iis, quae infra: *in pace vero quod etc. vindicatum est in eos* puniti sunt illi. — *Vindicare et ulcisci* distinguuntur. *Vindicare* quasi *vim* illatam *indicare* est factum punire, vel futurum prohibere atque propulsare, et ad magistratus in reos animadversionem pertinet. Sic. Cic. 3. Off. 61. Dolus malus legibus erat *vindicatus*. *Ulcisci* ab *ulluo*, vel *alluco*, quod iterum ab *ἄλλω* vel *ἄλλως* perdo; ab *ἄλλω* vero seu ulluco *ulluciscor*, et per synoopen *ulciscor*, est vindictae gratia aliquem perditum ire, injuriam non impunitam relinquere, et ut *vindicta* magistratus, sic *ultio* aliorum quorumlibet est. Cic. 9. Att. 14. illum *ulciscuntur* mores sui. *in eos*. In his fuit Manlius, quem pater Torquatus virgis caesum capite multavit, quod *contra imperium* victoriam reportasset; et Q. Fabius Maximus, qui, quod feliciter quidem, sed vetante dictatore pugnasset, capitis damnatus, favore militum et populi supplicio vix ereptus est. *revocati* ex praelio, signo receptui dato. *Signa* militaria vexilla sunt, sic dicta ab effigie animalium, quae in illis fieri consueverant, ut lupi, equi, apri; his enim uti romanae legiones solitae. *Signa* autem ab *aquilis* diversa erant: legioni

Cunctis nunc maribus et terris patentibus fortuna omnia miscere coepit. — Primo avaritia, deinde imperii cupido fidem civitatis et probitatem subvertit.

X. Sed ubi labore ¹⁾ atque justitia respublica crevit, reges magni bello domiti, nationes ferae et populi ingen-

cuique una erat aquila, at tot signa erant, quot manipuli; horum autem triginta in legione; quoniam vero, qui perditis signis redibant, iis cum ignominia moriendum erat, hinc duces nonnunquam signa in hostes jecerunt, a militibus per vim referenda. *pulsi loco cedere locum*, quem occuparunt, relinquere hosti pellenti eos. *imperium agitabant* imperabant. *ignoscere* acceptam injuriam. *persequi*, ulcisci, vindicare, punire.

¹⁾ *Cap. X. labore* labore bellico. Respicit ad instituta Romanorum domi militiaeque, quae cap. 9. memoraverat. *reges magni* Perses, Macedoniae rex, Antiochus Syriae, Jugurtha Numidiae, Mithridates Ponti, Tigranes Armeniae. *nationes ferae*. In Asia Colchi, Iberi, Albani, Pontici, Isauri, Galatae; in Europa omnes Italiae gentes, praeterea Hispani, Galli, Graeci, Thraces. *Natio a nascor*, est genus hominum, qui non aliunde venerant, sed ibi nati sunt. *Natio* et *gens* fera idem significant, nisi quod natio sit angustius, *gens* latius. *Populus* autem genus hominum, sub iisdem legibus in urbe aut regione degentium. *Nationes* sunt universae provinciae, *populi* unius civitatis. Sic: *Nationes* sunt Graeci, Hebraei, Teutonici; *populi* diversi in unaquaque natione, ut Teutonici sunt Alemanni, Bavari, Saxones. *Carthago* urbs Africae celeberrima, quam conditam dicunt post bellum trojanum a Didone. Stetit annis 700. Tertio tandem punico bello a Scipione Aemiliano penitus *eversa* plus nocuit, quam *adversa*. Nihil enim frequentius, quam a Carthagine deleta corruptam virtutem ceterosque bonos mores Romanorum mutatos derivare; et Scipio Nasica jam timebat, ne metu ablato aemulae urbis luxuriari felicitas Romae inciperet. Nunc tantum ruinae exstant, prope quas *Tunantum* hodie *Tunisi* aedificata est. Haec tantae olim potentiae fuisse dicitur, ut 600 naves aliquando adversus rempublicam romanam armaverint, quas 300 navibus C. Lutatius Catulus devicit inter Siciliam et Africam. *patabant* in potestate erant et

tes vi subacti, Carthago, aemula imperii romani, ab stirpe interiit, cuncta maria terraeque patebant; saevire fortuna ac miscere omnia coepit. Qui labores, pericula, dubias ¹⁾ atque asperas res facile toleraverant, iis otium, divitiae, optandae aliis, oneri miseriaeque fuere. Igitur primo pecuniae, deinde ²⁾ imperii cupido crevit: ea quasi materies omnium malorum fuere. Namque avaritia ³⁾

subjecta voluntati romanae, quemadmodum, quae extra potestatem nostram sunt, *clausa* dicuntur, prout piratae maria *claudunt*. *saevire* quia mirum in modum mores mutati et ita in pejus dati sunt, ut fortuna iis quam maximo adversa videretur. *saevire* a *σεῖω* est crudeliter in aliquem agere, aut vehementius irasci. Ovid. 14. Met. 193.

— o si quis referat mihi casus Ulyssem

Aut aliquem ex sociis, in quem mea saeviat ira.

Furere est insanire, ira agitari, designans impotentis mentis ad omnia coecitatem. Hinc Cic. Pison. 20. Quid est aliud *furere*, nisi non cognoscere homines, non cognoscere leges, non senatum, non civitatem? *miscere* confundere et perturbare.

- ¹⁾ *dubias* periculosas et in utramque partem nutantes. *otium* vacatio et cessatio laboris, metu nimirum aemulae urbis sublato. *divitiae* quas sibi per victorias de potentissima urbe reportatas, comparaverant. *optandae aliis* quae aliis populis bona sunt; vel, aliis relinquendae, quippe per quas in multa mala et damna lapsi sint.
- ²⁾ *deinde* ex divitiis per largitionem amplissimos civitatis honores ambibant. *ea quasi* duae istae cupiditates, pecuniae et imperii. *materies* quasi *mater rei*, et *materia* in genere est omne id, ex quo aliquid fit: in specie autem denotat lignum extruendis domibus commodum. *Materies* animi est, *materia* arborum; *materies* qualitas ingenii; *materia* fabris apta.
- ³⁾ *avaritia* pecuniae studium. *fidem* - *fides* est dictorum conventorumque constantia vel etiam commendatorum fida executio vel observantia, sic dicta, quia *fiat*, quod dictum est: vel etiam derivant a *fido*, graecorum *πίστις* persuadeo, credo. *artes bonas* virtutes quaslibet alias. *subvertit* subruit, sustulit. *pro his* virtutibus. *neglegere* veteri more pro *negligere*. Antiquitatis enim studiosi scriptores simplicium formam saepius retinent in derivatis et

fidem, probitatem, ceterasque artes bonas subvertit; pro his superbiam, crudelitatem, deos neglegere, omnia venalia habere, edocuit. Ambitio ¹⁾ multos mortales falsos fieri subegit; aliud clausum in pectore, aliud in lingua promptum habere; amicitias inimicitiasque non ex re, sed ex commodo, aestumare; magisque vultum quam ingenium bonum habere. Haec primo ²⁾ paulatim crescere, interdum vindicari: post, ubi contagio, quasi pestilentia, invasit, civitas immutata; imperium ex justissimo atque optumo crudele intolerandumque factum.

Ambitio quidem propius virtutem est, avaritia vero corpus animumque virilem effeminat; id, quod post Sullae dominationem potissimum factum est, ubi militum animos summa luxuria mollierat.

XI. Sed primo magis ambitio quam avaritia animos hominum excerebat ³⁾; quod tamen vitium propius virtutem

compositis. Sic *delegere* pro *deligere*, *transdere* pro *tradere*. *omnia venalia habere* i. e. jus iudiciumque, honores et magistratus, testimonia et perjuria ad vendendum exponere, pretio addicere. *edocuit* scilicet avaritia.

¹⁾ *Ambitio* a circumueundo supplicandoque. De illo dicitur, qui largitur pecuniam suam, aut populo muneribus ludisque blanditur, aut ceteris artibus, quae legitimae non sunt, ad publicos honores tendit. Saepius leges latae sunt, quibus coerceretur hoc crimen, at numquam satis observatae. *falsos fieri subegit* i. e. multos homines, ut fallerent alios per simulationem, coëgit. *clausum* latens, occultum. *promptum* expositum et apertum. *non ex re* non perpendebant, qui sint amici, qui inimici, quinam amandi, vel odio habendi; sed illos praeferebant, ex quorum conjunctione plurimum utilitatis et commodi expectabant. *magisque vultum* magis *videri*, quam *esse* boni volebant.

²⁾ *Haec primo* lenta primo fuere horum vitiorum incrementa, atque etiam nonnumquam poenis coercerentur. *post*, ubi *invasit* deinde, postquam contagio vitiorum, pestilentiae similis, civitatem corripuerat. *contagio* a contactu, quo alter alterum corrumpit, et quasi vires morbo dat.

³⁾ *Cap. XI. exercebat* stimulabat, vexabat. *vitium* sc. ambitionis. *vitium* pravitas, deformitas. A *vi* dictum putant;

erat. Nam gloriam, honorem, imperium, bonus¹⁾ et ignavus aequè sibi exoptant; sed ille vera via nititur; huic quia bonae artes desunt, dolis atque fallaciis contendit. Avaritia²⁾ pecuniae studium habet, quam nemo sapiens concupivit: ea, quasi venenis malis imbuta, corpus animumque virilem effeminat; semper infinita, insatiabilis est; neque copia neque inopia minuitur. Sed post-

nam omne vitium cum impetu ingruit, et recto ac sano vim affert, illudque corrumpit atque violat; unde *violare* et *vitiare* saepe synonyma. *Morbus* tamen et *vitium* in eo differunt, quod *morbus* sit temporalis corporis imbecillitas; *vitium* perpetuum corporis impedimentum. *Vitium* non tantum ad corpus, sed etiam ad animum refertur, opponitur *virtuti*, et significat omne, quod *vituperari* solet, et *vitari* debet. *propius virtutem* sensus: *Ambitio* minus est a virtute remota (nam est in bonis etiam studium et cupiditas honorum) quam *avaritia*. *propius virtutem* alii legunt *propius virtuti*. Sed *propius* et *proxime*, ut apud alios auctores cum Accusativo legimus, sic apud nostrum in Jug. c. 18: Nam hi *propius mare Africum* agitabant. Ibid. quae *proxime Carthaginem* Numidia appellatur.

¹⁾ *bonus* qui benefactis et praeclaris facinoribus studet. *ignavus* (a *gnavus* celer, studiosus, strenuus), qui non bene facit reipublicae, et praeter merita sua honores tamen adipisci vult, *bonus et ignavus*. Alii omittunt copulam *et*, ut saepius, quando diversa duo conjungunt, ut Jug. cap. 51 *arma, tela, equi, viri; hostes, cives* permixti. Praeterea proverbiale est, ut *sursum, deorsum; ultro, citro*. Sic *fanda, nefanda; velit, nolit*. *vera via* honesto modo, bonis artibus et per virtutis merita comparare sibi honores nititur. *huic* construe: hic vero, quia ipsi. *dolis-dolus* cum aliud simulatur, aliud agitur. *fallacia* in verbis praecipue cernitur, quibus aliquem decipimus. *contendit* sc. ad honores et imperium.

²⁾ *Avaritia*. Haec est altera pars quasi picturae. Exhibuit *ambitionem* honorum cupidam: nunc *avaritiam* soli pecuniae studentem esse, dicit. *quam nemo* i. e. nemo, qui intellexit, quomodo vera gloria sit paranda. *venenis*. *Veneni* nominis venit, quod naturam ejus, cui adhibitum est, mutat et significat medicamentum *salubre* juxta et *noxium*. *imbuta* infecta, inquinata, *effeminat* emollit, corrumpit. Quae stui

quam L. Sulla¹⁾, armis recepta, republica, ex bonis initiis malos eventus habuit, rapere omnes, trahere; domum alius, alius agros cupere; neque modum neque modestiam

enim intenti laborem virilem et corporis exercendi studium plerumque relinquunt: cessante autem usu, exercitio et labore animus cum corpore languescit. Igitur avaritiae malum aliquod venenum et quasi magica vis inest, quae quodam modo feminas e viris efficit. infinita nullus finis cupiendi est. Avaro tam deeat, quod habet, quam quod non habet, et Juven., XIV., 169:

Crescit amper nummi, quantum ipsa pecunia crescit.
neque copia neque inopia non capta, quia semper sibi inops videtur, non inopia, quia, quae non habet, ardentius concupiscit.

- ¹⁾ L. Sulla, Superius ostendit, perniciosam fuisse reipublicae ambitionem, magis perniciosam avaritiam, perniciosissimam vero civitati romanae evasisse bellum, civile, quod cum C. Mario L. Sulla gesserat. *armis recepta* i. e. *bonus* capta et liberata a Marianis, qui eam occuparunt. *bonis initiis*. Nam L. Cornelius Sulla a partibus reipublicae stetit, eique virtute sua multum profuit. Socialis belli incendium extinxit; Mario, se opposuit; consul Asiam apertus Mithridatem proelio fudit; Athenarum urbem obsedit; Medos superavit; Cinnae dominationem fregit, et, ut paucis absolvam, omnia tuendi senatus gratia publicaeque utilitatis causa agere videbatur. Postea vero a Mario ad civile bellum concitatus, et republica occupata, pulcherrimam victoriam crudelitate (quanta in nullo homine unquam fuit) inquinavit, octo millia deditorum in via publica trucidavit, tabulam proscriptionis posuit, et crudeliter totam urbem atque omnes Italiae partes civilis sanguinis fluminibus inundavit. *rapere omnes* rapiebant omnes, sc. Sullani milites. *trahere* direpta, secum trahebant. *cupere*. Alludit ad proscriptiones; scilicet ubi quis domum aut agros adpetebat, curabat, dominum inter proscriptos referri, *neque modum neque modestiam* neque finem neque pudorem, ut vel hujus vel illius, pepercissent: per modum designamus legitimos fines cuiusvis rei, justam rationem rerum gerendarum; per modestiam vero pudorem transeundi modum, et moderationem cupiditatum, in civibus pro in cives. Elegantijs in civibus, quod in multis aliis etiam reperies. Sic. Cic. III. ep.

victores habere; foeda crudeliaque in civibus facinora facere. Huc accedebat, quod L. Sulla exercitum, quem in Asia ¹⁾ ductaverat, quo sibi fidum faceret, contra morem majorum, luxuriose nimisque liberaliter habuerat. Loca amoena, voluptaria ²⁾, facile in otio feroces militum animos molliverant: Ibi primum insuevit exercitus populi romani amare ³⁾, potare; signa, tabulas

8. Dixi studia mihi eorum placere, quod in te bene merito grati essent. Et. Virg. Aen. II., 540:

At non ille, satum quo te mentiris, Achilles

Tulis in hoste fuit Priamo.

¹⁾ *exercitum, quem in Asia* i. e. Sulla exercitum, cui in Asia praefuerat, eo consilio, ut sibi magis fidum redderet, seque ipsum militum animis magis carum acceptumque, contra mores majorum, qui valde severi in disciplina militari fuerunt, liberaliter habuit atque licenter, et omnia, quaecumque libuisset, committere patiebatur, sive honesta sive turpia fuissent; et sic Asia devicta cum cibus suis vitia quoque Romam transmisit. — *ductaverat*. Distinguunt *ducere* et *ductare*. *Ducere* bono sensu sumunt; *ductare* nequitiam et dissolutionem saepius denotat. Hinc *ducere* exercitum est militari more et ordine movere; *ductare* exercitum dissolute et raptim trahere, uti in nostro loco et Jug. 38: ipse quasi vitabundus per saluta loca et tramite *exercitum ductare*.

²⁾ *voluptaria* loca, ubi voluptatibus indulgetur. *molliverant* fervorem et audaciam istam militarem fregerant et comminuerant. *feroces animos* dueros, acres, strenuos. *Ferox* enim in laude est apud milites.

³⁾ *amare* amoribus servire, Veneri indulgere. *potare* potationibus interesse. *signa* statuas. *tabulas pictas* picturas in tabulis. *caelata* proprie dicuntur vasa aurea vel argentea, in quibus figurae intus aut extra eminentes expressae sunt. *mirari* quae alias contemserant. *privatim* pro se quisque, *publice* publico et populi nomine. *delubra* veteres dicebant templa, fontes habentia, quibus ante ingressum diluebantur. *Delubrum* etiam derivari potest a *deluere*, dissolvere, solvere, quia templis solvebantur vota, vel homines in templis vinculis peccatorum solvebantur. *sacra profanaque* humana et divina violare jura. *profana*, quae sunt *ante fana*, et ad deorum cultum non pertinent.

pictas, vasa caelata mirari; ea privatim ac publice rapere; delubra spoliare; sacra profanaque omnia polluere. Igitur hi milites, postquam victoriam adepti sunt, nihil reliqui ¹⁾ victis fecere. Quippe secundae res ²⁾ sapientium animos fatigant; ne illi, corruptis moribus, victoriae temperarent.

Pecunia, ex quo in honore esse coepit, hebescebat virtus, et avaritia cum luxuria juventutem invasit. — Majores erant religiosissimi; at hi ignavissimi homines.

XII. Postquam divitiae honori ³⁾ esse coepere, et eas gloria, imperium, potentia sequebatur; hebescere

¹⁾ *nihil reliqui* i. e. victis nihil reliquerunt.

²⁾ *Quippe secundae res*. Sensus: secundae res jam sapientium et honorum animos corrumpunt; multo minus ergo illi, quorum mores corrupti erant, victoriae modum posuerunt, eaque non crudeliter usi sunt. *fatigant* agitant, vexant, corrumpunt, ut in animi virtute lassi quasi et negligentes evadant. *ne* eodem sensu ac *nedum*. *victoriae temperarent* — *temperare* idem quod *moderari*, modum imponere victoriae, ne insolenter ea utaris.

³⁾ *Cap. XII. divitiae honori* i. e. in pretio, quas antea nemo sapiens concupiverat. *sequebatur* illis adhaerebat, per illas acquirebatur. Veteres Romani virtute ad imperium viam sibi muniebant; nunc vero convivii benevolentiam civium quaerunt, et pecunia viam ad summos honorum gradus sibi parant. *sequebatur*. Animadvertite mutationem temporis: *postquam coepere* et *postquam sequebatur*. Quod saepius, ut: cap. 10. Carthago interiit, cuncta patebant. cap. 52. *Conjuravere* nobilissimi cives, Gallorum gentem *arcessunt*. Hic vero facilius fuit nostro, tempora ista permutare, quia Grammatici verbum *coepit* pro periphrasi temporis Imperfecti habent. *hebescere* virtus tepescere, splendorem suum et apud homines valorem suum perdidit; non tam acriter exerceri coepit, ut antea, cum virtuti honos daretur. *probro* mediocrem illam et tenuem fortunam tamquam praecipuum aliquod virtutis decus et argumentum olim coluerunt inprimis in ducibus et summam imperii tenentibus; nunc vero probro vertitur. *paupertas*

virtus, paupertas probro haberi, innocentia pro malivolentia duci coepit. Igitur ex divitiis¹⁾ juventutem luxuria atque avaritia cum superbia invasere: rapere, consumere; sua parvi pendere, aliena cupere; pudorem, pudicitiam, divina atque humana promiscua, nihil pensi atque moderati habere. Operae pretium²⁾ est, quum

rei familiaris angustia, et *pauper* ille dicitur, cui, cum necessaria non desint plane, nihil tamen superest atque abundat. Est igitur inter *egenum* et *divitem* medius. *Dives* enim plus habet, quam opus est, ut alterum etiam juvare possit; *egenti* vero opus est aliena ope. *innocentia*. Sensus: nemini nocere divitiarum caussa, et opes quovis modo non cumulare *malivolentiae* esse putabant; quae ideo scilicet abstinens sit, ut alios increpare et damnare possit. *Malivolentia* (a male et velle) est voluptas ex malo alterius sine emolumento, et discernitur a *malitia*, quae est *perversitas* illa, cum quis data opera male agit. *duci* haberi.

1) *ex divitiis* per et propter divitias. *luxuria* pecuniam turpiter amittebat juvenus, et profundeabat explendae cupiditatis caussa, et per *avaritiam* rapaci studio sparsa recollegit. Quaerere, ut absumerent, absumpta requirere certabant. *divina atque humana nihil pensitantes*, num sint divini an humani juris; omnia sacra et profana, publica et privata, sine discrimine, *nec temperanter agentes*, rapiabant vel violabant.

2) *Operae pretium* — *cognoveris* construe: *si cognoveris*, propius inspexeris, *domos* atque *villas*, quas tanta magnificentia et laxitate habuerunt, ut fora, templa, fontes, balnea continerent, ita ut re vera una domus urbs esset, *operae pretium est*; opera dignum est, *visere* visum ire. Templa deorum solent sumtuosioribus aedificiis constitui, quam domus privatorum; et tamen ad eam libidinem pervenerunt homines aetatis nostrae, ut nunc sibi aedes aedificent, quae sunt multo sumtiosiores, quam deorum templa. *religiosissimi mortales*, viri religiosissimi; hoc addidit auctor, ut ostenderet, non contemptu deorum tam parva delubra facta esse. *Templum* locus undique apertus atque liber, ut conspici ab omni parte possit; hinc coelum ipsum a *contemplando templum* vocatur. Significat etiam regionem coeli, quam auspicia captaturi lituo

domos atque villas cognoveris in urbium modum exaedificatas, visere templa deorum quae nostri maiores, religiosissimi mortales, fecere. Verum illi delubra deorum pietate, domos sua gloria, decorabant; neque victis quidquam praeter injuriae licentiam ¹⁾ eripiebant. At hi contra ignavissimi homines ²⁾, per summum scelus, omnia ea sociis adimere, quae fortissimi viri victores hostibus reliquerant; proinde quasi injuriam facere, id demum esset imperio uti.

Nam Romae summa luxuria erat, et divitias turpiter profundere festinabant; quae quum defecissent, ad facinora incendebantur.

XIII. Nam quid ea memorem ³⁾ quae, nisi iis qui videre, nemini credibilia sunt, a privatis compluribus

definiebant et notabant secundum 4 cardines mundi; deinde aedem sacram designat, cultibusque divinis destinata; denique religiosum quemque locum. Veteres *templum* et *delubrum* bene distinguebant, sic ut *templum* designet aedem majorem, *delubrum* minorem aedem vel partem templi. Sic in Capitolio templum erat insigne Jovis, in quo complurium deorum simulacra simul colebantur; et singula loca, in quibus simulacra illa collocata erant, vocabantur *delubra*. Sic *delubrum* Junonis, *delubrum* Minervae.

¹⁾ *injuriae licentiam* liberam potestatem injuriam inferendae.

²⁾ *ignavissimi homines* sensus: homines illi, qui nec fortiter nec bene quidquam fecere, nunc, *pacis tempore*, provincialibus atque sociis, qui amicitiam et societatem cum populo romano instituerant, ea omnia turpissimo modo non erubescunt adimere, quae fortissimi viri, quemadmodum M. Marcellus fuit, *belli tempore* devictis populis relinquere non dubitarunt. *proinde quasi* ac si. *id demum* — uti id demum imperare, et in devictas gentes usum imperii habere videatur.

³⁾ *Cap. XIII. Nam quid ea memorem* hic supplendum est: Satis est, te vidisse domos ac villas, earumque luxuriam, ut de moribus corruptis judicare possis: nam caetera, quae majora sunt, ne memorare quidem volo etc. *nisi iis* constr. quae nemini credibilia sunt, nisi iis, qui ea vi-

subversos montes, maria constructa esse? Quibus mihi videntur ludibrio fuisse divitiae; quippe, quas honeste habere licebat, abuti per turpitudinem properabant. Sed lubido stupri¹⁾, ganeae, ceterique cultus non minor in-

dere. a *privatis* — *privati* omnes dicebantur olim Romae, qui magistratum non gererent, h. e. nullam potestatem publicam et jurisdictionem haberent. Itaque *privati* et *magistratus* sibi opponuntur. *subversos* coaequatos. *maria constructa*. Sic Lucullus dicitur aedificia ingentia et amoenitate omnibus praestantia fecisse, quae usque in medium mare porrigebantur. Non modo vero in mari aedificabant, sed etiam huc illuc per varios ductus mare mittebant in piscinas, quas per summam luxuriam construebant. *ludibrio fuisse* hi tamquam in summa abundantia illusisse pecuniae, eam ad inutilia impendendo, easque divitias, quas bene et liberaliter impendere potuissent, turpiter profudisse videntur. Videbis deesse hic pronomen in ablativo, quem regit verbum *abuti*. *abuti per turpitudinem* i. e. turpiter profundere. *properabant*. *Propero* a *prope* est cito et strenue progredi, ut eo, quo velis, pervenias. *Festinare*, quod cum *confestim* ejusdem originis, est temeraria et praecipiti celeritate aliquo contendere. *Maturare* est accelerare ita, ut adhibeatur industriae celeritas, et diligentiae tarditas, ex quibus duobus contrariis fit *maturitas*, ut neque aliquid citius, neque serius fiat. Hinc *festinat*, quem urget necessitas, aut cupiditas; *properat*, qui citius, quam diligentius conficit, ut aliud agat; *maturat*, qui rem tempestive perfectam cupit.

- ¹⁾ *lubido stupri* impudica licentia, lasciva impudicitia. *ganeae* loca illa dicta sunt, ubi ventri ac libidini, vino et epulis vacabant homines perditii. *cultus* est habitus et vestitus ratio, et cernitur potissimum in cura capilli et cutis et earum partium corporis, quae oculos trahant. Saepe vero *cultus* de universa vitae ratione et consuetudine dicitur; hic loci ergo reliquas deliciarum turpitudines, et voluptatis species designat. *incesserat* invaserat sc. libido. Intransitive verbo utitur. *pati muliebria* vir quasi in feminam impudicam mutatus est. *in propatulo habere* i. e. publice flagitium impudicitiae profitebantur; ad earum foedissimam nequitiam cuiusvis aditus patebat. *opperiri* expectare, donec ista naturalia essent. *antecapere* praevenire; per luxum famem, sitim, frigus, lassitudinem pa-

cesserat; viri pati muliebria, mulieres pudicitiam in pro-
patulo habere; vescendi causa, terra marique omnia
exquirere; dormire prius quam somni cupido esset; non
famem, aut sitim, neque frigus, neque lassitudinem
opperiri, sed ea omnia luxu antecapere. Haec juventu-
tem, ubi familiares opes ¹⁾ defecerant, ad facinora in-
cendebant. Animus imbutus ²⁾ malis artibus haud facile
lubidinibus carebat: eo profusius omnibus modis quae-
stui atque sumtui deditus erat.

In tam corrupta igitur civitate Catilina
magnas hominum perditorum catervas circum
se habere facile poterat: sed maxime appetebat
adolescentium familiaritates, quorum animi,
aetate fluxi, haud difficulter corrumpebantur.

XIV. In tanta ³⁾ tamque corrupta civitate Catilina,
id quod factu facillimum erat, omnium flagitiorum at-

rare. Sic luxu *famem* antecapiebant vomendo, aut alias
edendi irrationes adhibendo. *Sitim* quaerebant sudorem
excitando, et postea sudorem, quem moverant, potioni-
bus crebris destringendo. Salsamentis pariter excitari so-
let sitis. *Frigus* contra naturam in frigidariis et portici-
bus captabant. *Lassitudinem* denique quaerebant cursu,
gestatione aliisque modis exercitationis, quarum omnium
finis est lassitudo.

¹⁾ *familiares opes* bona patria, quaecumque ad se suam-
que familiam sustentandam sunt necessaria. *defecerant*
defuerant, *incendebant* expressio metaphorica et rem ma-
gis exprimens, quam *instigabant*, *inducebant*.

²⁾ *imbutus* perfusus atque tinctus, vel proprie: assuefactus
et quasi infectus. *Animus* — *deditus erat*. Sensus: Juven-
tus non desiit, vitiis supra memoratis incumbere, etiamsi
pecunia defecerit; sed potius, quoniam semel assueverat
malis artibus, lubricine amplius ad illas lata est; et pro-
pterea per fas et nefas opes acquirere studuit, quas eo
immoderatus consumeret. *questui* acquisitioni rerum.
sumtui impensis in convivia, ganeas etc.

³⁾ *Cap. XIV. In tanta* Praemissa descriptione corruptae plane
civitatis ad primum argumentum historiae suae scri-
bendae nunc redit, unde digressus est circa finem cap. 5;

que facinorum circum se, tamquam stipatorum, catervas habebat. Nam quicumque impudicus, adulter, ganeo¹⁾, manu, ventre, pene, bona patria laceraverat,

Catilinaeque juventutem teterrimis illis hominum foedissimorum exemplis corruptam, antequam conjurasset, multis flagitiis inquinatam fuisse ostendit. *In tanta tamque corrupta* i. e. in eam magnitudinem elata, ita finibus opibusque aucta, et simul tot vitiis infecta. *flagitiorum atque facinorum* pro: flagitiosorum et facinerosorum. Sic: *servitia* pro *servi*, *vicinitas* pro *vicini*, *conjuratio* pro *conjurati* etc. saepe ponitur. *Flagitium* a *flagito*, est indomita cupiditas corrumpendi alterum; est quodvis erimen cum dedecore et turpitudine conjunctum. *stipatorum* stipatores sunt comites et satellites, quibus aliquis *stipatus* i. e. circumdatus incedit.

- ¹⁾ *ganco* tabernis operam dans et conviviiis turpioribus. *manu* profuse dando. Alii *manu* de jactu alearum intelligunt, et dictum putant de iis, qui rem suam periclitati sunt, fortunaeque arbitrio commiserunt. Nam *Alea* est omnis ludus, in quo temeritas et casus, non ratio ac consilium valet, qualis est talorum et tesserarum. *ventre* luxuriose comedendo. *pene* turpi consuetudine utendo. *laceraverat* dissipaverat, consumserat. *alienum* — *conflaverat* i. e. multa debita contraxerat; multam pecuniam habebat mutuo. *alienum* i. e. aliorum, pecunia aliunde accepta. *aes* designat quodvis metallum, hic pecuniam. Metonymice: materia posita est pro re ex hac materia facta. *conflaverat* metaphorice: pro coëgerat, confecerat, collegerat. *redimeret* i. e. ut per pecuniam numeratam poenam scelerum evaderet. *parricidae*. *Parricida* non solum vocabatur, qui patrem occiderat, aut matrem aut fratrem aut patronum; sed etiam, qui civem seu liberum hominem consulto morti dedit, vel qui impius fuit in patriam. *sacrilegi* qui templorum rerumque ac personarum sacrarum religionem violaverant. *Sacrilegus* a *sacer* et *lego*, quod nonnumquam idem est cum *auferre*. *convicti judiciis* i. e. qui condemnati fuerant. *pro factis* — *timentes* i. e. qui peccatorum suorum conscii iudicium et poenam a judiciis statutam timebant. *ad hoc praeterea*. *quos manus* — *alebant* constr. et sens. quos manus per effusionem sanguinis civilis atque lingua perjurio *alebant* i. e. ministrabat, unde sese alerent. *Alere* est vitam sustentare rebus

quique alienum aes grande conflaverat, quo flagitium aut facinus redimeret; praeterea omnes undique parri-
cidae, sacrilegi, convicti judiciis, aut pro factis judi-
cium timentes; ad hoc, quos manus atque lingua per-
jurio aut sanguine civili alebat; postremo omnes quos
flagitium, egestas, conscius animus exagitabat; ii Cati-
linae proximi familiaresque erant. Quod si quis etiam
a culpa vacuus in amicitiam ejus inciderat¹⁾, quotidiano
usu atque illecebris facile par similisque ceteris efficie-
batur. Sed maxime adolescentium familiaritates adpe-
tebat; eorum animi, molles ²⁾ et aetate fluxi, dolis
haud difficulter capiebantur. Nam ³⁾ uti cujusque stu-

ad victum cultumque corporis maxime necessariis, ut cibo, vestitu, habitatione etc. *Nutriri* est parvulorum, ut crescant, et adultorum, ut vivant. Infantem nutrit sedula mulier, deinde alunt parentes. *consci*us flagitii nempe et facinoris. *exagitabat* vexabat, sollicitabat, urgebat, cruciabat. *proximi* intimi, arctiori necessitudine conjuncti.

¹⁾ *inciderat* casu incurrerat et venerat quasi in insidias et retia. *quotidiano usu* conversatione et consuetudine improborum. *par similisque*. *Par* denotat gradum nequitiae, et *similis* genus ipsum, vel: *par* potest referri ad externum eorum habitum, et *similis* ad ingenium et mores; et in genere possumus putare, horum vocabulorum conjunctione externam simul et internam quamdam eorum congruentiam notari. Ceterum auctor noster ejusmodi synonyma conjungere valde amat: sic: ingenio *malo pravoque*; populi atque *nationes*; *flagitia* atque *facinora*; *tempus* atque *dies*; *dux* atque *imperator*; *affines* et *propinquos*.

²⁾ *molles* teneri, tractabiles. *fluxi* inconstantes, mutabiles, qui propter aetatem facile labuntur, et quasi *fluunt* ad nequitiam.

³⁾ *Nam uti* — *mercari*. Sensus: Nam prout cujuslibet studia et cupiditates cognoscebat, quibus quisque flagrabat ob aetatis infirmitatem; sic alteri *scorta* feminas impudicas adducebat: alteri *canes* mercabatur etc. *sumtui* impensis. *modestiae* pudori et honestati; nullam modestiam servabat. *dum dummodo*. *obnoxios* arbitrio suo subjectos, morigeros, obligatos. *fidosque fideles* ex animo, non propter metum servilem.

dium ex aetate flagrabat, aliis scorta praebere, aliis canes atque equos mercari; postremo neque sumtui neque modestiae suae parcere, dum illos obnoxios fidosque faceret. Scio fuisse nonnullos qui ita ¹⁾ aestumarent, juventutem, quae domum Catilinae frequentabat, parum honeste pudicitiam habuisse; sed ex aliis rebus magis, quam quod cuiquam id compertum foret, haec fama valebat.

Ipse vero Catilina adolescens multa nefanda commiserat, et, diis hominibusque infestum gerens animum, externam quoque speciem sceleris praese ferebat.

XV. Jam ²⁾ primum adolescens Catilina multa nefanda stupra fecerat, cum virgine nobili, cum sacerdote Vestae, et alia hujusce modi contra jus fasque.

¹⁾ ita hoc vocabulum hic loci abundat. *parum honeste* — *habuisse* i. e. pudicitiam parum coluisse; parum pudicos et integros mores exhibuisse. *sed ex aliis* — *valebat* sensus: sed rumor iste propter alias circumstantias movebatur, non vero propterea, quia quis eam rem compertam et certo cognitam haberet. *valebat* vires habebat, fundata erat.

²⁾ *Cap. XV. Jam* est particula adsumendi et continuandi narrationem. *Jam primum adolescens* i. e. jam ab eo ipso tempore, quo fuerat adolescens. *multa* — *fecerat* saepius flagitiosa consuetudine se contaminavit. *nefanda* turpia, dietu indigna. *Nefandus* id, quod *fari* non licet. *virgine nobili* tacet mulieris nomen, ne illi et familiae suae nota inuratur. *Vestae*. Vesta est dea virginitatis habita et ignis, cujus calore per omnes corporis partes diffuso vegetamur, fovemur, recreamur, et alimur. Hujus sacerdotes virgines *Vestales* erant, quarum potissima cura fuit, in Vestae templo perpetuum asservare ignem. Hae virgines, si parum castae fuissent et convictae, vivae defodiebantur. Peractis autem triginta in virginitate annis, sacerdotio solvebantur, et nubere poterant. — Virginem autem illam Vestalem putant Fabiam fuisse, sororem Terentiae, uxoris Ciceronis, quam hoc crimine accusatam iudices tamen absolverunt. *jus fasque*; *Jus* ad res humanas, *fas*

Postremo ¹⁾ captus amore Aureliae Orestillae, cujus praeter formam nihil unquam bonus laudavit, quod ea nubere illi dubitabat, timens privignum adulta aetate, pro certo creditur, necato filio, vacuum domum sceleris nuptiis fecisse. Quae quidem res mihi in primis videtur caussa fuisse facinoris ²⁾ maturandi. Namque animus impurus ³⁾, dis hominibusque infestus, neque vigiliis neque quietibus sedari poterat: ita conscientia

ad divinas pertinere putant. Nam *jus* est notitia et administratio boni et aequi, deductum a *jussu*, cum nihil aliud fit, quam quod vel natura, vel civitas, vel populus, vel consuetudo jubeat: *Fas* autem indecl. quod pium, sanctum, religiosum et licitum est, designat.

¹⁾ *Postremo*. denique, postquam nimirum multa jam turpissima scelera commiserat. *Aureliae Orestillae* Quenam fuerit, non satis constat. Quidam volunt filiam fuisse Cn. Aurelii Orestis, praetoris. *cujus* in qua. *quod* quia vero. *nubere* proprie *velare*, sed etiam *nuptias facere* significat, quod scilicet nova nupta flammeo nuberetur sive velaretur. Unde *virgo nubere viro* dicitur, *adolescens ducere uxorem*. *dubitabat* incerta erat, haesitans animo. *privignum* a *prius* et *geno* sive *gigno* dictus, quod prius, quam mater secundo nuberet, est genitus, vel: filius mariti uxorisve, cujus prior conjux discessit. Per *privignum* hic intelligit filium Catilinae ex priori conjuge natum, qui *novercae* Aureliae *privignus* futurus erat. *vacuam* — *fecisse*. vacuum fecit domum caede privigni, veneno sublata, ut nuptias illas, nefando scelere pollutas, celebrare posset.

²⁾ *facinoris* conjurationis.

³⁾ *impurus* improbus, *sceleris* pollutus. *infestus* a diis hominibusque infestatus, quia ob violatum jus fasque utroque violaverat. *Infestus* ancipiti significatione est: nam et is *infestus* appellatur, qui malum infert cuiquam; et contra, cui aliunde malum impendit. *quietibus* insolentius est hoc vocabulum in plurimum numero. *ita conscientia* — *vastabat* adeo conscientia sceleris mentem excitatam et perturbatam agitabat. Scelerum enim conscientia in perturbata mente, tanquam tempestas in agris, aut victor hostis in urbe capta, debacchatur.

mentem excitam vastabat. Igitur colos ¹⁾ exsanguis, foedi oculi; citus modo, modo tardus incessus, prorsus in facie vultuque vecordia inerat.

Corrupta deinde juventute romana, quum omnia opportuna cerneret in Italia, opprimendae rei publicae consilium cepit.

XVI. Sed juventutem, quam, ut supra ²⁾ diximus, illexerat, multis modis mala facinora edocebat. Ex illis ³⁾ testes signatoresque falsos commodare; fidem, fortunas, pericula vilia habere; post, ubi eorum famam atque

¹⁾ *colos* frequentius *color*. *exsanguis* sine sanguine, pallidus. *foedi* foedati, deformes, turbati et lividi. *Foedum* dicitur, quod deforme est, nec sine horrore aliquo adspiciendum. *facie vultuque*. *Facies* est naturalis oris species, quae eadem semper manet. *Vultus* est habitus faciei, quem pro interno affectu mutare et variare et sic indicium animi facere possumus. *Vultus* a *velle* vel *voluntate* derivandum, quam prodit quodammodo, *facies* a *facio*. *vecordia* ipso vultu insaniam prae se ferebat. *Vecordia* mentis perturbatio, compositum ex particula *ve* seu *vae*, quae modo augendi, modo minuendi significationem habet (augendi in *vehementia* magnus mentis impetus; minuendi in *vecordia*, insania) et *cor*. — Vix est in Sallustio locus, ubi singulae syllabae, imo litterae, tam funesta clament, quam hic ipse. Ecce enim in Catilina illas ipsas furiarum ardentes taedas, illas sollicitudinum faces, quibus omnes scenas poetae veteres repleverunt.

²⁾ *Cap. XVI. ut supra cap. 14. illexerat* irritaverat, in amicitiam suam illecebris attraxerat.

³⁾ *Ex illis juvenibus. signatores* sigillatores falsos. Signatores sunt, qui testamentum vel aliud instrumentum falsum scripserint, signaverint; vel signum adulterinum fecerint scientes, dolo malo. *commodare* si quis falso teste falsove signatore indigeret, unum aliquem ei commodabat de suo grege Catilina. *fidem* datam, iusjurandum. *habere*. Fidem, fortunas, pericula ipse pro nihilo putabat, scil. ut idem illi facere consuescerent *post, ubi* dein, postea quam, *attriverat* minuerat, *majora* — *imperabat* ad alia majora facinora incitabat, adhortabatur.

pudorem attriverat, majora alia imperabat. Si caussa peccandi ¹⁾ in praesens minus suppete-
 bat, nihilo minus insontes, sicuti sontes, circumvenire, jugulare; scilicet,
 ne per otium torpescerent manus aut animus, gratuito
 potius malus atque crudelis erat. His amicis sociisque
 confisus Catilina, simul ²⁾ quod aes alienum per omnis

¹⁾ *caussa peccandi* i. e. caussa et occasio facinora patrandi.
in praesens sc. tempus, pro *in praesenti*. *suppetebat* aderat
 in promptu. *insontes* — *sontes* i. e. eodem modo innocentes
 et justos, quo reos et meritos circumveniebat; seu per
 insidias adgressus est. *jugulare* est inferre mortem, et ve-
 luti abscisso jugulo vita privare. *scilicet* — *crudelis erat*
 quasi diceret: scire licet, cur insontes, sicuti sontes ju-
 gularet, idque sine necessitate et emolumento (gratuito);
 ne per otium *manus* exercitium, et *animus* cupiditatem
 facinorum amitteret, atque in malis artibus hebesceret. .

²⁾ *simul* pariter, intelligo: huic circumstantiae confisus.
per omnis terras tum Romae, tum per omnes provincias.
Sullani milites veterani illi, qui tantum aeris alieni con-
 traxerant, ut, si salvi esse voluissent, Sulla ab inferis
 esset excitandus, scilicet ad novas proscriptiones, rapi-
 nas et direptiones. *largius suo usi* luxuriosius bonis suis
 usi et nimis profuse, ut illi solent, qui repente et per
 rapinas divites facti sunt. *opprimundae* occupandae et
 diripiundae. *Cn. Pompejus*. Erat eo tempore Pompejus
 cum exercitu in Asia contra Mithridatem, quem persequens
 in ultimas ignotasque gentes penetravit. *consulatum* — *spes*
 h. e. putabat, adesse opportunum tempus, in quo consu-
 latum petere, et eam dignitatem adipiscendi magnam spem
 habere posset. *intentus* senatus ut in summa tranquillitate
 et securitate nihil tale metuit. *opportuna* suis incoeptis
 faventia videbantur. *Opportunum* est vocabulum nauticum,
 quod quasi *ob portum* jacet, seu portum habet in propin-
 quo, ideoque commodum navigantibus. Hinc pro utili,
 comodo, idoneo sumitur — Quod ad ipsam rerum seriem
 auctorisque propositum attinet, exhibuit hucusque Sallu-
 stius, primo hominem ita natum atque educatum, ut nul-
 lum scelus opprimendae patriae caussa refugeret (c. 5);
 deinde eos civitatis mores, ut nefario homini adjutores
 sociique non deessent (c. 10. — 13); mox illum, quidquid
 in corrupta civitate corruptissimum erat, ad se vocan-

terras ingens erat, et quod plerique Sullani milites, largius suo usu, rapinarum et victoriae veteris memores, civile bellum exoptabant, opprimundae reipublicae consilium cepit. In Italia nullus exercitus; Cn. Pompejus in extremis terris bellum gerebat; ipsi consulatum petundi magna spes, senatus nihil sane intentus; tutae tranquillaeque res omnes; sed ea prorsus opportuna Catilinae erant.

Omnes igitur conjurati in unum convocantur. — Bona pars juvenum nobilium Catilinae inceptis favebat. — Ipsum M. Licinium Crassum non ignarum conjurationis fuisse dicunt.

XVII. Igitur circiter kalendas junias ¹⁾, L. Caesare et C. Figulo consulibus, primo singulos appellare;

tem, sibi que flagitiorum scelerumque omnium praesidia comparantem (c. 15 — 16.); postremo (in fine cap.) ostendit, multos homines novarum rerum cupidos, rempublicam praesidio destitutam, senatum nihil providentem, omnia denique Catilinae opportuna. His ita enarratis, ut nemo jam miretur unum hominem eumque privatum, tantam rempublicam in ultimum discrimen adduxisse, pergit ad ipsius facti narrationem.

¹⁾ *Cap. XVII. circiter-junias* h. e. circiter diem primum mensis Junii, A. U. C. 690. ante Christum, 64. *Kalendae* primi dies mensium, a *καλεῖν*, vocare. Convocabatur enim primo quoque mensium die populus, et quae feriae toto mense essent futurae, quidque in religione peragendum, significabatur. Kalendis etiam pecuniae dabantur foenori, et iisdem cum usura exigebantur. *L. Caesare*. L. Julius Caesar, cujus soror Julia fuit, uxor oratoris M. Antonii, et mater M. Antonii triumviri. Teste Cicerone fuit optimus et fortissimus civis, reipublicae amantissimus. *Figulo* C. Marcius Figulus ex gente plebeja oriundus, in Marcios adoptatus est. Hi duo consules fuere ab U. C. 690. proximo ante Ciceronem anno. *appellare* appellabat, alloquebatur seorsim unumquemque, quod opponitur sequentibus: in unum omnis convocat. *tentare* i. e. inquirebat illos, de quorum fide etiamnum dubitabat. *opes* non semper di-

hortari alios, alios tentare; opes suas, imparatam rempublicam, magna praemia conjurationis docere. Ubi satis explorata ¹⁾ sunt quae voluit, in unum omnis convocat, quibus maxuma necessitudo et plurimum audaciae inerat. Eo ²⁾ convenere senatorii ordinis P. Lentulus

vitias significat, sed hic loci vires, potentiam. *imparatam*, immunitam et propterea facilem oppressu. *docere* ostendere.

¹⁾ *explorata* certa, comperta. *in unum* sc. locum. *necessitudo* urgentem in hoc loco aliquam calamitatem denotat, ut: inopia, infamia, condemnatio, et alia, quae conjurare cgebant, vide cap. 14. Idem ergo est cum *necessitate*. Frequentissime tamen *necessitudo* conjunctionem et propinquitatem denotat.

²⁾ *Eo* nempe ad eum locum, quo convocaverat omnes. *Senatorii ordinis* sc. viri ex ordine senatorio. *Ordo* proprie est dispositio, series, collocatio singulorum suo loco. In nostro loco designat *genus* vitae, certum quemdam statum, uti in sequentibus: Exactis regibus populus romanus in tres *ordines* distributus est; in *senatorium*, *equestrem* et *plebejum*. P. Lentulus Sura. Est hic ille Lentulus ex gente clarissima Corneliorum, qui A. U. 682. cum Cn. Aufidio Oreste consul erat. Deinde senatu a censoribus ob prava mores ejectus fuit: iterum factus praetor, Cicerone consule, conjuravit. P. Autronius Consul designatus de ambitu interrogatus lege damnatus est. L. Cassius Longinus Ciceronis in consulatu competitor urbis incendendae vices sibi postulavit. C. Cethegus princeps post Lentulum in conjuratione persona. P. et Servius Sullae, Servii filii i. e. P. Cornelius Sulla, et Servius Cornelius Sulla, filii Servii Cornelii Sullae. Cornelium Sullam, patrem eorum, qui conjuraverunt, fuisse fratrem C. Sullae dictatoris putant. L. Varguntejus homo audax, qui cum equite C. Cornelio, cum ceteri omnes haesitarent, Ciceronem domi suae confodere constituit. Q. Annius de eo nihil certi constat. M. Porcius Laeca. In hujus domum conjurati convenerunt. L. Bestia tribunus plebis, cujus erat, populum excitare contra Ciceronem. Q. Curius. Natus haud obscuro loco, sed flagitiis et facinoribus coopertus. Prodidit per scortum suum Fulviam conjurationem. *ex equestri ordine* ordo equestris medius erat inter senatorium et plebejum, cui purpura,

Sura, P. Antronius, L. Cassius Longinus, C. Cethegus, P. et Servius Sullae Servii filii, L. Varguntejus, Q. Annius, M. Porcius Laeca, L. Bestia, Q. Curius; praeterea ex equestri ordine, M. Fulvius Nobilior, L. Statilius, P. Gabinius Capito, C. Cornelius: ad hoc multi ex coloniis et municipiis, domi nobiles. Erant praeterea complures paullo occultius consilii ¹⁾ huiusce participes nobiles, quos magis dominationis spes hortabatur quam inopia, aut alia necessitudo. Ceterum Juventus pleraque, sed maxime nobilium, Catilinae inceptis favebat. Quibus ²⁾ in otio vel magnifice vel molliter vivere copia erat, incerta pro certis, bellum quam pacem malebant. Fuere item ea tempestate, ³⁾ qui crederent M. Licinium Cras-

ut patriciis et senatoriis, uti non licebat; jus tamen annulorum habebat, quo insigni a plebe secernebatur, et *medius ordo* vocabatur. Qui nunc ex hoc ordine citantur, minoris sunt momenti. *ad hoc praeterea. ex coloniis et municipiis. Coloniae*, quae ex civitate romana in alias sedes et loca propagatae sunt, et quae jura institutaque populi romani habebant: *Municipia* vero, quae aliunde in civitatem romanam venerunt et suo jure et suis legibus utebantur et muneribus atque honoribus populi romani gaudebant. A *capessendo munere* nomen *municipium*. *domi nobiles* nobiles apud suos in coloniis et municipiis.

- ¹⁾ *consilii* conjurationis, propositi sceleris rempublicam opprimendi. *participes nobiles* ut: Caesar, Crassus, Antonius, Clodius *hortabatur* instigavit, ut conjurarent.
- ²⁾ *Quibus* supple homines, quibus, *magnifice vel molliter* splendide ac superbe vel nequiter et luxuriose. *copia* facultas. Alias de quavis abundantia et multitudine *copia* dicitur.
- ³⁾ *tempestate* tempore. *M. Licinius Crassus* homo nobilis, maximis divitiis, summa potentia, qui conjurationis conscius erat, sed occulte et non ulla necessitate compulsus, sed propter potentiam: Pompejum nimirum metuens voluit, quemcumque alium validiorem fieri contra Pompejum. *invisus ipsi* odiosus, quem odio et invidia persequabatur Crassus. *exercitum ductabat* contra Mithridatem. *cujusvis* i. e. cujuscunque hominis, sive Catilinae, sive alterius. *illius Pompeji. simul* ac. credebant. *valuisset* vi-

sum non ignarum ejus consilii fuisse; quia C. Pompejus, invisus ipsi, magnum exercitum ductabat, cujusvis opes voluisse contra illius potentiam crescere; simul confisum, si conjuratio valuisset, facile apud illos principem se fore.

Sed aliquot annis ante jam cum paucis aliis quibus Catilina consulibus atque senatoribus perniciem machinabatur; nimia vero Catilinae festinatione et reliquorum conjuratorum tarditate consilium diremtum est.

XVIII. Sed antea ¹⁾, item conjuravere pauci contra rempublicam, in quibus Catilina. De quo quam verissime potero dicam. L. Tullo, M. Lepido consulibus ²⁾,

cisset, et consilia sua effectu persecuta esset. *apud illos conjuratos.*

¹⁾ *Cap. XVIII. sed antea.* Interrumpitur narratio, ut conjuratio alia attingatur, quae tertio anno ante hanc Catilinae conjurationem, quam auctor noster describit, facta est. *in quibus* inter quos. *De quo* sc. facinore.

²⁾ *consulibus.* His consulibus coepta prior conjuratio est. Post hos L. Torquatus et L. Cotta fuere consules, quos consulatum ineuntes interficere in Capitolio P. Autronius et L. Catilina parabant. Hi autem in P. Sullae et Autronii locum, quos ambitus ipsi damnarant, creati fuerant. Dein fuere L. Julius Caesar et C. Figulus, quorum capite praecedente Sallustius meminit. His coss. ultima, quam accurate persequitur Sallustius, coepta conjuratio est. Post hos M. Cicero et C. Antonius. His coss. mense Octobri patefacta conjuratio est, et de conjuratis supplicium sumtum. *L. Tullo.* L. Volcatius Tullus tribunus plebis fuit A. U. C. 679. consul anno 688. *M. Lepido* M. Aemilius Lepidus, qui A. 676. quaestor, pontem Sublicium saxum fieri curaverat. Non idem est ac Lepidus ille, qui fuit cum Caesare et Antonio triumvir. *designati consules* sequentis anni consules, mense Julio creati, usque ad Kalendas Januarii, quibus magistratum inibant, *designati* dicebantur, et honore omnes reliquos senatores antecedeabant. *legibus ambitus interrogati* i.e. ex legibus, quae de ambitu latae sunt, interrogati sunt, an eo crimine tenerentur. *Ambire* est, proprie circum-eundo favorem et suffragia quaerere. Leges de ambitu erant:

P. Autronius et P. Sulla, designati consules, legibus ambitus interrogati poenas dederant. Post paullo ¹⁾ Catilina, pecuniarum repetundarum reus, prohibitus erat consulatum petere, quod intra legitimos dies profiteri nequiverit. Erat eodem tempore Cn. Piso ²⁾, adolescens nobilis, summae audaciae, egens, factiosus, quem ad perturbandam rempublicam inopia atque mali mores stirrulamabant. Cum hoc Catilina et Autronius, circiter nonas ³⁾

ut, qui largitionibus aut captiose consequutus magistratum foret, magistratu abiret, mulctamque pecuniarum persolveret.

- ¹⁾ *Post paullo* i. e. paullo post, cum Autronius et Sulla legibus ambitus damnati, atque Cotta et Torquatus declarati essent, Catilina professus est, se petiturum consulatum, sed *prohibitus* est, i. e. non admissus est ad petitionem, quia intra *legitimos dies* i. e. 30 dies ante comitia illa, in quibus consules eligebantur, nequiverit *profiteri* i. e. nomen suum inscribere apud magistratum illum, qui comitia habiturus erat, quum nemo reus per leges nomen dare posset. *pecuniarum repetundarum* erant istae pecuniae, quas socii et nationes, Romanis subjectae, a magistratibus suis provincialibus sibi injuste ereptas repetebant. Postea haec lex ad urbanos etiam magistratus, et ad omnia omnino officia et ministeria publica pertinuit. Catilina autem accusatus est a P. Clodio, quum ex Africa, ubi praeturam gesserat, rediisset. Quare, quum reus esset, non poterat consulatum petere, antequam se hac accusatione purgavisset. *nequiverit*. Inter *nequeo* et *non possum* aliquam notamus differentiam. *Nequeo* quasi *neque eo*, de illo dicitur, cui occasio seu opportunitas vel copia non fit; quem facultates vel vires deficiunt vel opes, is non *potis est*, *non potest*, non valet

- ²⁾ *Cn. Piso-nobilis* Pisones enim a Calpo, Numae filio, oriundi credebantur. *factiosus* homo inquietus, novarum rerum cupidus, multisque rebus sese immiscens. *Factiosus* plerumque dicitur de illis, qui conspirant in occulto et una faciunt contra alios in exitium eorum. *stirrulamabant* impellebant, urgebant.

- ³⁾ *nonas*. Mensibus Martio, Majo, Julio et Octobri *nonae* designant sex dies, qui primum in mense sequuntur, in reliquis vero mensibus quatuor primum sequentes dies.

decembres consilio communicato, parabant in capitolio kalendis januariis L. Cottam et L. Torquatum consules interficere; ipsi, fascibus correptis, Pisonem cum exercitu ad obtinendas duas Hispanias mittere. Ea re cognita¹⁾, rursus in nonas februarias consilium caedis transulerant. Jam tum non consulibus modo, sed plerisque senatoribus perniciem machinabantur²⁾. Quod ni³⁾ Ca-

consilio communicato postquam consiliorum suorum eum participem fecerant. *parabant* moliebantur. *in capitolio* in quo Kal. Jan. consules, qui consulatum inibant, Jovi vota nuncupabant. *Capitolium* templum erat in monte Tarpejo situm, Tarquinii Superbi maximae opes. *Capitolium* dictum a capite hominis ibidem reperto, dum foderent fundamenta. *Kalendis Januariis*. Quo die consules magistratum inire solebant. *L. Cottam*. L. Aurelius Cotta vir fuit summo ingenio summaque prudentia, qui Ciceroi ob liberatam rempublicam supplicationem decrevit. *L. Torquatum*. L. Manlius Torquatus Macedoniam provinciam obtinuit, et *imperator* ibi nominatus est. *fascibus correptis*. Fasces insignia dicebantur magistratuum romanorum ac consulum praecipue. Erant autem fasciculi virgarum eum securi inclusa, loris dependentibus; quae insignia duodecim lictores consulibus praeferebant honoris ac terroris causa; sive, ut Plutarchus ait, ut per virgas significaretur: Corrigendum esse a magistratu, quod mutari posset, quod vero mutari nequiret, abscindendum. *Fasces lictoresque* a Romulo erant instituti. Fasces pro ipso consulatu ac magistratu sumuntur. Ergo *fasces* *carripere* in nostro loco idem est, ac consulatus dignitatem occupare. *obtinendas* — *Hispanias* i. e. occupandam citeriorem et ulteriorem Hispaniam, sive *Tarraconensem* et *Baeticam*. Augustus tres Hispanias fecit, addendo *Lusitaniam*. Postea in 6 et 7 provincias omnis Hispania divisa est. *mittere* int: parabant.

¹⁾ *cognita detecta*. nonas ter enim in mense legitimus habebatur senatus, Kalendis, Nonis, et Idibus. *caedis faciendae*. *transulerant* distulerant se. ipsi conjurati, Catilina nempe et Antonius.

²⁾ *machinabantur*. *Machinari* *πυκνῶς* per dolum aliquid moliri.

³⁾ *Quod ni* h. e. *niſi* illud factum esset, ut maturasset, vel *niſi* maturasset. *Maturare* praeter propriam significatio-

tilina maturassèt pro curia signum sociis dare, eo die post conditam urbem Romam pessimum facinus patratum foret. Quia nondum frequentes armati¹⁾ conveniant, ea res consilium diremit.

Deinde Piso, quem foedum hominem procul a republica volebant esse, quaestor in Hispaniam missus est: ibi vero occiditur.

XIX. Postea Piso in citiorem Hispaniam quaestor²⁾ pro praetore missus est; adnitente Crasso, quod

nem, quae est: *ad maturitatem aliquid perducere*, significat etiam *accelerare*, *praepropere aliquid facere*, ut in nostro loco. *pro curia* ante curiam, ante aedes illas, in quibus senatus est habitus. *post-urbem* i. e. ex illo tempore, quo urbs condita est.

¹⁾ *nondum-armati* i. e. cum Catilina signum dedisset, nondum necessaria conjuratorum multitudo aderat. *ea res* nimia Catilinae festinatio, et paucitas illorum; qui ex conjuratis aderant. *diremit* consilium frustra fuit, irritum, dissolutum.

²⁾ *Cap. XIX. quaestor a quaerendo*, magistratus ante XXVII. aetatis annum non petendus, qui provinciis singulis reipublicae subjectis constituebatur, quique redditus proveniuntque ejusdem *conquireret*, Romamque curaret asportandos. Horum nonnulli erant *provinciales*, nonnulli *urbani*. Ad *quaestorem urbanum* pertinebat curam gerere aerarii, et ejus pecunias expensas et acceptas in tabulas publicas referre etc. *praetore*. Praetor insignis Romae magistratus, primusque post consulatum, qui jus dicebat in urbe. Praeterea alia quoque munera obibat, et nominatim consulum absentium vices gerebat. Praeturae honos primum unius, deinde duorum fuit, quorum alius *urbanus*, alius *peregrinus* dicebatur, quod ille inter cives, hic inter peregrinos jus diceret. Sed iste numerus volventibus annis ad plures crevit. *Quaestor pro praetore* i. e. cum esset quaestor, tamen loco praetoris mittebatur. Insolens autem erat, pro praetore quaestorem mitti, qui (quaestores) cum consulibus et praetoribus in provincias ire solebant; sed hic propter utilitatem publicam extra ordinem aliquid factum est. *adnitente Crasso* favente Crasso; sperabat enim, Pompeji potentiam per Pisonem imminutam iri. in-

cum infestum Cn. Pompejo cognoverat. Neque tamen senatus provinciam ¹⁾ invitus dederat; quippe foedum hominem a republica procul esse volebat; simul, quia boni quam plures praesidium in eo putabant: et jam tum potentia Cn. Pompeii formidolosa erat. Sed is Piso ²⁾,

festus a *festus*, quod idem est ac *lactus* et *jucundus* i. e. *infensus*, vim inferens, acerrimus. *Infensus* tamen ab *infestus* distinguendum. Nam *infensus* est, qui ira incensus odium gerit. *Infestus* vero, qui alicui malum infert: et est plus quam inimicus, jamque adversus eum fertur. Sic *hostes infesti*, *latrones infesti* apud Ovid. et Horat. *Infestus* etiam a *festinando* dici putant. Qui enim instat alicui, eumque properans urget, opprimereque eum studet festinatque: aut contra, de cuius periculo et exitio festinatur: is uterque infestus dicitur, ab instantia atque imminetia fraudis, quam vel facturus alicui vel passurus est. *infestum Pompejo*. Cn. Piso, cum Manilium Crispum quemdam reum ageret, eumque evidenter sontem gratia Pompeji eripi videret, juvenili impetu et studio accusationis proventus multa et gravia crimina praepotenti defensori (Pompejo) objecit. Inde inimicitiae Pisonem inter et Pompejum.

¹⁾ *provinciam* i. e. officium praetoris in Hispania provincia. *Provinciae* regiones dicebantur Romanis longe ab Italia vel bello acquisitae, vel deditioe, vel jure hereditario. *foedum* turpem et improbum. *simul* vim habet copulae et. *boni* sunt, qui rempublicam quietam volunt. *praesidium* — putabant praesidium et securitatem quamdam in Pisonem contra nimiam Pompeji potentiam cernere se putabant. *potentia Cn. Pompeji* tantam enim P. potentiam sibi comparaverat ex rebus prospere gestis adversus Mithridatem, ut Romae timerent, ne vellet rempublicam occupare. *Potentia* in vi potissimum posita et armis: *potestas* imperium significat et dominatum; pro magistratu ipso, sive illis, qui cum imperio et potestate sunt, dicitur et est facultas, sive copia ad vis, qua quis ad efficiendum aliquid pollet. Non quivis, qui *potentiam* etiam habet *potestatem*. Rex habet *potestatem*, et si multas terras et magnas numerat copias, etiam *potentiam* habet. *formidolosa* suspecta, et conjuncta cum formidine de occupando imperio.

²⁾ *Sed is Piso* constr. sed is Piso ab equitibus hispanis

in provincia ab equitibus hispanis, quos in exercitu ductabat, iter faciens occisus est. Sunt qui ita ¹⁾ dicant, imperia ejus injusta, superba, crudelia barbaros nequivisse pati; alii autem, equites illos, Cn. Pompeii veteres fidosque clientes, voluntate ejus Pisonem adgressos; numquam Hispanos praeterea tale facinus fecisse, sed imperia saeva multa antea perpressos. Nos eam rem in medio relinquemus ²⁾. De superiore ³⁾ conjuratione satis dictum.

Jam Catilina in oratione ad conjuratores, quos convenisse videt, dicit: cognitam sibi esse virtutem ipsorum — igitur se ausum esse, maximum facinus incipere — sibi cum illis eadem bona malaque esse — miseram esse futuram vitae conditionem, nisi ipsi se in libertatem vindicarent — rem publicam enim esse in paucorum ditione — apud illos omnia bona esse — sibi remanere nihil — hoc non esse tolerandum — miseram suam et ipsorum conditionem et temporis opportunitatem magis nunc, quam suam orationem monere, ut in expugnanda libertate se vel duce vel milite utantur.

XX. Catilina ⁴⁾ ubi eos, quos paullo ante memo-

quos in exercitu ductabat, occisus est, quum iter faceret in provincia Hispania.

¹⁾ *ita* abundat. *barbaros* mos apud Romanos fuit, qui nec Graeci nec Latini essent, barbaros appellare. *alii autem* sc. dicunt. *equites illos* sc. qui occidissent Pisonem. *clientes* quod equites illi singulari quodam beneficio Pompejo essent divicti. Ceterum *clientes* dicuntur, qui sese in fidem patrociniūque alicujus patroni dederunt. *voluntate* ex voluntate, jussu. *praeterea* i. e. praeterquam, quod Pisonem interficerent. *tale facinus* ut praefectos populi romani interficerent.

²⁾ *relinquemus* nec affirmabimus, ita ut cuique liberum sit, quod velit, credere.

³⁾ *De superiore* priori, praecedenti. Utuntur hujuscemodi formulis claudendi et historici et alii scriptores, quando res diversas proponunt.

⁴⁾ *Cap. XX. Catilina* — *cohatari*. Constr. et sens. *Dum* Catilina

ravi, convenisse videt, tametsi cum singulis multa saepe egerat, tamen in rem fore credens universos appellare et cohortari, in abditam partem aedium secedit; atque ibi, omnibus arbitris procul amotis, orationem huiusmodi habuit:

»Ni virtus fidesque ¹⁾ vestra satis spectata mihi forent, nequidquam opportuna res cecidisset; spes magna, dominatio in manibus frustra fuissent; neque ego per ignaviam, aut vana ingenia, incerta pro certis captarem. Sed quia multis et magnis tempestatibus ²⁾ vos cognovi

lina videt, eos, quos paullo ante (cap. 17) memoravi, convenisse: tametsi cum singulis multa saepe *collocutus erat*: tamen credens, *ad commodum et utilitatem consilii sui pertinere*, *omnes congregatos alloqui* et adhortari *ad rem aggreddendam*: in abditam etc. *arbitris* i. e. omnibus expulsus praeter eos, qui sui consilii participes erant. *Arbitri* dicuntur, qui alienae rei quasi testes intersunt. Alias *arbiter* dicitur iudex, qui a contendentibus deligitur ut ex aequo bonoque causam disceptet.

¹⁾ *fidesque*. *Fides* est dictorum conventorumque constantia et veritas, h. e. ut vulgo dicunt, *servatio promissi*. *spectata* i. e. perspecta et cognita mihi. *nequidquam* non quidquam, nihil, frustra. *opportuna*—*cecidisset* i. e. occasio opportune (accommodate votis nostris) accidisset. *neque ego*—*captarem* sensus: neque ego per homines ignavos ingeniique tardi, aut per homines leves et inconstantes incertas res pro certis peterem et ambirem. *Ignavia* virtuti *vana ingenia* fidei opponuntur.

²⁾ *tempestatibus*. *Tempestas* non tempora periculosa, sed potius varios status et condiciones, ac vicissitudines rerum humanarum designat. eo ob eam rem, propterea. *incipere* verbum hoc etiam abesse posset. *simul* constr. simul. quia intellexi, eadem vobis esse bona et mala, quae mihi sunt. *simul* quasi diceret, alia praeterea causa, ex qua consolatio mihi oritur et animus augetur, est, quia intellexi etc. Diximus *consolatio oritur*, nam extrema passuris maximum solet esse solatium, si omnium causa eadem est. *animus augetur* quia amicitia inter pares firmissima est. *Nam*—*est*. Habes eandem sententiam aliis verbis apud Cic. *pro Plancio*: Vetus enim est lex illa verae justaeque amicitiae, ut idem amici semper velint, neque est ullum certius ami-

fortes fidosque mihi; eo animus ausus maximum atque pulcherrimum facinus incipere; simul quia vobis eadem, quae mihi, bona malaque intellexi. Nam idem velle atque nolle, ea demum firma amicitia est. Sed, ego quae mente agitavi ¹⁾, omnes jam antea diversi audistis. Ceterum mihi in dies magis animus accenditur, quum considero, quae conditio ²⁾ vitae futura sit, nisi nosmet ipsi vindicamus in libertatem. Nam postquam respublica in paucorum ³⁾ jus atque ditionem concessit, semper illis

citiae vinculum, quam consensus et societas consiliorum et voluntatum. — Sed vera amicitia nonnisi proborum est. Hinc Cic. *de Amic.* c. 22. In iis perniciosus est error, qui existimant libidinum peccatorumque omnium patere in amicitia licentiam. *Virtutum amicitia adjutrix a natura data est, non vitiorum comes.* Et Jug. c. 31. Eadem cupere, eadem odisse, eadem metuere — inter bonos amicitia est, inter malos factio.

¹⁾ *agitavi* cogitavi, mente concepi, *diversi* (quasi ab aliis versi) singuli et separatim sumti.

²⁾ *conditio* quae misera et indigna rerum nostrarum facies futura. *vindicamus in libertatem* si non liberamus nos a turpissima servitute. *Vindicare* non solum *vindictam* sumere, *ulcisci* significat; sed etiam *tueri* ac *liberare*: nonnumquam vero sibi aliquid *attribuere*, *appropriare*, ut ita dicam.

³⁾ *paucorum* L. Licinius Lucullus et M. Licinius Lucullus, Crassus, Catulus, Hortensius, Metellus et Philippus reipublicae potiti erant, et vulgo septemviri appellabantur. *jus* vim et potestatem, *ditionem* dominationem et imperium. *Ditio* quasi *juris dictio*, potestas, *jus dicendi*: vel etiam a *deditio* seu *dedo* quodam modo derivari posset sic, ut, qui in potestatem e. g. victoris se *dedisset*, in ejus *ditionem* pervenerit. Scriptum etiam reperitur *dicio*, quasi sit a *διω*, quod per eam jus exerceatur. *concessit* pervenit, transiit. *tetrarchae*. Quaedam regna in quatuor partes divisa erant; eorum quartae parti, qui praeerant, proprie *tetrarchae* dicebantur; ex *τετρα*, seu *τεττα* quatuor et *αρχη* principatus. Postea vero pro quovis gubernatore; unde *reges* et *tetrarchae* saepe conjunguntur. *vectigales esse* h. e. *vectigalia* sive certos redditus populo romano pendebant, et qui *vectigalia* pendebant, *vectigales* dicebantur. *Vectigal* primo

reges, tetrarchae vectigales esse; populi, nationes stipendiare; ceteri omnes, strenui, boni, nobiles atque ignobiles, vulgus fuimus, sine gratia, sine auctoritate, his obnoxii, quibus, si respublica valeret, formidini essemus. Itaque omnis gratia, potentia, honos, divitiae apud illos sunt, aut ubi ¹⁾ illi volunt; repulsas nobis reliquere, pericula, iudicia, egestatem. Quae quousque ²⁾ tandem patiemi-

significat, quod ex *vectura* penditur, *portorium* etiam appellatur; deinde ad alios quoque redditus publicos, qui vel ex agris vel ex decimis veniebant, transfertur. *stipendia*. *stipendium* a *stipe* dicitur, et indicat, quidquid colligebatur in publicum, ut ex eo sustentaretur miles. *stips* nummi aenei genus, qui et *as* dicebatur. Eo autem nomine appellabatur pecunia collecta, quae vel redibat ex tributis et condebatur in aerario, vel mendicantibus dabatur, vel diis etiam offerebatur. *pendere* pendebant i. e. solvebant, quae significatio inde deducta est, quod, antequam signatus esset nummus argenteus, et Romani adhuc aere gravi uterentur, non numeratione, ut aetate nostra, sed pondere fiebat solutio. *nobiles atque ignobiles* seu nobiles seu non nobiles, aequae pro ignobili vulgo nullo in pretio habiti sumus. *gratia* hic loci benevolentiam designat et amicitiam, qua fruens apud alios quaelibet facili negotio efficere potest. *valeret* suum statum obtineret, viribus polleret. *formidini*. Formidinem a *formis* sive *spectris* metum permanentem definiunt. *Pavor* est metus loco movens animum. *Formido* fert interdum rationem, *pavor* puerilis est. *Terror* timoris et metus est incussio, unde pallor et tremor, et dentium crepitus consequitur. *Terror* proprie est, qui aliis infertur: inde et *terribilis*. *Metus* quem habent timentes: unde *meticulosus*. Hinc qui *terret* alius est, quam qui *metuit*.

¹⁾ *ubi* apud quos. Adverbia loci saepius de personis et rebus ponuntur: Sic *unde* pro a quo. *repulsas* sc. in petendis magistratibus. *Repu'sa* est rejectio a petitione magistratuum et honorum, ut praeturae vel consulatus. *pericula* quia absque gratia et prudentia aegre defendimur. *iudicia* turpia sc. et injusta, accusationes et condemnationes, quia ambitus alii, alii rerum repetundarum poenas dederunt.

²⁾ *quousque* quem ad finem? quamdiu? Catilinae haec oratio plena est indignationis, qui ita loquitur, ut rem scelera-

ni, fortissimi viri? Nonne emori per virtutem praestat, quam vitam miseram atque inhonestam, ubi alienae superbiae lubidrio fueris, per dedecus amittere? Verum enim vero ¹⁾, pro deum atque hominum fidem! victoria in manu nobis est. Viget aetas, animus valet; contra illis, animis atque divitiis, omnia consenuerunt. Tantummodo incepto opus est; cetera res expedit. Etenim quia mortalium, cui virile ingenium, tolerare potest, illis divitias superare ²⁾, quas profundant in extruendo mari

tissimam non malitia, sed injuriis coactus videatur audere. tandem haec particula auget et intendit interrogationem. *emori per virtutem mori* aliquid fortiter audendo. *praestat* satius est, melius est. *alienas* aliorum. *ludibrio* de omni indigno et injuria dicitur, maxime, quae cum contumelia sit conjuncta. *per dedecus* turpi modo.

- ¹⁾ *Verum enim vero.* Oppositionem indicat, quasi esset: sed quid ego dico *emori*? non moriemur profecto, sed vincemus. *pro loco* interjectionis *proh. deum pro deorum.* sensus: dii omnes hominesque fidem verbis meis faciant, et veritatem esse testentur. *in manu* in propinquo et ita certa, ut eam quasi manibus teneamus. *Viget* in vigore est, floret. *valet* validus est. *illis* — *consenuerunt* apud illos propter divitias, quibus redduntur molles et effeminati, omnia debilitata et fracta sunt. *expedit* reliqua nullo nostro labore perficiuntur. Quantum enim difficultatis in incipiendo, tantum facilitatis in perficiendo esse solet. *Expedit* proprio *ex pedibus ire*, vel impeditum exsolvere.
- ²⁾ *superare* abundare, abunde adesse. *profundant* inutiliter impendant, et, ut ita dicam, projiciant. *in extruendo mari* i.e. in aedificandis aedificiis in ipso mari. *coaequantis* complanandis montibus, ut ibi aedificia faciant amoenitate plena. *rem familiarem* opes familiares, quibus quisque domui suae opus habet. *ad necessaria* i.e. ad victum, vestitum et reliquum cultum. *amplius* ultra finas, complures. *continuare* conjungere, domos domibus adstruere. *Continua* enim sunt, quae nullo separantur intervallo. Liv. 34, 3. Ingens cupidus agros *continuandi*. Translate dicitur *continuare* magistratum; *continuare* dapem familiarem. *Lar familiaris* erat singularis cuiusque domus deus tutelaris. *Lares* pro domibus saepe ponuntur. *tabulas picturas* signa statuas. *torcularis* nomine venit, quidquid artis elegantia aut ex-

et montibus coaequandis; nobis rem familiarem etiam ad necessaria decesse? illos binas, aut amplius, domos continuare; nobis lavem familiarem nusquam ullum esse? Quum tabulas, signa, toreumata emunt, nova diruunt, alia aedificant, postremo omnibus modis pecuniam trahunt, vexant; tamen summa libidine divitias vincere nequeunt. At nobis domi inopia, foris ¹⁾ aes alienum; mala res, spes multo asperior; denique, quid reliqui habemus, praeter miseram animam? Quia igitur expergiscimini? En illa, illa, quam saepe optastis, libertas: praeterea divitiae, decus, gloria in oculis sita sunt! fortuna omnia ea victoribus praemia posuit. Res ²⁾, tempus, pericula, egestas, belli spolia magnifica magis, quam oratio mea, vos hortentur. Vel imperatore ³⁾, vel

sculptum, aut opere caelato confectum est, a *terrore* sculpo; *nova* aedificia. *trahunt* distrahunt et profundunt modis indignis. *vexant* lacerant et dilapidant. Utroque verbo summam libidinem et profundendi licentiam designare vult. *vincere nequeunt* summa profusio illorum divitias non exhaurit; nequeunt luxuria consumere. — Miram attende verborum gravitatem. Quasi hostes et praedones propriarum fortunarum sint, eas diripiunt et lacerant, nec tamen efficere possunt, ut pecunia insantis sumtibus desit. Divitiis suis quasi bellum indicunt, et eas vincere nequeunt.

¹⁾ *foris* extra domum aes, apud alios homines contractum. *mala res* conditio nostra praesens misera, *spes* futuri multo miserior. *animam* vitam vel potius spiritum illum, quae haec vita mortalis continetur. *Quia* qui non, cur non, *expergiscimini* erigitis vos e sopore ignaviae et desidia. *decus* manifeste Graecorum *δοξα*, gloria, laus, ornamentum vitae. *in oculis* ante oculos vestros. *fortuna* — *posuit* sens: Ea omnia praemia (divitias, libertatem, decus, gloriam) fortunatus eventus victoribus proposuit.

²⁾ *Res* i. e. conditio nostra misera, vel, ipsa conjunctio, et quae vobis proposuimus. *tempus* opportunitas temporis. *spolia* quae bellum adferet. *hortentur* incitent et incendunt.

³⁾ *imperatore* duce. *militē* gregario. *Neque animus* — *abest* sens: neque consilium meum, neque fortitudo mea vos destituet; corpore et animo vos juvero.

milite me utimini. Neque animus, neque corpus a vobis aberit. Haec ipsa ¹⁾, ut spero, vobiscum consul agam; nisi forte me animus fallit, et vos servire magis, quam imperare, parati estis.”

Tum Catilina postulantibus, ut proponeret, quae conditio belli foret, quid spei haberent; optima quaeque pollicetur et cohortatus, ut petitionem suam curae haberent, alacres omnes et paratos dimisit.

XXI. Postquam accepere ²⁾ ea homines, quibus mala abunde omnia erant, sed neque res neque spes bona ulla; tametsi illis quiescere, magna merces videbatur; tamen postulare plerique, uti proponeret, quae conditio belli foret, quae praemia armis peterent, quid ubique opis aut spei haberent. Tum Catilina polliceri tabulas novas ³⁾, proscriptionem locupletium,

¹⁾ *Haec ipsa* rem ipsam vobiscum consul perficiam. *animus fallit*, ni fallor, nisi forte res secus eveniat.

²⁾ *Cap. XXI. accepere* sc. auribus, audire. *ea* i. e. eas res, quae a Catilina in oratione sua erant dictae. *mala abunde omnia* pone: omnia mala abunde i. e. qui omnibus malis abundabant, qui inopia rei familiaris stricti erant, et grande aes debebant; nec, quomodo solverent, ulla spes suppetebat. *neque res neque spes bona* nihil habebant, et nihil sperabant, quod deterius est. *quiescere* tranquillum reipublicae statum turbare loco mercedis ponebant. *postulare* est rem tamquam justam expetere et requirere. *Expostulare* auget vim praecedentis, et est vehementer petere. *Poscere* est rem debitam et honestam petere, vel aliquid pro merito nostro deposcere. Poscimus imperiose, postulamus jure. Haec tamen differentia saepe confunditur. *Petere* est suppliciter et precario aliquid postulare. Candidatus *petit* consulatum, *postulat* a clientibus, ut adsint sibi petenti. *Poscimus* opem, *expostulam*us injuriam. *proponeret* ediceret, ostenderet. *conditio belli* quoniam belli status, quoniam praemia conquirent per arma, quae in perniciem reipublicae sumturi essent.

³⁾ *tabulas novas* leges de acre alieno relaxando. *Per tabulas* intellige tabulas crediti et debiti, quae novae dice-

magistratus, sacerdotia, rapinas, alia omnia, quae bellum atque libido victorum fert; praeterea esse in Hispania citeriore Pisonem, in Mauretania cum exercitu P. Sittium Nucerinum, consilii sui participes; petere consulatum C. Antonium, quem sibi collegam fore speraret, hominem et familiarem, et omnibus necessitudinibus circumventum; cum eo se consulem initium agendi

bantur, quando debita, quae in hisce tabulis consignata erant, remittebantur. *proscriptionem locupletium*. *Proscriptionis* nomen a bellis civilibus initium ducit. Nam, qui in dissensione civili Marii et Sullae, Caesaris et Pompei victoriam consecuti erant, ii nomina eorum, qui fuisse diversarum partium putabantur, vel etiam, quorum bonis inhiabant, quosque propterea interfectos cupiebant, in tabulis descripta proponebant constitutis praemiis, siquis eorum quemquam occidisset. *locuples* quasi *locorum plenus*, qui possessiones plures seu fundos habet, et *locupletes* pro *divites* ab agris, quia veterum divitiae in agris pecoreque positae erant. *sacerdotia* statum dignitatis eorum, qui sacra tractarent, et res divinas, ut pontificatum, auguratum. Recte ea distinguit a *magistratibus*, qui res civiles curabant, et imperium habebant. *alia omnia* et reliqua omnia, quae bellum et victorum licentia secumfert. *praeterea* sc. dicebat. *Pisonem* Superius cap. 19, dixit auctor, eum interfectum. Sed Catilina hoc vel ignorabat, vel id studio conjurationis sociis occultabat, vel nondum interfectus erat Piso. *Mauretania* regio Africae ad occidentum oceanum, versus Gaditanum fretum *Marocci Fessaeque* regna in se continens. *P. Sittium Nucerinum* i. e. *Nuceria* ortum vel in Umbria, vel in Campania, vel denique, nam tres fuere hujus nominis urbes, in Gallia Cispadana. Hic est ille Sittius, qui Romae accusatus non exspectato iudicio profugit paullo ante, quam Catilinae conjuratio erumperet. *C. Antonium*. M. Antonii, oratoris filius, patruus autem M. Antonii, qui postea rempublicam evertit. Is omnibus in necessitudinibus i. e. difficultatibus, quae ultima experiri juberent, circumventus et multo aere alieno oppressus conjurationi favere visus est. *cum eo se consulem* h. e. si consul declaratus esset, initium se facturum esse rerum, quas conjuratio cuperet, caedia nempe, proscriptionis aliarumque.

facturum. Ad hoc maledictis increpat ¹⁾ omnes bonos; suorum unumquemque nominans laudare; admonebat alium egestatis, alium cupiditatis suae, complures periculi aut ignominiae, multos victoriae Sullanae, quibus ea praedae fuerat; Postquam omnium animos alacres ²⁾ videt, cohortatus, ut petitionem suam curae haberent, conventum dimisit.

Oratione habita Catilina, quo magis fidi in se forent conjurati, sanguinem humanum vino permixtum circumtulisse fertur; quo facto consilium suum aperuisse.

XXII. Fuere ea tempestate, qui dicerent, Catilinam, oratione habita, quam ad iusjurandum populares ³⁾ sceleris sui adigeret, humani corporis sanguinem,

¹⁾ *increpat* ut accenderentur magis conjurati ad optimum quemque tollendum. *suorum* — *nominans* ut cuiusvis gratiam sibi conciliet. *alium egestatis, alium cupiditatis* varia oratione, ut cuiusque animo aptum erat. *praedae fuerat*, quibus ea praedam attulerat. *Praedae* et *manubiae* differunt: Nam *praeda* dicuntur corpora ipsa rerum, quae capta sunt; *manubiae* vero appellatae sunt pecunia per quaestorem pop. rom. ex praeda vendita contracta. Scriptores vero non ignobiles unum saepe pro altero posuerunt.

²⁾ *alacres* erectos et paratos ad perficiendum, quod promiserant. Uti *volucer* a *volare*, sic *alacer* ab *ala*, et designat festinantem et properum, quasi alis acrem et ad volandum paratum. *Alacer* atque *laetus* conjungit Cic. pro Muren. 49. Iste (Catilina) repente ex *alacri* atque *laeto* sic erat humilis atque demissus. — Proprie igitur *laetitia* animi est; *alacritas* corporis; *laetitia* hominis propria, quippe quae opinione constet: *alacritas* autem communis omnium animantium. *petitionem* consulatus. *curae* haberent ut non modo ipsi sua suffragia ferrent in comitiis Catilinae, sed et aliorum suffragia eidem compararent.

³⁾ *Cap. XXII. populares*. *Popularis* dicitur, qui ejusdem conditionis est et gentis; hic complices, socios et fautores conjurationis designat. *ad iusjurandum* — *adigeret* iusjurandum exigeret. *Adigere* est vi impellere, sicut feriendo *adigimus* cuneum. Plin. lib. 16. cap. 10. In ipsam

vino permixtum, in pateris circumtulisse; inde, quum post execrationem omnes degustavissent, sicuti in sollemnibus sacris fieri consuevit, aperuisse consilium suum; atque eo, dictitare, fecisse, quo inter se fidi magis forent, alius alii tanti facinoris conscii. Nonnulli ficta et haec, et multa praeterea, existumabant ab his, qui Ciceronis invidiam ¹⁾, quae postea orta est, leniri credebant atrocitate sceleris eorum, qui poenas

arborem clavus ferreus adigatur. *Adigere* per metaphoram est concitare, impellere Ter. Adelph. 1. 2. 31. Tu homo *adiges* me ad insaniam. *Adigere ad iusjurandum* dicitur is, qui conceptis verbis alium jurare cogit. *humani corporis sanguinem* narrant, puerum a Catilina maectatum, paterisque vinum, ejus sanguine mixtum, infusum esse; deinde omnes illud degustasse hac execratione, ut ita eorum omnium sanguis hauriri posset, qui non fecissent, quod promiserant, uti sanguinem illius pueri haurissent. *pateris. Patera* poculum amplius et *patens. execrationem* i. e. omnium malorum deprecationem, quae scilicet in se ipsos imprecati sunt, ni, quod promiserant, efficerent, *in sollemnibus sacris* — *sollemnia sacra* dicebantur, quae certis temporibus anni fieri solerent. Verum non est credendum, Romanos in sollemnibus sacris humanum sanguinem degustare solitos fuisse: sed post immolationem victimae vinum aspergebat sacerdos; priusquam vero id inter cornua victimae funderet, adstantibus gustandum circumferebat, et haec vini deguatatio *libatio* vocabatur. *atque* — *fecisse* sensus: atque illi, qui sanguinem a Catilina circumlatum fuisse dicebant, *dictitabant*, ideo illum hoc fecisse, ut eo etc. *alius alii* cum quivis de alterius tanto facinore sciret, *alii* dativus est. Eodem modo Cic. ad Div. XI. 28. conscius *mihi* eram, nihil a me commissum esse. *Alius alii* cum verbo in plurium numero saepius occurrit.

¹⁾ *Ciceronis invidiam* i. e. malevolentiam nonnullorum, quae oppressus est Cicero. Nam multi erant, quibus injuste Lentulus, Cethegus et reliqui caesi videbantur, quae res tantum valuit, ut Tullius denique, Clodio aliisque adstante, in exsilium ejiceretur. *leniri credebant* minui posse credebant. *atrocitate crudelitate. poenas dederant* i. e. qui jussu Ciceronis interfecti erant.

dederant. Nobis ea res pro magnitudine ¹⁾ parum comperta est.

Ast Fulvia quaedam, cui Q. Curius de Catilinae conjuratione narraverat, tale periculum reipublicae haud occultum habuit; quae res effecit, ut Ciceroni, quamvis homini novo, consulatus mandaretur.

XXIII. Sed in ea conventionē ²⁾ fuit Q. Curius, natus haud obscuro loco, flagitiis atque facinoribus coopertus; quem censores senatu probri gratia moverant. Huic homini non minor vanitas ³⁾, quam audacia

¹⁾ *pro magnitudine* i. e. desunt nobis argumenta satis firma, quae rem tantam probarent.

²⁾ *Cap. XXIII. conventionē respicit cap. 17. Eo convenere: c. 20, ubi eos convenisse videt; c. 21. conventum dimisit — Arbitris igitur procul amotis (cap. 20) rem suam putabant tutam fore, sed res aliter cecidit, quia unus interfuit, qui patefecit et hoc est: Sed in ea. haud obscuro loco haud ignobili genere. flagitiis. Flagitium nequitia, immodica cupiditas ad corrumpendum animum vel corpus suum, uti sunt: adulteria, impudicitia et omne libidinum genus. Facinus malitia, est omne id, quod quis agit, ut noceat alteri, uti sunt parricidia, perjuria, crudelitas etc. censores magistratus, in quo magna vis et maxima dignitas erat; qui quod fortunae civium censerent, seu aestimarent, censores appellati sunt. Quinto quovis, et postea tertio quovis anno eligebantur, et si quis eorum decessisset, alterum in locum ejus sufficere religio erat. Postea ad eorum munus accessit, cujusque mores et vitam observare; civem ignominia notare; senatorem e senatu ejicere; et equiti adimere equum et annulum, si quid probitati contrarium in eorum vita reperissent. Sed praeter morum et bonorum censuram et alia ad eorum munus pertinebant, uti: tueri urbis templa, vias, pontes, aquarum ductus etc. probri gratia ob vitae turpitudinem, vel ob turpia scelera, quae probrium adferunt.*

³⁾ *vanitas levitas, omnium rerum inconsiderantia. Vani proprie dicuntur mendaces et infidi, et levia inaniaque pro gravibus et veris componentes. Sed vani quoque dicuntur, ut ex h. l. patet, homines inconsiderati; temere*

merat; neque reticere, quae audierat, neque suamet ipse scelera occultare; prorsus neque dicere, neque facere quidquam pensi habebat. Erat ei cum Fulvia ¹⁾, muliere nobili, stupri vetus consuetudo. Cui quum minus gratus esset, quia inopia minus largiri poterat, repente glorians maria montesque polliceri coepit; minari interdum ferro, nisi obnoxia foret; postremo ferocius agitare, quam solitus erat. At Fulvia ²⁾, insolentiae Curii causa cognita, tale periculum reipublicae haud occultum habuit; sed, sublato auctore, de Catilinae conjuratione quae quoque modo audierat, compluribus narravit. Ea res ³⁾ inprimis studia hominum accendit ad

aut agentes aut loquentes, et quorum fidei et silentio nihil tuto credideris. Illic *vanitas* opponitur *veritati*; hic *gravitati* et *constantiae*. *neque reticere* reticebat; non mirum hoc est in vano et nihil considerante homine. *pensi habebat*. *Pensum* pro officio et pro re deliberatione digna; hinc *nihil pensi habere*, idem ac, non curae habere.

¹⁾ *Fulvia* vilissimum scortum, nobili genere orta. Cum hac femina diu jam turpem consuetudinem habuit Curius, cui tamen minus acceptus i. e. quae voluntati suae minus obnoxia erat; quia, quae illa desideravit munera, Curius ex inopia dare non amplius potuit. *glorians* jactabundus, efferens sc. *maria* — *polliceri* est proverbium, ingentem magnitudinem et multitudinem, vel omnes montium et marium divitias indicans. *ferro* pro gladio vel quovis alio telorum genere. *obnoxia* obediens, morigera. *agitare* agere omnia, se gerere. *ferocius* vehementius, audacius.

²⁾ *At Fulvia* — *cognita*. Sed postquam Fulvia causam Curii insolentiae i. e. insolitae superbiae et immodestae jactantiae cognoverat. Omnem scilicet suam in conjuratione spem collocaverat Curius, et ex ea animosior factus erat. *haud occultum habuit* haud occultavit. *quae quoque modo* quae et quo modo i. e. Fulvia non solum, quae Catilina moliebatur; sed etiam modum et viam, qua id facinus perpetrare decreverat, ut ipsa audiverat a Curio, suppresso et occultato tamen Curii nomine (*sublato auctore*) compluribus narravit.

³⁾ *Ea res* detectio conjurationis Catilinae. *studia* favores et animos hominum excitavit, ut Ciceroni, quamvis homo

consulatum mandandum M. Tullio Cicceroni. Namque antea plerique nobilitas ¹⁾ invidia aestuebat; et quasi polui consulatum credebant, si eum, quamvis egregius, homo novus adeptus foret. Sed ubi periculum ²⁾ advenit, invidia atque superbia postfuere.

Consulibus nunc M. Tullio Ciccerone et C. Antonio Catilina omnia parabat ad bellum faciendum, et cujusvis generis homines adsciebat.

XXIV. Igitur comitiis habitis ³⁾, consules declarantur M. Tullius et C. Antonius; quod factum primo populares conjurationis concusserat. Neque tamen Catilinae furor minuebatur; sed in dies plura ⁴⁾ agitare;

novus esset, i. e. nulla prosapiæ et multarum imaginum nobilitate commendatus, consulatum tamen traderent. M. Tullio Cicceroni. Cicero natus est Arpini parentibus Tullio Ciccerone, equite romano et Elvia, anno ab urbe condita 687. Quæstor factus a. U. C. 680. Siciliam summa prudentia et integritate administravit. Deinde ædilis ac prætor creatus magnam sibi existimationem apud omnes comparavit, et petiit consulatum a. 679.

¹⁾ *plerique nobilitas* plerique nobiles. aestuebat ardebat et stimulebatur odio.

²⁾ *periculum* evertendæ reipublicæ. *superbia* sc. nobilium. postfuere posthabita sunt et minus valere, quam commodum utilitasve reipublicæ.

³⁾ *Cap. XXIV. comitiis habitis* dum comitia haberentur. Comitia a comendo, conventus erant populi, in Campo Martio ad creandas magistratus, et in foro vel in Capitolio plerumque ad leges ferendas. *quod factum* i. e. quæ electio. *populares* fautores et participes conjurationis. *concusserat* vehementer commoverat.

⁴⁾ *plura* ad conjurationem et bella pertinentia. *agitare* agitabat aciem, cogitabat, animoolvebat. *per Italiam* per diversas Italiæ regiones in locis commodis arma parata esse jussit. *periculum* — belli faciendi. Perturbat Fiesole, urbem Etrusciæ versus Apenninum juxta Florentiam, hodie Fiesole, periculum aut suo aut amicorum nomine mutuo acceptum ad Memium quendam, hominem præcipue audaciæ, qui cum novellis Sallanorum militum Roman

arma per Italiam locis opportunis parare; pecuniam, sua aut amicorum fide sumtam mutuam, Faesulas ad Manlium quemdam portare, qui postea princeps fuit belli faciundi. Ea tempestate plurimos cujusque generis ¹⁾ homines adscivisse dicitur; mulieres etiam aliquot, quae primo ingentes sumtus stupro corporis toleraverant, post, ubi aetas tantummodo quaestui, neque luxuriae modum fecerat, aes alienum grande conflaverant. Per eas se Catilina credebatur posse servitia urbana ²⁾ sollicitare, urbem incendere, viros earum vel adjungere sibi, vel interficere.

Inter populares conjurationis etiam Sempronia erat, cui cariora semper omnia, quam vitae probitas atque pudicitia fuit.

XXV. Sed in his ³⁾ erat Sempronia, quae multa saepe virilis audaciae facinora commiserat. Haec mulier genere ⁴⁾ atque forma, praeterea viro, liberis, satis for-

venit ad comitia, ut Catilinae petitionem juvaret; et qui, ea non procedente, remissus est Faesulas; ubi multitudinem, novarum rerum cupidam, promissis sollicitabat, arma capienda paravit, et omnes cujusque generis homines, quos bello usui fore credebatur, in eandem spem rapinarum impellendo princeps fuit belli inchoandi.

¹⁾ *cujusque generis* omnis conditionis et fortunae, tam probos quam improbos, tam nobiles quam ignobiles. *adscivisse* adjunxisse sibi. *toleraverant* ingentes sumtus facere poterant ex pecunia, quam turpissima corporis prostitutione lucrabantur; postea vero, aetate magis propecta, aeris alieni magnam vim contraxerant, quia lucrum quidem corporis cessavit, non vero libido et luxuria.

²⁾ *servitia urbana* servos in urbe. Sic *nobilitas* pro *nobilibus*, *juventus* pro *juvenibus*, *vicinitas* pro *vicinis*. *sollicitare* concitare, impellere. *Sollicitare* est, suadendo et pollicitando corrumpere aliquem, et ad aliquid impellere.

³⁾ *Cap. XXV. in his* inter has mulieres. *virilis audaciae* i. e. ultra feminam ferox erat.

⁴⁾ *genere*: nimirum ex eadem celeberrima Sempronia gente, cujus una familia fuit Gracchorum. *forma specie*, venustate, *viro* marito, qui erat D. Junius Brutus a. 676. con-

tunata; literis graecis atque latinis docta; psallere, saltare elegantius, quam necesse est probae; multa alia, quae instrumenta luxuriae sunt. Sed ei cariora semper omnia, quam decus¹⁾ atque pudicitia fuit; pecuniae an famae minus parceret, haud facile decerneres, lubricine sic accensa, ut saepius peteret viros, quam peteretur. Sed ea saepe antehac²⁾ fidem prodiderat, creditum abjuraverat, caedis conscia fuerat, luxuria atque inopia praeceps abierat. Verum ingenium ejus haud absurdum³⁾: posse versus facere, jocum movere, sermone uti vel modesto, vel molli, vel procaci; prorsus multae facetiae multusque lepos inerat.

sul. *liberis*. Filius Semproniae erat Decimus Brutus, qui Caesarem eo adduxit, ut illo die, quo interficeretur, in senatum iret. *literis* i. e. scientiis, quae graecarum et latinarum literarum monumentis continentur, erudita. *psallere* i. e. canere et pulsare fides. *elegantius* mollius, quam decet castam. *multa alia* multas alias artes docta est, quae sunt instrumenta i. e. irritamenta luxuriae et ministrae voluptatum.

¹⁾ *decus dignitas*, quae in virtute posita est, honestas. *pecuniae an famae* num pecuniam an opinionem hominum de se minus curaret. *Fama* a fando, complectitur ea omnia, quae homines *fiunt* de nobis. *lubidine sic accensa* flagitiosa cupiditate sic abripiebatur. *peteret* i. e. appeteret, virorum turpi consuetudine uti cupiens. *peteretur* ab ipsis.

²⁾ *antehac* ante hanc conjurationem. *prodiderat* violaverat, non servaverat fidem datam. *creditum abjuraverat* i. e. contra creditores, mutuum repetentes, jurejurando adfirmaverat, sese nihil debere. *Creditum* i. e. res sibi comdato et mutuo datas. *Abjurare* est, rem creditam negare *perjurio*. *praeceps abierat* sine consideratione aliqua aut modo in summam perniciem ruebat. *Praeceps abire* est, ex praerupto vel editiori loco se deturbare.

³⁾ *absurdum* i. e. ea, quae ingenio prodidit, non erant absurda, absona, inepta, inconvenientia; vult dicere: egregio erat ornata ingenio. *jocum movere* non confundendum cum *risum* movere, quod fit apud alios, cum illud (jocum movere) ejus fit, qui jocatur. *molli*. Sermo *molli*:

Catilina nunc in proximum annum consulatum petebat, et Ciceroni insidias parabat; quoniam vero neque insidiae, neque petitio prospere cessere, extrema omnia experiri constituit.

XXVI. His rebus ¹⁾ comparatis, Catilina nihilo minus in proximum annum consulatum petebat; sperans, si designatus foret, facile se ex voluntate Antonio usurum. Neque interea quietus erat, sed omnibus modis insidias parabat Ciceroni. Neque illi ²⁾ tamen ad cavendum dolus, aut astutiae deerant. Namque a principio consulatus sui, multa pollicendo per Fulviam ³⁾, effecerat, ut Q. Curius, de quo paullo ante memoravi, consilia Catilinae sibi proderet. Ad hoc collegam ⁴⁾ suum

est voluptarius et cui insunt occultae quaedam illecebrae, quae capiunt animum. *procaci*. *Procax* est liberior et impudens sermo. *prorsus* in summa, verbo. *facetiae* sermonis deliciae, urbanitas et elegantia. *lepos* jucunditatem sermonis, suavitatem linguae naturalem exprimit; sic ut *facetiae* ad superiora, (jocum movere), *lepos* ad varium sermonem, omnibus accomodatum, respicere videatur. *inerat* Semproniae ingenio.

¹⁾ *Cap. XXVI. His rebus.* Quamvis tanta undique subsidia conjurationi parasset, (vid. cap. 24), et consilia sua jam detecta essent; nihilo tamen minus in proximum annum consulatum petebat. *consulatum petebat*. Catilina prius jam in petendo consulatu repulsam tulit, (vide cap. 18.), nunc petebat in proximum annum, qui Ciceronis consulatum proxime secuturus erat. *designatus* creatus. *ex voluntate* sperabat, Antonium talem futurum, qualem ipse vellet.

²⁾ *illi Ciceroni. ad cavendum* insidias Catilinae. *dolus* etiam bono sensu sumitur, et quidem pro *solertia*, qua quis adversus hostem latronemque machinatur. *astutiae* hic calliditas illa ingeniosa, quae insidias et fallacias alterius deludit. Alias per *astutiam* intelligimus perversam illam ingeniositatem, quae in inveniendis dolis atque fallaciis posita est.

³⁾ *per Fulviam.* Quippe Fulvia Ciceronis promissa ad Curium referebat. *paullo ante* cap. 23.

⁴⁾ *collegam.* *Collegae* socii dicuntur in legatione, magistratu, aut quocumque officio, dicti quasi una *legati*, *pactione*

Antonium pactione provinciae perpulerat, ne contra rempublicam sentiret. Circum se praesidia amicorum atque clientium occulte habebat. Postquam dies comitiorum¹⁾ venit, et Catilinae neque petitio, neque insidiae,

concessione i. e. pactum singulari Ciceronis obsequio inter eos erat, ut Antonius Macedoniam, commercio orientis divitem, provinciam sibi sumeret, Cicero vero Galliam; quam tamen mox in concione deposuit, sibi que Q. Metellum Celerem, qui tum praetor erat, suffici curavit. Quod nisi inter eos convenisset, sorti res commissa esset defuncto consulatu. *perpulerat* commoverat, adegerat. *sentiret* ageret, judicaret. *praesidia* auxilia. *Praesidium* milites dicuntur in tutela oppidi vel arcis constituti. Metaphorice quodcunque significat propugnaculum vel auxilium.

- ¹⁾ *dies comitiorum* in quibus consules in sequentem annum designarentur. *petitio* consulatus. *insidiae* voluit enim Catilina Ciceronem consulem occidere. Cicero autem cum lata insignique lorica et cum firmissimo praesidio in campum descendit. *consuli* Ciceroni. Hinc Cic. in Catil. I. c. 11. Quum proximis comitiis — me consulem in campo occidere voluisti. *in campo Martio*. *Campus Martius* locus erat extra urbem Romam, Marti sacer. In eo magistratus creabantur. Praeter nativam loci et pratorum amoenitatem ornamenta etiam et statuas, illustribus erectas viris continebat, et exercendae etiam in armis juventuti erat accommodatus. *prosperè cessere* prosperè evenerunt. *extrema omnia* ultima et gravissima, quae experiri ac tentare posset. *occulte tentaverat*. Praeter insidias, quas Catilina in campo parabat consuli, fortasse hic alludit auctor noster ad aliud facinus, quod Catilinae tum temporis in mentem venit. Est enim Praeneste oppidum, ab urbe non multum distans, ipsa natura ac loco saxis munitum. Id Catilina constituit nocturno tempore invadere. Sed consul, hoc animo prospiciens, illam coloniam armatis militibus impleverat. Quamobrem Catilina id facinus frustra suscepit. *aspera foedaque* i. e. omnia, quae tentaverat, tristem et turpem eventum habuerunt. *aspera*. Proprie vocamus *asperum*, quod vel visu, vel gustu, vel tactu aut alio sensu insuave est. Sic apud Ovid. Hiems aspera crescit. — Loca aspera, apud Caes. Oratio aspera et horrida apud Cic. Monitoribus asper Horat.

quas consuli in campo fecerat, prospere cessere; constituit bellum facere, et extrema omnia experiri, quoniam quae occulte tentaverat, aspera foedaque evenerant.

Igitur alios populares in alia loca opportuna mittebat, qui initium belli facerent—ipse Romae multa moliebatur — consuli insidias tendebat; et rursus cum convocatis conjurationis principibus consilia sua communicabat.

XXVII. Igitur C. Manlium ¹⁾ Faesulas atque in eam partem Etruriae, Septimium quemdam Camertem in agrum Picenum, C. Julium in Apuliam, dimisit; praeterea alium alio, quem ubique opportunum credebat. Interea Romae multa simul moliri ²⁾; consuli insidias ten-

¹⁾ *Cap. XXVII. C. Manlium.* Manlius hic idem est, qui cap. 24. princeps belli faciendi fuisse dicitur. Si quaeras, cur nunc in Etruriam mittatur, quem jam in Etruria fuisse viderimus, Plutarchus in vita Ciceronis rem expedit, narrando eum cum nonnullis Syllanorum militum Romam venisse, ut Catilinae petitionem adjuvarent. *Etruriae.* Etruria est celeberrima Italiae provincia, hodie Toscana. *in eam partem regionem* circa Faesulas. *Camertem* i. e. *Camerte* oriundum, hodie *Camerino*, quod oppidum in ipso Umbriae et Piceni confinio. *agrum Picenum.* Agrum vocat, quod vulgo *districtum*. Est autem ea regio in media fere Italia, ad mare Adriaticum, hodie *la Marca d'Ancona*. *Apuliam.* *Apulia* inferioris Italiae regio, mari Adriatico contermina. *alium alio* alium in alium locum misit, ubi quemque utilem sibi maxime fore credebat ad sollicitandum populum.

²⁾ *moliri.* *Molior* primum movere *molem* significat; deinde multum conari et cum labore et nisu multo; in nostro loco idem ac: machinabatur. *tendere* struebat. *incendia* duodecim enim diversis locis urbem incendere volebat. *obsidere* occupare. *Obsidere* circumsedere significat, vel *ob* i. e. alicujus rei gratia *sedere*, aliquo loco non recedere. *cum telo esse* i. e. telo erat armatus. *Telum* vulgo, quod ab arcu mittitur; sed et omne, quod mittitur manu, lapis, lignum, ferrum et quodlibet, quo alterum offendimus et vulneramus. Hic vero gladius minor seu sica denotari videtur. *alios jubere* sc. telo instructos esse. *intenti*

dere, parare incendia, opportuna loca armatis hominibus obsidere; ipse cum telo esse, item alios jubere; hortari, uti semper intenti paratique essent; dies noctesque festinare, vigilare, neque insomniis, neque labore fatigari. Postremo ¹⁾ ubi multa agitantibus nihil procedit, rursus intempesta nocte conjurationis principes convocat per M. Porcium Laecam; ibique multa de ignavia eorum questus, docet, se Manlium praemisisse ad eam multitudinem, quam ad capiunda arma paraverat; item alios in alia loca opportuna, qui initium belli facerent; seque ad exercitum proficisci cupere, si prius Ciceronem oppressisset; eum suis consiliis multum officere.

Cicero nunc a C. Cornelio et L. Vargunteio imparatus domi suae confossus esset, ni Curius, quantum periculum impenderet, per Fulviam enunciasset. Manlius in Etruria omnis generis homines sollicitat.

XXVIII. Igitur perterritis²⁾ ac dubitantibus ceteris, C. Cornelius, eques romanus, operam suam pollicitus,

paratique i. e. attentis, providi paratique ad pugnam. *dies noctesque* plus exprimit, quam *diu noctuque*, et denotat continuationem alicujus rei. *festinare* sine cunctatione consilia sua secutus est. *insomniis*. *Insomnia* defectus somni.

¹⁾ *Postremo* — *procedit* sensus: denique, quum nihil ipsi, quamvis multa pararet et moliretur, ex sententia, ex voto cederet. *intempesta nocte* circa mediam noctem, quando tempus agendi est nullum, quasi nox extra *tempestatem* seu *tempus* esset. *per M. Porcium Laecam* atque in ipsius domum. *multa* adjectivum pro adverbio *multum*. *ignavia* a *gnavus* h. e. studiosus, strenuus; *ignavus* est contrarium, nempe: timidus, iners; *ignavia* ergo: timiditas, inertia. *paraverat*. *paravisset* requireret oratio obliqua. *eam multitudinem* — *paraverat* illos homines cujusvis generis, quibus persuaserat, ut arma caperent. *oppressisset* interfecisset. *officere* obesse, obsistere.

²⁾ *Cap. XXVIII. perterritis* perterriti ob tantum facinus, quod audere vellet Catilina. *dubitantibus* ancipites erant, incerti consilii, ob incertum tantae audaciae eventum.

et cum eo L. Vargunteius senator, constituere, ea nocte paulo post, cum armatis hominibus, sicuti salutatum, introire ad Ciceronem, ac de improvviso domi suae imparatum confodere. Curius ubi intellegit, quantum periculi consuli impendeat, propere per Fulviam Ciceroni dolum, qui parabatur, enunciat ¹⁾. Ita illi ²⁾, janua prohibiti, tantum facinus frustra susceperant. Interea Manlius ³⁾ in Etruria plebem sollicitare, egcstate simul, ac dolore injuriae, novarum rerum cupidam, quod,

operam suam pollicitus est, se eam operam exhibiturum. paulo post intempestam seu mediam noctem, ergo primo mane; illud enim tempus erat, quo clientes venerant ad patronos salutandi caussa, *sicuti quasi salutaturi. de improvviso* subito, nihil suspicantem, *domi suae* in domo sua.

¹⁾ *enunciat* pronunciat, rem prodit, detegit.

²⁾ *Ita illi.* Brevitatis studio non narrat Sallustius, quod Cicero contra paravit, cum id ex eventu cognoscatur. *janua* ostium, fores. *Janua* a *Jano* deo, penes quem omnia claudendi et aperiendi erat potestas. *Janua* est in domo aut pariete, cum murorum aut urbium et arcium sit *porta*. *Janua prohibiti* a janua arcebantur, non intromissi sunt,

³⁾ *Manlius.* Hic Sallustius res paulo altius repetit, et ea narrat, quae tum in Etruria, tum Romae gesta fuerant, priusquam tentarent Ciceronem in lecto suo interficere. *Sollicitare* primo est inquietare et curam injicere, seu contristare. Ter. And. 5. 3. 16. Cur meam senectutem hujus *sollicito* amentia? deinde, ut in nostro loco est idem ac instare et velut allicere vel spem ostendendo vel metum. Sic Cic. 4. in Catil. 17. pretio sperantem *sollicitari* posse animos egentium. *dolore injuriae* in dominatione, i. e. per tyrannidem Sullae ciyes illius regionis agris suis et bonis per injuriam spoliati, et Sullae milites iisdem locupletati sunt. *novarum rerum* cupidi seditionis atque turbarum, mutationis status praesentis. *cujusque generis* viarum obsessores, parricidae, sicarii. Erant et alii imperii impatientes, qui vagando et latrocinando vitam tolerabant, quibus similes in Italia Banditae. *Sullanis colonis* quibus Sulla agros adsignaverat, et quibus, quia suis bonis sumtuosius et profusius uterentur, nihil de magnis rapinis supererat. *nihil reliqui fecerant* nihil reliquerant.

Sullae dominatione, agros bonaque omnia amiserat; praeterea latrones cujusque generis, quorum in ea regione magna copia erat; nonnullos ex Sullanis colonis, quibus lubido atque luxuria ex magnis rapinis nihil reliqui fecerant.

Cicero, malo permotus, rem ad Senatum refert; et consulibus, ne quid respublica detrimenti capiat, maxuma potestas permittitur.

XXIX. Ea quum Ciceroni nunciarentur; ancipiti malo¹⁾ permotus, quod neque urbem ab insidiis privato consilio longius tueri poterat, neque exercitus Manlii quantus, aut quo consilio foret, satis compertum habebat, rem ad senatum refert, jam antea volgi rumoribus exagitata. Itaque, quod plerumque in atroci negotio²⁾ solet, senatus decrevit, *darent operam consules, ne quid respublica detrimenti caperet*. Ea³⁾ pote-

¹⁾ *Cap. XXIX. ancipiti malo* quasi duplici, *intra urbem*, quod ab insidiis Catilinae sociorumque; *extra urbem*, quod ab exercitu Manlii imminebat. *privato consilio* adhuc enim per amicos et clientes, nullo publico consilio adjutus, seque remque publicam defenderat. *quo consilio* utrum exspectaturus sit Catilinam, an per se ad urbem accessurus: utrum in latrocinia, an in apertum bellum sit erupturus. *ad senatum refert* in senatu proponit. *exagitata* divulgata. *Rumor* sermones incerti, fama recens, quae manat in vulgus, sed nullo satis firmo testimonio.

²⁾ *atroci negotio* respublica ad extrema pericula reducta. *atrox* dirus, immitis, crudelis. *Negotium* pro re positum.

³⁾ *Ea* — *permittitur* sensus: ea est maxuma potestas, quae apud Romanos magistratui per senatum permittitur. *exercitum parare* conscribere. Nunc enumerat, in quo illa potestas maxuma consistat. *coercere* continere, refrenare; vel cogere et constringere ad bellum, ac mulctam irrogare. *judicium summum* summam jurisdictionem, provocatione aliisque legibus, quibus ordinarium eorum imperium erat circumscriptum, solutam. *aliter* alioquin. *sine populi jussu* populus proprie jubet, quod senatus censuit.

stas per senatum, more romano, magistratui maxuma permittitur: exercitum parare, bellum gerere; coërcere omnibus modis socios atque cives, domi militiaeque imperium atque iudicium summum habere; aliter, sine populi jussu, nulli earum rerum consuli jus est.

Ex litteris, in senatu recitatis, intelligitur, Manlium arma cepisse — Simul varii de hoc periculo rumores audiuntur — Nunc exercitus parantur; praemia decernuntur, si quis de conjuratione indicavisset; per urbem vigiliae habentur.

XXX. Post paucos dies L. Saenius senator in senatu literas recitavit, quas Faesulis adlatas sibi dicebat; in quibus scriptum erat, „C. Manlium arma cepisse, cum magna multitudine, ante¹⁾ diem VI. kalendas novembris.“ Simul, id quod in tali re solet, alii portenta atque prodigia²⁾ nuntiabant, alii conventus fieri, arma portari, Capuae atque in Apulia servile bellum moveri. Igitur senati³⁾ decreto Q. Marcius Rex Faesulas, Q. Me-

nulli i. e. in nullam. earum rerum i. e. exercitum parandi, bellum gerendi etc. *jus potestas.*

¹⁾ *Cap. XXX. ante diem VI. kalendas novembris* i. e. die sexto ante kalendas Novembris.

²⁾ *portenta* atque *prodigia* sc. visa esse narrabant. *Portentum* omnis res, quae forma ac ratione sua vel nova et insolita, vel detestanda aliquid portendit, i. e. praedicit, praemonstrat: omne, quod est monstrosum, mirum. *Prodigium* pariter, quicquid praeter naturam accidit, ad aliquid praedicendum; divinitus factum quodvis. *alii* sc. nuntiabant. *conventus fieri* quos sedulo observabant Romani, et valde metuebant; saltem semper suspicionem movebant. *arma portari* comportari, parari. *Capuae. Capua* urbs nobilissima Campaniae. *servile bellum moveri* servos ad bellum concitari.

³⁾ *senati* antiquus genitivus pro usitatore *senatus*. *Q. Marcius Rex* consul fuit a. U. C. 685. Proconsul in Cilicia fuit. Vir fortis imprimis, et belli ac rei militaris peritus. *Rex* erat cognomen Marciae gentis, quae ab Anco Marcio, quarto Romanorum rege, orta ferebatur. *Q. Metellus Creti-*

tellus Creticus in Apuliam circumque loca missi: (ii utrique ad urbem imperatores erant; impediti, ne triumpharent, calumnia paucorum, quibus omnia honesta atque inhonesta vendere mos erat:) sed praetores Q. Pompejus Rufus Capuam, Q. Metellus Celer in agrum Picenum; iisque permissum, uti pro tempore atque periculo exercitum compararent. Ad hoc ¹⁾ decrevere, si

cus consul fuit a. 684. cum Q. Hortensio. Cretam inde proconsul in populi romani potestatem redegit, unde *Creticus* est appellatus. *circumque loca* loca circum Apuliam sita, *utrique* pronomen hoc saepius in plurium numero legitur. *ad urbem imperatores*. *Ad urbem esse* dicebantur, quia urbem nondum intraverant, deposito imperio: sed expectabant, donec ipsis triumphus decerneretur; si vero urbem ingrederentur, et imperium et spem triumphi deponerent. *Imperatores* honoris causa soliti sunt salutari a militibus, qui res magnas bello gesserant, et lege definitum numerum hostium occiderant: ceterum denotat, qui senatus et populi romani vel ductabant exercitus, vel provincias administrabant. Si principibus tribuebatur, praeponi tanquam praenomen; si victorem bello notaret, postponi, tanquam cognomen, solitum est. *calumnia paucorum* scil. nonnulli malitiose et per astutiam moras innectebant, quo minus Marcius et Metellus triumpharent. *Calumnia* ergo hic idem ac Gallorum *chisane*, *cabale*. *quibus — mos erat*. Nempe triumphum, si emere voluissent imperatores, tam libenter vendidissent hi avari et factiosi homines (quod est *honestam* rem vendere), quam aliis vendebant peccandi facultatem (quod est *inhonestam* rem vendere). Illi enim ex justo et injusto pariter quaestum faciebant. Q. Pompejus Rufus erat is non ex eo genere, quo Pompejus Magnus, qui fuit filius Pompeji Strabonis, bello sociorum insignis; hic noster vero ex Ruforum familia filius fuit Q. Pompeji Rufi, qui consul fuit cum L. Sulla a. 665. Q. Metellus Celer consul fuit biennio post Ciceronem a. 693., quem summis passim laudibus celebrat Cicero. *Picenum* sc. missi sunt. *permissum* potestas delata. *pro tempore atque periculo* secundum naturam et necessitatem temporis atque periculi.

¹⁾ Ad hoc praeterea praemium decrevere. si quis si conscius aliquis conjurationem patefecisset. *sestertia centum*. *Sester-*

quis indicavisset de conjuratione, quae contra rempublicam facta erat, praemium servo libertatem et sestertia centum; libero impunitatem ejus rei et sestertia ducenta; itemque, uti gladiatoriae familiae Capuam et in cetera municipia distribuerentur, pro cujusque opibus; Romae per totam urbem vigiliae haberentur, hisque minores magistratus praessent.

Repente nunc cives omnes invasit tristitia ac metus. — Postremo Catilina sui expurgandi causa in senatum venit; ubi Ciceronis oratione lacessitus primum dissimulavit furorem suum, deinde in minas apertas erumpens commovit senatum.

XXXI. Quibus rebus ¹⁾ permota civitas, atque immutata urbis facies; ex summa laetitia atque lascivia,

tius quasi semis tertius, eo quod contineat in se 2 asses et semissem; as vero valet 4 nummos. hinc sestertius 10 nummos. *Sestertium* sc. pondo, et in numero plurali *sestertia* designat summam 1000 sestertiorum. *ejus rei* conjurationis, in qua ipse erat. *gladiatoriae familiae* gladiatores, qui in ludo gladiatorio alebantur; homines noxii et vilissimi, qui aut bello capti aut lanistae venditi, aut propter egestatem et malos mores semet ipsi vendentes, aut aliter in ludum detrusi sunt. Hos gladiatores Catilina maximam et certissimam sibi manum fore putavit. *Familia* proprie idem ac *famulitium*; sed hic certum quemdam numerum gladiatorum significat, quos lanista instituebat in ea crudeli arte pugnandi, qua populo in Funeribus aliisque ludis et theatris spectaculo esse debebant. *pro cujusque opibus* prout municipium quodque gladiatores capere, tenere et custodire posset. *magistratus minores*. *Majores* magistratus erant consules, praetores, censores; reliqui *minores*, nempe aediles, quaestores, tribuni plebis etc. Vigiliis autem haberi, iisque magistratus minores praesse in summo tantum urbis periculo decretum est.

¹⁾ *Cap. XXXI.* Quibus rebus iis nimirum, quae paraverant ad defendendam rempublicam. *facies* habitus externus, aspectus. *laetitia* est ille animi affectus, qui oritur ex sensu recenti boni praesentis, quo animus elatior gaudio ex-

quae diuturna quies pepererat, repente omnes tristitia invasit. Festinare ¹⁾, trepidare; neque loco, nec homini cuiquam satis credere; neque bellum gerere, neque pacem habere; suo quisque metu pericula metiri. Ad hoc mulieres, quibus, reipublicae magnitudine ²⁾, belli timor insolitus, afflictare sese; manus supplices ad coelum tendere; miserari parvos liberos; rogitare; omnia pavere; superbia atque deliciis omissis, sibi patriaeque diffidere. At Catilinae crudelis animus eadem illa movebat ³⁾; tametsi praesidia parabantur, et ipse lege Plautia interrogatus erat ab L. Paullo. Postremo dissimulandi

sultat. *lascivia* est luxuries animi, et petulantior morum licentia, quae ex saturitate, otio et securitate oriri solet. *quae* laetitiam nempe et lasciviam. *diuturna quies*. Nam post cruentam Syllae victoriam usque ad hoc tempus i. e. per viginti fere annos, intestini motus et discordiae civiles quieverant.

¹⁾ *Festinare* rursum prorsum cursitabant. *trepidare* ex metu properare, plus quam *festinare* exprimit. *credere* fidere et tutum putare. *suo quisque metu*. Pericula tanta habebant, quantum quisque timebat.

²⁾ *reipublicae magnitudine* i. e. in vel pro magnitudine reipublicae, cum tam magnum ac tam potens esset romanum imperium, ut non facile quisquam Romanis bellum inferret; insuetum ac insolitum fuit omnibus, maxime vero mulieribus, bellum timere. *afflictare sese* quum luctu atque dolore sese affligerent, crines lacerarent, pectus tunderent. *miserari* ex commiseratione lamentabantur. *rogitare* auxilium petebant a quovis obvio, vel: quaesivere, interrogarunt de conjuratione et imminente periculo apud alios post alios. *omnia pavere* ab omni re metu percutiebantur, pavore contremuere. *diffidere* non credebant, patriam aut sese tanta mala superaturas esse.

³⁾ *movebat* moliebatur eadem illa, quae antea. *praesidia* defensiones et custodiae urbis, civium et praecipue consulum. *lege Plautia* tulit hanc legem Plautius, tribunus plebis, ut in eos quaereretur, qui vel vi rempublicam oppugnassent, vel clam et dolo aliorum saluti insidias fecissent. *interrogatus* in jus vocatus. *L. Paullo*. L. Aemilius Paullus consul fuit cum C. Claudio Marcello a. 703.

caussa ¹⁾, et quasi sui expurgandi, sicuti jurgio lacessitus foret, in senatum venit. Tum M. Tullius consul, sive praesentiam ejus timens ²⁾, seu ira commotus, orationem habuit luculentam atque utilem reipublicae, quam postea scriptam edidit. Sed ubi ille adsedit ³⁾, Catilina, ut erat paratus ad dissimulanda omnia, demisso voltu, voce supplici postulare, „patres conscripti ne quid de se temere crederent: ea familia ortum, ita ab adolescentia vitam instituisse, ut omnia bona in spe haberet; ne aes-

¹⁾ *dissimulandi causa* ut animi sui consilia nefanda eo magis occultaret. *jurgio lacessitus* injuriis offensus a Paulo, quia ipsum interrogaret de lege Plautia. *in senatum venit* quem Cicero in Jovis Statoris aedem convocaverat postridie, quam matutinas salutantium insidias effugerat. Vide Cic. in Cat. II., 6: Hesterno die, quum domi meae pene interfectus essem, senatum in aedem Jovis Statoris convocavi etc.

²⁾ *praesentiam ejus timens*. Ne videlicet aut consociorum senatorum ope in facinus aliquod statim erumperet, aut, quod in senatum venisset, innocens haberetur: multi enim minus credere videbantur, quae Tullius indicaverat de conjuratione. *luculentam* lucis plenam, splendidam et praestantem, quae omnia consilia patefecit ita, ut illi non possit fides non haberi. *utilem* utilissima fuit ea oratio reipublicae, nam Catilinam coëgit, urbe discedere.

³⁾ *adsedit* stantes enim in senatu sententiam dicebant. *demisso voltu* quod pro signo pudoris semper est habitum, et virginibus singulatim tribuitur. *temere* inconsulto, inconsiderate. *in spe haberet* nihil sibi metuendum, nihil non sperandum videretur. *patricio homini*. Patricii erant, qui a primis *patribus* seu senatoribus, a Romulo aut Tarquinio aut denique Bruto consule institutis genus derivare poterant. *cujus ipsius-esset* i. e. a quo ipso essent praestita atque collata. *perdita republica* ut perderetur respublica. *inquilinus*. *Inquilini* appellabantur cives, qui ex municipiis vel coloniis Romam adveniebant, nec ibi tectum proprium habebant, quique in alienis aedibus ex conducto habitabant. *Inquilinus* quasi *incolinus*, qui incola quidem est, sed domus alienae. Ciceronem hospitem Romae esse, et urbis non suae civem, utpote natum Arpini, invidiose arguit Catilina.

tumarent, sibi. patricio homini, cujus ipsius atque majorum plurima beneficia in plebem romanam essent, perditam republicam opus esse, quum eam servaret M. Tullius, inquilinas civis urbis Romae.² Ad hoc maledicta alia quum adderet, obstrepere¹⁾ omnes, hostem atque parricidam vocare. Tum ille furibundus: „quoniam quidem circumventus, inquit, ab inimicis praeceptus agor²⁾, incendium meum ruina restinguam.“

Catilina, ex curia erumpens, in Manlianam castra profectus est. Propedem vero ad urbem cum exercitu sese accessurum promittit. — Manlius ad Marcium Regem mittit quosdam ex suis cum mandatis hujusmodi:

XXXII. Dein se ex curia³⁾ domum proripuit. Ibi multa secum ipse volvens⁴⁾, quod neque insidiae consuli procedebant, et ab incendio intellegebat urbem vigiliis

¹⁾ *obstrepere* strepita animi, aut surgendo aut acclamando indignationem significabant. *parricidam*. *Parricida* est, qui reipublicae et patriae suae interitum quaerit. *Parricida*, et, ut alii, *paricida* a *par*, *paris*, vel a *pater*, vel a *parente*, quasi *parenticida* compositum esse videtur, et est proprie parentum interfector.

²⁾ *praeceptus* *apud* in precipitum agor, incertum alicuius quod in me est curatum. Metaphora sumpta ab incendiis, quae, ne cuncta quaeque aedificia invadant, ruina intermedium impediri solent: sic Catilina minatur, se excidio totius reipublicae salutis suae subventurum, restinguam non extinguam. *Restinguere* est: singulare flammam reprimere, incendio, aqua sive alia quacunque re finem imponere, quominus longius procedat, ac plura corrumpat, impedire. *Exstinguere* vim flammae prorsus delere ac subito intercepte.

³⁾ *Cap. XXXII ex curia* ex loco illo, in quo senatus habebatur, quod tam factum est in arde Jovis Statoris, in quam Cicerone senatum convocavit. *ex-proripuit* ex curia coluberit erumpens domum se contulit. *proripuit* aptissimum vocabulum, ad favorem illius hominis sententiam et intentionem.

⁴⁾ *multa-volvens* i. e. multa consilia in pectore suo volvens, multum deliberans. *insidias consuli* sc. factae. pa-

munitam, optimum factum credens, exercitum augere, ac prius quam legiones scriberentur, antecapere quae bello usui forent, nocte intempesta cum paucis in Manliana castra profectus est. Sed Cethego atque Lentulo, ceterisque, quorum cognoverat promptam audaciam ¹⁾, mandat, quibus rebus possent, opes factionis confirmarent, insidias consuli maturent, caedem, incendia, aliaque belli facinora parent: sese propediem cum magno exercitu ad urbem accessurum. Dum haec Romae geruntur, C. Manlius ex suo numero ²⁾ ad Marcium Regem mittit, cum mandatis hujusmodi:

Nos arma cepimus non contra patriam, sed contra crudelitatem foeneratorum — non imperium, neque divitias petimus, sed libertatem, utque nobis liceat, lege uti — quare consulatis miseris civibus, neque ex desperatione salutis nostrae in vos saevire nos cogatis.

XXXIII. „Deos hominesque testamur ³⁾, Imperator, nos arma neque contra patriam cepisse, neque quo

ratae. neque - procedebant i. e. non ad plenum eventum deducebantur, non optatum habuerunt finem. *legiones scriberentur* a consule contra exercitum Catilinae. *Legio* militaris acies, sub Romulo 3000 hominum continens, deinde 4000, tum 6000. Nomen habebat a *legendò*. quia milites in delectu *legebantur*. *antecapere* i. e. praeoccupare et disponere illa, quae ad usum belli forent.

¹⁾ *promptam audaciam* audaciam paratam ad assequenda nefanda sua consilia. *quibus rebus - confirment* imperat, ut vim, potentiam, auxilia conjurationis quovis possibili modo augeant. *maturent* curent, ut mature, propere struant insidias consuli. *aliaque belli facinora* et alia foeda atque crudelia facinora in cives patriamque parent. *accessurum* promittit.

²⁾ *ex suo numero* de suis. Numerus eleganter saepe pro exercitu ponitur. *Marcium Regem* qui senati decreto Fae-sulas in Etruriam missus est. vid. cap. 30. *cum mandatis hujusmodi* i. e. ut sequentem circiter orationem haberent, nomine totius exercitus, cujus dux Manlius erat.

³⁾ *Cap. XXXIII. testamur* testes facimus. *periculum* i. e. ut

periculum aliis faceremus; sed uti corpora nostra ab injuria tuta forent; qui miseri, egentes, violentia atque crudelitate foeneratorum, plerique patriae, sed omnes fama atque fortunis expertes sumus. Neque cuiquam nostrum licuit, more majorum, lege uti ¹⁾; neque, amisso patrimonio, liberum corpus habere: tanta saevitia foeneratorum atque praetoris fuit. Saepé majores vestrum ²⁾, miseriti plebis romanae, decretis suis inopiae

aliquem in vitae discrimen adduceremus, vel, ut alicujus salutem impugnaremus. *ab injuria* sc. potentum. *qui miseri* nos miseri. *foeneratorum* usurariorum, a *foenerare* quod dicitur, si damus mutuo, ut usura reddatur. *Usura* autem est lucrum, quod facimus ex mutuo datis. *Foeneratorum* nonnumquam tanta erat saevitia, ut obaeratos non solum bonis suis exuissent, sed etiam in servitium, in ergastulum, in carnificinam duxissent. Hinc in maximo plebis erant odio et invidia, quae caussa in seditionem saepe erupit. Ex hoc loco praeterea patet, inter conjuratos maxime ejusmodi homines fuisse, qui solvere aut nolebant aut non poterant. *plerique patriae-sed omnes fama* varietatem casuum, quos regit *expertes* in eadem conjunctione, observa. Non insolita apud nostrum Casus mutatio. Jug. c. 7. ubi videt, neque per vim, neque insidiis opprimi posse. et cap. 84. plerosque *militiae*, paucos *fama* cognitos accire. *patriae* deserere debuerunt patriam, ut effugerent debitorum vexationes. *omnes fama atque fortunis expertes* i. e. cum essent obaerati, omnia ipsorum bona, quae supererant, sub praecone cum dedecore subjecta aut a creditoribus ademta sunt, et eversio rei familiaris dignitatem et famam praeceps dabat.

¹⁾ *lege uti* i. e. legem in utilitatem suam vertere. Lex autem Licinia, et aliae quaedam latae sunt adversus foeneratores, ne in debitores saevirent. *liberum corpus habere* qui enim solvendo non erant, (id quod supra jam innuimus) creditoribus addicebantur, ut serviendo satisfacerent, aut in vincula traderentur. *praetoris*, qui judiciis praeerat. Praetores autem modo mitiores modo severiores leges in foeneratores observabant in jure dicendo, prout vel debitoribus vel foeneratoribus favebant. Hinc accusant praetorem, quod legis praesidium ipsis eripuerit.

²⁾ *vestrum* sc. senatus. *miseriti* pro *miseriti*, sic etiam legi-

opitulati sunt; ac novissime memoria nostra, propter magnitudinem aeris alieni, volentibus omnibus bonis, argentum aere solutum est. Saepe ¹⁾ ipsa plebes, aut dominandi studio permota, aut superbia magistratuum,

mus: arguiturus, juvaturum; alitus pro altus. *plebis. Plebs* vel *plebes* dicta ἀπὸ τῶν πλειονῶν, h. e. a *pluribus*, viliorē partē populi significat, vulgus, infimā multitudinē: vel omnes illos designat, qui non ad *patricios* vel *equites* pertinebant, in quo casu et *populus* aliquando pro *plebe* ponitur. *decretis suis* uti per legem *unciarīam*, in 12 tabulis sic propositā: *Unciali Foenerē Amplius. Ne Quis. Exerceto.* Foenus autem unciale est, quod ex centum unciiis unam tantum per annum pendebat. *opitulati sunt* sc. diminuto foenore. *memoria nostra* recenti tempore, et cuius ipsi *meminisse* possumus. *omnibus bonis.* Boni ab Latinis appellantur vel divites, quibus bona et facultates suppetunt: hinc *foeneratores* singulatim *boni* et *optimi viri* appellantur. Cic. IX. ad Attic. ep. XII. vel dicitur de *beneficiis*, uti Horat. Sat. II. v. 49. vel de *potentibus* et *optimatibus* in republica, simul de iis, qui rempublicam quietam volunt, qui bono publico student, et omnes potius quam unum in republica valere volunt, ut cap. 19. circa initium et Cic. III. Phil. c. 7. Bonos cives *primum natura efficit, adjuvat deinde fortuna; omnibus enim bonis expedit, salvam esse rempublicam, sed in iis, qui fortunati sunt, magis id apparet.* Hanc autem aperte sequi debemus significationem hoc loco. *Volentibus* saepe idem ac *faventibus*, *cupientibus*. Sic Jug. cap. 14. *diis volentibus. argentum aere.* Hoc factum a. 667. quo Mario, septimum consuli, suffectus L. Valerius Flaccus, illius legis auctor fuit, qua creditoribus quadrantem solvi jussit. Sallustius ait *argentum aere solutum* i. e. sestertium asse, quia *sestertius* argenteus erat, *as* aereus. *As* autem erat quadrans vel quarta pars *sestertii*; hinc ex lege illa Flacci pro omni debito quartam tantummodo ejus partemolvere debebant.

¹⁾ *saepe* tres vel quatuor numerant ejusmodi secessiones plebis a patribus factas, quarum celeberrima illa est, qua plebs per complures menses in sacro monte commorata, per Menenium Agrippam iterum placata et reducta in urbem est. *dominandi studio* i. e. ipsa dominari, vel imperii gubernacula tractare voluit.

armata a patribus secessit. At nos non imperium, neque divitias petimus, quarum rerum caussa bella atque certamina omnia inter mortales sunt; sed libertatem, quam nemo bonus, nisi cum anima simul, amittit. Te atque senatum obtestamur ¹⁾, consulatis miseris civibus; legis praesidium, quod iniquitas praetoris eripuit, restituatis; neve eam necessitudinem imponatis, ut quaeramus quoniam modo, ulti maxume sanguinem nostrum, pereamus."

Manlii legati a Marcio depositis armis Romae auxilium petere jubentur. — At Catilina per literas dispergit rumorem, se innocentem, ut res publica possit esse queta, Massiliam in exsilium proficisci velle. Longe autem ab his diversae literae a Catulo in senatu recitantur.

XXXIV. Ad haec Q. Marcius: „Si quid ab senatu petere vellent, ab armis discedant ²⁾, Romam supplices proficiscantur; ea mansuetudine atque misericordia senatum populumque romanum semper fuisse, ut nemo umquam ab eo frustra auxilium petiverit." At Catilina ex

¹⁾ *obtestamur* enixe rogamus. *consulatis* prospiciatis. *praesidium* auxilium, tutelam. *iniquitas praetoris* iniquus praetor. *necessitudinem* pro *necessitate*, ut saepius jam. *Necessitas* enim est imperium, quod invito extorquet obsequium; *necessitudo* familiaritatem aut aliam affinitatem et vinculum religiosae conjunctionis saepe significat. *ut quaeramus* modum, quo ad desperationem redacti pereamus, postquam *maxime*, acerbissime, crudelissime, perniciem nostram ulti sumus.

²⁾ *Cap. XXXIV. ab armis discedant* bellum, quod paraturi erant, componant. *Discedere* est *diversim* *cedere*, in diversas partes abire. Sic Sil. l. 7. *signis discedere* haud licitum. *Decedere* est locum alicui cedere, abire. Uti: de suis bonis *decedere*, de provincia *decedere*. Sed saepissime hae duae voces inter sese permutantur, *supplices* suppliciter orantes. *ab eo* a senatu nimirum et populo romano. Singulari numero utitur, quia Senatus et populi conjunctio unum quasi corpus representabat.

itinere ¹⁾ plerisque consularibus, praeterea optimo cuique, literas mittit: „Se falsis criminibus circumventum, quoniam factioni inimicorum resistere nequiverit, fortunae cedere, Massiliam in exilium proficisci: non quo sibi tanti sceleris conscius esset; sed uti respublica quiescit foret, neve ex sua contentione seditio oriretur.” Ab his longe diversas literas Q. Catulus ²⁾ in senatu recitā-

¹⁾ *ab itinere* dum proficiscebatur ad Massiam. *consularibus* vocati sunt *consulares* senatores, qui consulatu functi sunt. *optima cuique* nobilissimo et praestantissimo civium. *Quique* conjunctum cum superlativo, *idem est ac omnes, falsis oriminibus* i. e. eriminationibus, sive accusationibus et calumniis, falso objectis. *Crimen* est delictum, peccatum, quod alicui per contentionem obicitur; hinc idem etiam ac *eriminatio*, accusatio. *circumventum* oppressum. — *Factio* de iis dicitur, qui unum corpus constituunt; in privatis, qui conspirant in occulto, et una faciunt contra alios in exitium eorum. *fortune cedere* subire, pati, quae fortuna attulerit. *Massiliam* urbe maritima Galliae Narbonensis, hodie *Marseille*. *non quo* non quod, vel, non ideo, quia. *sed uti virum bonum simulat* Catilina. Qua arte magnam Ciceronem confudit invidiam: etenim plures erant, qui dicerent, Catilinam non obstupefactum et perterritum consulis diligentia, sed indemnatum et innocentem in exilium ejectum vi et minis esse; nec illum improbum, sed timidum; Ciceronem non diligentissimum consulem, sed crudelissimum tyrannum vocabant. *contentione* controversia, certamine.

²⁾ *Q. Catulus* consul fuit a. 675. vir summae auctoritatis et summi splendoris. Ciceroni eum praecipue studuisse, inde apparet, quod illum ob conservatam consulatu suo rempublicam *patrem patriae* dixit. Quare vero ad tantas probitatis virum confugit Catilina? fortassis, ut minus reus videretur, si ad incorruptae integritatis virum literas mittere sibi animum esse appareret. *in senatu recitavit*. Senatores, si literas accipiebant, quae ad rempublicam spectare viderentur, eas in senatu recitabant, ut patribus non minus, quam sibi res nota foret. *nomine Catilinae* i. e. a Catilina ipso cum sui nominis significatione, vel ab alio Catilinae nomine scriptas, *redditas* traditas.

vit, quas sibi nomine Catilinae redditas dicebat. Earum exemplum ¹⁾ infra scriptum.

Scribit Catilina Q. Catulo: se plurimum in eo fiduciae ponere — nova sua consilia nunc non defendere se velle — se non magis causam suam, quam publicam miserorum suscepisse — Orestillam ei se commendare.

XXXV. „L. Catilina Q. Catulo S. ²⁾ Egregia tua fides re cognita ³⁾ gratam in magnis periculis fiduciam commendationi meae tribuit. Quamobrem ⁴⁾ defensionem in novo consilio non statui parare; satisfactionem

¹⁾ *exemplum ἀνοργαγον* hic formam significat, ad similitudinem alicujus rei factam, quod barbare dicunt *copiam*.

²⁾ *Cap. XXXV. Q. Catulo S. i. e. Q. Catulo salutem sc. dicit.*

³⁾ *re cognita* i. e. explorata; quam re ipsa, non verbis solum praestitisti. Nam Catuli fidem expertus erat, quum accusatus incesti, quod cum Fabia, virgine vestali commiserat, Catuli gratia fultus evasisset: *gratam - tribuit* sensus: perspecta mihi tua fides jucundam in magnis periculis versanti fiduciam injicit, fore ut commendationis meae rationem habeas. Orestillam autem, conjugem suam, Catulo commendat, ut ex fine apparet.

⁴⁾ *Quamobrem* — *cognoscas* Sensus: Ideo, quod fides tua mihi satis cognita esset, propter novum, quod secutus sum consilium, apud te non debui me defendere, sed tibi amico meo satisfacere, i. e. excusare et purgare, atque contra calumnias aliorum in amore tuo me confirmare decrevi; quum nullius culpa mihi conscius sim: hanc vero meam excusationem veris niti rationibus, te licet agnoscere. *Consilium* illud *novum* est, quod miseros ex foeneratorum manibus crudelissimis eripiendos statuerit: *satisfactionem* supplendum *sed. ex nulla* i. e. propter nullius culpa conscientiam. — *Defensionem parare* dixit de re, cui opus erat apparatu quodam; contra de eo, quod in promptu erat, *proponere*. — *veram licet cognoscas*: ita res se habet, ut veram cognoscere possis; quacunque ratione eam consideraveris, ab omni parte tibi vera comparebit. *me Deus fidius* jurandi formula. *Deus* est genitivus Δεῦ, a Δε vel Ζεῦ, Jupiter: *fidius* idem ac filius, quod saepe antea pro L. litera D. utebantur; hinc integra for-

ex nulla conscientia de culpa proponere decrevi; quam, me Dius fidius, veram licet cognoscas. Injuriis contumeliisque concitatus, quod fructu laboris ¹⁾ industriaeque meae privatus, statum dignitatis non obtinebam, publicam miserorum caussam, pro mea consuetudine, suscepi; non quin aes alienum meis nominibus ex possessionibus solvere possem, quum alienis nominibus liberalitas Orestillae suis filiaeque copiis persolveret; sed quod non dignos homines honore honestatos videbam, meque falsa suspicione alienatum sentiebam. Hoc nomine ²⁾ satis honestas pro meo casu spes reliquae dignitatis conservandae sum sequutus. Plura quum scribere vellem, nunciatum est vim mihi parari ³⁾. Nunc

mula esset: ita me Jovis filius i. e. Hercules, juvet: vel dius pro deus, et Fidius deus fidei; tunc formula esset: ita me deus fidei juvet.

¹⁾ *fructu laboris* honores, quos ambiit, eleganter fructum laboris industriaeque vocat, quia per haec illi quaeruntur. *statum dignitatis* consulatum, meae, hominis patricii, dignitati debitum. *publicam* communem. *miserorum* civium oppressorum. *caussam* rem. *suscepi* sc. defendendam. *non quin* — *sed quod* sensus: non ideo, quod debita, meo nomine facta, ex iis, quae possideo, (liberalitate Orestillae) solvere non possem, quum etiam debita eorum, pro quibus fidem meam interposuissem, Orestilla ex suis et filiae opibus deleret; sed propterea novum consilium cepi, quod etc. *honestatos* ornatos. *suspicione* novarum rerum. *alienatum* ab honore exclusum, quo indigni honestati sunt. Valde sunt implexa et perturbata haec propria Catilinae verba.

²⁾ *Hoc nomine* — *secutus*. Sensus: Ex ea causa, pro misera mea conditione, eam honestam viam secutus sum, qua, miserorum caussam suscipiens, spem habeo, me inimicos meos eo adigere posse, ut reliquam dignitatem mihi non adimerent: quod alioquin factum esset, si in urbe mansisset, et inimicorum machinationibus oppressus, in exilium actus, sive alio quodam modo punitus foret.

³⁾ *parari* i. e. ad vim et violentiam descendere inimicos meos.

Orestillam ¹⁾ commendo tuaeque fidei trado. Eam ab iniuria defendas, per liberos tuos ²⁾ rogatus. Haveto ³⁾.”

Catilina in castra ad Manlium profectus est — Senatus utrumque hostem judicat. — Non poterat quisquam ex omnibus induci, ut conjurationem patefaceret, aut ab armis discederet.

XXXVI. Sed ipse ⁴⁾ paucos dies commoratus apud C. Flaminium Flammam in agro Arretino, dum vicinitatem, antea sollicitatam, armis exornat; cum fascibus atque aliis imperii insignibus in castra ad Manlium contendit. Haec ubi Romae comperta, senatus Catilinam et Manlium hostes judicat ⁵⁾; ceterae multitudini diem

¹⁾ *Orestillam* uxorem meam. *fidei* praesidio.

²⁾ *per liberos tuos* i. e. per salutem et amorem liberorum. Valida obtestatio per liberos.

³⁾ *Haveto* est verbum valedicendi.

⁴⁾ *Cap. XXXVI. ipse* Catilina. *Arretina. Arretium* ex antiquissimis Etruriae oppidis. Catilina recta via Etruriam ad Manlium contendit, ut ex eo sit verosimile, quod sese Massiliam proficisci dicitaverit cum amicis suis; et quod Cicero tam certo adfirmaverit postridie, quam profectus est, Catilinam ad Manlium proficisci, ut etiam *viam Aureliam* nominaverit, qua sit profectus. *dum* quo tempore. *vicinitatem* vicinos. *sollicitatam* ad seditionem impulsam. *armis exornat* eleganter pro instruit; nam ornamentum de omni necessario instrumento dicitur; hinc *arma* vocantur *ornamenta*, et qui ejusmodi ornamentis instructus est, *ornatus* dicitur. *cum fascibus* tamquam aliquis proconsul, vel potius tamquam imperator vel summus belli dux proficiscebatur, cum arma, tubas, signa militaria et aquilam argenteam praemissam esse sciamus. Conferatur Cic. in Cat. II. 6. *insignibus. Insignia* i. e. potestatis indicia praecipua consulum erant: Fasces duodecim cum lictoribus, sella curulis, praetexta toga, scipio eburneus in manu sive sceptrum. *contendit* proficiscitur.

⁵⁾ *hostes judicat* perduelles esse declarat, quum patriae bellum inferant. *ceterae multitudini* reliquis conjuratis diem constituunt, ante quam impune arma ponere possent exceptis iis, qui id genus criminis admisissent, quod morte multatur. *sine fraude* impune: nam *fraus* a *fraudare*,

statuit, ante quam sine fraude liceret ab armis discedere, praeter rerum capitalium condemnatis. Praeterea decernit¹⁾, uti consules dilectum habeant; Antonius cum exercitu Catilinam persequi maturet; Cicero urbi praesidio sit. Ea tempestate mihi imperium populi romani multo maxime²⁾ miserabile visum est. Cui quum³⁾ ad occasum ab ortu solis omnia domita armis parerent; domi otium atque divitiae, quae prima mortales putant, affluerent; fuere tamen cives, qui seque remque publicam obstinatis animis perditum irent. Namque duobus senati decretis⁴⁾, ex tanta multitudine neque praemio inductus conjurationem patefecerat, neque ex castris Catilinae quisquam omnium discesserat. Tanta vis morbi, uti tabes, plerosque civium animos invaserat.

decipere, privare, non solum idem est ac fallacia, decipio; sed etiam periculum, damnum significat. praeter — condemnatis. Condemnatis in dandi casu pendet a verbo liceret. Praeter adverbii loco positum est, quasi esset praeterquam. Hoc non ita saepe occurrit.

¹⁾ *decernit sc. senatus. dilectum. Dilectus erat, quando ex convocata juventute armis idonei eligebantur in militiam, sacramentoque adigebantur. Qued faciebant consules, universos aetatis militaris cives in capitolium vel in campum Martium convocando. Iis, qui vocati respondere, et nomen militiae dare recusabant, poena irrogabatur, seu publicatio honorum, seu servitus, seu infamia. persequi maturet mature persequatur.*

²⁾ *multo maxime. Multo superlativis saepius additur; sic etiam longe maxima virtus.*

³⁾ *Cui quum constr. quamvis enim ei ab ortu solis usque ad occasum etc. otium tranquillitas, quies, pax. quae prima i. e. quae praecipua, maxima bona esse, homines arbitrantur. affluerent in abundantia iisdem fruerentur. seque remque eleganter pro se remque. obstinatis animis. Obstinata facere, est aliquid in alterius malum cum conatu facere perseveranter. perditum irent irent ad perdendum, vellent perdere, laborarent, ut perdantur.*

⁴⁾ *duobus senati decretis sc. datis, vel: quamquam duo senatus decreta promulgata essent; tamen nemo etc. inductus minus quam commotus, translate dictum de venatione,*

Non solum conjurationis conscii, sed cunctae omnino plebi aliena a republica mens erat: nam opibus aut turpiter perditis, aut violenter ereptis, ab altera parte nihil erat, quod rebus mutatis potuisset amittere; ab altera vero parte optima quaeque ex felici belli eventu sibi sperabat.

XXXVII. Neque solum illis aliena¹⁾ mens erat, qui conscii conjurationis fuerant; sed omnino cuncta plebes, novarum rerum studio, Catilinae incepta probabat. Id adeo²⁾ more suo videbatur facere; nam sem-

nam in venatione ferae in retia *induci* dicuntur; hinc inducere idem saepius, ac persuadere, illicere. *patefecerat* i. e. neque praemio proposito induci, adigi, incitari poterat, ut patefaceret. *discesserat* transfugerat. *vis morbi* eleganter pro *morbis*. Animus, obstinate perseverans in nefando patriae perdendae consilio *morbis* dicitur, qui hos homines invaserat. *tabes* proprie morbus ille, qui per maciem paulatim corpus consumit; in hoc loco idem est ac *lues* sive *pestis contagiosa*.

¹⁾ *Cap. XXXVII. aliena* sc. a reipublicae commodis et quieto rerum statu. *A alienus* idem ac *abalienatus*, non amicus. *plebes* pro *plebs*; sic *trabes* pro *trabs*, *merces* pro *merx*. *Studio* i. e. ex studio vel cupiditate. *incepta* i. e. ea, quae inceperat Catilina.

²⁾ *Id adeo* quod quidem (omnino, prorsus) ex pristina et veteri consuetudine facere videbatur. — Adverbium *adeo*, ejus propria notio est *sic, ita*, hic est particula *modi* et *rationis*, majorem quamdam vim habens et quasi *ἔμφασιν*. Cohæret vero cum *more suo*. *facere* sc. cuncta plebes. *bonis*. Hic *bonorum* nomine designantur, qui seu opibus, seu aliis vitae ornamentis aliquem in civitate locum obtinent. *Boni* dicuntur, quia in eo praesertim civium ordine inveniuntur homines moribus et humanitate exculi, pacis quietisque amantes, osiores turbarum, unde nihil ipsis, nisi periculum et jactura. *Mali* sunt inopes et egentes, quibus turbidae res damno nunquam, saepe quaestui esse possunt; propterea proni sunt ad seditiones, et audacia facile ad quaevis facinora inducuntur. — *Invidere* non solum est *aliena sibi cupere*, sed etiam alii *male velle*, eum *iniquis oculis adspicere*. *nova exoptant* meliora sibi

per in civitate, quis opes nullae sunt, bonis invident, malos extollunt; vetera odere, nova exoptant; odio suarum rerum, mutari omnia student; turba atque seditionibus sine cura aluntur, quoniam egestas facile habetur sine damno. Sed urbana plebes¹⁾, ea vero prae-

in mutationibus semper sperantes, *vetera* — *nova* saepissime sibi opponuntur. Ceterum *vetus* minus esse videtur. *antiquum* majus. Ajunt nempe, *veteres* esse, qui paullo ante nos vixerunt: *antiquos*, qui ante *veteres* vivere. Potest eadem res esse *antiqua*, quia a majoribus accepta, et *vetus*, quod a nobis, vel ab aliis, nostra aetate olim usurpata sit. *Antiquus* et *novus*, *vetus* et *recens* sunt opposita. Saepius tamen ista duo apud auctores confunduntur. *Prisca* vero sunt, quae superioribus seculis, aut superiore aetate, ut *prisci* Latini, *priscus* Tarquinius; *pristina*, quae superioribus annis, mensibus, diebus, et quae nostra memoria fuerunt, ut *pristina* nostra amicitia, *pristina* beneficia nostra. De *novum* et *recens* vide Cat. 51. odio suarum rerum quae adflictae sunt et miserae, prae quibus aliae quaecumque magis placent ex mutatione omnium sperandae. *student* cupiunt. *turba* perturbatione rei publicae. *sine cura* rerum suarum, ut nihil habentes, et de raptis viventes. *aluntur* i. e. ex perturbatione rerum et discordia civium commoda trahunt. *habetur sine damno* est sine damno i. e. egenus quilibet esse potest sine metu damni. Sic Petron. Sat. c. 119. *inops audacia tuta est*. Sallust. Jug. c. 86. Homini, potentiam quaerenti, egentissimus quisque opportunissimus: cui neque sua curae, quippe quae nulla sunt, et omnia cum pretio honesta videntur. — Uti plenus hic locus civilis prudentiae, ita proxime praecedentes sententiae hujus capitis (37.) vividam continent atque eleganter expressam descriptionem ingenii multitudinis tali tempore.

¹⁾ *urbana plebes* opponitur plebi *rusticae*, et erant homines plerique egentes, rebus domesticis impediti, aut otiosi, qui assidue in foro versabantur, suffragia sua vendebant, hisque et talibus artibus sese alebant, aut ex turbis et caedibus lucrum sperabant. *ea* ut eo magis indicaret, quae maxime iret praeceps. Significanter posuit *ea*, cum jam dixisset *plebes*. *praeceps ierat* h. e. in pessima quaeque consilia se praecipitem egerat. Haec ad *ea* refer-

ceps ierat multis de causis. Primum ¹⁾ omnium, qui ubique probro atque petulantia maxime praestabant; item alii, per dedecora patrimonii amissis; postremo omnes, quos flagitium aut facinus domo expulerat, in Romam, sicuti in sentinam, confluxerant. Deinde multi memores Sullanae victoriae ²⁾, quod ex gregariis militi-

untur, quae paulo ante dicta sunt: *Fuere . . . qui seque remque publicam . . . perditum irent.*

¹⁾ *Primum* primo omnes, qui etc. *Primum* referri debet non ad *item* et *postremo*, quae legas in eadem periodo; sed ad *deinde*, quod sequentem periodum incipit. Coniuncta igitur sunt *primum*, *deinde*, *praeterea* pro *primo*, *secundo*, *tertio*. *probro* ignominia, dedecore. *Probrum* in omnia turpia facta convenit, sed peculiariter dicitur de stupro et adulterio. *petulantia* a *peto*, qui protervo impetu aliquem petit, *petulans* dicitur. *Petulantia* significat licentiam immodestam, maledicentiam, linguae effusam procacitatem, effrenem aliis obtrectandi, et acerbiam dicteriiis ac conviciis proscindendi libidinem. *per dedecora* i. e. postquam per facta ignominiosa et nefanda patrimonii perdiderant. Observes, quam concinne et artificiose singula membra huius constructionis variaverit, in qua varietate magna pars nitoris linguae latinae sita est. Alius forsitan minus eleganter scripsisset: qui probro et petulantia praestabant; item, qui patrimonii amiserant; quique patria ob flagitia pulsati sunt. *Sentinam*. *Sentina* est fundus navis, quae, quia mali odoris esse solet, quod in eam sordes omnes confluant, idcirco pro loco sceleribus contaminato sumitur. Comparatio integra: Quemadmodum, quidquid in navi sordium est et aquae corruptae, ad sentinam confluit: sic, quotquot in civitate improbi sunt, ad urbem Romam, tamquam insignem improbitate locum, concurrerant.

²⁾ *Sullanae victoriae* i. e. libertatis ac licentiae, per victoriam Sullae acquisitae. *gregariis*. *Gregarii* milites ex grege, dicuntur, qui nullum ordinem ducunt, et nullum gradum dignitatis habent. *Senatores* sc. factos, ad senatorium ordinem evectos, *victu atque cultu*. *Victus* ad cibum potumque, a *vivere*; *cultus* a *colere* ad vestitum spectat: vel *victus* designat, quibus fruimur *interne*, *cultus*, quae adhibemus *externe* ad corpus alendum et tuendum et conservandum. *sibi quisque* — *sperabant* quisque, si arma

bus alios senatores videbant, alios ita divites, uti regio victu atque cultu aetatem agerent, sibi quisque, si in armis forent, ex victoria talia sperabant. Praeterea juvenus, quae in agris manuum mercede¹⁾ inopiam toleraverat, privatis atque publicis largitionibus excita, urbanum otium ingrato labori praetulerant. Eos atque alios²⁾ omnes malum publicum alebat. Quo minus mirandum, homines egentes, malis moribus, maxuma spe, reipublicae juxta ac sibi³⁾ consuluisse. Praeterea⁴⁾ quo-

caperet, sperabat fore ut per victoriam sibi eadem pararentur.

¹⁾ *manuum mercede* i. e. qui pro tenuitate mercedis, quam manuum labore sibi parabant, inopiam pertulerant. *privatis* a privatis hominibus saepe fiebant largitiones, ut populi suffragia promererentur. *publicis* frumenta in populum publice distribuebantur, praesertim in ludis a quibusdam magistratibus. *excita* ab *excio*, commota, concitata. *urbanum otium* otium, quo in urbe frui possent. *Otium* hic loci idem ac *desidia*, cujus contrarium *negotium*. Cic. de Offic. III. 1. declarat, illum et in *otio* de *negotiis* cogitare. — Praeterea, quonam sensu *otiosum* sumendum, ex eodem loco patet: Scipionem, scripsit (Cato), dicere solitum, numquam se minus *otiosum* i. e. ignavum — esse, quam quum *otiosus*, i. e. occupationibus, negotiis imprimis publicis haud distractus ac distentus. *ingrato* molesto, odioso.

²⁾ *alios* juventutem illam et alios omnes, qui ante dicti sunt. *malum publicum alebat* ex perturbatione reipublicae commoda trahi posse sperabant.

³⁾ *juxta ac sibi* i. e. consilia cepisse, sibi ac reipublicae juxta utilia h. e. pariter noxia et damnosa.

⁴⁾ *Praeterea* hoc vocabulum, paullo superius jam adhibitum, hic minus eleganter repetitum esse videtur. Loco *praeterea* hic poni posset: *insuper, tum etiam*. Constr. *praeterea*, quorum parentes per victoriam etc. *bona* sc. quorum. Ipsi enim proscriptorum liberi omnibus bonis spoliabantur; item ab omnibus bonis excludebantur; quare omnes occasiones, sese restituendi in pristinum locum, sedulo captabant. *jus* — *imminutum* dum honores petere prohibebantur, adeoque ea amittebant, quae ipsis tamquam *ingenuis* et civibus romanis propria erant,

rum, victoria Sullae, parentes proscripti, bona erepta, jus libertatis imminutum erat, haud sane alio animo belli eventum exspectabant. Ad hoc, quicumque aliarum atque¹⁾ senati partium erant, conturbari rempublicam, quam minus valere ipsi malebant. Id²⁾ adeo malum multos post annos in civitatem reverterat.

Homines adolescentes coepere, plebem exagitare; contra eos nobiles summa ope nitebantur — neque modestia, neque modus contentionis erat.

XXXVIII. Nam postquam Cn. Pompejo et M. Crasso consulibus tribunicia potestas³⁾ restituta est; homines

ac ita tractabantur, quasi non ingenui, nullis legibus muniti essent. — *haud* — alio quam illi, quos supra memoravi. *exspectabant* i. e. exoptabant, quemadmodum illi superiores, quos *malum publicum alebat*, ex calamitate aliorum et adeo reipublicae fructum capere.

¹⁾ *atque* quam. *minus valere ipsi* cum omnibus perituri potius, quam soli. *valere* i. e. salvi, potentes esse.

²⁾ *Id* — *malum* nempe velle, rempublicam perturbari. *adeo* similem habet significationem, ut in: Hostem intra moenia, atque *adeo* in senatu videtis. *multos post annos*, nempe post Gracchorum seditiones, inter quas et hos Catilinariorum motus intercedit spatium 60 fere annorum. Erant enim duo fratres, Tiberius et Cajus Gracchus, nobiles et eloquentissimi, sed seditiosi et concitantes plebem contra senatum; quare occisi sunt a senatu.

³⁾ *Cap. XXXVIII. tribunicia potestas.* Potestas tribunorum plebis. *Tribuni plebis* autem erant magistratus, penes quos summa erat auctoritas, quorum iudicio etiam ea, quae senatus decrevisset, subiciebantur. Erant veluti custodes libertatis, quibus praeter alia plurima concedebatur jus, senatus consultis et omnium omnino magistratuum actis intercedere verbo illo solemni *veto*. Creati primum, cum plebs in sacrum montem secessisset, ut plebem contra injurias et oppressionem nobilium tuerentur. Sulla deinde tribunorum potestatem fregerat, relicto vix intercedendi jure. Pompejus eam in pristinum restituit. *summam potestatem* sc. tribuniciam. *ferox* qui ob juventutem et ob ingenii indolem animo erat efferato et indomito, *criminando*

adolescentes summam potestatem nacti, quibus aetas animusque ferox erat, coepere, senatum criminando, plebem exagitare; dein largiundo atque pollicitando magis incendere; ita ipsi clari potentesque fieri. Contra eos summa opè nitebatur ¹⁾ pleraque nobilitas, senati specie, pro sua magnitudine. Namque, uti paucis verum absolvam, per illa tempora ²⁾ quicumque rempublicam agitavere, honestis nominibus, alii, sicuti populi jura defenderent, pars, quo senati auctoritas maxuma foret, bonum publicum simulantes, pro sua quisque potentia certabant. Neque modestia ³⁾, neque modus contentionis erat: utrique victoriam crudeliter exercebant.

Tandem nobilium potentia crevit. — Quodsi Catilina vicisset, magna calamitas rempublicam oppressisset — Romae Lentulus sollicitabat, quos novis rebus idoneos credidit.

XXXIX. Sed, postquam Cn. Pompejus ad bellum maritimum ⁴⁾ atque Mithridaticum missus est; plebis

crimina senatui adfingendo, incusando. *exagitare* incitare ad seditionem. *dein pro deinde*, uti *exin, proin pro exinde, proinde. fieri* sc. coeperunt.

¹⁾ *summa* — *nitebatur* contra eos omnibus, quibus valuerunt, viribus laborarunt plerique nobiles. *senati specie* i. e. sub praetextu, tuendi senatus auctoritatem, re vera autem, suae potentiae causa id agebant.

²⁾ *per illa tempora* — *certabant* constr. quicumque agitavere rempublicam per illa tempora, quisque certabant pro sua potentia, simulantes bonum publicum honestis nominibus: alii *certabant*, sicuti etc. *pars certabat*, quo etc. *agitavere* turbarunt, vexarunt, *honestis nominibus* honesto praetextu id faciebant. *sicuti quasi. quo* ut eo i. e. sua agendi ratione. *bonum publicum* i. e. omnes simulabant, salutem reipublicae se defendere, re ipsa vero *certabant* pro sua potentia agenda.

³⁾ *Neque modestia* i. e. sine ulla moderatione ulloque pudore contendebant. *neque modus* i. e. nullus finis contentionis, nisi prius altera factio opprimeretur. — Vide eadem verba in cap. 11. *crudeliter* victoria cum crudelitate utebantur.

⁴⁾ *Cap. XXXIX. maritimum* i. e. piraticum. Piratarum tum

opes imminutae; paucorum potentia crevit. Hi magistratus, provincias, alia omnia tenere ¹⁾); ipsi innoxii, florentes, sine metu aetatem agere; ceteros judiciis ter-
rere, quo plebem in magistratu placidius tractarent. Sed
ubi primum, dubiis rebus ²⁾), novandi spes oblata, ve-
tus certamen animos eorum arrexerit. Quod si primo prae-
lio Catilina superior ³⁾), aut aequa manu discessisset, pro-

temporis numerus ita crevit, ut naves amplius mille haberent. Cum igitur socios et provincias populi romani atque Italiam vexarent, omnibusque mercatoribus mare clausum esset; adversus eos Cn. Pompejus imperator factus bellum incredibili celeritate confecit, piratis intra 40 dies toto mari expulsis. *Mithridaticum* i. e. contra Mithridatem, regem Ponti in Asia, qui longum et grave bellum in Romanos sustentavit. *imminutae* sc. sunt, quod sequente alio verbo, ut hoc loco *crevit*, nonnumquam eleganter omittitur. *Imminutae*, quia uni Pompejo omnis potestas terra marique delata est. *paucorum* optimatum, nobilium. *Paucorum* dixit, quia in republica plebis major numerus est, quam nobilitatis.

- ¹⁾ *tenere* occupabant, possidebant. *innoxii* hic loci passive sumitur, et significant: nemo eis nocere vel injurias inferre audebat. Sic Lucanus IX, 894:

. Gens unica terras

Incolit a saevo serpentum *innoxia* morsu.

fluentes honoribus et opibus, magnifici, felices. *ceteros — tractarent* i. e. illi pauci potentes judiciis i. e. accusationibus et judiciorum periculis tribunos plebis, turbarum auctores terrebant, ne plebem in potentes exagitarent, et in senatum criminando accenderent, atque ut ipsi in magistratu i. e. magistratu fungentes, plebem placidius i. e. facilius, ex voluntate tractare possent.

- ²⁾ *dubiis rebus* in illo dubio rerum statu. *vetus certamen* inter plebejos et patricios. *animos eorum* animos plebis, quod repetitur ex eis, quae modo dicta sunt: *quo plebem placidius tractarent*. Sed *eorum* etiam posset referri ad *ceteros*, inter quos Catilina cum quibusdam sociorum,

- ³⁾ *superior* hanc vocem de victoribus, *inferior* de victis usurpari, notum est. *aequa manu* pari, paribus viribus, ut dubia adhuc esset fortuna, incertusque exitus belli. *clades a claudere*, quod proprie arbores infringere signifi-

fecto magna clades atque calamitas rempublicam oppressisset; neque illis, qui victoriam adepti forent, diutius ea uti licuisset, quin defessis et exsanguibus, qui plus posset, imperium atque libertatem extorqueret. Fuere tamen¹⁾ extra conjurationem complures, qui ad Catilinam initio profecti sunt. In his A. Fulvius, senatoris filius: quem retractum ex itinere²⁾ parens necari jussit. Iisdem temporibus Romae Lentulus, sicuti Catilina praeceperat, quoscumque moribus aut fortuna³⁾ novis rebus idoneos credebatur, aut per se, aut per alios sollicitabat; neque solum cives, sed cujusque modi genus hominum, quod modo usui foret.

cat, a κλάος, ramus: itaque proprie *clades* fit, cum vento aut nimio fructuum pondere rami franguntur, et in sensu translato significat omnem jacturam, sive damnum, praecipue vero, quod ex bello capimus. Sic etiam *calamitas* proprie est *labes*, quam vis tempestatis infert aëti seu calamis, et sensu translato est quaecumque perniciēs, incommodum et miseria. *neque illis* sensus: Victores non diu victoriae fructum capere potuissent; alius enim, qui fortior esset, ipsis, viribus omnibus exhaustis, libertatem et imperium eripuisset. Nota vim singularem verbi *exsanguis*, quasi qui multum *sanguinis*, atque adeo *roboris* inter proelia et certamina amisissent, ideoque faciliorem praedam offerrent potentiori. *extorqueret* i. e. aliquamdiu retinenti per vim eriperet.

¹⁾ *tamen* i. e. quamvis contra conjuratos plurimi bella movissent. Adumbrato civitatis statu ad narrationem factorum redit. *extra* i. e. non conjurati.

²⁾ *ex itinere*, quo ad Catilinam proficiscebatur. *necari jussit*. Antiquioribus temporibus rigor patriae potestatis eo se extendebat, ut indicta causa filium morti tradere licitum esset, non quidem ex arbitrio, sed pro magno peccato, quo tamen in casu vel senatum, vel principem, vel necessarios et propinquos consulere solebant.

³⁾ *moribus aut fortuna* ob mores malos vel ob egestatem, *sollicitabat* excitabat. *usui foret* quicumque arma capere, et quodammodo ad rem perficiendam utilis esse posset.

Igitur Umbreno cuidam negotium dat, ut ad societatem belli Allobroges impellat, quos aere alieno oppressos, facile ad tale consilium adduci posse credebatur. — Umbrenus Allobrogibus, in maximam spem adductis, conjurationem aperit.

XL. Igitur P. Umbreno cuidam negotium dat, uti legatos Allobrogum¹⁾ requirat, eosque, si possit, impellat ad societatem belli; existumans, publice privatimque aere alieno oppressos, praeterea, quod natura gens Gallica bellicosa esset, facile eos ad tale consilium adduci posse. Umbrenus, quod in Gallia negotiatus²⁾, pleris-

¹⁾ *Cap. XL. Allobrogum. Allobroges in Gallia Narbonensi prope Rhodanum atque lacum Lemani, (ad urbem Genavam) cujus tractus partem hodie habent Sabaudi. Apud eos urbes: Vienna (Vienne), Curalo (Grenoble), Geneva (Geneve). requirat quaerat, et ad suas partes trahat. ad societatem belli socios faciat, ut arma conjungerent. publice ob tributa et avaritiam magistratuum. natura suo ingenio, gens Gallica bellicosa. De Gallis Cato Censorius in Originibus: Pleraque Gallica duas res industriosissime persequitur, rem militarem et argute loqui.*

²⁾ *negotiatus negotia gesserat, vel mercatum fecerat in Gallia. Negotiari proprie dicitur de negotiatoribus, qui in provinciis sedem fortunarum constituerant, et non minutim, ut institores, sed ut locupletiores solent, generatim mercaturam exercebant, vestium, gemmarum, frumenti aut ejusmodi mercium comparatione aut commutatione occupati. Mercatores contra Romae domicilium habebant, interdum tamen in provincias excurrerant, navibusque aut vehiculis multa simul vel importabant vel exportabant. Umbrenus vero fuit libertinae conditionis; nobilibus enim sive patriiis quum omnis quaestus visus esset indecorus, mercatura interdicta erat. civitatum. Civitas non solum civium societas, uno oppido aut urbe collecta; sed ita et appellantur nationes integrae, quae iisdem legibus vivunt, et unum reipublicae corpus, disperse licet, et distinctis locis habitantes, constituunt. Eo sensu dicit Jul. Caesar lib. I. de Bello gallico c. 12. Omnis civitas Helvetiae in 4 pagos divisa est. Sensus ergo est: Plerisque principibus, in diversis Galliae provinciis (departements), in quibus negotiabatur, notus erat*

que principibus civitatum notus erat, atque eos noverat. Itaque sine mora, ubi primum legatos in foro conspexit, percontatus pauca de statu civitatis ¹⁾, et quasi dolens ejus casum, requirere coepit, quem exitum tantis malis sperarent? Postquam illos videt queri de avaritia magistratuum, accusare senatum, quod in eo auxilii nihil esset, miseriis suis remedium mortem expectare: „At ego, inquit, vobis, si modo viri ²⁾ essetis, rationem ostendam, qua tanta ista mala effugiatis.” Haec ubi dixit, Allobroges in maxumam spem adducti ³⁾ Umbrenum orare, uti sui misereretur: nihil tam asperum, neque tam difficile esse, quin cupidissime facturi essent, dum ea res civitatem aere alieno liberaret. Ille eos in domum D. Bruti perducit; quod foro propinqua ⁴⁾ erat, neque aliena consilii, propter Sempro-

¹⁾ *de statu civitatis* sc. Allobrogum. *dolens* miserans. *casum*. *Casus* de adversa fortuna eleganter dicitur. *Casus* enim dicitur omnis quidem fortuna, maxime tamen status afflictus et lapsus (*casus* a *cadere*) ex felicitate in adversam fortunam. *tantis malis* sc. quam spem salutis haberent, tantis malis oppressi. *Postquam* observes, *postquam* hic loci esse conjunctum cum praesenti tempore verbi. *avaritia magistratuum* devictis enim Allobrogibus per Q. Fabium Maximum eorumque civitate in provinciae formam redacta, Romani suos magistratus imposuerunt: hi autem saepissime provincias male vexarunt, et imprimis per avaritiam suam provinciales fere exhausierunt. *accusare* conqueri de senatu. *mortem expectare* spem suam ponere in morte, quae mederetur, et finem faceret suis miseriis.

²⁾ *si modo viri* si fortiter, ut viros decet, agere vultis. *rationem* viam.

³⁾ *maxumam* — *adducti* vel: in laetissimam spem vocati. *asperum* durum, acerbum. *Asperum* spectat molestias perferendas; *difficile* ad operam atque laborem respicit, pro viribus sustinendum. Illud magis ad *corporis vires*, hoc ad *animum* ac *mentem* pertinet. — *quin* quod non. *cupidissime* studiosissimo obsequio, summo studio. *dum dummodo*. *civitatem* Allobrogum sc. unde missi erant.

⁴⁾ *foro propinqua* in quo cum ipsis loquebatur. *neque aliena consilii* i. e. conscia erat conjurationis per *Semproniam*

niam; nam tum Brutus ab Roma aberat. Praeterea Gabinium ¹⁾ arcessit, quo major auctoritas sermoni inesset. Eo praesente conjurationem aperit: nominat socios, praeterea multos cujusque generis innoxios ²⁾, quo legatis animus amplior esset: dein eos, pollicitos operam suam, dimittit.

Allobroges, primum incerti, quidnam consilii caperent, tandem rem omnem Q. Fabio Sangae aperiunt.—Cicero per Sangam legatis praecipit, ut studium conjurationis simulent.

XLI. Sed Allobroges diu in incerto habuere, quidnam consilii ³⁾ caperent. In altera parte erat aes alienum, studium belli ⁴⁾, magna merces in spe victoriae; at in altera majores opes, tuta consilia, pro incerta spe certa praemia. Haec illis volventibus ⁵⁾, tandem vicit fortuna

uxorem Bruti, de qua vide cap. 25. *ab Roma aberat* hoc addendum sibi putavit auctor, quia Brutus ipse particeps conjurationis non fuit. *ab Roma*. Praepositionem cum nomine civitatis prolatam observa. Sic etiam Livius: venerant et *ab Lanuvio* Antioque auxilia.

¹⁾ *Gabinium* P. Gabinus Capito, ex conjuratis unus, qui jam occurrebat cap. 17. *sermoni* i. e. verbis, habitis cum legatis Allobrogum ad bellum gerendum.

²⁾ *innoxios* inscios conjurationis, innocentes. *animus amplior* plus animi, fiducia major, spe erectior. *Amplior* plus est quam *major*. Ejus contraria *angustus*, *arctus*, *exilis*, *tenuis*. *pollicitos* cum polliciti essent.

³⁾ *Cap. XLI. quidnam consilii* num ad conjuratorum partes accederent, an conjurationem aperirent.

⁴⁾ *studium belli* cupiditas belli gerendi. Gallica gens enim natura bellicosa erat. *in spe victoriae* in victoria speranda. *majores opes* i. e. vires, quibus respublica belli discrimina obibat, majores erant. *tuta* nihil periculi in se habentia. *certa praemia* nam senatus consultum factum erat, ut, si quis indicasset de conjuratione, quae contra rem publicam facta erat, praemium acciperet. Vide Cap. 30.

⁵⁾ *volventibus*. *Volvere* est pendere secum, considerare, animo reputare. *tandem* i. e. post longam consultationem, haesitationem. *fortuna reipublicae* i. e. fortuna reipubli-

reipublicae. Itaque Q. Fabio Sangae, cujus patrocínio¹⁾ civitas plurimum utebatur, rem omnem, uti cognoverant, aperiunt. Cicero, per Sangam consilio cognito²⁾, legatis praecipit, studium conjurationis vehementer simulent, ceteros adeant, bene polliceantur, dentque operam uti eos quam maxime manifestos habeant.

cae magis favens, quam conjurationi. Solemne enim Romanis imprimis scriptoribus, insperata, et quorum causae non adeo manifestae sunt, tam mala, quam bona *fortunae* urbis, populi rom. principis, adscribere. Respublica hic opponitur civibus quibusdam, contra communem salutem consulentibus.

1) *cujus patrocínio*. Mos fuit, ut singulae nationes patronos Romae peculiare haberent, in quorum essent tutela: ut Siculi patronos Marcellos et Ciceronem habebant, Lacedaemonii in tutela Claudiorum exstiterunt, ita Fabius Sanga patronus fuit Allobrogum. Hic a Q. Fabio Maximo ducebat originem, qui ob devictos primum Allobroges 628. u. c. Allobrogici cognomen acceperat. Jus vero illud patrocínii non ipsius patroni vita desinebatur, sed a patre ad liberos transibat; hinc Allobroges ortos ex Fabio Allobrogico Fabios patronos habuere. *civitas* sc. Allobrogum. *plurimum* plerumque. *uti cognoverant* i. e. intellexerant eam ex Umbreno.

2) *consilio cognito* postquam compertum habuit, quale consilium dederit Umbrenus Allobrogibus. *praecipit*. Distinguiamus *mandare*, *praecipere*, *jubere*, *imperare*. *Mandare* a *manu* danda declinatum constat; quod in dandis accipendisque mandatis manus sibi invicem dare mos erat. Est autem *mandare*, alicui personae gerendum aliquid exequendumque committere, et *mandata* sunt, ut nunc loquimur, *commissiones*, non autem *jussa*. Ter. And. 1. 5. 62. Bona nostra haec tibi committo, et tuae *mando* fidei. *Praecipere* i. e. quasi sententiam ac iudicium alterius praecipere, quid et quomodo fieri velim, ostendere, docere, et est tum magistrorum, quod est *praecepta tradere*, tum magistratuum et superiorum personarum. Sic Sallust. in Jug. Micipsa pater meus moriens mihi *praecipit*. Ter. Adelph. 3. 3. 70. Conservis ad eundem illis *praecipio* modum. *Jubere* quasi *jus habere* minus est quam *imperare*, et dicitur *de jure*, *imperare* ex potentia vel potestate, *praecipere* ex auctoritate et quod intelligentia praevalde.

(1) Quorum in Gallia et in aliis regionibus conjurati, inconsulte agerent; a Metello praetore, et Mugena legato complures eorum in vincula confecti sunt.

XLII. Iisdem fere temporibus, in Gallia citeriore¹⁾ atque ulteriore, item in agro Piceno, Bruttio, Apulia motus erat. Namque illi, quos antea Catilina dimiserat²⁾, inconsulte ac veluti per dementiam, cuncta simul agere; nocturnis consiliis, armorum atque telorum portationibus, festinando, agitando omnia, plus timoris quam periculi effecerant. Ex eo numero³⁾ complures Q. Metellus

tu : *studium* — *simulent* omnibus omni opera fidem faciant, *ad* conjurationem esse propensos *ceteros* sc conjuratos; praeter Umbrenum et Gabinium: ut eos noscant. *sub bene publiceantur* omnia bona promittant. *manifestos habent* ut certo scirent, quinam essent conjurationis participes, et ita certe, ut eos sceleris sui convincere possent. *Cap. XLII. citeriore.* Gallia *citerior* Italiae proxima, *ulterior* trans Alpes erat; hinc *transalpina* etiam vocata, et *ultra illam cisalpina.* Bruttio. Ager Bruttius inferior Calabria nunc est, hodie *Abbruzzo.* *motus* bellieus tumultus.

2) *dimiserat.* Catilina permultos in diversa loca et partes miserat, ut, cum opus esset, sibi cum copiis succurrerent. Vide cap. 27. *inconsulte* absque consilio, imprudenter, temere. *per dementiam* dementes. *Dementia* mentem ponit; at tamen verum ejus usum negat; *amentia* contra indicat, aliquem mente i. e. cognoscendi et judicandi facultate, intellectu, omnino destitutum esse; sed ab auctoribus non raro confunduntur. *cuncta simul agere* omnia eodem tempore perficere volebant, et sic per conventiones nocturnas, et quod arma compararent et dividerent, trepidarent et omnia excitarent, timorem quidem omnibus injecerant, non tamen sibi munimentum, et adversariis periculum paraverant. *Arma* quando cum *tellis* conjunguntur, *telum* acuta praecipue notant, et illud armaturae genus, quo milites sese defendunt; *telum* autem quidquid mittitur in hostem, et quo offendunt et adgrediuntur.

3) *Ex eo numero* ex numero tam inconsulte agentium. Q. Metellus. *Celer.* Praetor in agro Piceno atque Gallicano ex senatus consulto secundum decretum senatus, qui per-

Celer praetor, ex senati consultu, caussa cognita, in vincula conjecerat; item in ulteriore Gallia C. Murena; qui ei provinciae legatus praecerat.

At Romae Lentulus constituerat, ut dato signo quisque conjurationis suum exsequeretur negotium: alii urbem incenderent; Cethegus Ciceronem aggredere; alius alium; caede peracta ad Catilinam erumperent: Cethegus autem in curiam impetum facturus erat.

XLIII. At Romae ¹⁾ Lentulus, cum ceteris, qui principes conjurationis erant, paratis, ut videbantur,

miserat praesidibus provinciarum eam in populares conjurationis potestatem. *caussa cognita* i. e. postquam rem exploratam, reosque manifestos habuerant. *item* eodem modo agebat. *legatus*. *Legati* praesidibus provinciarum addebantur, ut eorum opera consilioque uterentur. Mittebantur etiam *legati* a senatu, qui provincias regerent, et ita quidem, ut sine alio praeside ipsi jurisdictionem et res bellicas administrarent.

¹⁾ *Cap. XLIII. At Romae.* Narravit modo Sallustius, quid extra urbem fieret, post discessum Catilinae. Nunc redit ad urbem, et quae fuerint consilia conjuratorum, exponit. *At Romae* — *L. Bestia* constr. At postquam magnae copiae paratae esse videbantur, Romae Lentulus cum — erant, constituerant, uti, quum Catilina —, *L. Bestia* — concionem haberet, et etc. *qui principes erant* qui primores erant, ut Statilius, Cethegus, Autronius, ceteri. *constituerant*. Nota hanc dicendi formam: Lentulus cum ceteris *constituerant*. Sic Jug. c. 101. Bocchus cum peditibus *invadunt*. C. Nepos Phoc. c. 2. Demosthenes cum ceteris — in exilium *erant expulsi*. *Lentulus cum ceteris* idem ac *Lentulus et ceteri*. *concione*. *Concio* a *concico*, convoco, accerso, significat coetum vel conventum civium; deinde etiam orationem ad coetum. *de actionibus Ciceronis*, qui ejecerit Catilinam, quereretur, et fidem faciendo, gravissimi, quod inde oriretur, belli causam Ciceronem esse; huic optimo consuli, qui tanta diligentia pro salute reipublicae vigilaverit, invidiam et omnium odium confaret. *actionibus*. *Actus* et *actio*

different. Sic Cic. 5. Fam. 12. secernas hanc quasi fabulam

magnis copiis, constituerant, uti, Catilina in agrum Faesulanum quum venisset, L. Bestia tribunus plebis, concione habita, quereretur de actionibus Ciceronis, bellique gravissimum invidiam optimo consuli imponeret; eo signo, proxima nocte cetera multitudo conjurationis suum quisque negotium exsequerentur. Sed ea ¹⁾ divisa

lam rerum eventorumque nostrorum: habet enim varios *actus* multasque *actiones*, et consiliorum et temporum. — *Actus* hominis pro partibus vitae hominis per translationem a fabularum actibus. *Actio* vero est, quam vulgo dicimus operationem. Cic. 1. Offic. 19. Virtutis enim laus omnis in *actione* constitit. In nostro loco per *actiones* intelligimus facta Ciceronis, qui Catilinam eiecerit, cives suspectos habeat, et rempublicam agitare fictitii belli metu: immo miseros ad bellum impulerit, *invidiam* — *imponeret*. Invidia et odio publico Ciceronem premeret, quasi, pulso urbe Catilina, gravissimi belli flammam accendisset. *Imponere* de magnis oneribus dicitur, Virg. I. Aen. 66.

. molemque et montes insuper altos

Imposuit.

Magna igitur vis est verbi *imponere*, et onus profecto praegrave invidia et odium populi. *eo signo* i. e. hoc conjurationis signum sit, quod nimirum Bestia Ciceronem incasaret, quo facto, in proxime sequenti nocte quivis reliquorum negotium suum perageret. *proxima nocte*. Noctem unam ex saturnalibus perpetrandae rei destinatam fuisse tradunt Plutarchus in Cic. c. 18. et Cic. Catil. III. 4. Saturnalia autem incipiebant celebrari die XVII. Decembris. Sed quinto ejusdem mensis die supplicio affecti sunt conjurati, *cetera multitudo* — *quisque*. Nota figuram in *multitudo quisque*, quam *Synthesia* vel *Syllepsis* vocant: ubi ad sensum, non ad voces respiciunt tam genere, quam numero. Talis occurrit Jug. c. 58. *At nostri* — sibi *quisque* pro moribus consulunt.

- ¹⁾ sed ea sc. negotia, quae quisque exsequeretur, inter ipsos sic divisa erant, ut Statilius etc. cum *magna manu* cum magno militum numero. *opportuna* commoda ad incendium. *quo tumultu* in qua oborta deinde perturbatione. *occideret* occuparet. *nam* sc. ex patriciis, seu senatoribus invisitis adgrederetur. *filii familiarum* filii diversarum familiarum. *Familia* proprie coetum servorum in una domo significat; sed etiam de liberis hominibus sumitur, quorum dux et princeps generis vocabatur *pater* et *ma-*

hoc modo dicebantur: Statilius et Gabinius uti cum magna manu duodecim simul opportuna loca urbis incenderent, quo tumultu facilior aditus ad consulem ceterosque, quibus insidiae parabantur, fieret; Cethegus Ciceronis januam obsideret, cum vi aggrediretur, alius autem alium; sed filii familiarum, quorum ex nobilitate maxima pars, parentes interficerent; simul, caede et incendio percussis omnibus, ad Catilinam erumperent. Inter haec parata ¹⁾ atque decreta Cethegus semper querebatur de ignavia sociorum: illos dubitando et dies prolatando magnas opportunitates corrumpere; facto, non consulto, in tali periculo opus esse; seque, si pauci adjuvarent, languentibus aliis, impetum in curiam facturum. Natura ferox ²⁾, vehemens, manu promptus, maximum bonum in celeritate putabat.

Sed Allobroges ex praecepto Ciceronis a conjuratis jusjurandum postulant, quod signatum ad cives suos perferant: obtinent. — Lentulus praeterea literas dat ad Catilinam, in quibus monet, ut auxilium ab omnibus, etiam ab infimis petat.

XLIV. Sed Allobroges ex praecepto Ciceronis ³⁾

ter-familiae. parentes patres. percussis omnibus cum omnes perturbati, et ab omni conatu resistendi et vindicandi dejecti essent. erumperent uno impetu exirent.

¹⁾ *Inter haec parata* dum haec parabantur. *semper* quavis sc. data occasione. *ignavia* negligentia, desidia; ejus contrarium est *fortitudo*. *illos dubitando* sensus: eo, quod incerti essent animi, et consiliorum, quae cepissent, executionem in tempus longius remotum transferrent, oblatas bonas occasiones rei gerendae ab ipsis praetermitti: necesse esse, ut in tam urgenti periculo agerent potius, quam tempus contererent consulendo. *languentibus aliis* torpentibus, per socordiam agentibus.

²⁾ *ferox* (Cethegus) a *feritate*, est ardens, violentus. *vehemens* (cujus mens impetu invehitur) designat mentem impetuosam, violentam, sed sui non potentem. *manu promptus* idem ac paratus manu ad pugnandum. *in celeritate* celeriter agendo certissime salutem parari posse putabat.

³⁾ *Cap. XLIV. ex praecepto Ciceronis secundum mandatum*

per Gabinium ceteros conveniunt: ab Lentulo; Cethego, Statilio, item Cassio postulant jusjurandum, quod signatum ad civis perferant: aliter haud facile eos ad tantum negotium impelli posse. Ceteri nihil suspicantes dant ¹⁾; Cassius semet eo brevi venturum pollicetur, ac paullo ante legatos ex urbe proficiscitur. Lentulus cum his T. Volturcium quemdam Crotoniensem ²⁾ mittit; uti Allobroges, prius quam domum pergerent, cum Catilina, data et accepta fide, societatem confirmarent. Ipse Volturcio literas ad Catilinam dat, quarum exemplum ³⁾ infra scriptum:

»Quis sim, ex eo, quem ad te misi, cognosces ⁴⁾. Fac cogites ⁵⁾, in quanta calamitate sis, et memineris te

Ciceronis, ut studium conjurationis simulent, et videant, ut conjurationem magis manifestam habeant. Observes industriam Ciceronis, qua evaserit ex insidiis, sibi patriaeque callide structis, *per Gabinium* Gabinio duce. *conveniunt* colloquuntur. *jusjurandum* cujus sententia fuit: Allobrogum senatui et populo sese, quae eorum legatis confirmassent, esse facturos. *signatum* sigillo impresso. *civis* sc. suos. *aliter* secus, sine jurejurando signato.

¹⁾ *dant* sc. jusjurandum. *eo* in patriam Allobrogum. *ante legatos* i. e. antequam legati proficiscerentur.

²⁾ *Crotoniensem*. *Croton* urbs fuit in sinu Tarentino, tum ingenti numero Pythagoraeorum, tum multitudine praestantium athletarum celebris. *pergerent* proficiscerentur. *Pergere* a *per* et *regere*, hinc in praeterito *perrexi*, et significare videtur *continuaré*, ut perficiatur, quod reliquum (viae) est. *data et accepta fide* i. e. sancte et religiose sibi invicem promissa mandatorum fida executione vel observantia. *societatem confirmarent*. i. e. firmam sive firmiorem redderent.

³⁾ *exemplum* specimen, vulgo copia (copie).

⁴⁾ *ex eo* — *cognosces* securitatis causa Lentulus nomen quidem non subscripserat, quod Catilina, ut ipse innuit, ex Volturcio cognoscere posset: manum tamen suam minus cautus dissimulavit, et sigillum suum imprudenter apposuit.

⁵⁾ *cogites* ut perpendas. *virum* hominem strenuum et virtute praeditum. *tuae rationes rerum tuarum status*. *ab infimis* intelligit quodcumque genus viliorum hominum, maxime servorum.

virum; consideres, quid tuae rationes postulent: auxilium petas ab omnibus, etiam ab infimis." Ad hoc mandata verbis dat ¹⁾: „Quum ab senatu hostis iudicatus sit, quo consilio servitia repudiet? in urbe parata esse, quae iusserit; ne cunctetur ipse propius accedere."

His rebus peractis Allobroges cum Vulturcio proficiscuntur. — Quum ad pontem Mulvium perventum esset, ex mandato Ciceronis a Valerio Flacco et C. Pomtino praetoribus per insidias deprehenduntur.

XLV. His rebus ²⁾ ita actis, constituta nocte, qua proficiscerentur, Cicero, per legatos cuncta edoctus, L. Valerio Flacco et C. Pomtino praetoribus imperat, uti in ponte Mulvio per insidias Allobrogum comitatus deprehendant; rem omnem aperit, cuius gratia mittebantur; cetera, uti facto opus sit, ita agent. Homines militares ³⁾, sine tumultu praesidiis collocatis, sicuti prae-

¹⁾ *verbis dat.* Mandat Vulturcio, sed verbis tantum, ut Catilinam interroget, *quo consilio* cur, ex qua causa, ad quem finem. *propius* ad urbem.

²⁾ *Cap. XLV. His rebus — deprehendant.* sensus et constructionis ordo: Postquam hae res ita gestae essent, Cicero, qui ex legatis Allobrogum omnia cognoverat, praetoribus mandata dedit, ut in ea designata nocte, in qua legati ad Catilinam proficiscerentur, comites Allobrogum ex insidiis adgressi caperent. *Flacco.* L. Valerius Flaccus, pro quo luculenta Ciceronis exstat oratio, ex celeberrimi Valerii Publicolae genere oriundus erat. *C. Pomtino. Pomtinus*, cuius saepe cum laude meminit Cicero, huius legatus fuit in Cilicia, et postea Allobroges, Galliam Narbonensem devastantes, perdomuit, et de iis triumphavit. *ponte Mulvio* hodie *ponte Molle*, abest ab urbe duobus passuum millibus, in via Flaminia in Hetruriam tendentibus. Ejus auctorem fuisse dicunt M. Aemilium Scaurum. Fuit ita nominatus forsitan a quodam Mulvio. *per insidias* ex locis, occulte occupatis. *aperit* praetoribus. *cetera — agent* et imponit praetoribus, ut reliqua sic peragant, uti ex rerum circumstantiis fieri oporteat.

³⁾ *Homines militares* i. e. homines illi Flaccus et Pomtinus, magnum militiae usum habentes, exercitati in rebus belli-

ceptum erat, occulte pontem obsidunt. Postquam ad id loci ¹⁾ legati cum Volturcio venere, et simul utrumque clamor exortus est; Galli, cito cognito consilio, sine mora praetoribus se tradunt. Volturcius primo, cohortatus ceteros, gladio se a multitudine defendit ²⁾; dein, ubi a legatis desertus est, multa prius de salute sua Pomtinum obtestatus, quod ei notus erat; postremo timidus, ac vitae diffidens, veluti hostibus, sese praetoribus dedit.

Quibus rebus confectis Cicero, diu anxius, quid facto opus esset, tandem senatum in aedem Concordiae convocat, quo ab ipso Lentulus, reliqui a custodibus perducuntur.

XLVI. Quibus rebus confectis, omnia propere per nuncios consuli declarantur. At illum ingens cura atque laetitia simul occupavere. Nam laetabatur, conjuratione patefacta, civitatem periculis ereptam esse; porro

cis. sine tumultu quin tumultum facerent, et suspicionem moverent. *praesidiis collocatis* i. e. militibus ad custodiam dispositis in ponte Mulvio. *occulte*. Praetores nempe absque cujusquam suspicionem multos fortes viros secum adduxerunt, et Cicero delectos juvenes ex praefectura Reatina praesidio cum gladiis miserat, atque illi in proximis villis ad pontem Mulvium ita bipartito fuerant, ut Tiberis inter eos et pons interesset. *obsidunt* obsessum eunt ab *obsido*, occupo, locum aliquem copiis et operibus undique claudio.

¹⁾ *ad id loci* ad eum locum, ubi insidiae erant. *cito cognito consilio* illico intellexerunt consilium, cujus gratia caperentur.

²⁾ *defendit* gladio multitudinem a se arcet. *desertus est* quum desertum et perditum se videret. *multa* — *obtestatus* multis precibus eum obsecravit propter salutem suam, ut ipsum salvum faceret. *vitalis diffidens* de sua vita desperavit. *dedit* a *dedo* ergo praesens, quod partim conjicitur ex praecedentibus, ubi legimus *imperat, aperit, obsidunt, se tradunt*: partim ex eo, quod interest inter *dare* et *dedere*. Nam *dare* est sponte permittere, *dedere* est proprie victi ad victorem. Non raro tamen unum pro altero positum leges.

autem anxius erat, in maximo scelere tantis civibus ¹⁾ deprehensis, quid facto opus esset; poenam illorum sibi oneri, impunitatem perdundae reipublicae fore. Igitur confirmato animo ²⁾, vocari ad sese jubet Lentulum, Cethegum, Statilium, Gabinium, item Q. Coeparium quemdam Terracinensem, qui in Apuliam ad concitanda servitia proficisci parabat. Ceteri sine mora veniunt: Coeparius paullo ante domo egressus, cognito indicio ³⁾, ex urbe profugerat. Consul Lentulum, quod praetor erat, ipse manu tenens ⁴⁾ perducit; reliquos cum custodibus in aedem Concordiae venire jubet. Eo ⁵⁾ senatum advocat, magnae frequentia ejus ordinis, Volturcium cum legatis introducit: Flaccum praetorem scrinium cum literis, quas a legatis acceperat, eodem adferre jubet.

¹⁾ *Cap. XLVI. tantis civibus* i. e. tantae auctoritatis; multi enim patricii et ex equestri ordine inter conjuratos erant. *facto ut faceret. oneri* magnum ipsi adferet incommodum, sive odium movebit, si nobiles illos cives condemnaret. *perdundae reipublicae* i. e. reipublicae perniciiei fore.

²⁾ *confirmato animo* contra invidiam et calumniam futuram, ob cujus timorem prius anxius erat, et capto consilio, ut conjurati punirentur. *Terracinensem. Terracina* sive *Anxus* urbs est Volscorum maritima. *ad concitanda* ad servos in seditionem commovendos. *parabat se* praeparabat, in eo erat, ut proficisceretur.

³⁾ *cognito indicio* quum cognovisset, indicium conjurationis esse factum, conjurationem manifestam esse.

⁴⁾ *manu tenens* honoris causa propter dignitatem ejus. *perducit* sc. in aedem Concordiae, quo senatum advocabat. *in aedem Concordiae*. Plura Concordiae templa fuerunt Romae, hic vero illud intelligitur, quod Furius Camillus dictator vovit, cum plebejos cum patriciis reconciliasset, ad capitoli adscensum, forum comitiumque spectans. *Concordia* autem effingebatur, craterem dextra tenens, et laeva sceptrum aut cornu copiae, e quo fruges videbantur erumpere. In hoc igitur templo solebant magistratus cum senioribus de rebus gravioribus deliberare. Aliud ejusmodi senaculum fuit in templo Jovis Statoris; pariter intra aedem Bellonae, extra urbem ante portam Carmentalem, ubi exterarum nationum legatis, quos in urbem admittere nolebant, senatus dabatur.

⁵⁾ *Eo* in eum locum. *magna frequentia* cum magna frequen-

Volturcius, fide publica dicere jussus, omnia aperit. — Cum illo Galli consentiunt, et Lentulum dissimulantem arguunt. — Literis perlectis, et signis ab omnibus cognitis, conjurati liberis custodiis traduntur.

XLVII. Volturcius, interrogatus de itinere ¹⁾, de literis, postremo quid, aut qua de caussa, consilii habuisset, primo fingere alia, dissimulare de conjuratione; post ubi fide publica dicere jussus est, omnia, uti gesta erant, aperit: se paucis ante diebus a Gabinio et Coepario socium adscitum, nihil amplius scire, quam legatos; tantummodo audire solitum ex Gabinio, P. Autronium, Servium Sullam, L. Varguntejum, multos praeterea in ea conjuratione esse. Eadem Galli fatentur; ac Lentulum dissimulantem coarguunt ²⁾, praeter literas,

tia (multitudo) senatorum adesset. *scrinium* notat *tabularium* seu *archivum*, ubi decreta et epistolae authenticae solent adservari; tum *loculos* seu *receptacula* quaedam epistolarum, quibus tabellarii utuntur, ut litteras sine damno perferant. *eodem* in eundem locum.

¹⁾ *Cap. XLVII. de itinere* de caussa itineris, ob quam profisceretur ex urbe cum legatis. *de literis* quisnam literas istas ipsi dedisset. *postremo* — *habuisset* constr. postremo interrogatus sc. a consule, quid consilii habuisset, aut qua de caussa. Ejusmodi disjunctionibus genitivorum saepius occurrere. Sic supra cap. 37. extr. *quorum*, victoria Sullae, parentes proscripti. Liv. II. 4. *spem* in perpetuum cum his *pacis* amitterent. *fingere alia* i. e. excogitabat alia, et dicebat contraria vel falsa. *dissimulare* prae se ferebat, se nihil scire de conjuratione. *fide publica* sc. interveniente seu data, qua ipsi impunitas promittebatur, si vera dixisset. *dicere* loqui, rem omnem enarrare, uti gesta est. *socium* conjurationis socium se esse receptum. *nihil amplius scire quam legatos* sens: se nihil amplius scire, quam quod legati sciant. — Nam particula *quam* connectit similes casus, qui nimirum ad idem verbum pertinent. Sic Caesar I. Gall. cap. 44. *Se prius venisse, quam populum Romanum*. Quintil. Declam. CCLXIII. Illud etiam adjiciendum videtur, *neminem* unquam digniorem fuisse ignominia, quam *te*. *audire solitum* saepius se audivisse.

²⁾ *coarguunt* convincunt simul per sermones ejus. *libris* Si-

sermonibus, quos habere solitus: „ex libris Sībyllinis regnum Romae tribus Corneliis portendi; Cinnam atque Sullam antea; se tertium, cui fatum foret urbis potiri; praeterea ab incenso Capitolio illum esse vigesimum annum, quem saepe ex prōdigiis haruspices respondissent bello civili cruentum fore.” Igitur, perlectis literis, quum

byllinis notissimi sunt illi libri, quos Sibylla Cumana, nomine Amalthaea, Tarquinio Superbo vendidit, quos ille in Capitolio, Jovisque templi sacrario in arca lapidea religiosissime servari jussit. Eos in rebus arduis Romani consultabant, quia fata romani imperii communi opinione continebant. Jam in iis reperiebatur, Romae regnum portendi K. K. K. quod Romani per tres e Korneliorum genere interpretabantur, Cinnam scilicet, Sullam atque Lentulum. *Sibyllas* vocarunt antiqui mulieres quasdam oracula canere solitas, quas decem Varro fuisse dicit. *antea* sc. fuisse atque Romae regnasse. Cinna vero atque Sulla summas in republica turbas quondam excitavere. *tertium esse* sc. ex gente Corneliorum, cui *fatum* cui divinitus destinatum esset regnum Romae. *Fatum* a *Fatus*, secundum Priscianum in passiva significatione, id est *dictum*. Unde *Fatum* jussum et dictum Dei. Cic. 1. de Divin. 125. *Fatum* id appello, quod graeci *συναμίνην*, i. e. ordinem seriemque caussarum, quum caussae caussa nexa, rem ex se signat. Ea est ex omni aeternitate fluens veritas sempiterna; quod quum ita sit, nihil est factum, quod non futurum fuerit: eodemque modo nihil est futurum, cujus non caussas id ipsum efficientes natura contineat. Ex quo intelligitur, ut *Fatum* sit non id, quod *superstitiose*, sed id quod *physice* dicitur causa aeterna rerum. In nostro loco valet *superstitiosa* illa vocabuli notio. — Apud Gell. lib. 5. c. 2. *Fatum* sempiterna quaedam est et indeclinabilis rerum series. *ab incenso capitolio* illud innuitur incendium, quo conflagravit a. 670. restaurare illud conatus est L. Sulla, perfecit autem Q. Catulus a. 675. *quem saepe — fore* sensus: Haruspices, moniti signis, quibus futura portendebantur, praedixerunt, illum annum per bellum civile cruentum fore. *Haruspices* dicti sunt augures etrusci, qui ex *harugis* i. e. hostiis inspectis futura praedicebant, et deorum monita interpretabantur. Dignitas eorum tanta fuit, ut velut internuncios et interpretes deorum eos coluerit antiquitas; Cato tamen mirari se aiebat, quod non

prius omnes signa ¹⁾ sua cognovissent, senatus decernit, uti abdicatus magistratu Lentulus, item ceteri in liberis custodiis haberentur. Itaque Lentulus P. Lentulo Spintheri ²⁾, qui tum aedilis, Cethegus Q. Cornificio, Statilius C. Caesari, Gabinius M. Crasso, Coeparius (nam is paullo ante ex fuga retractus) Cn. Terentio senatori traduntur.

ridebat haruspex, haruspicem cum vidisset. *Haruspex ex hara*, in qua hostia concludebatur, et *spicio*.

¹⁾ *signa sigilla*, quae cerae supra linum, quo tabellae seu litterae constringebantur, impositae imprimebantur, erantque imagines sive propriae, sive alicujus e majoribus, sive alia aliqua, ut Sphynx Augusti. *cognovissent* agnovissent, edicerent, sigilla esse sua, quibus in signandis litteris uti soliti essent. *abdicatus magistratu* dicitur: abdicare se re aliqua, vel rem, vel abdicari re. *Abdicatus magistratu* simul innuit demtum ei esse magistratum, non sponte depositum ab ipso. Lentulus vero, ut notum, praetor fuit. *in liberis custodiis haberentur* i. e. tenerentur. *Liberae custodiae* dicebantur, quando rei illustriores magistratibus custodiendi tradebantur, vel etiam nobilibus privatis committebantur. *Liberae custodiae* quia sine vinculis asseryabantur.

²⁾ *P. Lentulo Spintheri*. Hoc cognomen retulit, quia Spintheri histriioni simillimus erat. Consul fuit cum Metello Nepote a 696., in quo magistratu maximam gloriam adeptus est, quod Ciceronem ex exilio reduxit, ibi semper visus, ubi jus et libertas erat. Consul fuit cum Metello Nepote, qui alterum histrionem Pamphilum mirum in modum vultu referebat. Val. Max. IX, 14. *aedilis* aediles erant magistratus, qui aedificia, annonam, vias, ludos et spectacula curabant. *Q. Cornificio*. *Cornificius* Ciceronis in consulatu competitor et in augurato collega. *C. Caesari* futuro dictatori, tum praetori designato. *M. Crasso* consulari; de quo quidem ut de Caesare erat suspicio conjurationis, vide cap. 17. 48. 49., et qui propterea Ciceroni propterant esse infesti: sed eos tali facto delinire, quasi optima quaeque ab iis in spe haberet; tum, si contra quid auderent, eo conjurationis manifestos habere voluisse videtur. Praeterea Lentulus et Cethegus, quorum fuga maxime timeri posset, jam viris traditi certae fidei: Statilii vero et Gabinii fuga damnum multo minus attulisset, quippe qui essent inter

Conjuratone patefacta plebes Ciceronem ad coelum tollebat. — Interea L. quidam Tarquinius, ex itinere ad Catilinam retractus, eadem fere, quae Volturcius, de conjuratione edocet; praeterea Crassum etiam nominat, qui Catilinae faveret; quo nomine audito, senatus frequens decernit, Tarquinii indicium falsum videri, quippe quod alii ab alio machinatum censerent.

XLVIII. Interea¹⁾ plebes, conjuratione patefacta, quae primo cupida rerum novarum nimis bello favebat, mutata mente, Catilinae consilia exsecrari, Ciceronem ad coelum tollere; veluti ex servitute erepta gaudium atque laetitiam agitabant. Namque alia belli facinora²⁾

conjuratos minoris momenti. *Terentio* addit *senatori*, quod ceteri, quos nominaverat, magistratu insigniti erant, adeoque *aedili*, *praetori*, *consulari* recte adponit *senatorem*.

¹⁾ *Cap. XLVIII. Interea — agitabant* constructionis ordo et sensus: Interea, postquam conjuratio — plebs, quae primo favebat, mutavit mentem, et — exsecrabatur (abominabatur), Ciceronem ad coelum tollebat (summis laudibus efferebat), et gaudium et laetitiam agitabat (laetitiam prae se ferebat, et gaudium re ipsa ostendebat) veluti — erepta esset. *Gaudium* est, quum ob bonum aliquod praesens animus movetur placide et constanter: *laetitia* vero ille vehementior affectus est, quo abreptus animus inaniter et effusius exsultat. *ad coelum tollere*. E Senatu egressus nocte jam appropinquante, eam orationem habuit Cicero, quae tertia est in Catilinam, et qua rerum omnium, quae gestae sunt, populo rationem reddit. Tunc cognovit plebes, quanto periculo erepta fuisset, eumque virum summis laudibus extulit, quem mox ob eandem causam in exilium erat eiectione!

²⁾ *Namque alia belli facinora* sensus: ex aliis belli sceleribus, quae committi solent, uti sunt: rapinae, caedes, civium proscriptiones, praedam potius capere posse putabant, quam damnum. *immoderatum* quod sine modo omnibus etiam plebi nocet. *quippe* — *erant* plebis nimium facultates omnes in iis rebus sitae sunt, quibus quotidie ad victum et tuendum corpus opus habent, quibus incendio absumptis famem tolerare non possent. — *Copia*

praedae magis quam detrimento; incendium vero crudele, immoderatum, ac sibi maxime calamitosum putabat; quippe cui omnes copiae in usu quotidiano et cultu corporis erant. Post eum diem¹⁾ quidam L. Tarquinius ad senatum adductus erat; quem ad Catilinam proficiscentem ex itinere retractum aiebant. Is quum se²⁾ diceret indicaturum de conjuratione, si fides publica data esset; jussus a consule, quae sciret, edicere, eadem fere, quae Volturcius, de paratis incendiis, de caede bonorum, de itinere hostium senatum edocet: praeter ea se missum a M. Crasso, qui Catilinae nuntiaret, ne Lentulus, Cethegus, alii ex conjuratione deprehensi terrent; eoque magis properaret ad urbem accedere, quo et ceterorum animos reficeret, et illi facilius e periculo eriperentur. Sed ubi Tarquinius Crassum nominavit, hominem nobilem, maximis divitiis³⁾, summa po-

rum nomine intelligimus quaelibet ad victum atque amictum necessaria, commeatum, frumentum, pabulum etc. Liv. II. 10. Nam in magna inopia pro domesticis *copiis* unus quisque ei aliquid contulit. Plin. lib. II. c. 17. Sugerunt affatim ligna proximae silvae: ceteras *copias* Ostiensis colonia ministrat. Per *copias* igitur intelligimus res, quae ad vitae quotidianae necessitates pertinent, et distinguimus a *divitiis*, quae designant tantam possessionem, ut ad liberaliter vivendum facile contenti simus.

¹⁾ *Post eum diem* postero die.

²⁾ *Is quum se* eleganter pro: is, cum diceret, se indicaturum. *si fides* — *esset* si impunitas ipsi promissa esset. *edicere* manifeste dicere et fateri ea, quae sciret. *bonorum* nobilissimorum virorum. *deprehensi* i. e. ne deprehensio Lentuli etc. *reficeret* recrearet, erigeret. *et illi* Lentulus nimirum et reliqui, custodiae traditi.

³⁾ *maximis divitiis* i. e. habentem maximas divitias. *incredibilem rati* rem pro incredibili habebant. Cur incredibile? quia talium maxime refert, rempublicam salvam esse, quo plura sunt ipsis, quae cupidinem latronum incitent. *pars, tametsi* — *tamen* sensus: quamvis pars putavit, vera esse, quae narraverat Tarquinius, quia tamen videbatur, in tam periculoso rerum statu homo tantis viribus, tanta potentia; (nam praeterquam quod dives erat, gratissimus

tentia; alii, rem incredibilem rati; pars, tametsi verum existumabant, tamen quia in tali tempore tanta vis hominis leniunda magis, quam exagitanda videbatur; plerique Crasso ex negotiis privatis obnoxii, conclamant indicem falsum, deque ea re postulant uti referatur. Itaque, consulente ¹⁾ Cicerone, frequens senatus decernit: „Tarquinii indicium falsum videri, cumque in vinculis retinendum, neque amplius potestatem faciundam, nisi de eo indicaret, cujus consilio tantam rem mentitus esset.“ Erant eo tempore, qui aestumarent, illud a P. Autronio machinatum ²⁾, quo facilius, appellato Crasso, per societatem periculi reliquos illius potentia tegeret. Alii Tarquinium a Cicerone immissum ³⁾ aiebant, ne Crassus, more

quoque populo habebatur propterea, quod facilis ad opem ferendam indigentibus erat) mitigandus potius, quam laccendendus esse, hinc plerique etc. *Exagitare* est vehementer vexare et agitando commovere. Cic. 5. Verr. 228. Non solum arationes, sed etiam sedes suas patrias istius injuriis *exagitati* reliquerant. — Metaphora ducta a venatoribus, qui feras ex latebris vel lustris territando excitant. Hinc lustra *exagitare* ferarum apud Sil. Ital. 16. *ex negotiis obnoxii* qui ob debita, aliaque beneficia vel res privatas obstricti, obligati, devincti Crasso erant. *referatur* proponatur a consule in senatu, et sententiae exquirantur, num id, quod index de Crasso dixerat, pro vero habendum sit.

¹⁾ *consulente* sententias rogante. *Consuli* enim Senatus dicebatur, ubi de eo, quod Cos. retulerat. Senatores sententias ordine rogabantur. *frequens senatus* magna vel major pars senatorum, qui congregati erant. *potestatem faciundam* non illi concedendum esse edicere et indicare, quae sciret. *mentitus*. Inter *mendacium dicere* et *mentiri* distat. Qui *mentitur*, ipse non fallitur, sed alterum fallere conatur: qui *mendacium dicit*, ipse fallitur.

²⁾ *machinatum* sc. esse, dolose inventum. *Machinari* est per insidias et dolum moliri. *appellato Crasso* citato, inter socios nominato. *per societatem periculi* cum Crassus esset in eodem periculo, quo ceteri conjurati: *illius potentia tegeret* per illius potentiam et auctoritatem defenderet atque tueretur.

³⁾ *immissum* delegatum, instructum, subornatum esse: ne

suo, suscepto malorum patrocínio rempublicam conturbaret. Ipsum Crassum ego postea praedicantem ¹⁾ audiui, tantam illam contumeliam sibi ab Cicerone impositam.

Cicero nullo pretio poterat impelli, ut Caesar inter conjuratos nominaretur; quo tamen non obstante Catulus et Piso tantam Caesari invidiam conflaverant, ut egredienti ex senatu gladio nonnulli minitarentur.

XLIX. Sed ²⁾ iisdem temporibus Q. Catulus et C. Piso neque gratia, neque precibus, neque pretio Cicero-

Crassus — *conturbaret* sensus: ne Crassus rempublicam perturbaret, si susciperet patrocínium et defensionem perditorum civium *more suo*, nam admodum facilis erat ad opem ferendam indigentibus, quae res gratissimum illum populo faciebat: sic vero defensionem illius criminis; cuius ipse accusatus est, suscipere non poterat.

¹⁾ *praedicantem* palam dicentem. *contumeliam* injuriam, *impositam* paratam.

²⁾ *Cap. XLIX. Sed.* Hac particula dicere videtur Sallustius: Haec de Crasso, verane an falsa, accepimus *Sed* de Caesare compertum est, nulla ratione impelli potuisse Ciceronem, ut eum inter conjuratos nominari juberet. Q. Catulus princeps senatus, cui, cum bellum Mithridaticum Pompejo committendum dehortaretur, addidissetque: si quid huic (Pompejo) acciderit, quem in ejus locum substitueritis? succlamavit universa concio: Te Q. Catule! Consul erat cum M. Aemilio Lepido a. 675. Nonnulli Sallustium amicum Caesari, quem quavis ratione purgare voluit, mendacii arguunt, quod spectatissimae probitatis virum ad has pessimas artes, Caesaris perdendi causa, descendisse insinulat. Nam dubium quidem, an Caesar particeps conjurationis fuerit, certissima vero conjectura est, Caesarem saltem Catilinae consilia cognovisse, eisque favisse, si conjuratio valuisset, belli civilis spolia erepturum. — Ad haec Plutarchus dicit, Catulum et Pisonem culpam Ciceronis postea reprehendisse, qui in vindicando conjuratorum scelere Caesari pepercisset tot indiciis accusato. C. Piso Consul fuit cum Glabrione a. 686. deinde Galliam administravit; inde reus factus, a Cicerone, tum

nem impellere potuere, uti per Allobroges, aut alium indicem C. Caesar falso nominaretur. Nam uterque cum illo graves inimicitias exercebant: Piso oppugnatus ¹⁾ in iudicio repetundarum, propter cuiusdam Transpadani supplicium iniustum; Catulus ex petitione pontificatus odio incensus, quod extrema aetate, maximis honoribus usus, ab adolescentulo Caesare victus discesserat. Res

consule, defensus et iudicio liberatus est. *gratia* auctoritate. *pretio* praemio proposito. C. Caesar ille Caesar, qui victo Pompejo primus Romanorum imperator fuit.

- ¹⁾ *oppugnatus* a Caesare, qui Transpadanorum patronus erat. *in iudicio* i. e. ubi iudicatus erat Piso. *repetundarum* lege *repetundarum* tenebantur non tantum, qui pecunias sociis eripuissent, sed etiam, qui ob hominem absolvendum vel damnandum aliquid acceperant. Accusatus est ergo Piso, quod hominem quemdam pecunia corruptus injuste damnasset. *Transpadani*. Transpadanus est, qui trans Padum fluvium habitat, Romae habita ratione. *pontificatus* sc. maximi. *Pontifex maximus* vero inspectionem habuit omnium sacerdotiorum, curam religionis et caeremoniarum gessit, leges de sacris condidit, omniaque alia hujus generis ordinavit. De etymologia hujus vocabuli varia traduntur: alii derivant a *pons* et *facio*; primi enim pontifices a Numa creati, pontem sublicium fecerant, ac subinde restituerant: alii a *posse* et *facio*, ut pontifex dicatur quasi *potentifex* qui potens sit, sacra facere i. e. sacrificare. *ex petitione pontificatus* i. e. ex tempore petitionis p. Narrant enim in Caesaris vita Plut. et Sueton, mortuo Metello pontifice maximo, Caesarem non sine profusissima largitione pontificem creatum esse, posthabitis clarissimis viris et multum aetate superantibus Q. Catulo et Servilio Isaurico. Id ipso anno conjurationis factum est. *extrema aetate* in extrema aetate, aetate provecior, senex jam. *usus* qui usus esset. *ab adolescentulo*. Caesar annos tamen natus erat circiter 36. *Adolescentulum* vero appellat, facta comparatione cum aetate Catuli. *victus discesserat* pro *victus est* sc. suffragiis. *Vincere* et *vinci* ad quamque rem s. causam vel sententiam transfertur, ex qua quis *superior* vel *inferior* discedit. Vox *discedo* eleganter *victo* convenit. Sic: *haud repulsus abibis*, pro: *haud repulsus eris*. Solent enim Latini verbum *esse* alio

autem¹⁾ opportuna videbatur; quod privatim egregia liberalitate; publice maxumis muneribus grandem pecuniam debebat. Sed ubi consulem ad tantum facinus impellere nequeunt, ipsi singulatim circumeundo²⁾, atque ementiundo, quae se ex Volturcio aut Allobrogibus audisse dicerent, magnam illi invidiam conflaverant; usque eo, ut nonnulli equites romani, qui praesidii causa cum telis erant circum aedem Concordiae, seu periculi magnitudine, seu animi nobilitate impuls, quo studium suum in rempublicam clarius esset, egredienti ex senatu Caesari gladio minitarentur.

Pauci ex clientibus Lentulum eripere conantur. — Cicero, dispositis praesidiis, et senatu convocato refert, quid de conjurationis in custodiam traditis fieri placeat. — Silanus supplicium de iis sumendum decreverat; postea vero, Caesaris oratione permotus, cum Nerone praesidia augenda censebat.

L. Dum haec in senatu aguntur, et dum legis Al-

verbo exprimere, ubi eventum aut alias quasdam notiones simul exprimere volunt.

¹⁾ *Res autem sensus*: Id autem, ut nominaretur inter conjuratos, opportunum videbatur ideo, quod partim per profusissimam largitionem, qua privatos homines sibi devinxit, partim per splendidissimam munificentiam, qua spectacula dedit, ludos et epulas ingens aes alienum contraxerat. Ob debita vero multos in conjurationis illius scelus delapsos esse, jam prius audivimus. *Egregiam liberalitatem* vocat Sall. quod magis vere Sueton. profusissimam largitionem. Hinc *egregius*, quod alias excellens, quasi ex toto grege electus, hic loci idem ac *singularis, insolitus*.

²⁾ *circumeundo* eo; quod circumirent, et mentirentur ea, quae dicebant, se audivisse, magnum odium in Caesarem concitaverunt. *usque eo* ad eum usque gradum. *praesidii causa* ne quid a conjuratorum sociis moveretur. Equites autem valde favebant Ciceronis consiliis, et operam suam facile commodabant ad rempublicam defendendam. *animi nobilitate* magnanimitate, vel melioris naturae impulsu

lobrogum et Tito Volturcio, comprobato¹⁾ eorum in-
dicio, praemia decernuntur; liberti, et pauci ex clienti-
bus Lentuli, diversis itineribus opifices atque servitia
in vicis ad eum eripiendum sollicitabant; partim exqui-
rebant duces multitudinum, qui pretio rempublicam ve-

commoti, quo contemnēbant pericula, et sequebantur ea,
quae bona iudicabant. *quo studium* — *clarius esset* ut evi-
dentiū eluceret, quanto studio, quantaque benevolentia
erga rempublicam ferrentur.

- ¹⁾ *Cap. L. compro'ato probato pro vero. decernuntur* con-
stituuntur. De praemiis constitutis lege cap. 30. *liberti*
quos nimirum Lentulus manumiserat, et qui ob maximum
beneficium, libertatem collatam, dominis plerumque fa-
vebant. Ceterum discrimen inter *libertum* et *libertinum*
non alio reddit, nisi quod per *libertinum* significamus con-
ditionem hominis alicujus; et per *libertum* relationem hu-
jus hominis ad eum, per quem liber factus est. Sic e. g.
interrogamus: Num hic *ingenuus* est, an *libertinus*? et
cum responsum est: *libertinus*, interrogamus: cujus *li-*
bertus? Sic Tiro *libertinus* fuit conditione, et *libertus* Ci-
ceronis. *ex clientibus* nullus Romae vir dignitate aut divi-
tiis conspicuus erat, qui non clientum magnum haberet
numerum. *diversis itineribus* dispersi huc illuc diversas
urbis regiones (vicos) accesserunt. *Vicus* ab *vic*, est
pars urbis, quae ex multiplicatis domibus fit, et ex plu-
ribus *vicis* urbs constat. *Vicus rursus* sive *rusticus* dici-
tur, quum plures simul villae, quae *pagi* dicuntur, h. e.
plures rusticae domus conjunctae sunt, et aliquo spatio
remotae ab urbe. *eripiendum* sc. e. custodia. *partim* i. e.
pars seu alii exquirebant. *Partim* proprie est vetus voca-
buli *pars* accusativus. Sed adverbii loco usurpatur, no-
que in casus inclinatur. Sic dicitur: *partim hominum ve-*
nerunt, quod significat, *pars* hominum venit, i. e. qui-
dam homines venerunt; vel: cum *partim hominum* dici
potest, i. e. cum quibusdam hominibus, et quasi cum
quadam parte hominum. *duces multitudinum* factiosorum
capita. Nota *multitudinum* non *multitudinis*, quod alium
sensum efficeret. *Exquirere* est diligenter inquirere et in-
vestigare. *pretio* accepta ab hominibus potentioribus ad
turbas concitandas vexandamque rempublicam pecunia. *ve-*
xare per caedes et rapinas factas rempublicam perturbare.

zare soliti. Cethegus autem per nuncios familiam ¹⁾ atque libertos suos, lectos et exercitatos in audaciam, orabat, grege facto, cum telis ad sese irrumperent. Consul ²⁾, ubi ea parari cognovit, dispositis praesidiis, uti res atque tempus monebat, convocato senatu refert, quid de his fieri placeat, qui in custodiam traditi erant. Sed eos ³⁾ paullo ante frequens senatus iudicaverat contra rempublicam fecisse. Tum D. Junius Silanus ⁴⁾; primus

1) *familiam servos suos, qui proprie familia. exercitatos in audaciam de homine promptae audaciae eleganter dicitur. grege facto multitudinem facta.*

2) *Consul. — refert Sensus: postquam consul intellexerat, praeparari a conjuratis liberationem custodiae traditorum, per diversa loca, ubi servabantur conjurati, praesidia disposuit, quemadmodum circumstantiae et necessitas id suadebant, et convocato senatu refert, deliberandum proponit, sententiam rogat.*

3) *Sed eos — fecisse i. e. paullo ante, quam Cicero id referret, vel, quod probabilius, nuper, i. e. praecedente die, in templo Concordiae, vid. c. 46. jam senatus iudicaverat, eos fecisse contra rempublicam i. e. contra dignitatem et securitatem populi romani, summum scelus, quod committi poterat a cive romano. Egitur, priusquam de illorum poena decretum fuerit, senatus voluit, deprehensi, in liberis custodiis haberentur, vid. c. 47. Nunc vero, quum Consul referret, quid de his, qui in custodiam traditi essent, fieri placeret, Sall. per: Sed eos — fecisse innuere videtur, de illis, quos paullo ante jam summi sceleris reos iudicavisset senatus, non facile aliud nisi capitis poenam decerni posse. contra rempublicam fecisse. Hac formula uti solebat senatus, ubi quid factum fuerat, quo quietus status civitatis turbaretur.*

4) *D. Junius Silanus. Silanus vel Sillanus, cui, teste Cicerone, satis acuminis et orationis inerat, fuit M. Silani filius, qui idem consul erat. Huic nupsit Servilia, Cato-
nis soror, mater M. Bruti, qui fuit inter occisores Caesaris. primus — rogatus. Primi dicebant sententiae designati consules sive honoris causa, sive quia saepius illis exsequenda per consulatum incumbabant, quae senatus anno priori decrevisset. Nondum electis anni sequentis consulibus princeps senatus primus sententiam dicere so-*

sententiam rogatus, quod eo tempore consul designatus erat, de his, qui in custodiis tenebantur, praeterea de L. Cassio, P. Furio, P. Umbreno, Q. Annio, si comprehensi forent, supplicium sumendum decreverat: isque postea, permotus oratione C. Caesaris, pedibus in sententiam Tiberii Neronis iturum se dixerat; quod de ea re, praesidiis additis, referendum censuerat. Sed Cae-

lebat. *de his — supplicium sumendum i. e. hos esse puniendos et quidem morte multandos. permotus oratione Caesaris.* Silanus, cum primus censuisset, conjuratos morte esse plectendos, complures ejus sententiam adprobarunt. Caesaris vero oratio, quam inferius scriptam legimus, adeo opiniones immutavit, ut haec sententia victrix fore videretur; eo magis, quod ipsi Ciceronis amici omnes oculos in eum converterunt, expectantes, ut approbaret. Sed cum surrexisset, suspendit opiniones illa oratione, quae quarta Catilinaria nuncupatur, quaeque incipit: *Video patres conscripti* etc. in qua callide et diserte Silani sententiam confirmavit. Post Ciceronem Cato directe Caesaris sententiam confutavit. Tiberius Nero tertiam attulit sententiam, ut adservarentur conjurati tantisper in custodia, dum Catilina debellaretur, et negotium totum exquisitè pernosceretur. Hoc placuit Silano, et veritus, ne suum primum consilium populo nimis crudele videretur, in Neronis sententiam se iturum dixerat. Post Catonis concionem, a Sallustio relatam, tantum Caesaris studium in reis defendendis omnium opinionem confirmavit, eum conjurationis esse participem. Hinc in exeuntem a senatu equites romani gladios intenterunt; deinde Caesar per annum non amplius adiit senatum. *in sententiam iturum.* Sententiae in senatu dabantur *voce, discensione, manu.* Primum, cum interrogati dicebant *assentio*; alterum, ubi duabus pluribusve sententiis dietis, consul, compendii causa *discensionem* permittebat, i. e. ut singuli se conferrent ad subsellia, in quibus auctores sententiarum sedebant; id erat *pedibus in sententiam ire*; tertium, ubi sublata manu significabant, se assentiri, sedibus suis manentes. *referendum censuerat.* Voluit Nero, ut ante relationem faciendam et sententias rogandas milites in praesidium scriberentur, et ut statione armata curia muniretur ob metum tumultus.

sar, ubi ad eum ventum¹⁾, rogatus sententiam a consule, huiusmodi verba locutus est:

Caesar, sententiam rogatus, patres conscriptos monuit, ut, de conjuratis consultantes, animos vacuos haberent ab odio, ira, misericordia, amicitia, et ab omni lubricitate — his dominantibus haud facile animus verum providet — majores in bellis semper quaesivisse, quid se dignum foret — hoc idem nunc providendum esse in iudicio de Lentuli et ceterorum scelere — de quibus illa supplicia sumenda esse censet, quae legibus comparata sint — non quia sententia Silani crudelis sibi videatur — mors enim acriminarum requies est, non cruciatus — post mortem neque curae, neque gaudii locus est — sed, quia saepius ex bonis exemplis mala orta sunt — quia hoc novum poenae genus magnae cladis initium esse posset — de hoc quidem consuevit nihil mali timendum — sed, postquam hoc exemplo per senati decretum consul gladium eduxerat, quis deinde finem statuere, quis moderabitur, ubi imperium ad minus bonos pervenit? — igitur censet, publicandas eorum pecunias, ipsos in vinculis habendos — ne quis postea de eorum redemptione ad senatum referat, aut cum populo agat.

II. „Omnes homines²⁾, patres conscripti, qui de rebus dubiis consultant, ab odio, amicitia, ira atque

1) *ventum* cum ordo dicendi ad Caesarem pervenisset. Observe, quam amaverint Latini, nominativum praeponere.

2) *Cap. LI. Omnes homines.* Putant, has esse non easdem modo res, sed eadem etiam verba, quae dixit Caesar. Et quidem narrat Plutarchus in Catone, celerrimos quosdam scriptores a Cicero dispositos, qui signis quibusdam et notis brevibus, multarum literarum vim habentibus, dicta omnia colligerent; quod initium fuit illius artis, quam *stenographiam* seu *tachygraphiam* vocamus. Ab his quidem excipi potuit et Caesaris et Catonis oratio; nec dubium est, quin Sallustius res omnes, quae tum dictae sunt, apprime cognoverit. Sed verba certe suo modo protulit. Nam primo ex narrationibus, Plutar-

misericordia vacuos esse decet. Haud facile animus verum providet ¹⁾, ubi illa officium; neque quisquam om-

chi in Catone et Velleji II, 35. constat, quaedam dixisse Catonem, tum laudandi Ciceronis; tum criminandi Caesaris causa, quae hic non leguntur. Adde quod *hujusmodi verba*, *hujusmodi orationem* dicendo; Sallustiana non pollicetur, *eadem omnia verba* se relaturum. Denique quis non hic quoque Sallustianum dicendi genus agnoscit? Sic igitur statuendum, nos sententias Caesaris et Catonis, Sallustii autem verba ob oculos habere. *patres conscripti*. Romulus initio centum illustriores ex populo eligit, ex quibus consilium publicum, quod senatum vocavit, constituerat. Postmodum his alios centum adjunxit, qui omnes *patres* vocabantur, et eorum progenies *patricii*, qui soli senatores fieri poterant, exclusis equite et plebe. Denique senatorum numerus ad tercentum excrevit. Ille numerus, quum a Tarquinio Superbo valde imminutus caedibus esset, conversa republica legendis aliis opus fuit, quibus trecentorum numerus expleri posset. Itaque tum a Bruto, primo consule, illustriores allekti equitum, qui, ut a *patribus* sive *patriciis* distinguerentur, nomine *conscripti* appellari coepti sunt. Haec appellatio deinde ad omnes senatores transiit. *rebus dubiis* de quibus sub iudice lis est; quae, utrum verae sint an falsae, disputatur; ubi in quamnam abeamus partem, haesitamus. *Dubius* nonnumquam idem ac *periculosus*; sic. c. 10: *dubias atque asperas res*; et *venire in dubium* idem quod *venire in discrimen*. Sic Ter. Adelp. 3. 2. 41. *Tua fama et gnatae vita in dubium veniet*. *Dubius* proprie est, qui, quum duas vices habeat, utram eligat, nescit. *misericordia* recte a dicendis sententiis removetur; sed recte adhibetur in infligendis et exsequendis poenis. *vacuos* liberos.

¹⁾ *providet* agnoscit, e rebus dubiis rectum et verum eruit. *illa* sc. odium, amicitia etc. *officiunt* obsistunt. *Officere* seu *obficere* dicitur, quidquid *ob oculos positum* impedimento est, ne alia videamus. *neque quisquam* — *paruit*. Sensus: nec quisquam omnium, qui inservivit affectibus aut voluptatibus, simul inservivit utilitati, i. e. ut faceret simul ea, quae vera utilitas suasit. *Lubido* i. e. pro lubito agendi ratio opponitur *usui* i. e. sanae mentis iudicio, vel illi sentiendi atque agendi rationi, qua pro loco ac tempore opus est, ut res prospere cedant.

nŕum lubidini simul et usui paruit. Ubi intenderis ¹⁾ ingŕnium, valet: si lubido possidet, ea dominatur; animus nihil valet. Magna mihi copia est ²⁾ memorandi, P. C., qui reges atque populi, ira aut misericordia impulsī, male consuluerint; sed ea malo dicere, quae majores nostri, contra lubidinem animi, recte atque ordine fecere. Bello Macedonico, quod cum rege Perse ³⁾ gessimus, Rhodiorum civitas, magna atque magnifica, quae populi romani opibus creverat, infida atque adversa nobis fuit; sed postquam, bello confecto, de Rhodiis consultum est, majores nostri, ne quis divitiarum magis, quam injuriae causa bellum inceptum diceret, impunitos dimi-

¹⁾ *Ubi intenderis* — *nihil valet* sensus: Si attenderis animo vacuo (ab odio etc.) ad verum, tunc multum valebis ac poteris: sin lubido possidet et occupat animum tuum, tunc nihil valet animus, sana ratio, in faciendo rectum.

²⁾ *copia* i. e. magnum numerum commemorare possem regum atque populorum, qui etc. *male consuluerint* qui mala et pernicioŕa consilia ceperint. *contra lubidinem* — *fecere* contra pravam naturae suae propensionem, juste et eo ordine, quo fieri debet; ut nempe, priusquam incipias, consulas; et ubi consulueris, sine ira, odio etc. facias.

³⁾ *Perse*. *Perses*, Philippi filius, ultimus rex Macedonum, a P. Aemilio Paulo in triumphum ductus est A. U. 586. *Rhodiorum civitas* totius insulae incolae. Insula ipsa in mari Aegeo Asiatico sita adversus Cariae et Lyciae littora. Opulenta olim erat et salubris; populus nauticus et militia navali celeberr. *magnifica* quae magna facere poterat, hinc digna, splendida, gloriosa. *opibus creverat* Rhodiis quasdam civitates de regno Antiochi, Syriae regis, Rhodiorum auxilio devicti, populus romanus concesserat. *adversus* infesta. Nec tamen Rhodii adversus Romanos arma ceperunt; sed, ut ait Vellejus 1, 9: Fidelissimi antea Romanis, tum dubia fide speculati fortunam, pronoŕes regis partibus fuisse visi sunt. *de Rhodiis consultum* i. e. quid de Rhodiis fieri deberet. *divitiarum* i. e. ut Romani divitias iis adimant. *injuriae* i. e. illatae, ut ulciscerentur imperium. *impunitos dimisere*. Bellum Rhodiis non intulerunt Romani: sed datas olim provincias Cariam et Lyciam eripuerunt.

sere. Item bellis punicis omnibus ¹⁾, quum saepe Carthaginienses et in pace, et per inducias, multa nefaria facinora fecissent; numquam ipsi per occasionem talia fecere: magis, quid se dignum foret, quam quid in illis jure fieri posset, quaerebant. Hoc idem ²⁾ vobis providendum est, patres conscripti, ne plus valeat apud vos P. Lentuli et ceterorum scelus, quam vestra dignitas; neu magis irae, quam famae consulatis. Nam si digna poena ³⁾ pro factis eorum reperitur, novum consilium

¹⁾ *bellis punicis omnibus*. Tria enim Romani cum Carthaginiensibus bella gesserunt. *per inducias* cum essent induciae. *Inductiae* significat belli ad tempus cessationem. *ipsi* majores nostri. *per occasionem* quamquam occasio ipsis esset oblata. *talia* nefaria facinora, quae odium aut vindictae libidinem ostentarent. *se dignum foret* dignitati suae conveniens esset. *quaerebant* pro videbant, ei studebant atque insistebant.

²⁾ *Hoc idem*. sensus: Sic etiam praecavendum, prospiciendum est a vobis, ne plus conjuratorum scelus, quam id, quod vobis dignum est, vos commoveat. *ne irae consulatis* ne irae obsequamini, ne faciatie, quae suadet ira magis, quam gloria vestra. Nihil minus, quam irasci, punientem decet.

³⁾ *digna poena* inopiam fere hic vides verborum; nam cum modo *dignus* et *dignitas* dixisset, nunc non *apta*, *conveniens*, *accommodata*, *aequa poena*, aut simile quid dixit, sed *digna poena*. Id non imitandum censeas. Praeterea, particula *pro* est comparativa, hinc ornatus dixisset *poena pro factis*, nam *digna* abundat; vel *digna furtis eorum poena*. *novum consilium* ut scilicet conjurati contra morem et leges morte multentur. *ingenia* hoc admodum succincte atque eleganter dictum, cujus sensus est: Si scelera illorum majora sunt, quam quae ab ingenio vestro concipi, et quorum aequa poena inveniri possit. — Mira calliditas oratoris, qui ex ipsa sceleris magnitudine argumentum petit, quae levior irrogetur poena, et atrocitatem facinoris in salutem nocentium convertit. *iis suppliciis*. *legibus comparata* statutis constituta, ut scilicet cives, si in ipso facinore deprehensi forent, in custodiis tenerentur, vel in exilium mitterentur. *composite* orate, oratione, cujus partes luculenter et cum artificio compositae erant. *ma-*

approbo; sin magnitudo sceleris omnium ingenia exsuperat, iis utendum censeo, quae legibus comparata sunt. Plerique eorum, qui ante me sententias dixerunt, compositae atque magnifice casum reipublicae miserati sunt: quae belli saevitia, quae victis acciderent, enumeravere: rapi virgines, pueros; divelli liberos a parentum complexu; matres familiarum pati, quae victoribus collibuisse; fana atque domos exspoliari; caedem, incendia fieri; postremo armis, cadaveribus, cruore atque luctu omnia compleri. Sed, per deos immortales, quo illa oratio pertinuit? ¹⁾ An, uti vos infestos conjurationi faceret? scilicet quem res tanta atque tam atrox non permovit, eum oratio accendet! Non ita est: neque cuiquam mortalium injuriae suae ²⁾ parvae videntur; multi

guisce oratorie, ut omnia angerentur magnifico verborum apparatu. casum calamitatem, saevitia habetur casus sextus hoc sensu: quae per belli civilis saevitiam, et finito illo, victoriae jure victis acciderent. Alii putant, saevitia esse in casu primo, tum sensus: quae belli, dum geritur, saevitis scilicet esset, quae victis acciderent scilicet post caedem, enumeravere per partes exposuere. parentum quemadmodum civitatum, locorumque, sapientium. Ceterum divelli signate dixit. Liberi enim in rebus trepidis in amplexus parentum ruunt, et in extrema necessitate parentes eos complectuntur, osculant, tenent, ita ut non nisi vi abripi ab illis possint. matres familiarum matronas, seu matres familias pati debere. fana templa, a fando seu a responsis, (oraculis) quae in templis dabantur; vel a Faniis, quibus veteres templa consecraverant, fana vel fana dicta sunt. cruore. Cruor, qui ex cadaveribus et vulneribus defluit: sanguis qui per venas in omne corpus diffunditur.

¹⁾ *pertinuit quid respexit? cur provata sunt ista? an eo pertinuit? scilicet quasi scire licet. Adverbiū est plerumque ironicum. Extra ironiam positum affirmandi vim habet, et est idem hīc, ac, nempe, nimirum, videlicet, certe.*

²⁾ *injuriae suae quae ipsi illatae sunt. In toto hoc loco orator animos a proposita quaestione avocat, sic disserendo, quasi omnes senatores irati atque infensi conjurationis co-*

eas gravius aequo habere. Sed aliis alia¹⁾ licentia, patres conscripti. Qui demissi in obscuro vitam habent, si quid iracundia deliquere, pauci sciunt; fama atque fortuna pares sunt: qui magno imperio praediti in excelso aetatem agunt, eorum facta cuncti mortales novere. Ita in maxima fortuna, minima licentia est²⁾; neque studere, neque odisse, sed minime irasci decet.

sent. Sed hoc ipsum erat reipublicae vulnus, quod nimis multi etiam faverent. Favebat et ipse Caesar, quum, haec quasi sapientiae oracula proferendo, metumque famae et futurae hominum opinionis ostentando, senatum a justa severitate absterrebat. *aequo* quam *aequum*, sive par est. Majores et graviores aestimarunt, quam par erat. Ex modo dictis vult ergo probare, orationes illas praecedentium fuisse supervacaneas, quum alioquin homines injurias suas sentiant, et nonnunquam gravius aequo habeant, nec opus sit, ut lacessantur, et verbis concitantium ad vindictam accendantur.

- ¹⁾ *aliis alia* sensus: In vindicta sumenda non eadem omnibus licentia est. *Qui demissi* — *novere* Sensus: Si ii, qui in humilem fortunam projecti vitam in tenebris i. e. nullo publico munere fungentes, ignobiles agunt, iracundia incensi, quid deliquere; pauci sciunt illud, quia fama atque fortuna eorum sunt pares, i. e. pariter obscurae: Sed cuncti mortales novere facta eorum, qui — agunt. Sic Plin. Paneg. 83: Habet hoc magna fortuna, quod nihil tectum; nihil occultum esse patitur. — Item Juvenalis VIII, 140:

Omne animi vitium tanto conspectius in se

Crimen habet, quanto major, qui peccat, habetur.

novere vim praesentis habet, et idem est, ac *sciunt*, quod sic fere est explicandum: *nosco* idem, ac *notitiam paro*, *novi* idem ac *notitiam paravi*, id est *scio*.

- ²⁾ *licentia est* sensus: quo quis illustriori loco positus, eo minor est licentia et quaequae, utut minima, si violant leges et justitiam, invidiam movent, et severo censentur: nam quanto major est, qui peccat, tanto conspectius in se crimen habet omne animi vitium. *studere* favere partibus: ferri animo in aliquem. *odisse* odio habere. Ceterum non ita defectivum est hoc verbum, ut vulgo putant, cum et alia tempora inveniantur, quae contrarium osten-

Quae apud alios¹⁾ iracundia dicitur, ea in imperio superbia atque crudelitas appellatur. Equidem ego²⁾ sic aestumo, patres conscripti, omnes cruciatus minores, quam facinora illorum esse; sed plerique mortales postrema meminere; et in hominibus impiis sceleris obliti, de poena disserunt, si ea paullo severior fuit. D. Silanum³⁾ virum fortem atque strenuum, certe scio, quae

dunt, ut: odio, odiet, odient, odivi, odivit, odite, oditur. irasci decet. Prohibenda atque vitanda quam maxime ira in puniendo: numquam enim, qui iratus accedit ad poenam, mediocritatem illam tenebit, quae est inter nimium punire, et impunem dimittere.

- ¹⁾ *apud alios* in obscuro vitam agentes. *iracundia* probe discernendum ab *ira*, quae est libido puniendi ejus, qui videatur laesisse injuria: *iracundia* vero habitum seu proclivitatem ad iram designat: et *ira* ab *iracundia* distinguitur, quemadmodum *ebrietas* ab *ebriositate*, *angor* ab *anxietate*, *timor* a *timiditate*. in imperio apud illos, qui imperium habent, rempublicam curant. *superbia* pro contemptu omnium divinorum et humanorum hic sumi debet.
- ²⁾ *Equidem ego*. Non compositum est *equidem* ex *ego* *quidem*: quod si esset, hae voces *equidem ego* non jungerentur. Sed *equidem* est et — *quidem*; ideoque non cum prima tantum sing. persona jungitur. Cic. ad Attic. XIII, 26: *equidem credibile non est*, et infra Sall: *possumus equidem*. Aliis vero *equidem* ex *ecquidem* ortum videtur, ergo compositum ex *ecce*, quae est particula demonstrandi, et *quidem*, uti: *ecquis*, *eccur*, *ecquando*. illorum conjuratorum. *postrema meminere* sensus: quum homines priora i. e. scelera obliviscentes, et postrema, i. e. poenas solummodo, quas sceleribus meruere, cogitantes, facile in misericordiam rapiantur; de poena nonnisi loquuntur, eamque injustam et crudelem nominant, si paullo gravior fuit. Videatis ergo, Caesar auditores suos monere vult, ne incurratis in odium et invidiam, si summum de conjuratis supplicium sumseritis. *impiis* i. e. sceleratis, qui arma contra patriam ferre voluerunt.
- ³⁾ *D. Silanum* — *dixisse* constr. Certo scio, D. Silanum virum fortem atque strenuum, studio reipublicae dixisse, quae dixerit. *fortem* magnanimum. *strenuum* promptum et expeditum ad rem gerendam. Fortes et strenui dicuntur,

dixerit, studio reipublicae dixisse, neque illum in tanta re gratiam, aut inimicitias exercere. Eos mores, eam modestiam viri cognovi. Verum sententia ejus non mihi crudelis ¹⁾, (quid enim in tales homines crudele fieri potest ?) sed aliena a republica nostra videtur. Nam profecto aut metus ²⁾, aut injuria te subegit, Silane, consulem designaturæ, genus poenæ novum decernere. De timore ³⁾ supervacaneum est disserere, quum prae-

qui sine metu, magno animo reipublicae consulunt. *studio amore, in tanta re cum res tanta agatur. gratiam* — *exercere* favore et studio, aut odio et invidia alicujus moveri. *Eos mores cognovi* admodum eleganter. Sensus: comper-tum habeo, talem esse illius viri cogitandi rationem, et talem animi aequitatem et continentiam.

¹⁾ *crudelis* sc. videtur, quod mox legitur. *in tales* quales scilicet conjurati sunt. *aliena a republica* non conveniens, non apta legibus et moribus reipublicae.

²⁾ *aut metus* a talibus hominibus, ne honos atque rempub-licam perdant. *injuria* delictum eorum. *te subegit* eo adegit, ut etc. *consulem designatum*. Non abundant hae voces. Multum enim intererat *consulis designati* metum e republica tolli, affectis justa poena sentibus; ideoque non senatoris tantum, sed mox futuri consulis animo dixisse sententiam videri potest. *poenae novum* inusitatum, rarius adhibitum. Saepius enim legibus cautum est, ne injussu populi romani civis romanus ultimo afficeretur supplicio. Licuit quidem ex antiquissimis temporibus civem romanum capitis damnare, quo tamen in casu damnatus ad populum provocare poterat; rarius vero hoc ultimum supplicii genus admissum est. *Novum* designat, quod primum accidit: *recens* quod nuper. Sic: *lex nova*, quae primum perfertur: eadem *recens*, quae non diu ante fuit lata. Vel: *pomum novum*, quod nusquam antea visum: *pomum recens*, quod modo decerptum est *decernere* observa *infinitivum* pro ut cum conjunctivo.

³⁾ *De timore* quod timorem attinet, supervacaneum est disputare. *praesenti diligentia* i. e. praestanti vigilantia, vel ea diligentia, quae ad defendendam rempublicam semper prompta atque parata sit. *clarissumi viri* hoc honoris praefamine aut *praeclarissimi* senatores utebantur coram consule. *de poena* quod modum attinet, quo conjurati puniri

senti diligentia clarissimi viri consulis tanta praesidia sint in armis. De poena possumus equidem dicere id, quod res habet: in luctu atque miseriis mortem aerumnarum requiem, non cruciatum esse; eam cuncta mortaliū mala dissolvere; ultra neque curae neque gaudio locum esse. Sed per deos, immortales, quamobrem in sententiam ¹⁾ non addidisti, ut prius verberibus in eos animadverteretur? An, quia lex Porcia vetat? At aliae leges item condemnatis civibus animam non eripi, sed exsilium permitti jubent. An ²⁾, quia gravius est verbe-

debeant, possumus dicere, quod in re est. De poena nunc loquitur, quum tamen superius (Nam profecto aut *metus*, aut *injuria* te subegit) alteram causam *injuriā* nominasset: hinc nonnulli conjiciunt; alteram partem omissam esse. Sed *sententiam* magis, quam *verba* ubivis respicit auctor noster, et quando demonstrat, *poenam* ultimi supplicii minorem esse *injuria* illorum, et *beneficium* magis, quam *poenam*: alteram certe partem non praeteriisse censendus est. *aerumnarum*. *Aerumnae* sunt labores onerosi. *dissolvere* finire. *ultra* mortem. *gaudio locum esse*. Caesar cum aliis veterum philosophis immortalitatem animae non in fide habuisse videtur.

¹⁾ in *sententiam* pro *sententiae*. *verberibus* iste enim ordo erat in summo supplicio apud Romanos, ut virgis prius caederentur, qui securi essent percutiendi. *lex Porcia* hanc legem tulit P. Porcius Laeca U. C. 454., et erat: Ne quis magistratus romanus civem romanum virgis caederet, necaretve; sed damnato exilium permetteret. *et aliae leges* qualis erat Sempronia, quae civem romanum injussu populi necari vetabat. Sensus: Si conjuratos verberibus animadverti noluisti, quia leges vetant, eos capitis damnare pariter non debuisses; nam illud quoque leges prohibent, illius poenae loco exsilium permittendo.

²⁾ *An* intellige: an ideo sententiam illam tulisti, quia etc. *acerbum* nimis durum, *severum* nimis. *convictos*. *Convictus* terminus forensis notae significationis, nimirum: cujus crimina ita manifesta sunt testibus, ceterisque documentis facta, ut negari non possint, is *convictus* dicitur. Sed non raro idem ac *refutatus*. Cic. Tusc. I, 6. quid est negotium pictorum portenta *convincere*; vel, in disputationibus idem ac: omni auctoritate exuero; devincero. Cic.

rari, quam necari? Quid autem acerbum aut grave nimis in homines tanti facinoris convictos? Sin, quia levius; qui convenit, in minore negotio legem timere, quum eam in majore neglexeris? At enim¹⁾ quis reprehendet, quod in parricidas reipublicae decretum erit? Tempus, dies, fortuna, cujus lubido gentibus moderatur. Illis merito accidet²⁾, quidquid evenerit; ceterum vos, patres conscripti, quid in alios statuatis, considerate. Omnia mala exempla ex bonis orta sunt; sed ubi imperium ad ignaros³⁾ aut minus bonos pervenit,

Fin. III. 1. voluptatem — *convictam* superiore libro. Sin quia si autem propterea de verberibus in sententiam non addidisti, quia levius est verberari, quam necari: quo modo, quo pacto fit, decet in *minore* scilicet negotio, in flagellatione. *legem* Porciam. *timere* observare. *quum eam* quae supplicium ultimum prohibet, in *majore* in decernendo summo supplicio negligas?

- ¹⁾ *At enim* hic fingit Caesar per figuram *occupationis*, quasi aliquis interrogaret: quis reprehendet etc. *parricidas* quicumque occisor, in primis autem ille, qui de opprimenda patria, quae civium, quemadmodum parens filiorum curam habet, consilia habuit. *Tempus* respondet objectioni: tempore enim optima in pejus mutari; alio ergo tempore auctores supplicii, qui nunc laudantur, reprehenduntur. *Tempus, dies* ejusmodi vocabula, idem fere significantia, saepissime a veteribus conjunguntur; sic: locus sedesque; lux diesque: gloria, honor, imperium; par similisque: dux atque imperator. *fortuna* casus fortuitus, a quo felicitas vel infelicitas gentium quam plurimum dependet.
- ²⁾ *accidet*. Concessio, ne conjuratis favere videatur. *in alios statuatis*. Dicit, non ad conjuratos tantum pertinere, quod decreverit senatus, sed exemplum inde in alios reos aliquando petendum iri. Porro, omnia, quae male in republica fiebant, ex justo aliquo ac utili exemplo, quondam dato, exorta sunt: et vicissim, omnia, quae bene facta sunt, decursu temporis in pejus mutabantur.
- ³⁾ *ad ignaros* caussarum, ob quas novum exemplum statutum est. *novum illud exemplum* sc. poenae. *dignis* qui meriti sunt illam poenam. *idoneis* qui apti sunt ad poenam, et cum commodo reipublicae puniri possunt. *Sensus*: Probe attendite, P. C., quali supplicio animadverta-

novum illud exemplum ab dignis et idoneis ad indignos et non idoneos transfertur. Lacedaemonii ¹⁾, devictis Atheniensibus, triginta viros imposuere, qui rempublicam eorum tractarent. Hi primo coepere pessimum quemque et omnibus invisum indemnatum ²⁾ necare: ea ³⁾ populus laetari et merito dicere fieri. Post, ubi paulatim licentia crevit, juxta bonos et malos ⁴⁾ libidine interficere, ceteros metu terrere. Ita civitas servitute oppressa, stultae laetitiae graves poenas dedit ⁵⁾. Nostra memoria ⁶⁾, victor Sulla quum Damasippum et

tis in conjuratos. Periculosum est, novam vel inusitatum poenae genus statuere; nam etsi in hac causa poena capitis, qua afficere vultis cives romanos, justa esse videtur, tamen homines minus probi atque prudentes, si quando ad tales imperium venerit, male hoc a vobis datum exemplum imitantes, etiam immerentes, (indignos) et ad tantum supplicium non aptos (non idoneos) cum summo reipublicae detrimento impune vita privare possent. Hoc subsequentibus illustrat exemplis.

¹⁾ *Lacedaemonii* Atheniensibus devictis Lacedaemonii triginta viros, quos triginta tyrannos nominabant, praefecerunt, qui rempublicam administrarent.

²⁾ *indemnatum* i. e. indicta causa, et publico judicio non convictum.

³⁾ *ea de re*, i. e. quod pessimos et omnibus invisos indicta causa necassent, laetabatur populus, et dicebat, merito hoc fieri. *Ea* posses etiam quarto casu accipere sc. *ea facta*. Nam recte dicitur *aliquid laetari*. Cic. ep. VII. 1: *Utrumque laetor* et sine dolore corporis te fuisse, et animo valuisse. Sallust. Jug. XIV. *laetandum* magis quam dolendum puto *casum* tuum.

⁴⁾ *juxta bonos et malos* i. e. malos non minus, quam bonos. *libidine* ex libidine, pro voluntate sua, quia tyranni facti sunt.

⁵⁾ *graves poenas dedit* i. e. graviter punita est pro stulta laetitia, quae ideo laetaretur, quod cives indicta causa condemnati essent, res pessimi exempli.

⁶⁾ *Nostra memoria* actate. *Damasippum* praectorem urbanum, qui Marii partibus addictus, et ab hoc jussus omnes, qui Sullae faverent, occidere, nobilissimos cives summa cum crudelitate interfecit, *hujusmodi* i. e. ex illo

alios hujusmodi, qui malo reipublicae creverant, jugulari jussit; quis non factum ejus laudabat? Homines scelestos, factiosos, qui seditionibus rempublicam exagitaverant ¹⁾, merito necatos ajebant. Sed ea res magnae initium cladis fuit; nam uti quisque domum aut villam, postremo aut vas ²⁾, aut vestimentum alicujus concupiverat, dabat operam uti in proscriptorum numero esset. Ita quibus Damasippi mors lactitiae fuerat, post paullo ipsi trahebantur ³⁾; neque prius finis jugulandi fuit, quam Sulla omnes suos divitiis explevit. Atque ⁴⁾ ego haec non in M. Tullio, neque his temporibus vereor; sed in magna civitate multa et varia ingenia sunt. Potest alio tempore, alio consule, cui item exercitus in manu sit ⁵⁾, falsum aliquid pro vero credi. Ubi hoc

genere, quo Damasippus. *malo* — creverant qui ad detrimentum reipublicae honoribus aucti sunt. *laudabāt* qui nempe rempublicam ita liberari a scelestis hominibus credebant.

¹⁾ *exagitaverant* turbaverant, vexaverant.

²⁾ *vas*. Vasorum tantus Romae luxus et cupido; quantus villarum aliorumque luxuriae instrumentorum. *uti* — esset ut is, cujus bona appetebat, in tabulas proscriptorum referretur.

³⁾ *trahebantur* ad supplicium. *omnes suos assecclas* scilicet, qui ad ejus partes pertinebant.

⁴⁾ *Atque* est particula, contraria connectendi, eaque utuntur in transitione ab una parte orationis ad aliam. *haec* talem abusum, tantam tyrannidem. *ingenia* capita, i. e. homines diversorum morum, diversae indolis.

⁵⁾ *in manu sit*. *In manu esse* dicitur id, cujus penes me est potestas vel arbitrium, sive sit res aliqua externa, sive ad mentem animumque referatur. Sic Jug. c. 14. neque mihi *in manu fuit*, qualis Jugurtha foret: et apud Plaut. Plus illi est *in manu* i. e. ditior est. — Hic iterum versutus orator a vero et praesenti periculo ad incerta et futura pericula avertit animos. Praeterea obscure Cicero-nem in invidiam vocat, quod in manu habeat exercitum. Nihil, inquit, vereor a M. Tullio. Sed alius consul, cui, ut M. Tullio, exercitus in manu erit, potest falsam aliquam conjurationem pro vera credere; atqui si consul

exemplo¹⁾, per senati decretum, consul gladium eduxerit; quis finem statuet, aut quis moderabitur? Maiores nostri, patres conscripti, neque consilii²⁾, neque audaciae umquam eguere: neque superbia obstabat, quo minus aliena instituta, si modo proba, imitarentur. Arma atque tela militaria ab Samnitibus³⁾, insignia magistratum ab Tuscis pleraque sumserunt: postremo quod ubique apud socios aut hostes idoneum videbatur, cum summo studio domi exsequebantur: imitari⁴⁾, quam invidere bonis malebant. Sed eodem illo tempore⁵⁾, Graeciae morem imitati, verberibus animadvertiebant in cives;

ille, Ciceronis exemplum sequutus, gladium eduxerit, quis illi modum statuet? *falsum* falsa accusatio, *factum* aliquid et calumniose dictum. *pro vero* tamquam esset verum.

1) *hoc exemplo dato. decretum* cuius haec erant verba: Provideant consules, ne quid respublica detrimenti capiat. *finem* sc. illi exemplo. *moderabitur* quis modum imponet? nemo, quippe cui fuerit summa potestas.

2) *consilii prudentiae. audaciae* in bonam partem hic sumendum, quo in sensu audacia est ea animi vis, quae audet facere rectum.

3) *Samnitibus*. Samnites, Italiae populi supra Campaniam ad septemtrionem. *insignia magistratum*. *Insigne* est symbolum seu signum, ex quo quid noscitur, uti: fasces, trabes, praetexta, sella curulis, annuli, etc. His rebus distinguebantur magistratus Romanorum ab aliis, et reddebantur conspicui seu *insignes*. *Tuscis. Tusci*, Etruriae incolae, qui, quum bello novennali, ut refert Dionysius, a Tarquinio Prisco fracti essent, pacemque impetrassent hac conditione, ut eum agnoscerent suarum civitatum principem, insignia suorum regum ad eum detulerunt. Vide Flor. I, 5, 6.

4) *imitari* sc. bonos, qui scientia alicujus rei excelluerunt, quam invidere iis malebant.

5) *Sed eodem illo tempore*. Ad a. 300. u. c. referas, quo tres legati missi sunt, inclutas leges Solonis describere et aliarum Graeciae civitatum instituta, mores juraque noscere, jussi. *Graeciae* de Graecis, inprimis autem de Dracone, Atheniensium legislatore, traditum accepimus, quod etiam minima delicta civium capitis supplicio puniverit. *verberibus animadvertiebant* virgis puniebant cives.

de condemnatis summum supplicium sumebant. Postquam respublica adolevit ¹⁾, et multitudine civium factiones valere, circumveniri innocentes, alia hujusmodi fieri coepere. Tum lex Porcia aliaeque paratae, quibus legibus exsilium damnatis permissum. Hanc ego caussam ²⁾, patres conscripti, quo minus novum consilium capiamus, in primis magnam puto. Profecto virtus atque sapientia major in illis fuit, qui ex parvis opibus ³⁾ tantum imperium fecere, quam in nobis, qui ea bene parta vix retinemus. Placet igitur ⁴⁾ eos dimitti et augeri exer-

¹⁾ *adolevit*. aucta est viribus. et multitudine—*valere* et cum numero civium etiam factiones crevere, et robore auctae sunt. *circumveniri* false accusari, per fallaciam opprimi coepere.

²⁾ *Hanc ego caussam*. Narravit, quo modo et institutus et sublatus fuerit mos verberibus et morte sotes plectendi. Ex hoc colligit, standum esse iis, quae constituta sunt. Totius loci sententia est: Nostri majores, quamvis consilium in inveniando, audacia in agendo iis non defuerit, aliena tamen instituta imitari non dedignati sunt; inter quae fuit, ut verberibus et morte in cives condemnatos animadverteretur. Sed, ut hoc a Graecis, ubi utile visum, sumserant; sic, ubi perniciosum innocentibus, repudiaverunt. Ergo, quod ultimum placuit sapientibus illis viris majoribus nostris, servandum est.

³⁾ *parvis opibus* parvis initiis, in quibus amplitudo civitatis romanae arctioribus limitibus circumscripta erat. *bene parta* virtute parata. *retinemus*. *Retinere* sensu proprio hic positum; proprie vero dicitur de eo, quod ne nobis eripiat, ne distrahatur, manibus quasi comprehensum tenemus. Sic Cic. pro Quint. 59. Id egit, ut amicos observantia, rem parsimonia *retineret*. In hoc distinguitur ab *obtinere* i. e. aliquid occupatum tenere, vel, aliquid studio ac contentione adipisci.

⁴⁾ *Placet igitur* supple: dicet aliquis, placet igitur, num eo sententia tua spectat, ut etc. *censeo* est proprium verbum iis, qui sententiam dicunt. *publicandas pecunias* publico aerario adjudicandas. *pecuniae* nomine omnia bona veniunt. A *pecudibus* ipsa *pecunia* nominata est. Nam omnis pecuniae *pecus* fundamentum. Prima pecunia nota pecudum signata erat. *per municipia*. *Municipium* genus oppidorum in

citur Catilinae? *Minime*. Sed ita censeo: publicandas eorum pecunias, ipsos in vinculis habendos per municipia, quae maxime opibus valent; neu quis de his postea ad senatum referat, neve cum populo agat: qui aliter fecerit, senatum existumare, eum contra rempublicam et salutem omnium facturum²⁾.

Alius Caesari, alius alii assentiebantur. — Cato- nis vero, sententiam rogati, longe alia mense- rat — rem monere, ait, ab conjuratis cavendum esse — seriam curam reipublicae suscipiendam esse, si velint sua quisque retinere — libertatem et vitam periclitari — nunc non agi, bonis an malis moribus vivamus; sed haec omnia, an nostra, an nobiscum una hostium futura sint — falsa esse, quae de vita et morte Caesar disseruit — periculosum, conjuratos per municipia in custodiis haberi — majores non armis magis, quam vir- tute imperium magnum fecisse — omnia virtutis praemia nunc ambitionem possidere — non cun- ctandum, quid faciendum sit intra moenia hosti- bus adprehensis — apud majores Torquatus egre- gium suum filium necari iussit, vos cunctamini, quid de parricidis statuatis? — undique circum- venti sumus. — Quare censeo, de sceleratis illis supplicium sumendum.

LII. Postquam¹⁾ Caesar dicendi finem fecit, ce- teri verbo, alius alii varie assentiebantur: at M. Porcius

Italia suo jure et legibus utentium, muneribus tamen po- puli romani et honoribus gaudentium. In illis munitionibus oppidis solebant Romani captivos honoratiores custodire, quae etiam libera custodia dicta est. *opibus valent* quae sunt opulentissima, quo tutius captivi ab impetu defen- derentur sociorum, qui eos liberare voluerint. *ad senatum referat* de liberatione eorum aut poenae mitigatione. *cum populo agat* roget populum, ut suffragiis suis eorum re- ductionem iubeat. *qui aliter* si quis aliud quid fecerit, et contra hanc sententiam egerit, deinde senatus judicet, cum etc.

¹⁾ *Cap. LII. Postquam.* Antequam Catonem rogaret, habuit Cicero eum orationem, quae nunc legitur inter Catilina- rias

Cato, rogatus sententiam, huiusmodi orationem habuit:

» Longe mihi alia mens ¹⁾ est, patres conscripti, quum res atque pericula nostra considero, et quum sen-

quarta, incipiens: *Video, P. C.*, in qua vel maxime enituit consilii publicorum periculorum memoris, suorum obliti, fortitudo. *verbo* i. e. ore praecedentis sententiam probando. *alius alii varie* alius nempe Silano, alius Neroni; alius Caesari, aut alii assentiebatur; nam plures dixerant sententiam, quam hic a Crispo commemorantur, et *varius* fuit *variorum* assensus (nam triplici modo, ut cap. 50. n. 5. monui, assentiebantur sententiae alicujus). Cato autem, tum temporis admodum adolescens, pene inter ultimos sententiam rogatus, hanc orationem habuit tanta eloquentiae vi, et tanto oris ardore, ut universus senatus in ejus sententiam transiret. *M. Porcius Cato* proavo genitus M. Catone, principe illo familiae Porciae, homo erat virtuti simillimus, et per omnia ingenio diis quam hominibus propior, qui nunquam recte fecit, ut facere videretur; cuique id solum visum est rationem habere, quod haberet justitiam; omnibus humanis vitiis immunis, semper fortunam in sua potestate habuit. Vellej. L. II. c. 35. Illo tempore tribunus plebis designatus erat, et *Uticensis* dictus est, quia post Caesaris victoriam reipublicae superstes esse nolens Uticae in Africa se ipse interfecit.

- ¹⁾ *Longe mihi alia mens.* Ita vehementis ingenii vir rapitur mox in mediam rem, et nemini parcens, omnibus, sine praefatione honorifica, suum dissensum annunciat. *mens* consilium, sententia. *res atque pericula nostra* res nostras periculosas. *nonnullorum* non enim, ut jam monitum, proxime post Caesarem Cato sententiam suam dixerat; sed finita Caesaris oratione, quae permultos vehementer moverat, Cicero habuit orationem Catilinariam quartam, deinde Tiberius Nero sententiam dixit, cui Silanus, Caesaris oratione permotus, mutando priorem suam sententiam assensit, et post quosdam alios, qui Caesaris sententiae accesserant, Cato demum, sententiam rogatus, hanc habuit orationem.

citum Catilinae? Minime.
eorum pecunias, ipsos in
pia, quae maxime opib'
ad senatum referat, et
fecerit, senatum exis'
salutem omnium fa

reputo. **III**)
qui patriae,
aravere = r'
uid in
erse
i'

Alius Caesa
nis vero, sent

— rem mone

— seriam c

si velint

vitam per

moribus

nobisc

quae

culo

hab

tu

r

rendum, et pe.
ocis. *Aras* ad temp.
referunt, et per synecdoche
ominari putant: vel utrumque de
potest, in quibus *aras* pro diis patriis,
impluvio; *focos* pro Laribus in atrio habe-
cus, locus est, ubi ignis servabatur; ibi *Lares*
ant. *Lar* autem *hetrusca* vox, et principem denotat.
haec autem antiquissimis temporibus in aedibus defunctis
sepeliebantur, hinc et pro diis familiaribus culti. *Ara* ab
ipse preces locus eminentior, lapide posito, in quo sacri-
ficia peragebantur. *res autem* rerum circumstantiae monent.
ut caveamus nobis magis ab illis, quam consultemus, quid
in illos statuamus.

2) *persequare* cetera maleficia tum licebit punire, ulcisci,
quando facta sunt, hoc vero malum (incendium urbis,
caedes bonorum etc.) ne accadat, si non praecaveris,
frustra iustitiae executionem invocas, quando malum per-
actum est.

3) *capta* — *victis* sensus: occupata a conjuratis urbe, nihil
relinquitur victis.

4) *vos ego appello* prudenter appellat privatam cuiusque felicitatem,
quae pluribus majori curae est, quam publica. Livius lib.
XXX. *Tantum nimirum ex publicis malis sentimus, quan-
tum ad privatas res pertinet. signa statuas, tabulas, se-
pictas. pluris omnium rerum illarum Romani incredibili
amore tenebantur. M. Licinium Crassum perstringere vide-
tur, nobilem hominem, summa potentia, et omnium Romae
ditissimum. cujuscumque modi sint. Vere C^ontoniani ingenii
verba, nugae istas contemnentes. amplexamini quae in
deliciis habetis, amatis, magni facitis. otium praebere secu-
ritatem praestare, per otium istis indulgere vultis. exper-
giscimini excitamini sc. o sopore ignaviae vestrae. capessite
estote solliciti de republica.*

quisemper domo
republicam, fe
mplexamini,

voltis; e

Non

111

, multos,

Qui mihi atque a.

fecissem, haud facile

nabam. Sed, ea ²⁾ tam.

respublica firma; opulentia

, liberales ex sociorum for-
bus aerarii: ne sanguinem

naucis sceleratis parcut,

ene et composite C. Cae-

vita et morte disseruit;

inferis memorantur:

etra; inculta, foeda

uit pecunias eorum,

ndos; videlicet ²⁾

ut a multitudine

mali atque sce-

totam Italiam

defendendum

consilium,

ium metu

s timere.

¹⁾ *Non agitur — injuriis.* Magni
oculis. Non sermo nunc est de vecti,
ut in bello Mithridatico, neque de
sint sociis populi romani, et quas pro di
cisci deberemus (Cfr. Cic. pro lege Man.,
vita nostra in discrimine sunt.

²⁾ *in hoc ordine senatorio.* Tres fuere ordines: se, tiae
equestris et plebejus. *verba feci* disserui, locutus, ir-
ea caussa ea de caussa. *advorsos habeo* i. e. infestus m.
habeo. In primis autem adversus potentes semper erat
obliquus, et ob id illis invisus. *animo meo* animum dicunt
sedem cupiditatis, cor. *gratiam fecissem* indulgissem, per-
missem. Nullum delictum unquam gratum acceptumque
habui, aut ex morum meorum perversitate, aut indomita
voluptatis cupiditate. Hinc in *mihi atque animo meo* nihil
supervacaneum et *mihi* ad cogitandi, *animo* ad sentiendi
rationem pertinere videtur. *condonabam* concedebam,
ignoscebam. Duri hi mores Catonis fuere. Verius et
humanius illud P. Syri: *Ignoscito saepe alteri, nunquam*
tibi.

³⁾ *Sed, ea* i. e. verba mea, quae multa saepe in hoc ordine
feci, vel potius vitia illa, luxuria et avaritia. *firma valida*
et munita contra omnes insultus erat. *opulentia* i. e. opibus,
viris, armis. *tolerabat* magnitudo atque opes populi romani
negligentiam nostram in republica administranda susten-
tabant. *Tolerare* dici aliquando pro *sustentare* vel ex hoc
Virgilii patet, Aen. VIII, 409:

Cui tolerare colo vitam tenuique Minerva,

tentias nonnullorum mecum ipse reputo. Illi ²⁾ mihi disseruisse videntur de poena eorum, qui patriae, parentibus, aris atque focis suis bellum paravere: res autem monet, cavere ab illis magis, quàm quid in illos statuamus, consultare. Nam cetera tum persequare ²⁾, ubi facta sunt: hoc, nisi provideris ne accidat, ubi evenit, frustra judicia implores: capta urbe ³⁾, nihil fit reliqui victis. Sed, per deos immortales, vos ego appello ⁴⁾,

¹⁾ *Illi re illi ad nonnullorum referendum, et per contemptum dictum videtur. aris atque focis. Aras ad templa publica, focos ad aedes privatas referunt, et per synecdochen partem pro tota urbe nominari putant: vel utrumque de privatis aedibus dici potest, in quibus aras pro diis patriis, Penatibus, in impluvio; focos pro Laribus in atrio habebant. Focus, locus est, ubi ignis servabatur; ibi Lares praecerant. Lar autem hetrusca vox, et principem denotat. Quia autem antiquissimis temporibus in aedibus defunctis sepeliebantur, hinc et pro diis familiaribus culti. Ara ab *arpa* praeces locus eminentior, lapide posito, in quo sacrificia peragebantur. res autem rerum circumstantiae monent. ut caveamus nobis magis ab illis, quam consultemus, quid in illos statuamus.*

²⁾ *persequare cetera maleficia tum licebit punire, ulcisci, quando facta sunt, hoc vero malum (incendium urbis, caedes honorum etc.) ne accidat, si non praecaveris, frustra iustitiae executionem invoces, quando malum peractum est.*

³⁾ *capta — victis sensus: occupata a conjuratis urbe, nihil relinquitur victis.*

⁴⁾ *vos ego appello prudenter appellat privatam cujusque felicitatem, quae pluribus majori curae est, quam publica. Livius lib. XXX. Tantum nimirum ex publicis malis sentimus, quantum ad privatas res pertinet. signa statuas. tabulas, sc. pictas. pluris omnium rerum illarum Romani incredibili amore tenebantur. M. Licinium Crassum perstringere videtur, nobilem hominem, summa potentia, et omnium Romae ditissimum. cujuscumque modi sint. Vere C^{atonian}i ingenii verba, nugas istas contemnentes. amplectamini quae in deliciis habetis, amatis, magni facitis. otium praeberet securitatem praestare, per otium istis indulgere vultis. expurgiscimini excitamini sc. e sopore ignaviae vestrae. capessite estote solliciti de republica.*

qui semper domos, villas, signa, tabulas vestras pluris, quam rempublicam, fecistis: si ista, cujuscumque modi sint, quae amplexamini, retinere, si voluptatibus vestris otium praeberere vultis; expergiscimini aliquando, et capessite rempublicam. Non agitur ¹⁾ de vectigalibus, non de sociorum injuriis: libertas et anima nostra in dubio est. Saepenumero, patres conscripti, multa verba in hoc ordine ²⁾ feci: saepe de luxuria atque avaritia nostrorum civium questus sum; multosque mortales ea caussa advorsos habeo. Qui mihi atque animo meo nullius umquam delicti gratiam fecissem, haud facile alterius lubrici malefacta condonabam. Sed, ea ³⁾ tametsi vos parvi pendebatis, tamen respublica firma; opulentia negligentiam tolerabat. Nunc

¹⁾ *Non agitur* — *injuriis*. Magnitudinem periculi subiecit oculis. Non sermo nunc est de vectigalibus periclitantibus, ut in bello Mithridatico, neque de injuriis, quae illatae sint sociis populi romani, et quas pro dignitate nostra ulcisci deberemus (Cfr. Cic. pro lege Man.). Libertas et vita nostra in discrimine sunt.

²⁾ *in hoc ordine* senatorio. Tres fuere ordines: senatorius, equestris et plebejus. *verba feci* disserui, locutus sum. *ea caussa* ea de caussa. *advorsos habeo* i. e. infestos mihi habeo. In primis autem adversus potentes semper erat obliquus, et ob id illis invisus. *animo meo* animum dicunt sedem cupiditatis, cor. *gratiam fecissem* indulgissem, permissem. Nullum delictum unquam gratum acceptumque habui, aut ex morum meorum perversitate, aut indomita voluptatis cupiditate. Hinc in *mihi atque animo meo* nihil supervacaneum et *mihi* ad cogitandi, *animo* ad sentiendi rationem pertinere videtur. *condonabam* concedebam, ignoscebam. Duri hi mores Catonis fuere. Verius et humanius illud P. Syri: *Ignoscito saepe alteri, nunquam tibi*.

³⁾ *Sed, ea* i. e. verba mea, quae multa saepe in hoc ordine feci, vel potius vitia illa, luxuria et avaritia. *firma* valida et munita contra omnes insultus erat. *opulentia* i. e. opibus, viris, armis. *tolerabat* magnitudo atque opes populi romani negligentiam nostram in republica administranda sustentabant. *Tolerare* dici aliquando pro *sustentare* vel ex hoc Virgilii patet, Aen. VIII, 409:

Cui tolerare colo vitam tenuique Minerva,

vero non id agitur ¹⁾, bonis an malis moribus vivamus; neque quantum, aut quam magnificum imperium populi romani; sed, cujus haec cumque modi, nostra, an nobiscum una, hostium futura sint. Hic ²⁾ mihi quisquam mansuetudinem et misericordiam nominat! Jampridem equidem nos vera rerum vocabula ³⁾ amisimus; quia bona aliena largiri, liberalitas; malarum rerum audacia, fortitudo vocatur; eo respublica in extremo sita. Sint sane ⁴⁾,

¹⁾ *non id agitur* non de eo consultamus, *id* abesse possit, *sed — futura sint* sensus: *sed id agitur*, num haec, cujuscumque modi et quantacumque videantur, in nostra potestate, an simul cum vita nostra et libertate hostium futura sint.

²⁾ *Hic — nominat*. Exclamatio indignantis. Quum haec ita sint, nobis quisquam indulgentes et misericordes esse suadebit! *mihi* quasi contra me. *quisquam* sc. eorum, qui prius sententiam dixerunt. Salse perstringit Caesaris verbum, qui dixerat: Silani sententiam alienam a republica videri, et potius praesentem statum attendendum esse ac videndum, ne, si tot nobiles viri supplicio afficiantur, populus id male interpretetur, et poenae tantum mentionem faciat, non caussae. Vide cap. 51. Respondet Cato, in ea tempora sese incidisse, quibus nihil possit interpretari populus, adeoque ne de mansuetudine quidem vel misericordia senatus bonum esse sperandum populi iudicium. Jampridem, inquit, vera rerum vocabula amisimus; quia bona aliena largiri, liberalitas; malarum rerum audacia, fortitudo vocatur. Praeterea non misericordia, sed vera crudelitas est, paucis sceleratis parcendo, bonos omnes perdere.

³⁾ *vocabula* nomina, *aliena* quae aliis erepta sunt. *malarum — audacia* res malas audere. *eo* propterea respublica ad ultima venit.

⁴⁾ *sint sane* concessivo modo loquitur. *quoniam — habent* quoniam ita vivitur, ejusmodi vires vigent, ut sc. tales liberales vocentur, qui etc. *in furibus* erga fures. *aerarii*. In templo Saturni Romae erat aerarium, in quo praeter monumenta publica et signa militaria etiam pecunia publica adservabatur. *ne dummodo non. perditum eant* perdant, nitantur ad perdendum.

quoniam ita se mores habent, liberales ex sociorum fortunis; sint misericordes in furibus aerarii: ne sanguinem nostrum largiantur; et, dum paucis sceleratis parcunt, bonos omnes perditum eant. Bene et composita C. Caesar paullo ante in hoc ordine de vita et morte disseruit; falsa, credo ¹⁾, existumans quae de inferis memorantur: diverso itinere malos a bonis loca tetra, inculta, foeda atque formidolosa habere. Itaque censuit pecunias eorum publicandas, ipsos per municipia habendos; videlicet ²⁾ ne, aut a popularibus conjurationis, aut a multitudine conducta per vim eripiantur. Quasi vero mali atque sceleresti tantummodo in urbe ³⁾, et non per totam Italiam sint; aut non ibi plus possit audacia, ubi ad defendendum opes minores. Quare vanum equidem ⁴⁾ hoc consilium, si periculum ex illis metuit. Sin in tanto omnium metu solus non timet, eo magis refert, mihi atque vobis timere.

¹⁾ *credo*. Hoc vocabulum sine ulla immutatione structurae, et saepe per ironiam additur. Sed ipsi fere sententiae interponitur. *falsa* sc. esse. *de inferis*. Cato, rigidae virtutis exemplar meliorum philosophorum sententiam amplexus est, animos esse immortales, atque aeterna post mortem pro meritis gaudia vel supplicia parari. *diverso itinere* i. e. malorum animos diverso et secluso a bonis itinere e corpore excedentes. *tetra* obsita tenebris. *inculta* vasta. *foeda* foedata, turpia. *formidolosa* horribilia. *habere* habitare, incolere.

²⁾ *videlicet*. Caesarem irridet, quem per totam orationem acerbè insectatur. *conducta* sc. mercede. *Conducere* est, operam alicujus emere. *eripiantur* liberentur a custodia.

³⁾ *in urbe* Romae. *ibi* in municipiis. *ad defendendum* arcendam audaciam. *opes minores* auxilia pauciora.

⁴⁾ *equidem* conjunctio affirmativa, pro *certe*. *Sin in tante* est pulchra argumentatio, quam *complexionem* vel *dilemma* dicunt. Aut timet, aut non timet. Si timet, vanum est consilium suum; videlicet, quod per municipia melius distribuantur: si non timet, nobis multo magis timendum est; et hic latenter innuit, eum hujus conjurationis conscius esse. *in tanto omnium metu* cum tantus omnium metus sit. *refert* convenit, opus est.

Quare, quum de P. Lentulo ceterisque statuetis ¹⁾, pro certo habetote, vos simul de exercitu Catilinae et de omnibus conjuratis decernere. Quanto vos attentius ²⁾ ea agetis, tanto illis animus infirmior erit. Si paullulum modo vos languere ³⁾ viderint, jam omnes feroces aderunt. Nolite existumare, majores nostros armis ⁴⁾ rempublicam ex parva magnam fecisse. Si ita res esset, multo pulcherrumam ⁵⁾ eam nos haberemus: quippe sociorum atque civium, praeterea armorum atque equorum, major nobis copia, quam illis. Sed alia fuere, quae illos ⁶⁾

¹⁾ *statuetis* sententiam feretis. Refutatis aliorum argumentis labantes efficaciter hic confirmat Cato. Auctoribus nimirum conjurationis interfectis, ceteri partes eorum deserent.

²⁾ *attentius* intentius, acrius. *ea* quae scilicet dicta sunt contra conjuratos. *agetis* urgebitis. Quanto fortius vos insecutabimini eos, tanto certius illi spe sua dejicientur.

³⁾ *languere* animo deficere, torpescere ad eos puniendos, qui in custodiis habentur. *jam — aderunt* subito effrenata audacia instabunt. Vincit inanem clementiae speciem salutaris severitas. Omnino probanda est clementia et mansuetudo, ita tamen, ut salutis publicae caussa adhibeatur etiam severitas, sine qua regnum administrari, et viriliter agi non potest.

⁴⁾ *armis* i. e. tantummodo armis. *magnam fecisse*. Cato respondet illis, quae Caesar de institutis et sapientia majorum protulerat, explicando primo caussas romanae magnitudinis; deinde hujus ipsius conjurationis. Prius quod attinet, negat arma rempublicam magnam effecisse; alias enim, inquit, nunc esset maxima, quum armorum et equorum copia majoribus nostris longe superiores simus. Quid igitur est, quod in eam majestatem extulit urbem romanam? Domi industria, foris justum imperium, animus in consulendo liber, qui vobis, o senatores, nullus est, dum metu et auctoritate aliorum perterriti, huc illuc mutamini. Paullo inferius in: *Pro his nos habemus* incipit explicare caussas conjurationis ipsius.

⁵⁾ *multo pulcherrumam*. Multo eleganter superlativo additum. *pulcherrumam* florentissimam. *eam* rempublicam. *equorum*. Equi semper in commemoratione instrumentorum militiae et fortitudinis.

⁶⁾ *quae illos* imperium eorum. *quae nobis nulla* quibus nos

magnos fecere, quae nobis nulla sunt: domi industria, foris justum imperium, animus in consulendo liber, neque delicto, neque libidini obnoxius. Pro his nos habemus luxuriam ¹⁾ atque avaritiam; publice egestatem, privatim opulentiam; laudamus divitias, sequimur inertiam; inter bonos et malos discrimen nullum; omnia virtutis praemia ambitio possidet. Neque mirum, ubi vos separatim ²⁾

caremus. *domi* tempore pacis. *foris* erga externos. Quatuor distinctis modis voculas *domi* et *foris* usurpant. Primo, ut *domi* sit in sua republica; *foris* apud hostes: quo in casu idem fere est, ac *domi militiaeque*: deinde *domi* de re cujusque familiari de cognatis et affinibus; *foris* de alienis, etsi ejusdem civitatis, quo pacto dicitur: *domi habes, quod foris quaeras*: porro *domi* pro privato opponitur *publico*: quartus denique modus est, quo *domi* Romam et sedem imperii, curiam, praeterea consilia, quibus Romanorum imperium regebatur, et similia respicit; *foris* autem ad provincias et devictas gentes pertinet. *industria* est animi sagacitas, alacritas ingenii, et habilitas gravitasque in rebus agendis. *in consulendo liber* vacuus a libidinibus, ira, odio, studio, gratia. *in consulendo* in consulendo, sententias exquirendo, consilium adferendo. *neque delicto* non sibi ipse conscius facinoris de quo consulitur. Carpit senatores conscios conjurationis. *neque libidini obnoxius* non conscius libidinis.

¹⁾ *luxuriam* quae dilapidat opes, opponit *iudustriae*, quae comparat. *avaritiam* qua magistratus vexabant provincias, opponit *justo imperio*. *publice egestatem* i. e. respublica ipsa pauper, aerarium exhaustum est, *privatim opulentiam* unus alterve civium magnas habet et splendidas facultates, quod est contra fundamenta rerum publicarum. Prius contrarium obtinuit: Veteribus romanis privatus census brevis erat, commune bonum magnum. *laudamus divitias* postquam nempe divitiae honori esse coeperunt. *sequimur* damus nos inertiae. *inter bonos — possidet*. sensus: non boni honoribus decorantur, et mali repulsam ferunt: sed honores, praemia virtute praedictorum, per ambitionis artes occupantur.

²⁾ *ubi vos separatim* ubi non in commune consulitis, sed privatim sibi quisque consulit. *hic* in curia et concionibus. *servitis*. *Servire* est facere, quae velint voluptates, pe-

sibi quisque consilium capitis, ubi domi¹⁾ voluptatibus, hic pecuniae, aut gratiae servitis; eo fit, ut impetus fiat in vacuum rempublicam. Sed ego ¹⁾ haec omitto. Conjuravere nobilissimi ²⁾ cives patriam incendere; Gallorum gentem infestissimam nomini romano ad bellum arcessunt; dux hostium cum exercitu supra caput est. Vos cunctamini etiam nunc, quid intra moenia apprehensis hostibus faciatis? Misereamini censeo ³⁾; deliquere homines adolescentuli per ambitionem; atque

cunia, gratia (favor). *eo fit, ut — fiat pro eo fit impetus. eo ideo. vacuum defensoribus, adeoque opportunam hostibus conjuratis.*

¹⁾ *Sed ego pronomini in his orationibus sua est gravitas.*

²⁾ *nobilissimi quasi dicat: si homines humilis conditionis hoc fecissent, fortasse veniam dandam esse censerem; nobilitate autem crimina augentur, si tale sit crimen, quod extinguit splendorem generis, et maximum reipublicae adfert detrimentum. incendere ut incenderent. nomini genti, populo. Galli bellicosissimi erant populi, et ob id imperatores romani eos refutandos potius, quam bello lacesseos censebant. arcessunt provocant. supra caput imminet cervicibus nostris. Nam in Hetruria erat. apprehensis hostibus. adprehensis significantius videtur quam deprehensis: nam deprehendere est incautum opprimere, vel quod barbari dicunt, capere in ipso facto. Apprehendere, quasi ad se prehendere, est manum injicere alicui. Intellige vero non ablativum absolutum, sed quid faciatis hostibus, i. e. de hostibus.*

³⁾ *censeo per ironiam per quem tropum aliud verbis significamus, aliud re ipsa sentimus; neque enim hoc vult Cato, misericordiam esse deprehensis intra moenia hostibus impertiendum; sed graviter in eos animadvertendum, et severe vindicandum. Propterea et ironicam extenuationem criminis addit, (deliquere homines — armatos dimittatis) quo nullum atrocius esse poterat. per ambitionem. Favendum enim illi aetati, si sese extollat, ceterisque praestare cupiat. atque etiam — dimittatis quin potius armetis eos, et armatos dimittatis.*

etiam armatos dimittatis. Nae ¹⁾ ista vobis mansuetudo et misericordia, si illi arma ceperint, in miseriam vertet. Scilicet ²⁾ res aspera est; sed vos non timetis eam. Immo ³⁾ yero maxime; sed inertia et mollitia animi, alius alium expectantes cunctamini; videlicet dis immortalibus confisi, qui hanc rempublicam in maximis saepe periculis servavere. Non votis ⁴⁾, neque suppliciis muliebribus auxilia deorum parantur: vigilando, agendo, bene consulendo prospera omnia cedunt: ubi secordiae te

¹⁾ *Nae* graeca dictio, *ναί*; adverbium affirmandi, notans *perfecto*, *utique*, *certe*. *vertet* pro *se vertet* et commutabitur.

²⁾ *scilicet* scire licet, quidem. *Conditio* quidem nostra periculosa est; sed eam timere vos supervacaneum judicatis, quum, ut Caesar supra dixit, diligentia clarissimi consulis tanta praesidia sint in armis? Immo vero, si quid judicare possum, maxime timetis eam, et consultum cupitis vobis omnibus; sed adeo estis ignavi et effeminati, ut alius alium expectantes cunctemini etc.

³⁾ *Immo* particula correctionis, *quin potius. sed inertia* i. e. quae est inertia vestra: *per* vel *propter* inertiam. *inertia* quasi ignorantia artis, ignavia, desidia. *mollitia* animi est importuna et feminea lenitas. *in maximis saepe periculis* scilicet, quae ex omnibus bellis gallicis, punicis, exstiterunt maxima.

⁴⁾ *Non votis*. *Votum* est promissio seu sponsio deo facta. Vovebant diis in maximis periculis, aut cum, aliquid exposcerent. Solebant autem vota jam suscepta scriptis subsignatisque tabulis confirmare, atque ipsas saepe tabulas deorum, quibus voverant, statuis cera affigere. *suppliciis* supplicia sunt supplicationes, sacrificia, preces ad deos immortales. Non impia haec est sententia, a qua Cato longe fuit remotus. Verum, nuda tantum vota sine opera rejecit. *prospera — cedunt* feliciter eveniunt, prospere procedunt. *secordiae*. *Secordia* diligentiae et industriae opponitur, et est proprie tarditas mentis et stupor; deinde ignavia, torpor, inertia, a *socors* quasi *sine corde*. Cor autem pro animo, in quo sapientia est, ponebant veteres. *nequidquam* frustra, sine fructu.

atque ignaviae tradideris, nequidquam deos implores; irati infestique sunt. Apud majores nostros T. Manlius Torquatus ¹⁾ bello gallico filium suum, quod is contra imperium in hostem pugnaverit, necari jussit; atque ille egregius adolescens immoderatae fortitudinis morte poenas dedit. Vos de crudelissimis parricidis ²⁾ quid statuatis; cunctamini! Videlicet vita cetera ³⁾ eorum huic sceleri obstat. Verum parcite dignitati Lentuli ⁴⁾, si ipse pudicitiae, si famae

¹⁾ *Torquatus* dicitur a *torque*, quo usus est quidam Gallus, cui, in singulari certamine a se interfecto, illum detractum sibi assumsit. Consul bello latino filium suum emisit, ut hostem observaret, addito tamen mandato, ne certamen iniret cum hoste. Qui tamen, incurrens in Geminium Metium, Tusculanorum ducem, provocatus, et patris mandati oblitus, et honoris cupidine incitatus, singulari certamine occidit. Laetus victoria, quum rediisset, et a toto exercitu laudatus esset; a patre quidem qua victor coronatus, ne tamen disciplina vetus Romanorum corrumpetur, summo supplicio affectus est. *bello gallico* testibus plerisque historicis hoc in bello cum Latinis factum est. *fortitudinis* — *poenas dedit* propter fortitudinem punitus est.

²⁾ *parricidis* pulcherrime parricidium conjuratorum fortitudini illius juvenis opponit.

³⁾ *vita cetera* ante acta. *eorum* captivorum, qui in custodiis tenebantur. Per ironiam haec dicuntur. *obstat* repugnat i. e. tales semper vixerunt, ut ex vita ante acta, in qua plura aut majora officia, quam maleficia constant, defensionis argumenta colligere debeamus.

⁴⁾ *dignitati Lentuli* Lentulo propter dignitatem: nam praetor erat, et praeter ceteros auctoritate maxima praeditus. *si dis*. Videlicet, ne pejeraret per deos. *Cethegi adolescentiae* Cethego propter adolescentiam. Hunc Cethegum Plutarchus in Luculli vita scribit vita fuisse obscoena, libidinum, flagitiorum, vitiorum, scelerum plenum fuisse. *nisi iterum* i. e. altera jam vice. Prius enim jam Cethegus Marianas partes secutus cum Mario, Cinna et aliis, urbem obsedit. Alii arbitrantur, Sallustium hic innuere, Cethegum fuisse in conjuratione, quae facta fuit cum Pisone adolescente, in qua magnum contra patriam parabatur periculum. Vide cap. 18.

suae, si dis aut hominibus unquam ullis pepercit: ignorete Cethegi adolescentiae, nisi iterum patriae bellum fecit. Nam quid ego de Gabinio, Statilio, Coepario loquar? quibus si quidquam unquam pensi fuisset¹⁾, non ea consilia de republica habuissent. Postremo, patres conscripti, si mehercule²⁾ peccato locus esset, facile paterer, vos ipsa re corrigi, quoniam verba contemnitis; sed undique circumventi sumus. Catilina cum exercitu faucibus urget³⁾: alii intra moenia, in sinu urbis sunt hostes: neque parari, neque consuli quidquam occulte potest: quo magis properandum. Quare ita ego censeo: quam nefario⁴⁾ consilio sceleratorum civium res-

¹⁾ *pensi* — *fuisse* si accuratius ponderassent, si unquam rem aliquam propius considerassent.

²⁾ *mehercule* vel, ut alii, *mehercle* adverbium jurandi, quasi dicatur, *ita me Hercules*, ut subaudiatur *juvet*. *peccato locus* sensus: si, postquam facinus conjuratorum patrum fuisset, res posset ad salutem converti; peccatum autem i. e. error in iudicando, statim sequeretur exitium. *ipsa re* i. e. eventu parum prospero. *undique circumventi sumus* undique urgemur, circumclusi sumus.

³⁾ *faucibus urget* faucibus premit nos, capiti superpendet, in summum nos inducit periculum. *in sinu urbis* media in urbe, vel in senatu ipso, ipso nostro consessu, etc., ut nihil parari, i. e. praeveriti periculum, neque consuli quidquam occulte possit.

⁴⁾ *quam nefario* — *paravisse* paucis hisce verbis ratio sententiae redditur. *paravisse* se paravisse. *manifestis*. Censeo, supplicium sumendum de iis, qui talia confessi sunt, sicuti sumi aequum est de hominibus criminum capitalium manifeste convictis. *Manifestus* hoc sensu non raro dicitur. Jug. 35. At Jugurtha *manifestus* tanti sceleris. Tacit. Ann. 18. 26. At criminum *manifestos* merito ad servitutem retrahi. Plaut. Trucul. 1, 2, 30. *Manifestam* mendacii, mala, to teneo. *capitalium*. *Res capitulis* designat facinus, quod capitis supplicium meretur. *more majorum* per carnificem et laqueum; vel etiam virgis caesi, et securi percussi sunt, priusquam leges Porcia et Sempronia pro tergo et capite civium sancirentur. De lege porcia vide in oratione Caesaris.

publica in maxima pericula venerit, hique indicio T. Volturcii et legatorum Allobrogum convicti confes-
sique sint, caedem, incendia, alia foeda atque cru-
delia facinora in cives patriamque paravisse; de confessis,
sicuti de manifestis rerum capitalium, more majorum
supplicium sumendum.”

Sententia Catonis laudatur — Senati decre-
tum fit, sicuti ille censuerat. — Paucorum ci-
vium egregia virtus cuncta semper patravit —
corrupta deinde civitate haud quisquam Romae
virtute magnus fuit. Hoc tempore autem ingenti
virtute duo viri sunt, M. Cato et C. Caesar;
quorum mores silentio praeterire non possum.

LIII. Postquam Cato assedit ¹⁾, consulares omnes,
itemque senatus magna pars sententiam ejus laudant, vir-
tutem animi ad coelum ferunt: alii alios increpantes ti-
midos vocant: Cato magnus atque clarus habetur: senati
decretum fit, sicuti ille censuerat. Sed mihi ²⁾ multa

Catonis igitur sententia non solum ex jure et merito, sed
etiam ex more lata est, qui propter utilitatem reipublicae
jam dudum viguit.

¹⁾ *Cap. LIII. assedit* finita oratione. Stantes enim sententiam
dixerunt. *senatus* senatorum. *virtutem animi* animi constan-
tiam, qua ausus esset contra Caesarem et alios magnae
auctoritatis viros verba facere. *ad coelum ad coelum* ferri
pro maximis laudibus ornari. *increpantes* acri voce accu-
santes, reprehendentes. *magnus* ob virtutem et merita.
clarus ob ingenii praestantiam. *censuerat* quum major se-
natorum numerus Catonis sententiae accessisset, hoc ipsum
decretum atque judicatum fuit, quod ille censuerat. Cato
autem non primus hanc sententiam tulit: idem vero, quod
alii, pluribus et luculentioribus verbis comprehenderat.

²⁾ *Sed mihi* — *forte lubuit*. Constr. Sed quum multa i. e.
multas historias, quae res gestas populi romani continent,
legissem; multa de praeclaris facinoribus, quae fecit,
audivissem, forte lubuit mihi, i. e. evenit, ut attenderem.
attendere investigare. *quae res* — *sustinisset* i. e. quae res
potissimum Romanis vires suffecisset, ut tanta negotia

legenti, multa audienti, quae populus romanus domi militiaeque, mari atque terra, praeclara facinora fecit, forte lubuit attendere, quae res maxume tanta negotia sustinuisset. Sciebam, ¹⁾ saepenumero parva manu cum magnis legionibus hostium contendisse; cognoveram parvis copiis bella gesta cum opulentis regibus; ad hoc saepe fortunae violentiam toleravisse; facundia Graecos, gloria belli Gallos ante Romanos fuisse: ac mihi multa agitantanti constabat, paucorum civium egregiam virtutem

sustinerent. Abrumpitur nunc narrationis filum hac digressionem, quam malit abesse lector, ad eventum festinans, nisi unum e praestantissimis Sallustii locis ea contineret. Scilicet quum Caesaris et Catonis orationes exhibuerit, hinc ansam arripit, eorum quoque indolem conferendi, haecque transitio est: Magnorum virorum virtus rempublicam initio parvam amplificavit diuque sustinuit. Sustinet nunc, in penuria virtutum, reipublicae magnitudo imperatorum atque magistratuum inertiam. Quamquam duos viros haec aetas protulit ingenti virtute, Catonem et Caesarem; quorum ego naturam et mores aperiam.

- ¹⁾ *Sciebam*. Enumerat, quot et quanta obstiterint populo romano, ne ad tantum gloriae apicem evaderet. *parva manu* parvo, exiguo numero. *legionibus*. *Legio* a *legendo*, i. e. eligendo dicitur in delectu. *Legio* pro exercitu lecto. Legiones vero non tantum Romanorum, sed et aliarum gentium, atque adeo Carthaginiensium ipsorum fuerunt. Legiones *magnae* dicuntur quoad multitudinem et numerum militum, quos singulae comprehenderant. *contendisse* sc. populum romanum. *cognoveram* prius posuit *sciebam*, ne idem vocabulum saepius occurrat in eadem sententiarum constructione. *opulentis*. *Opulentos* dicit, quibus armorum, urbium, pecuniae, magna copia. *violentiam* magnum fortunae adversae impetum sustinuisse, et in summis calamitatibus spe salutis non dejectum esse. *facundia* eloquentia, facultas disserendi cum gratia. *gloria belli*. Galli a Caesare virtute belli omnibus gentibus praeferuntur. *ante* — *fuisse* superasse. *multa agitantanti* multas causas tantorum facinorum cogitanti. *constabat* persuasum habui. *cuncta patravisse* omnia magna effecisse. *divitias* sc. aliorum. *paupertas* Romani pauperes, parvisque opibus instructi.

conecta patravisse; eoque factum, uti divitias paupertas, multitudinem paucitas superaret. Sed postquam luxu atque desidia civitas corrupta est, rursus respublica magnitudine sua imperatorum atque magistratuum vitia sustentabat; ¹⁾ ac, veluti effeta parente, multis tempestatibus haud sane quisquam Romae virtute magnus fuit. Sed memoria mea ingenti virtute, divorsi moribus fuere viri duo, M. Cato et C. Caesar: quos, quoniam res ²⁾ obtulerat, silentio praeterire non fuit consilium, quia utriusque naturam et mores, quantum ingenio possem, aperirem.

Igitur magnitudo animi par, item gloria, sed alia alii erat. — Caesar exoptabat, ubi virtus sua exitescere posset — Cato esse, quam videri bonus malebat.

LIV. Igitur ³⁾ his genus, aetas, eloquentia prope aequalia fuere: magnitudo animi par. item gloria;

¹⁾ *sustentabat* tolerabat, perferebat. *veluti effeta parente*. Effetus, 3, um. quod fetum emisit, peperit. Sed *effetus* etiam dicitur de illo, quod fetus emittere desit. Hoc sensu mulier dicitur frequenti partu *effeta*, i. e. quae liberos amplius non profert. Proinde sensus constructionis *veluti* - *fuit* est: a longo inde tempore nemo amplius virtute insignis Romae exstitit: adeo cuncta, quasi in femina corpore effeto et sterili, torpuerant —

²⁾ *res materies*, argumentum. Sensus: quoniam argumentum narrationis mese hanc occasionem mihi obtulit quia consilium non fuit, illos silentio praeterire, ita ut nos utriusque naturam aperirem, *naturam* ingenium, indolem, cogitandi et sentiendi rationem, hominem internum: mores agendi et vivendi modum et institutum, hominem externum respiciit. *aperiri* eni patefacere, describere.

³⁾ *Cap. LIV.* Igitur haec particula servit in illis narrationum gradus Ciceronis genus principium dignitatis et gloriae sumit a proavo Cicerone Censorio, imprimis claro magnaeque auctoritatis, qui Taseuli natus erat a. u. 350. Caesar autem genus ab Aezese filio Iulo derivabat. Porcia gens plebeia erat, Iulia vero patricia. Sed quum nobilitas ex gentis honoribus censeretur, non minus erat illustre Ciceronis quam Caesaris genus. *aetas* Caesaris erat

sed alia alii. Caesar beneficiis ¹⁾ atque munificentia magnus habebatur; integritate vitae Cato. Ille mansuetudine ²⁾ et misericordia clarus factus; huic severitas dignitatem addiderat. Caesar dando, sublevando, ³⁾ ignoscendo; Cato nihil largiundo gloriam adeptus. In altero ⁴⁾ miseris perfugium; in altero malis perniciēs; illius

circiter 27, Catonis vero plus minus 32 annorum, eo quo haec gerebantur, tempore. *magnitudo animi* vis animi magna. Nempe animus non demissus nec infractus, sed maxima quaeque et excellentia cupiens, hisque aptus, dicitur magnus. Confinia vitia sunt *vastus animus*, *superbia*. *alia alii* i. e. gloria utriusque quidem erat aequo magna; sed alia Catonis, alia Caesaris.

¹⁾ *Caesar beneficiis* egregiam ejus liberalitatem et publica maxima munera memoravit cap. 49 *integritate* sanctitate et innocentia; non tactus, nec depravatus sceleribus. Aliud est *integra aetis* i. e. florens.

²⁾ *mansuetudine*. Mansuetudo est lenitas atque facilitas morum, a *mansuetus*, quasi ad manum adsuetus. *misericordia* erat usque ad poenitudinem clemens: illis enim poperit, a quibus postea interfertus est. *severitas* est ille habitus animi, qui lenitati, comitati, et clementiae opponitur, ejus excessus *asperitas* est. Verum severitas cum gratia decora conjuncta laudabilis est. Nam *severus* is dicitur, qui serius et paullo tristioribus moribus est, qui nihil cuique indulget temere, ac neque parva negligit, sed accurate exigit omnia

³⁾ *sublevando* adjuvando. *ignoscendo* indulgentem se praeibendo, et initia consilia suadendo, ut erga conjuratos fecerat. Non tamen idem omnino significat, quod *misericordia*: quae parit ipsa quidem reo, quem punire potest. *nihil largiundo* i. e. nihil vitiorum. *concedendo* ex disciplina stoicorum, qui flecti et misereri non putabant esse sapientis; multo minus *dando* seu illa liberalitate, quo per ambitionem exercetur et corrumpit largiundo. Latius hic patet verbum *largiri* quam ad pecuniae largitiones, hicque tribus simul antecedentibus opponitur.

⁴⁾ *In altero* Caesare, qui mansuetudine et misericordia clarus factus est, *in altero* Catone, qui ipse integerrimus vitae, scelerisque parus, morum pravitate in aliis se vera censuit. *Facilitas* quae facile aliquid de jure nostro amittit, non pertinet ad sententiae inhaerentiam; con-

facilitas, hujus constantia laudabatur. Postremo Caesar in animum induxerat ¹⁾ laborare, vigilare; negotiis amicorum intentus, sua neglegere; nihil denegare, quod dono dignum esset; sibi magnum imperium, exercitum, novum bellum exoptabat, ubi virtus enitescere posset. At Catoni studium modestiae, decoris, ²⁾ sed maxime

jungiturque saepe cum comitate et indulgentia. Quam facilis Caesar fuerit, ex hoc apparet, quod, cum potitus fuisset rerum, cunctis adversarum partium in Italiam redire permisit, magistratusque et imperia capere. *constantia*, quae tanta fuit, ut nec minis nec precibus ab incepto moveri potuisset.

¹⁾ *in animum induxerat* constituerat. *vigilare* est impigrum et sollicitum esse. *sua* sc. *negotia*. *dono dignum*, i. e. dignum, ut daretur, vel pro dono haberetur. In donis nempe non tantum aestimandae personae, et qui dat et qui accipit, si dona honesta atque decora esse debeant; sed et ipsa dona dignitatem suam habeant necesse est. Hoc autem genus beneficentiae in opera, industria, auctoritate, imperio saepe versatur, quam (beneficentiam) Cicero honestiorem ac splendidiorē, viroque forti atque claro magis dignam judicat, quam eam, quae fit ex arca. *novum bellum* novum genus belli, quod antea non fuit. Id quod tandem obtinuit; nimirum *et bellum insolitum*, Gallias post consulatum eligendo, idoneam triumphorum et gloriae materiam; et *imperium inusitatum*, nam rerum postmodum potitus est, solito, quod Roma daret, imperio non contentus. *virtus sua*. *enitescere* illustrior fieri.

²⁾ *decoris* ejus, quod se decebat, officiorum suorum et honesti. *severitatis* *severitas* hoc loco non ad alios, ut supra, ubi opponitur *misericordiae* et *mansuetudini*, sed ad ipsum pertinet. *non divitiis* non certabat, superare divitem divitiis. *factione* i. e. conspiratione. Dicitur nempe de iis, qui sibi multos adjungunt, per quos quidlibet efficiant. Catonem imitabuntur, qui recte sapiunt. Quid juvat, interrogamus cum Seneca, dies, quos in voluptatem honestam impendere licet, in dolorem alicujus tormentumque transferre? — Quieti potius pacatique, quantulumcunque vitae superest, exigamus: nulli cadaver nostrum jaceat invisum. *pudore* recte *pudor modesto* additur, cum sit moderatio in cupiditatibus, *innocente*. *Innocentia* est affectio

severitatis erat: non divitiis cum divite, neque factione cum factioso; sed cum strenuo virtute, cum modesto pudore, cum innocente abstinentia certabat: esse, quam videri, bonus malebat: ita, quo minus gloriam petebat, eo magis sequebatur.

Approbata Catonis sententia, Cicero ante noctem triumviros, quae supplicium postulabat, parare jubet, praesidiisque dispositis Lentulo et reliquis, in carcerem deductis, laqueo gula fracta est.

LV. Postquam, ut dixi, senatus in Catonis sententiam discessit, ¹⁾ consul optimum factum ratus, noctem,

animi ejusmodi, quae nemini nocet. In hoc loco idem ac *abstinentia*, et opponitur *avaritiae*. *esse, quam-malebat* in hoc sensu dicit Hor. Tu recte vivis, si curas esse, quod audis (ab aliis de te), vel Socrates apud Cic. eam viam ad gloriam proximam et quasi compendiarium esse dixit, si quis id ageret, ut, qualis haberi vellet, talis esset. *sequebatur* i. e. quo minus conabatur adsequi gloriam, eo propius gloria ad illum accessit. Plinius in lib. 1. ep. 8. dicit: Sequi gloria, non appeti debet. In egregia hac dissimillimorum virorum comparatione multus est in laudanda Caesaris munificentia Sallustius. At, hercle, facile fuit Caesari liberalem esse ex alienis fortune; qui quum ex praetura in provinciam Hispaniam profiscisceretur, aere alieno obrutus, retinentes creditores non nisi interventu sponsum removit; (Suet. in Caes. XVIII.) Ejusdem facilitatem multum jactitat, et Catonis severitati ita opponit, ut qui ex hoc utrumque aestimaverit, Catonem non minus fortasse miretur, Caesarem certe magis diligit. At Caesar tamen patriae libertatem oppressit; oppressae Cato non superfuit En hoc uno judicavit ambos aequa posteritas.

¹⁾ *Cap. LV. discessit* discessionem facta sententiam Catonis senatus laudavit, et decreto approbavit. Antiquorum enim mos fuit, cum in tanto senatorum numero longum foret, singulorum sententias audire, ut illi tantum, qui ceteros dignitate antecellebant, sententiam dicerent. Deinde duabus tribusve dictis sententiis reliqui ad eos, quorum iudicio sententias adprobabant, transibant, *anteceperere* antevertere, occurrere, praevenire periculis, per in-

quae instabat, antecapere, ne quid eo spatio novaretur, triumviros quae supplicium postulabat, parare jubet: ipse, dispositis praesidiis, Lentulum in carcerem deducit: idem fit ceteris per praetores. Est locus in carcere, quod Tullianum ¹⁾ appellatur, ubi paullulum ascenderis ad laevam, circiter duodecim pedes humi depressus. Eum muniunt undique parietes, ²⁾ atque insuper camera, la-

stantem noctem imminentibus eo spatio novaretur eo temporis intervallo ab sociis damnatorum, popularibus conjurationis, ne quis tumultus fieret. *Novare* in rebus periculosis et tumultuosis dicitur. *triumviros* vel tresviros capitales, quibus cura carceris et suppliciorum demandata erat, et ut fasces, secures et instrumenta omnia praesto forent, quae ad supplicia sumenda postulabantur. Supplicium vero non ipsi, sed per ministros sumebant, ut patet ex Val. Maxim, V, 4, 7. Iidem tribunal habebant ad columnam Maeniam, ubi servos et infimae conditionis homines judicabant. Cic pro Clu. XIII. *quae supplicium postulat* i. e. quae in illo supplicii genere consul volebat, ut pararentur, uti praeparatio Tulliani, carnificis, laqueorum. *in carcerem* qui alicujus nominis aut dignitatis essent, in carcere necabantur: praeterea jam propter participes conjurationis occultum supplicium erat necessarium. *idem fit* sc. deducuntur.

1) *Tullianum* hic carcer ab Anco Martio exstructus ad capitolii radices adversus forum, ampliatus fuit a Servio Tullio, et ab eo *Tullianum* est nuncupatus. *ascenderis* i. e. quum paullulum progressus fueris, deflexeris ad sinistram, venies ad illum locum, qui in solum humi deprimitur, et qui duodecim pedes altus, seu profundus est.

2) *parietes* parietes ligneos, nempe roboreos fuisse conjicias, quia ea pars carceris *robur* vocata est; in cujus profunditatem malefici, qui ante arcis ligneis includebantur, praecipitati sunt, ut misero perirent. *insuper* in suprema parte. *camera* tectum in curvitatē formatum, sinuosum, concavum, testudo. *fornicibus* fornices sunt arcus, qui sustinent cameram. *vincla* colligata et sustentata. *in cultu* squalore. *foeda* turpis. *facies* forma, adspectus. *quibus erat* nimirum poenae, quam dabant rerum capitalium rei, executores, carnifices, ministri triumvirorum capitalium. *fregere* strangulavere. Antiquioribus tempori-

pideis fornicibus vincta; sed incultu, tenebris, odore, foeda atque terribilis ejus facies est; in eum locum postquam demissus Lentulus, quibus praeceptum erat, laqueo gulam fregere. Ita ille patricius, ex clarissima gente Corneliorum, ¹⁾ qui consulare imperium Romae habuerat, dignum moribus factisque suis exitum vitae invenit. De Cethego, ²⁾ Statilio, Gabinio, Coepario, eodem modo supplicium sumtum.

Catilina duas legiones instituit, quae militaribus armis male erant instructae. — Antonio, cum exercitu adventanti, occasionem pugnandi non dabat. — Servitia repudiavit — noluit cum illis eaussam civium communicare.

LVI. Dum ea Romae geruntur, Catilina ex omni copia quam et ipse adduxerat, et Manlius habuerat, duas legiones ³⁾ instituit; cohortes, pro numero militum, com-

bus malefici vel infelici arbore suspendebantur, vel virgis caesi securi percutiebantur, vel de saxo Tarpejo deiciebantur, vel in robur praecipites dabantur, vel cervix illorum laqueo frangebatur.

¹⁾ *Corneliorum* amplissima omniumque nobilissima *Cornelia* gens ab antiquis est habita, sive dignitatem spectes familiarum, sive praecleara in rempublicam merita, rerumque gestarum magnitudinem consideres. *consulare imperium* 8 annis ante a. u. 682. Lentulus consul erat.

²⁾ *De Cethego*. Cicero in or. III. Catilinaria numerat novem, quibus nominatim in senatu eadem poena decreta est. Sed de quinque solummodo supplicium sumtum esse, apparet ex Cic. or. pro Sulla. cap. XI. ubi aperte cum Nostro inquit: *quinque hominibus comprehensis atque confossis*.

³⁾ *Cap. LVI. legiones*. Legio non semper ex eodem numero fiebat, sed prout militum copia suppetebat, aut necessitas rei asserbat, modo exilior, modo major esse consueverat. C. Marius sex millium legionem primus conscripsit. *cohortes-complet* quum ipse numerum non haberet, qui pro duabus legionibus requirebatur, quos habuit, in singulas cohortes partitus est. In legione autem 10 erant cohortes, in cohorte 3 manipuli, in manipulo duae centuriae, in centuria 100 milites. Hae partes propter ordinem

ceteris quos supra memoravi, supplicium sumtum; plerique, quos ad bellum spes rapinarum, aut novarum rerum studium illexerat, dilabuntur: reliquos Catilina per montes asperos magnis itineribus in agrum Pistoriensem abducit; eo consilio, uti per tramites occulte profugeret in Galliam. At Q. Metellus Celer cum tribus legionibus in agro Piceno praesidebat, ¹⁾ ex difficultate rerum eadem illa existumans Catilinam agitare. Igitur ubi iter: ejus ex perfugis cognovit. ²⁾ castra propere movet, ac sub ipsis radicibus montium consedit, qua illi descensus erat. Neque tamen Antonius procul aberat; utpote qui ³⁾ magno exercitu, locis aequioribus, expeditos in fugam sequeretur. Sed Catilina postquam videt montibus atque copiis hostium sese clausum ⁴⁾, in urbe res adversas,

infestissimam, et novis imperiis semper studentem, ad belli societatem facile posse impelli.

¹⁾ *praesidebat* praesidio erat agro Piceno, ut et illum tueretur, et Catilinae Gallorumque motus observaret. *ex difficultate rerum* propter difficilem rerum statum *existumans* sensus: existimans, Catilinam, quod omnia ipsi adversa essent, eadem illa consilia capturum, de quibus modo locuti sumus (nimirum ad Gallos contexturum).

²⁾ *cognovit* postquam de itinere Catilinae certior factus erat. *montium Apennini consedit* constitit agmen, et castra posuit. *qua qua via*, per quam montium partem illi descendendum erat. Nempe agro Piceno contermina est Gallia Cisalpina, in quam ex Apenninis jugis Catilina descendere parabat.

³⁾ *utpote qui* - *sequeretur* Antonius non longe aberat, quia magnum quidem, sed *locis aequioribus*, exercitum ducebat, Catilinarios, licet *in fugam expeditos*, tamen sequeretur. — *locis aequioribus*. Iter habebat per planum Antonius, Catilina *per montes asperos*. — *Expeditos in fugam*. sine impedimentis fugientes.

⁴⁾ *clausum* Catilina undique obsessus erat: non poterat enim in Galliam aufugere. Metellus radices montium occupaverat: Antonius vero ab urbe venerat, et a lateribus montes erant *res adversae* sc. suo consilio contrarias esse. *praesidii auxilium*, in tali re tam periculosa. *fortunam belli tentare*, tentare, quomodo praelium caderet, atque an eo

neque fugae, neque praesidii ullam spem; optimum factum ratus in tali re fortunam belli tentare, statuit cum Antonio quam primum configere. Itaque, concione ¹⁾ advocata, huiusmodi orationem habuit:

Catilina, convocata concione, docet, non addere se velle militum virtutem, sed pauca monere, et consilia sua aperire. — Qua clade Lentulus ceciderit, omnes intelligitis — unus exercitus ab urbe, alter a Gallia obstat — ferro iter aperiendum — quapropter parato animo sitis — si vincimus, omnia nobis tuta — sed audacia opus est — quum vos considero, magna me spes victoriae tenet — quodsi victi fueritis, cave, inulti animam amittatis.

LVIII. „Compertum ²⁾ ego habeo, milites, verba virtutem non addere; neque ex ignavo strenuum, neque fortem ex timido exercitum oratione imperatoris fieri. Quanta ³⁾

rebus suis adversis aliquid praesidii parari queat. cum Antonio quamquam copiis iustior esset Metello. Catilinam vero forsitan movebat, quod eum fautorem conjunctionis cognovorat (cap. 26), et inde magis prospera sibi speraverat.

¹⁾ concione multitudo militum. Concio, a concieo, quasi congregata et convocata multitudo.

²⁾ Cap. LVIII. Compertum. Oratio haec exprimit penitus animum talis hominis in tali casu constituti, ita ut animum virilem sine felicitate et prudentia in eo cognoscas, plusque eloquentiae, quam sapientiae. Nititur autem milites suos ex desperatione salutis ad salutem manu quaerendam inducere. Quinam effectus orationis huius in militum animos fuerit, mox ipse videbis. Compertum habeo experientia scio, exploratum habeo. virtutem non addere animum non excitare, dare sc. militibus seu viris. ignavo inertis et fugaci. strenuum manu promptum, audacem. Strenuus est, qui sponte ad agendum vel audendum fertur: fortis, qui in ipso periculo non timet. Recte ergo priori ignavus, posteriori timidus opponitur.

³⁾ Quanta sensus: quanta audacia animo cujusque inest a natura, aut moribus i. e. consuetudine et exercitio, qui

cujusque animo audacia natura aut moribus inest, tanta in bello patere solet: quem neque gloria, neque pericula excitant, nequidquam hortere; timor animi auribus officit. Sed ego ¹⁾ vos, quo pauca monerem, advocavi; simul uti causam consilii aperirem. Scitis equidem, milites, secordia ²⁾ atque ignavia Lentuli quantam ipsi cladem nobisque attulerit; quoque modo, dum ex urbe praesidia opperior, in Galliam proficisci nequiverim. Nunc vero ³⁾ quo in loco res nostrae sint, juxta mecum omnes intellegitis. Exercitus hostium duo, unus ⁴⁾ ab urbe, alter a Gallia, obstant: diutius in his locis esse, si maxume animus ferat, frumenti atque aliarum rerum egestas prohibet; quocumque ire placet, ferro iter

multis tempestatibus fortiter rem gessit, ut strenue facere ex consuetudine in naturam verterit. *patere* apparere. *timor animi* animus timidus. *auribus officit* obturat aures, vel impedimento est, quo minus ea, quae ad fortitudinem excitent, percipi possent.

¹⁾ *Sed ego - aperirem* sed ego vos convocavi, ut paucis verbis, missis igitur omnibus, quae ad rem ipsam pertinere non videntur, exponerem; quid vobis faciendum esset. *caussa consilii* eleganter pro ipso consilio, et quod ad id impulerit. *Consilium* autem intelligit manus conserendi cum Antonio.

²⁾ *secordia* tarda inertia. *ignavia* timido languore. *ipsi* sibi, cui laqueo gulam fregerunt. *nobisque* nuncio enim illius supplicii in castra perlato quam plurimi fugientes in diversas partes abierunt. *cladem* damnum, calamitatem. *quoque modo-nequiverim* sensus: et quo modo impeditus sim, quo minus in Galliam proficiscerer. Nam auxilia ex urbe a Lentulo, Cethego et aliis mittenda frustra expectans non solum ad urbem accedere non potuit, quod promiserat c. 32, sed, undique clausus, c. 57, ab ipsa quoque Gallia arcebat.

³⁾ *Nunc vero - intellegitis* sensus: quo in rerum statu nos nunc simus, vos aequae ac ego intelligitis. *Iuxta* quasi conjunctim, simul.

⁴⁾ *unus* Antonii, *alter* Metelli. *in his locis esse* in hac regione morari. *si - ferat* quamvis maxime vellemus. *quocumque* inquamcumque partem, sive Romam, sive Galliam.

aperiundum est. Quapropter vos moneo, uti forti atque parato animo sitis; et, quum praelium inibitis, memineritis vos divitias, decus, ¹⁾ gloriam, praeterea libertatem atque patriam in dextris portare. Si vincimus, omnia tuta erunt; *commeatus* ²⁾ abunde, coloniae atque municipia patebunt. Sin metu cesserimus, eadem illa ³⁾ advorsa fiunt: neque locus, neque amicus quisquam teget, quem arma non texerint. Praeterea, milites, non eadem nobis et illis necessitudo impendet; ⁴⁾ nos pro patria, pro libertate, pro vita certamus; illis supervacaneum est pugnare pro potentia paucorum; quo audacius aggredimini, memores pristinae virtutis. Licuit ⁵⁾ nobis cum summa

¹⁾ *decus* bonam nominis famam. *portare* gladium nempe, quem in manu geritis, et virtutem vestram ea omnia dare posse.

²⁾ *commeatus* cibaria, quae ad alimoniam exercitus pertinent. Proprie *commeatus* designat facultatem eundi et redeundi, a *commeare*, quod est compositum ex *con*, et *meare* ultro citroque ire. *coloniae*. Colonia seu gens, ad habitandam aliquam terram missa, ab *incolendo* sic dicta: seu civitas minor ex majori sive metropoli (*μητρ* mater, *πολις*, urbs) ut filia ex matre orta. Differt *colonia* a *municipio*, quia ex civitate *colonia* alio est traducta, *municipes* vere aliunde in civitatem veniunt.

³⁾ *eadem illa* scilicet, quae dixi, fore vobis prospera, nempe *commeatus* etc., *advorsa* infesta, contraria nobis. *teget* tuebitur eum, quem etc.

⁴⁾ *necessitudo impendet* necessitas nos urget. Cornel. Milt. III., 8. non idem ipsis et multitudini expedire. *pro patria* ut in patriam, qua exclusi sumus, recipiamur. *pro libertate* ut in libertatem, cum servituti obnoxii fuerimus, asseramur. *vita* nostra, i. e. ut vivamus. *supervacaneum est* i. e. illis res est parvi vel nullius momenti, pugnare, ut pauci potentes sint, unde nihil quidquam boni in ipsos redundat. *Supervacaneum* quod non est necessarium, quod abundat et superfluit. *pro potentia paucorum* i. e. ut paucis sua conservetur potentia. *quo* tanto igitur.

⁵⁾ *Licuit* i. e. antehac in nostra erat potestate, potuimus. Revocat illis in memoriam, quas contumelias fugientes arma sumserint; ne forte eos suscepti consilii poeniteat. *alienas opes* aliena auxilia, largitiones. Praeterea obser-

turpitudine in exilio aetatem agere: potuistis nonnulli Romae, amissis bonis, alienas opes expectare. Quia illa ¹⁾ foeda atque intoleranda viris videbantur, haec se qui decrevistis. Si haec ²⁾ relinquere vultis, audacia opus est; nemo, nisi victor, pace bellum mutavit. Nam in fuga salutem sperare, quum arma, ³⁾ quis corpus tegitur, ab hostibus averteris, ea vero dementia est. Semper in praelio his maximum est periculum, qui maxime timeant: audacia ⁴⁾ pro muro habetur. Quum vos considero ⁵⁾, milites, et quum facta vestra aestumo, magna,

ves, in hac sententia adhiberi secundam personam, *potuistis*, quia hoc (alienas opes expectare) in nonnullos tantum cadebat; in praecedenti autem sententia primam personam, *licuit nobis*, quia illud (in exilio aetatem agere) omnibus expectandum erat.

¹⁾ *Quia illa* sed quia illa sc. exilium, et omnium rerum inopia. *foeda* inhonesta et turpia. *haec* bellum et belli fortunam.

²⁾ *si haec* bellum, et statum illum, in quem res nostrae delapsae sunt. *mutavit* nam incipere bellum cuivis, etiam ignavo licet, deponere vero non, nisi victori. Hinc pacem si vultis, vincatis necesse est.

³⁾ *quum arma* quum arma in aliam partem, quam adversus hostem, converteris, i. e. quum fugeris. *ea vero ea*, i. e. in fugiendo salutem sperare, *vero* certe. Eximia latini sermonis elegantia, pronomem demonstrativum ad id, quod sequitur, non ad id, quod praecedit, referre. Dicere poterat: *Id profecto dementia est*, maluit dicere: *Ea vero dementia est*, ut c. 7. *Eas* divitias, *eam* bonam famam putabant. Item c. 20. Idem velle atque nolle, *ea* demum firma amicitia est.

⁴⁾ *audacia* habetur i. e. fortitudo maximum est praesidium.

⁵⁾ *considero*. *Considerare* a siderum contemplatione videtur appellari, et significat: cum quadam animi voluptate ac singulari intentione spectare atque inde conjecturam facere, quid agendum sit, quid consilii ineundum. Sic Cic. in Parad. 4. Circumspicere se, et quid fiat aut loquatur, *considerare*. Cic. 7. Verr. 73. Videre etiam atque etiam *et considerare*, quid agendum. *Contemplari* a Templo dictum, i. e. loco, qui ab omni parte aspici, vel ex quo

me spes victoriae tenet. Animus, aetas, virtus vestra hortantur ¹⁾; praeterea necessitudo, quae etiam timidos fortes facit. Nam multitudo hostium ne circumvenire ²⁾ queat, prohibent angustiae loci. Quod si virtuti vestrae fortuna inviderit ³⁾, cavete inulti animam amittatis; neu capti potius, sicuti pecora, trucidemini, quam virorum more pugnantes, cruentam atque luctuosam victoriam hostibus relinquatis.”

Catilina nunc signa canere jubet — instructos ordines in locum aequum deducit, omnium equis dimissis. C. Antonius, pedibus aeger, M. Petreio legato exercitum permittit.

LIX. Haec ubi dixit, paullulum commoratus ⁴⁾, signa canere jubet, atque instructos ordines in locum

omnis pars videri potest: quam antiqui *Templum* nominabant, quod descripserunt augures lituo, aves observaturi, et differt a priori, significans, cum quadam animi admiratione, imo stupore aliquid spectare: illud magis ad mentem atque rationem, hoc ad animum atque affectus pertinet. Cic. N. D. II. 38. oculis *contemplari* pulchritudinem rerum. Cic. pro Dejot. 14. Animo *contemplare*, quod oculis non potes. *aestumo* perpendo. *magnatenet* i. e. multum recreatur animus meus spe victoriae adipiscendae.

¹⁾ *hortantur* ut spem habeam. *praeterea necessitudo* sc. necessitas, qua pressi estis, me hortatur, ut spem habeam. Necessitas enim acuit ignaviam, et qui non consilio et natura, saepe desperatione compulsi fortes facti sunt.

²⁾ *circumvenire* sc. nos, circumire, et undique cingere atque concludere.

³⁾ *invaderit* sc. victi fueritis, quamvis fortes sitis; si fortes fueritis non favente fortuna. *inulti* inulti animum amittunt seu moriuntur, qui alios non secum rapiunt in mortem, atque eos maxime, quorum opera pereunt. *neu* pro neve, et ne. *luctuosam victoriam* victoria luctuosa est, in qua victor magnam suorum cladem accepit.

⁴⁾ *Cap. LIX. paullulum commoratus* brevi temporis spatio interposito. *signa canere*. Tubicines nempe et cornicines suis instrumentis (*tuba* scilicet ex aere recto, et *cornu*

aequum deducit: dein, remotis omnium equis, quo militibus, exaequato periculo, animus amplior esset, ipse pedes exercitum, pro loco atque copiis, instruit. Nam, uti ¹⁾ planities erat inter sinistros montes, et, ab dextera, rupes aspera, octo cohortes in fronte constituit; reliqua signa in subsidio artius collocat. Ab his ²⁾ centuriones

ex aere flexo, et in se recurvo ad similitudinem veri cornu) *signa* dare et praeparationis ad pugnam, et professionis consueverant. *instructos* praelio omnibus rebus paratos. *ordines* i. e. milites, ordinibus suis dispositos; series militum incedentium, aut in acie stantium. *aequum* planum, in planitiem. *deducit* de montibus nimirum. *remotis omnium equis* ut spem fugae eriperet, ipsisque plus animi esset et fiduciae. — Milites, quanto plus spei ad effugium, minorem ad resistendum animum habent: quocirca saepe prudentes duces operam dedere, rebus ita postulantiis, ut omnem suis spem fugae tollerent. *exaequato* aequali facto pedites inter et equites. *ipse pedes* et suo ipsius equo remoto. *pro loco atque copiis* pro loci opportunitate et copiarum multitudine. *instruit* disperitur ordines.

- 1) *uti* quoniam. *inter sinistros montes* i. e. montes, a sinistra parte sitos. *cohortes*. Cohors decima legionis pars, toties fere centum habebat milites, quoties legio mille. *in fronte*. Frons est prima aciei pars, quae adversus hostem spectat. *reliqua signa* i. e. vexilla. *Signa* pro ipsis militibus, qui sub signis ducuntur. *in subsidio* i. e. unde subsidio venire possent, si prima acies recederet. *Subsidebant* nisi genibus, unde *subsidium* dictum. *artius* pro arctius, isto enim modo hanc vocem olim scribebant.
- 2) *Ab his* ex his scilicet cohortibus subsidiariis. *centuriones*. Centurio praeerat centuriis, sive 100 militibus. *evocatos*. Evocati erant, qui expletis stipendiis non poterant in delectu scribi, sed precibus imperatoris permoti, aut in gratiam ejus militiam resumebant; homines, longo usu militiae peritissimi. Hic autem *evocati* non sunt ultra delectum adsciti, ubi delectus esse non potuit; nec sunt *evocati* milites *voluntarii*, nam omnes voluntarii sunt in rebellis ducis exercitu; sed *evocatos* potius pro participio simpliciter accipiendum, ut et *lectos* hoc sensu: *Centuriones omnes ab his*, qui in subsidiis erant, *legit* et *evo-*

omnes lectos et evocatos, praeterea ex gregariis militibus optimum quemque armatum in primam aciem subducit. C. Manlium in dextera, Faesulanum¹⁾ quemdam in sinistra parte curare jubet; ipse cum libertis et colonis propter aquilam adsistit, quam bello Cimbrico C. Marius in exercitu habuisse dicebatur. At²⁾ ex altera

cat, simulque cum optimis gregariorum militum in primam aciem subducit. optimum praestantissimum, fortissimum. armatum justis armis instructum. primam aciem praeter morem. Primam enim aciem plerumque constituunt hastati, i. e. leves milites: in hisce tamen rerum angustiis res maximi momenti videbatur Catilinae, primum hostium impetum sustinendo et repellendo animum suorum excitare. *Acies* (ἀκὴ, acies, spiculum) est proprie *cuspis*, seu pars illa ferri, quae *acuta* est. Sed quia ferro res agitur in bello, hinc *acies* exercitum ferro armatum designat, seu ordinem exercitus ad pugnam instructi.

¹⁾ *Faesulanum* Faesulis in Etruria oriundum. Plutarchus Furium vocat. *curare* imperare, ducere. *libertis*. Homines nobiles Romae soliti erant servorum vim commercari, deterrima plerumque mancipia, et eos deinde manu emittere in eum finem, ut instrumenta haberent scelerum suorum. Per *libertos* in nostro loco istius conditionis homines intelliguntur. *colonis*. Hi sunt veterani Sullae, quibus ille Etruriam colendam diviserat, civili praeda subito locupletes; et ea per luxum ac dedecus consumpta, novo motu novam proscriptionem quaerentes. *propter* prope. *aquilam*. Aquila signum legionis ex auro vel argento, hastae oblongae imposita, alis expansis, et pede fulmen aureum tenens. *Aquilae* peditum signa, equitum *vexilla* fuere, seu quadri ad hastam volitantes pannuli. *bello Cimbrico*. Cimbri, Germaniae populi, cum Teutonibus atque Tigurinibus adversus Romanos bellum gerentes a Mario victi sunt. Jam aquila illa poterat Marii fuisse. Isti enim Catilinarii plerique Sullani erant: hique ipsimet victores, simul directores et praedatores Marianorum.

²⁾ *At* — *permittit* construe: At ex altera parte C. Antonius M. Petrejo exercitum permittit, quod pedibus aeger, praelio adesse nequibat. *pedibus aeger* non vere, sed simulate. Antonium nimirum simulasse morbum testantur, veritum, ne strenue ipsum certantem Catilina proberis incesceret,

et, hortatur, roga
ermos; pro p
nere. H
hunc

ibi resistentes interficit;
eros aggreditur. Man
gnantes cadunt. Post
paucis relictum videt
linae dignitatis, in
pugnans confo-

at.

o nunc clamor
ritur — maxima vice
militis et boni imperatoris
quitur — Petreius resistente
interficit — Catilina in confertis
incurrens confoditur.

im apparet,
crit — ipse
oltu reti-
vulneri-
uli ro-

LX. Sed ubi, rebus omnibus exploratis²⁾, tuba signum dat; cohortes paullatim incedere Idem³⁾ facit hostium exercitus. Postquam eo⁴⁾ ce-

qui nonnisi tantum haberent, quantum rapere possent
Hinc latro nunc usurpatur pro praedone. pro aris atque
focis vide cap. 52. cernere i. e. debernere.

¹⁾ *Homo militaris* peritissimus et exercitatus in re militari, *tribunus militum*, i. e. dux mille hominum, quorum in quavis legione sex erant. *praefectus* plerumque, quando absolute ponitur, intelligunt *praefectum auxiliarium* cohortium atque sociorum, qui apud eos ejusdem dignitatis erat, cujus in legionibus tribuni. *praetor* i. e. ipse summum in exercitu imperium habuerat. Mittebantur enim praetores in provincias cum imperio, et permettebatur iis exercitum conscribere, pro tempore atque periculo.

²⁾ *Cap. LX. exploratis* dispositis et omni cura investigatis. *tuba* instrumentum musicum, quo ad alacritatem in praelio pugnantium animi excitantur, dicta a *tubo* canali. *Tubae* non modo in bello, sed etiam in conviviiis, ludis et funeribus adhibitae sunt. *incedere* progredi.

³⁾ *Idem* itidem paullatim incedit.

⁴⁾ *eo* ad eum locum. *ferentarii* levis armaturae milites auxiliares, a *ferendo* auxilio, ut quidquid opus esset, auxilio ferrent, excursu leves, armis gravibus non impediti: proelium primi, telis eminus missis, committebant. Vel dicti sunt *ferentarii*, quod fundis lapidibusque pugna-

parte C. Antonius, pedibus aeger, quod praelio adesse nequibat, M. Petreio legato exercitum permittit. Ille cohortes veteranas ¹⁾, quas tumulti causa conscripserat, in fronte; post eas ceterum exercitum in subsidiis locat. Ipse ²⁾ equo circumiens, unumquemque nominans

quem socium aliquando conjurationis habuisset. *M. Petreio. Petreius*, a. 668. tribunus plebis, postea Cn. Pompei legatus, vir erat rei militaris peritissimus. Quum Caesar ad Thapsum, oppidum Africae, Scipionem cum Juba rege viciisset, Juba et Petreius salutis suae desperantes, voluntaria morte perierunt. *Legato* Legatus consulis erat, quem ille operae suae vicarium sibi legaverat, et cui, si res posceret, imperium permittere posset, ita tamen, ut omnia ad praescriptum imperatoris ageret.

¹⁾ *cohortes veteranas*. Veterani libera republica erant, qui 25 stipendia expleverant, et quibiti se tradiderunt. Veteranos vero potissimum conscripserat, vel potius evocaverat, quod belli essent peritissimi. *tumulti causa* tumultus, quasi *timor multus*, subitum periculum vocabatur, quod ortum esset vel a Gallis vel a domesticis. In tali casu, qui ducturus erat exercitum, ibat ad Capitolium, et exinde proferens duo vexilla, unum roseum, quod pedites evocabat; et unum caeruleum, quod erat equitum, dixit: Qui rempublicam vult salvam esse, me sequatur. Hoc modo evocati milites *subitarii* vel *tumultuarii* vocabantur. Verum *tumultuarii* milites non semper erant veterani, sed et alii. *in fronte* in prima acie.

²⁾ *Ipse Petreius*. Omnibus dispositis, ipse nunc equo circumivit. Sic etiam in praecedenti constructione *et ille* denotat Petreium; nam Antonius non adesse poterat, Petreius non solum aciem instruxerat, sed veteranos etiam (jussu fortassis Antonii) evocasse credi potest, quod homo esset militaris, in quo plurimum gratiae et auctoritatis, quae utraque exigua fuerunt in Antonio. *nominans* id inter artes imperatorum numeratur, milites accendendi sibi que conciliandi, ut singulos nomine compellent. *latrones*, qui nullo jure bellum faciebant. *Latrones* apud antiquos dicebantur etiam conducti milites a *λατρεσι*, servire; nam serviebant mercede, vel a *λατρον* merces. Sed finito bello dimissi ab imperatore, quum mercedem nunc nullam obtinerent, saepius viarum obsessores facti sunt, et ex *latronibus* i. e. mercede servientibus imperatori, *praedones*,

appellat, hortatur, rogat, uti meminerint, se contra latrones inermes; pro patria, pro liberis, pro aris atque focus suis cernere. Homo militaris ¹⁾, quod amplius annos triginta tribunus, aut praefectus, aut legatus, aut praetor cum magna gloria fuerat, plerosque ipsos factaque eorum fortia noverat; ea commemorando militum animos accendebat.

Maximo nunc clamore cum infestis armis concurritur — maxima vi certatur — Catilina strenui militis et boni imperatoris officia simul exsequitur — Petreius resistentes perturbat et interficit — Catilina in confertissimos hostes incurrens confoditur.

LX. Sed ubi, rebus omnibus exploratis ²⁾, Petreius tuba signum dat; cohortes paullatim incedere jubet. Idem ³⁾ facit hostium exercitus. Postquam eo ⁴⁾ ventum,

qui nonnisi tantum haberent, quantum rapere possent. Hinc *latro* nunc usurpatur pro *praedone*, pro *aris atque focus* vide cap. 52. *cernere* i. e. decernere.

¹⁾ *Homo militaris* peritissimus et exercitatus in re militari. *tribunus* militum, i. e. dux mille hominum, quorum in quavis legione sex erant. *praefectus* plerumque, quando absolute ponitur, intelligunt praefectum auxiliarium cohortium atque sociorum, qui apud eos ejusdem dignitatis erat, cujus in legionibus tribuni. *praetor* i. e. ipse summum in exercitu imperium habuerat. Mittebantur enim praetores in provincias cum imperio, et mittebatur iis exercitum conscribere, pro tempore atque periculo.

²⁾ *Cap. LX, exploratis* dispositis et omni cura investigatis. *tuba* instrumentum musicum, quo ad alacritatem in praelio pugnantium animi excitantur, dicta a *tubo* canali. *Tubae* non modo in bello, sed etiam in conviviiis, ludis et funeribus adhibitae sunt. *incedere* progredi.

³⁾ *Idem* itidem paullatim incedit.

⁴⁾ *eo* ad eum locum. *ferentarii* levis armaturae milites auxiliares, a *ferendo* auxilio, ut quidquid opus esset, auxilio ferrent, excursu leves, armis gravibus non impediti: proelium primi, telis eminns missis, committebant. Vel dicti sunt *ferentarii*, quod fundis lapidibusque pugna-

unde a ferentariis praelium committi posset; maximo clamore cum infestis signis concurrunt: pila omittunt; gladiis res geritur. Veterani ¹⁾, pristinae virtutis memores, cominus acriter instare; illi haud timidi resistunt. Maxima vi certatur. Interea Catilina ²⁾ cum expeditis in prima acie versari, laborantibus succurrere, integros pro sauciis arcessere, omnia providere, multum ipse pugnare, saepe hostem ferire. Strenui militis, et boni imperatoris officia simul exsequebatur. Petreius, ubi videt Catilinam, contra ac ratus erat ³⁾, magna vi tendere; cohortem praetoriam in medios hostes inducit,

bant, quae tela feruntur, non teneantur. *maximo clamore* quo hostes terreri, et suos incitari existimaverunt. *infestis* in hostem conversis. *pila omittunt* i. e. rejectis pilis cominus gladiis pugnatum est. *Pilum* telum missile, proprium Romanis, ad cuius ictum praecipue exercebantur milites: quod arte et virtute directum, et scutatos pedites, et loricatorum equites saepe transverberat.

¹⁾ *Veterani* ex exercitu romano. *acriter instare* undique urgebant. *illi* Catilinarum.

²⁾ *Interea Catilina*. Attendant lectores ad rapidum orationis flumen, quo Catilinam promptissime agentem velut corripimus videmus. Plures infiniti eleganter excipiuntur verbo finito *exsequebatur*, in quo legentis animus adquiescit. *expeditis* i. e. levis armaturae militibus, nullisque impedimentis oneratis. *laborantibus* periclitantibus; iis, qui premebantur ab hoste. Id verbum de omnibus, quae in periculum veniunt, eleganter dicitur. *integros* recentes, et laboribus non debilitatos, nondum vulneratos. *arcessere* advocare. *providere* omnia prospiciebat et praecavebat; si fieri potuit, ferire occidere. *exsequebatur*. Haec summi cuiusque ducis laudes.

³⁾ *contra ac ratus* contra suam opinionem. Modo enim dixit, rem esse adversus *latrones inermes*. *tendere* contendere, elaborare. *cohortem praetoriam*. Cohors praetoria dicta, quae a praetore, seu summo exercitus imperatore non discedebat; in qua amici, voluntarii; fortissimi adscribebantur. *alios alibi resistentes*. Id est, non jam refertos et in ordine pugnantes; sed alium hic, alium illic resistentes.

eos perturbatos atque alios alibi resistentes interficit; deinde utrimque ex lateribus ceteros aggreditur. Manlius et Faesulanus in primis ¹⁾ pugnantes cadunt. Postquam fusas ²⁾ copias, seque cum paucis relictum videt Catilina, memor generis atque pristinae dignitatis, in confertissimos hostes incurrit; ibique pugnans confoditur.

Confecto vero praelio potissimum apparet, quanta vis in exercitu Catilinae fuerit — ipse adhuc spirans, et ferociam suam in voltu retinens, reperiiebatur — omnes adversis vulneribus conciderunt. Neque exercitus populi romani victoriam incruentam adeptus est.

LXI. Sed confecto praelio, tum vero ³⁾ cerneret, quanta audacia quantaque animi vis fuisset in exercitu Catilinae. Nam fere quem quisque pugnando locum ceperat ⁴⁾, eum, amissa anima, corpore tegebat. Pauci autem, quos medios ⁵⁾ cohors praetoria disjecerat, paullo diversius, sed omnes tamen adversis vulneribus conciderant. Catilina vero longe a suis inter hostium cada-

¹⁾ *in primis* inter primos. *In primis* non tam ad locum, ubi pugnauerint; quam ad tempus et ordinem, quo occubuerint, pertinet.

²⁾ *fusas* caesas, profligatas. *generis* Familia Sergia, ex qua oriundus Catilina, a Sergesto, Trojano, Aeneae comite, originem duxisse creditur. *pristinae dignitatis* romani nominis et honorum, quibus functus erat. *confertissimos* (a confercio) densissimos.

³⁾ *Cap. LXI. tum vero.* Vis harum particularum in hoc loco non negligenda est. Eae nempe, simile alio tempore factum; sed quod nunc narratur, illi praefarendum esse, inferunt.

⁴⁾ *ceperat* occupaverat. *anima* vita. *tegebat.* Quam graviter, quam nove dicit, neminem loco pulsum retro cecidisse! Quanta vis in hac oppositione, *amissa anima*, *corpore tegebat!* Quasi mortuus etiam adsignatum sibi locum defenderet.

⁵⁾ *medios* in media acie positos. *disjecerat* disperserat; *disjicere* opponitur *et conducere*. *diversius* i. e. remotius a loco, quem ceperant. Separati enim a se invicem, ordinesque turbati erant impetu cohortis. *adversis vulneribus* anteriore parte corporis acceptis. Virtutis argumentum, adversis vulneribus concidi: contra dedecus summum, terga caedi, nam id fugam notat.

vera ¹⁾ repertus est, paullulum etiam spirans, ferociamque animi, quam habuerat vivus, in vultu retinens. Postremo ex omni copia ²⁾ neque in praelio, neque in fuga, quisquam civis ingenuus captus: ita cuncti suae hostiumque vitae juxta pepercerant. Neque tamen exercitus populi romani laetam aut incrementam victoriam adeptus; nam strenuissimus quisque aut occiderat in praelio ³⁾, aut graviter vulneratus discesserat. Multi autem, qui de castris ⁴⁾ visundi, aut spoliandi gratia processerant, volventes hostilia cadavera, amicum alii, pars hospitem aut cognatum reperiebant; fuere item, qui inimicos suos cognoscerent. Ita varie per omnem exercitum laetitia ⁵⁾, moeror, luctus atque gaudia agitabantur.

¹⁾ *inter hostium cadavera* pulcherrima morte, si pro patria sic concidisset. *in vultu retinens* de hujus generis mortuis poeta dicit: Fronte minae durant, et stant in vultibus irae.

²⁾ *ex omni copia* ex toto exercitu Catilinae, *ingenuus*. Ingenui dicti sunt, legitimo matrimonio suscepti, et *spurius* oppositi. Deinde: liberi homines, et ex liberis nati, *juxta* aequae minus; similiter nullo modo. Dummodo hostibus vitam eriperent, non cavebant suae.

³⁾ *occiderat in praelio*. Tristis semper belli civilis exitus. Nam vincere et vinci reipublicae calamitosum est. Illa enim victoria non externo, sed domestico sanguine paratur. *vulneratus discesserat* eleganter istud dicitur, et amplius quid notat, quam *vulneratus erat*.

⁴⁾ *de castris ex castris. processerant* iherant. *visundi* tristitia belli spectacula. *spoliandi* occisos. *alii*. Voces illae relativae *pars*, *alii*, *partim*, *interdum* saepe semel ponuntur, ubi sensus bis aut amplius poni requirat. *hospitem* hospites dicebantur, quibuscum hospitium erat institutum, ut alter ad alterum divertere, et omnia liberalitatis genera exspectare posset. Hujusmodi vero hospitia non privati modo, sed reges, viri principes et civitates solebant conjungere vel parandae amicitiae causa, vel stabiliendae.

⁵⁾ *laetitia* est effusio animi elatio, exultatio animi, quae gaudio efferventiore fieri solet. *gaudium* est placidior et constantior animi affectio: praesentis alicujus boni opinionis concepta. *moeror* est aegritudo flebilis, et in gestum et fletum erumpit. *luctus* aegritudo est ex ejus, qui carus fuit, interitu acerbo, vultu ipso et vestitu doloris testatio. *Moeror* ergo profusior, et *luctus* remissior dolor: hinc bene conjunxerat auctor *laetitiae* moerorem, *luctum* *gaudio*. *agitabantur* excitabantur. — Si ex omni opere, et praesertim ex historia documentum aliquod existere oportet; quantum documentum, ut mortales bella civilia horreant! et quam apta hujusmodi historiae conclusio!

CAJ. CRISP. SALLUSTII

BELLUM

CATILINARIUM

ATQUE

JUGURTHINUM

USIBUS JUV. AD COMM.

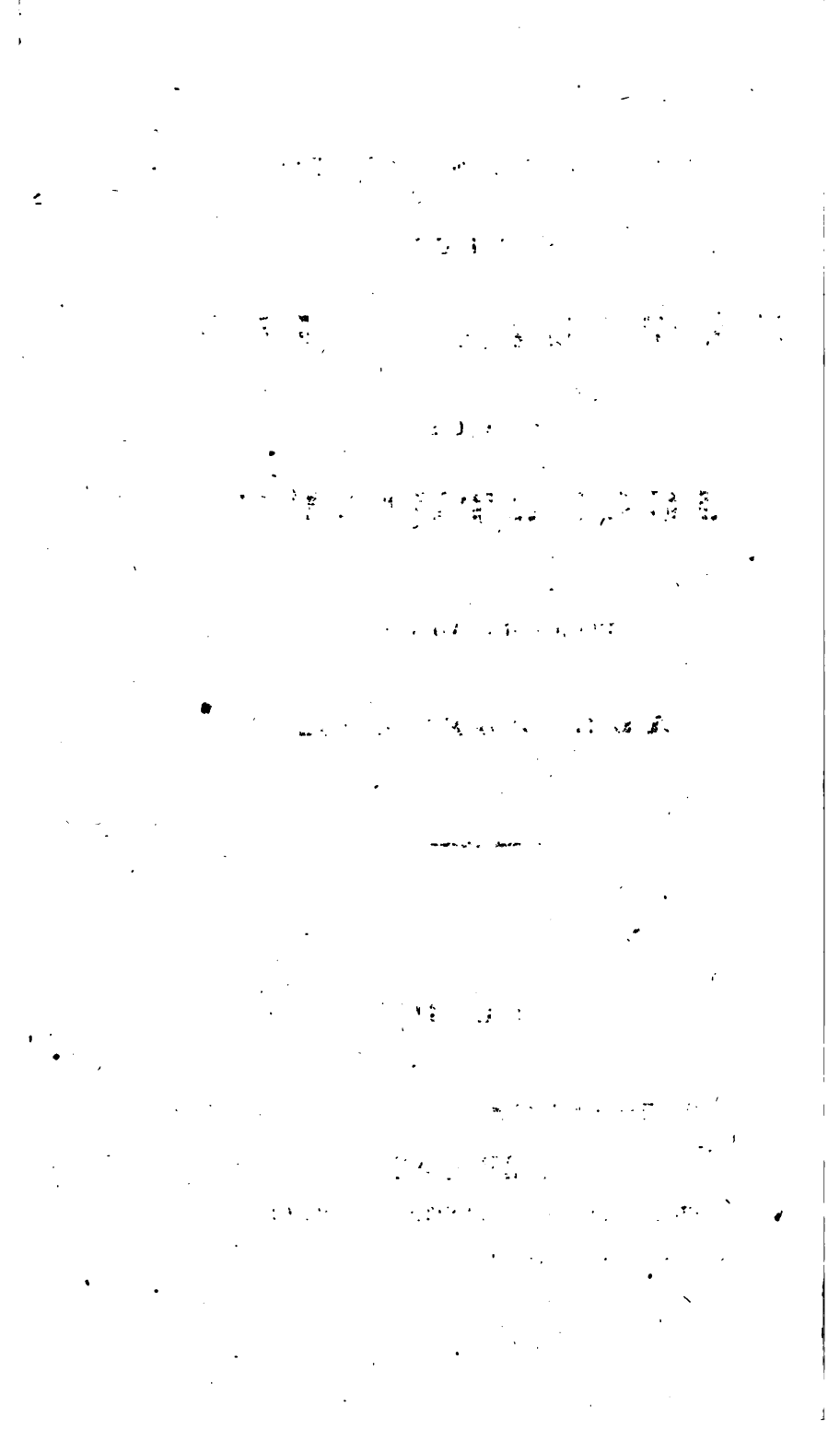
AUG. PAPPAR.

VOL. II.

VIENNAE.

APUD FRID. BECK, UNIVERSITATIS BIBLIOPOLAM.

MDCCCXXXV.

C. Crispi Sallustii
Jugurtha,
s e u
Bellum Jugurthinum¹).

Natura humana nihil majus invenias — dux atque imperator vitae mortalium animus est, qui, si virtutis via grassatur, clarus est; si libidine pessumdatur, perit. — Si hominibus bonarum artium tanta cura esset, quanto studio nihil profutura petunt, gloria aeterni fierent.

Falso queritur de natura sua genus humanum, quod imbecilla atque aevi brevis forte potius, quam vir-

¹) *Bellum Jugurthinum*. Liber hic inscribitur de Bello Jugurthino, quod in eo bellum, a populo romano cum Jugurtha, Numidarum rege, in Africa gestum describatur. Bellum hoc ortum est a. 643. P. Scipione Nasica et L. Calpurnio Bestia coss.; ergo prius, quam Catilinarium, quod confectum est a. 691. M. Tullio et C. Antonio coss.

²) *Cap. I.* Quatuor his primis capitibus, ut in Catilina, non pauca praemittit auctor de plurimorum hominum socordia et pravis libidinibus; de infirmitate corporis et animi praestantia; de suo consilio aetatem procul a negotiis publicis habendi, gloriamque ex conscribenda rerum gestarum memoria quaerendi. Qua tantum conclusionem prooemium cum opere proposito connectitur. Nam reliqua de moribus, praeclara illa quidem; sed quae non hic magis, quam alio quolibet loco niteant. Adde, quod in Catilinae pro-

tute regatur... Nam contra¹⁾, reputando, neque majus aliud, neque praestabilius invenias; magisque naturae industriam hominum, quam vim aut tempus deesse. Sed

oemio jam dicta hic iisdem fere verbis recurrunt. Quamquam id minus offendere debuit illius aevi lectores, ut in duobus, nec simul editis, nec ullo nexu conjunctis operibus. Neque illud adeo mirum est, otium suum saepius excusare, publicos mores accusando, Sallustium, qui olim in medias reipublicae procellas tam vehementi studio sese conjecerat. Falso immerito, injuste. Doctissimi saepe viri conquesti sunt, quod imbecilla sit hominis vita, brevique temporis spatio terminetur, item quod casus et fortunae subiecta sit. Si longinqua magis esset aetas hominum, futurum fuisse, ut omnibus perfectis artibus, omni doctrina hominum vita erudiretur. Brevem, exclamant, esse vitam, artem longam. — Sed his respondet Sallustius, satis firmam et longam vitam hominibus esse datam, si modo tota bene collocaretur; nec multum fortunam hominum vitae dominari, ea enim virtutem nec dare, neque eripere cuiquam potest. Ad hoc egregie illud Senecae: *Non accepimus brevem vitam, sed fecimus: nec inopes ejus, sed prodigi sumus. Sicut amplae et regiae opes, ubi ad malum dominum pervenerunt, momento dissipantur: at quamvis modicae, si bono custodi traditae sunt, usu crescunt: ita aetas nostra bene disponenti multum patet.* Alexander apud Curtium: *Verum ego, qui non annos meos, sed victorias numero, diu vixi. aevi brevis habitum vocum hic permutatum vides, et secundum casum positum pro adjectivo.* Aevum significat proprie immensum, sine origine, sine fine, quod in tria dividitur tempora: praeteritum, praesens, futurum; ex quibus praeteritum initio caret, exitu futurum; praesens autem, quod medium est, adeo exiguum et incomprehensibile est, ut nullam accipiat longitudinem, neque aliud esse videatur, quam transacti futurique conjunctio: adeo porro instabile, ut idem fit nunquam: et quidquid transcurrit, a futuro decerpat. Aevum usurpatur etiam pro aetate (aevitate) ac spatio vivendi, ut in nostro loco. forte a fors, casu fortuito, fortuna. virtute innata animi vi et efficacia.

¹⁾ Nam contra — deesse. Sensus: Nam e contrario, si rem propius considerabis, invenies, nihil aliud majus, nihil excellentius esse, sc. quam sit humana natura; et causam,

dux atque imperator vitae mortalium animus¹⁾ est; qui ubi ad gloriam virtutis via grassatur, abunde pollens potensque et clarus est, neque fortunae eget: quippe pro-

ob quam homines non ad eam, quam desiderant, perfectionem perveniant, non tam in virium nostrarum imbecillitate, aut praescripto nobis vitae spatio, quam in minus vigilante et cessante industria positam esse. Quo sensu Quint. 1, 1. *Manifestum est, naturam non defecisse, sed curam. invenias multo elegantius, quam invenies. industria est promitudo et sagacitas animi, alacritas ingenii, sive habilitas et gravitas in rebus agendis.*

¹⁾ *animus* ab ἀνέμω, est ea vis, quae viget, quae sentit, quae meminit, quae providet et moderatur et movet id corpus, cui praeposita est. *Anima* spiritum, halitum, flatum significat, et saepe idem ac *animus* denotat. *grassatur* ingreditur, eo tendit. *Grassari* frequentativum a *gradior* in bonam partem acceptum significat, violenter et cum impetu quodam incedere; in malam partem, adoriri aliquem, quod latronum est. *abunde* satis. *pollens potensque*. Pollens nempe ad vires insitas, constantes et incorruptas magis pertinet; *potens* autem de virium exercitio dici videtur. *clarus* insignis, nobilis. *fortunae* dicitur egere, indigere consilio, auxilio, et consilii, auxilii. Antiqui cum accusativo usurparunt. Sic M. Cato apud Gellium, *vitio vertunt*, inquit, *quia multa egeo. artes bonas virtutes, neque eripere recte: nihil enim eripit fortuna, nisi quod dedit. Sed sola est virtus, sola justitia, quae nec datur cuiquam, nec aufertur. pessumdatus est* i. e. deorsum datus, delapsus est. *Pessum* videtur esse accusativus substantivi *pessus*, i, quod *fundum* denotat; hinc *pessumdatus* idem est, ac *ad fundum datus*, subactus; sicut *pessumire* idem ac *ad fundum ire*, funditus perire. *perniciosa* — *accusatur* constr. naturae infirmitas accusatur, ubi, perniciosa lubidine paullisper usus per secordiam — defluxere. *usus* observas nominativum absolutum, qui sustinetur per superius *pessumdatus est*: ita, ut alterum potius (*pessumdatus*) per participium efferendum fuisset, quo in casu legeretur: Sin captus pravis cupidinibus, ad inertiam — *pessumdatus*, perniciosa lubidine paullisper usus est: naturae infirmitas etc. *tempus* sc. opportunum. *defluxere* vel *diffluxere*, i. e. dilapsa sunt, periere. *culpam* quod nimis mirum perierunt vires etc. *auctores* illi, qui talem culpam

tute regatur... Nam contra
aliud, neque praestabilius
industriam hominum, qu

nas, neque dare ne
tus pravis cupid
oris pessum
s, ubi pr

oemio jam dicta hic
quam id minus off
duobus, nec sim
ribus. Neque ill
excusare, publ
in medias rei
conjecerat.
conquesti
temporis.

subjecta

turum

homi

arte

mr

h

paratur.

, nat

auc

ida

na ac na

petunt: neque

asus; et eo magnitudinis

ibus gloria aeterni fierent.

bona brevi dilabuntur, in-

cinora immortalia sunt. — Quo

eorum admiranda est, qui dediti

diis, ingenium secordia torpes-

at. Varias sunt artes animi, quibus

II. Nam uti genus hominum compositum ex anima et

corpore²⁾: ita res cunctae studiaque omnia nostra, cor-

contraxerant, ad negotia ad rerum suarum difficultatem, quasi vires humanas superent. transferunt negotiorum difficultati tribuunt, adscribunt. Sensus ergo: Illi, qui negotia sua perficere nequeunt, quia propria sua culpa, secordia et negligentia scilicet, vires corporis et animi, atque temporis opportunitatem perdidere, culpam illius rei non sibi ipsis, sed rerum peragendarum difficultati tribuunt.

¹⁾ bonarum rerum i. e. honorum animi, quae sunt virtutes. aliena. Alienus, ἀλλοτριος, quae sunt alterius, vel, quae non sunt apta, convenientia, multumque — periculosa et quae multum etiam habent periculi, ut sunt: honores, divitiae, imperia. petunt assequi student. neque regerentur. Neque propter excipiens et, resolve in et non. Sensus: tum non ipsi magis subjecti essent fortunae, quam fortuna ipsis. Hoc autem refertur ad hominum querelam, quod forte potius quam virtute regantur. et eo — procederent et ad eam magnitudinem pervenirent. ubi — fierent, in qua, ad quam elati loco mortalium immortales fierent per gloriam comparatam.

(² Cap. II. ex anima et corpore. Hinc agnoscas, nullam a

oris alia, alia animi
facies¹⁾, magna

statuta
hic

tac

ersus quoc

at corpus, quod

atur ratione numeri, qui

Totam auditorium habet scholastic

ditorium scholasticis. Omne auditorium.

h. e. omnia auditoria. Vel: *Omnis exercitus*

exercitus, quosunque Romani habuerunt: *totus*

Scipionis i. e. omnes milites exercitus illius, cui

Scipio. *Cunctus* vel in plur. *cuncti* i. e. conjuncti in

loco; sic Aen. 1; 563. *Cuncti* simul ore fremebant

nidae. *Cuncti* non significat, omnes omnino Dardanidae

per terrarum orbem dispersi; sed omnes Dardanidae

tum erant Carthagine. Vel: *Cunctus* senatus ad Caesarem

supplex accedebat, i. e. omnes senatores, qui tum in se

natu praesentes erant. *Totus* senatus autem denotat om

nes, qui ad senatorium ordinem pertinent. *Universus* vel

in plur. *universi* quasi, omnes ad unum versi, non tan

tum designat, omnes conjunctim; sed, omnes uno tem

pore conjuncti. Nam si dicimus, *cuncti* clamare coeperunt,

intelligitur, omnes, qui aderant, clamare coeperunt. Si

vero dicimus, *universi* clamare coeperunt, significatur,

omnes, qui aderant, simul, quasi uno ore clamare coe

perunt. Ceteram *omnis* et *nullus*, *totus* et *pars*, *cuncti* et

sejuncti, *universi* et *singuli* sibi opposita sunt. Ab orato

ribus tamen et poetis haec vocabula varie inter se con

funduntur. *studia* consilia, quae capimus, et libidines,

quibus trahimur. *alia*, *alia* elegantiae causa artius juncta

sunt. *sequuntur* induunt quasi naturam corporis alia, alia

animi.

1) *praeclara facies* formae elegantia et gloria. *ad hoc* prae

terea, *dilabuntur* diversim labuntur, diffluunt, diffugiunt.

Ingenii egregia facinora. Quidquid praeclatum ingenio

i. e. animi viribus efficitur. Quo in numero sunt non modo

scripta, *egregia*, aliaque ejusmodi; sed etiam rerum pub

licarum cura et bene gesti magistratus, ut ostendunt mox

sequutura: *quum praesertim tam multae variaeque sint ar*

est memoria rerum ge
ili meo labori nomen
a republica acta
gis, quam ignavia
meo reipublicae
tarum persaepe
s in pectore ac
potius, quam
s nituntur.

ingenio exer

erum gesta

creundum

memet,

credo

tatem

bitatem, industriam, alias artes bonas, neque dare neque eripere cuiquam potest: sin captus pravis cupidinibus, ad inertiam et voluptates corporis pessum datus est: perniciose lubidine paullisper usus, ubi per seculum vires, tempus, ingenium defluxere, naturae infirmitas accusatur; suam quisque culpam auctores ad negotia transferunt. Quod si hominibus bonarum rerum¹⁾ tanta cura esset, quanto studio aliena ac nihil profutura, multumque etiam periculosa petunt: neque regerentur magis, quam regerent casus; et eo magnitudinis procederent, ubi pro mortalibus gloria aeterni fierent.

Omnia corporis bona brevi dilabuntur, ingenii egregia facinora immortalia sunt. — Quo magis pravitas eorum admiranda est, qui dediti corporis gaudiis, ingenium seculum torpescere sinunt. Varias sunt artes animi, quibus gloria paratur.

II. Nam uti genus hominum compositum ex anima et corpore²⁾: ita res cunctae studiaque omnia nostra, cor-

contraxerant, *ad negotia* ad rerum suarum difficultatem, quasi vires humanas superent. *transferunt* negotiorum difficultati tribuunt, adscribunt. Sensus ergo: Illi, qui negotia sua perficere nequeunt, quia propria sua culpa, seculum et negligentia scilicet, vires corporis et animi, atque temporis opportunitatem perdidere, culpam illius rei non sibi ipsis, sed rerum peragendarum difficultati tribuunt.

¹⁾ *bonarum rerum* i. e. honorum animi, quae sunt virtutes. *aliena*. Alienus, ἀλλοτριος, quae sunt alterius, vel, quae non sunt apta, convenientia. *multumque* — *periculosa* et quae multum etiam habent periculi, ut sunt: honores, divitiae, imperia. *petunt* assequi student. *neque regerentur*. *Neque* propter excipiens et, resolve in et non. Sensus: tum non ipsi magis subjecti essent fortunae, quam fortuna ipsis. Hoc autem refertur ad hominum querelam, quod *forte potius quam virtute regantur*. et eo — *procederent* et ad eam magnitudinem pervenirent. *ubi* — *fierent*, in qua, ad quam elati loco mortalium immortales fierent per gloriam comparatam.

²⁾ *Cap. II. ex anima et corpore*. Hinc agnoscas, nullam a

poris alia, alia animi naturam sequuntur. Igitur praecleara facies¹⁾, magnae divitiae, ad hoc vis corporis, alia

Sallustio statutam esse differentiam inter *animum* et *animam*; qui hic *animae* voce utitur, cum in praecedenti capite *animus*, et Cat. cap. I. *animi* in eadem re adhibuerit. *rēs cunctae* quas sc. peragimus. *Cunctus*, *omnis*, *totus*, *universus* quodammodo differant. Sic *totus* proprie respicit corpus, quod quantitas est continua; et *omnis* dicitur ratione numeri, qui quantitas est discreta. e. g. Totam auditorium habet scholasticos i. e. plenum est auditorium scholasticis. Omne auditorium habet scholasticos h. e. omnia auditoria. Vel: *Omnis* exercitus romanus i. o. exercitus, quoscunque Romani habuerunt: *totus* exercitus Scipionis i. e. omnes milites exercitus illius, cui praeerat Scipio. *Cunctus* vel in plur. *cuncti* i. e. conjuncti in uno loco; sic Aem. 1; 563. *Cuncti* simul ore fremebant Dardanidae. *Cuncti* non significat, omnes omnino Dardanidae per terrarum orbem dispersi; sed omnes Dardanidae, qui tunc erant Carthagine. Vel: *Cunctus* senatus ad Caesarem supplex accedebat, i. e. omnes senatores, qui tunc in senatu praesentes erant. *Totus* senatus autem denotat omnes, qui ad senatorium ordinem pertinent. *Universus* vel in plur. *universi* quasi, omnes ad unum versi, non tantum designat, omnes conjunctim; sed, omnes uno tempore conjuncti. Nam si dicimus, *cuncti* clamare coeperunt, intelligitur, omnes, qui aderant; clamare coeperunt. Si vero dicimus, *universi* clamare coeperunt, significatur, omnes, qui aderant, simul, quasi uno ore clamare coeperunt. Ceterum *omnis* et *nullus*, *totus* et *pars*, *cuncti* et *sejuncti*, *universi* et *singuli* sibi opposita sunt. Ab oratoribus tamen et poetis haec vocabula varie inter se confunduntur. *studia* consilia, quae capimus, et libidines, quibus trahimur, *alia*, *alia* elegantiae causa arcibus juncta sunt. *sequuntur* induunt quasi naturam corporis alia, alia animi.

1) *praecleara facies* formae elegantia et gloria. *ad hoc* praeterea, *dilabuntur* diversim labuntur, diffiunt, diffugiunt. *Ingenii egregia facinora*. Quidquid praecelatum ingenio i. e. animi viribus efficitur. Quo in numero sunt non modo scripta, *egregia*, aliaque ejusmodi; sed etiam rerum publicarum cura et bene gesti magistratus; ut ostendunt mox sequutura: *quum praesertim tam nullae varietate sint ar-*

hujuscemodi omnia brevi dilabuntur: at ingenii egregia facinora, sicuti anima, immortalia sunt. Postremo¹⁾ corporis et fortunae bonorum, ut initium, sic finis est; omniaque orta occidunt, et aucta senescunt: animus incorruptus, aeternus, rector humani generis, agit atque habet cuncta, neque ipse habetur. Quo magis pravitas²⁾

tes animi. — Verum ex his magistratus et imperia etc. sicuti anima sc. immortalis est, ex qua ceu fonte deducenda sunt.

¹⁾ *Postremo — finis est i. e. omnia corporis et fortunae bona, uti initium, sic etiam finem habent. Itaque finis est non idem omnino sonat, quod brevi dilabuntur. Hoc indicat tantum bona illa caduca esse, et facile hominibus eripi. Nam qui hodie pulcher, dives, robustus est, cras potest deformis, pauper, infirmus esse. Finis est autem monet, etiamsi omnia haec homini quam diutissime supersint, tamen eorum finem fore, quia fuit initium. Nam quidquid nascitur, occidit; quidquid augetur, ubi auctum est, senescit. Haec ultima habes pluribus verbis in Senec. Consol. ad Maro. XXIII. Quidquid ad summum pervenit, ad exitium prope est — Nam ubi incremento locus non est, vicinus occasus est — Et appetit finis, ubi incrementa consumpta sunt. incorruptus corruptioni et mortalitati non obnoxius est. aeternus Sen. ep. 102. Magna et generosa res est humanus animus: nullos sibi poni, nisi communes cum deo terminos patitur. humani generis vitae mortalium, agit, regit, disponit omnia ex suo arbitrio. Agere est impellere aliquid, ut promoveatur; facere efficere aliquid, quod appareat. habet cuncta i. e. comprehendit cuncta vi intelligendi, judicandi, volendique; ipse vero non comprehendendi, aut certis circumscribi finibus potest. Inest quidam lusus verborum.*

²⁾ *pravitas i. e. perversitas, sive, quod a recto detortum. corporis gaudiis voluptatibus. per luxum luxuriose. Luxus quaecunque intemperantia et profusio sumtuosa: Sumtuosior cibi, vestitus, et aliarum rerum eura. quo — mortalium est i. e. mortales nihil melius neque praestantius a natura habent. incultu neglecta cultura. torpescere recte dicitur illud, quod incultu corrumpitur et languescit, et per secordiam i. e. negligentiam, incuriam, vim suam amittit. artes viae, modi. summa claritudo paratur maxima nominis celebritas et fama comparatur.*

eorum admiranda est, qui, dediti corporis gaudiis, per luxum atque ignaviam aetatem agunt; ceterum ingenium, quo neque melius, neque amplius aliud in natura mortalium est, incultu atque secordia torpescere sinunt: quum praesertim tam multae variaeque sint artes animi, quibus summa claritudo paratur.

Verum magistratus et imperia minime mihi hoc tempore capiunda videntur. Nam virtuti neque honos datur, et frustra niti, neque aliud laborando nisi odium quaerere, dementia est.

III. Verum ex his ¹⁾ magistratus et imperia, postremo omnis cura rerum publicarum, minime mihi hac tempestate capiunda videntur: quoniam neque virtuti honos datur; neque illi, quibus per fraudem jus fuit, tuti, aut eo magis honesti sunt. Nam vi quidem ²⁾ regere patriam

¹⁾ *Cap. III. ex his artibus animi, quibus nominis celebritas paratur. magistratus uti: consulatus, praetura. Ceterum magistratus vel honorem, vel personam, honore autem significat. Sic dici potest: Cicero fuit magistratus (consul, praetor) vel: Cicero gessit magistratum, (consulatum, praeturam). Imperium ἡγεμονία, jussus et veluti praeceptum imperatoris est ducatus, vel potestas, qua bello et exercitui quis praeest. cura administratio. Nullam partem ex variis reipublicae curis attingendam putat. tempestate tempore. Tempestat designat imbres, nimbos, procellas, turbines, hinc metaphorice perturbatum statum reipublicae. honos datur. Debitum virtuti honorem denegant, ei magistratus et imperia denegando. jus fuit qui per fraudem adepti sunt honorem. Jus actionum regula est, quod vel natura vel civitas, vel populus, vel gens, vel consuetudo jubet. Saepius etiam, ut in nostro loco, quum fiat a jubendo, denotat potestatem jubendi, quicquid velis, i. e. potentiam atque imperium. Hoc significatu dicitur: jus habere in aliquem. In jus potestatemque venire, dixit Livius. eo propterea. honesti pro honorati. Honestus est, qui honorem meretur, honoratus, qui honorem adipiscitur. — Eos autem carpit Sallustius, quicumque ad honores iis viis grassati sunt; quas se dedignatum esse innuit.*

²⁾ *Nam, vi quidem — portendant* Sensus: Nam, quamquam animi quidem viribus et ingenii possis dirigere, qui Ro-

aut parentes, quamquam et possis, et delicta corrigas, tamen importunum est; quum praesertim omnes rerum mutationes caedem, fugam, aliaque hostilia portendant: frustra autem niti, neque aliud se fatigando, nisi odium, quaerere, extremae dementiae est: nisi forte quum inhonesta et perniciose libido tenet; potentiae paucorum decus atque libertatem suam gratificari.

mae, in urbe patria, rempublicam curant, aut reliquos, qui parent imperio romano, et malos civium atque imperantium mores delicta emendes; hoc tamen eo praesertim periculosum, importunum est et non conveniens cum vero regendi modo, quod omnes mutationes, instituta publica vel mores respicientes, caedem etc. denuncient. delicta eorum maxime potest designare malefacta, quibus per fraudem jus fuit, qui vi atque tristia bella moventes summam potestatem sibi rapiunt, ut sit sensus: Si vel maxime viribus animi ingeniique valeas ad imperandum, et male parta bene administres, compensesque quasi invasionem in regnum violentam (delicta) modestia imperii etc. Haec potissimum in Caesarem dicta videntur, isque legitur apud Suetonium valde miti ingenio in imperando fuisse; eadem laus ei tribuitur a Vellej. II., 56. — non modo omnibus ignovit, verum etiam clementer admodum omnibus suis victoriis usus est: quibus cum consentit Cic. Philipp. V., 18. — Alii interpretes parentes intelligunt vulgari notione, ex quibus orti sumus, quasi dixerit: Patriam non secus, ac parentes, vel, ut parentes, sic patriam vi regere importunum est. Cujus simile legas apud Platonem in Critone, quem imitatus Cic. Ep. I. 9. dicit, vim neque parenti neque patriae asferre oportere. portentant προφητῶν, quasi porro vel ante tendere, praedicere, praemonstrare. Portentum est ipsa res, quae forma ac ratione sua nova et insolita aut detestanda aliquid futurum praemonstrat. frustra autem niti omnem operam impendere frustra, quin, quem tibi proposueris, finem assequaris (intelligit honores et imperium), neque aliud magno labore acquirere, conflare, sibi parare. Frustra niti oppositum est antecedentibus, quum et possis. perniciose perdit enim honorem et libertatem. libido cupiditas, tenet occupat, agit. potentiae paucorum paucis illis in republica potentibus. decus honos, dignitas, gratificari

In primis magno usui est memoria rerum gestarum; immerito igitur utili meo labori nomen inertiae imponunt — Procul a republica aetatem agere decrevi merito magis, quam ignavia — magnum commodum ex otio meo reipublicae veniet — Memoria rerum gestarum persaepe egregiis viris flammam virtutis in pectore accendit — Nunc vero per fraudes potius, quam bonis artibus ad imperia et honores nituntur.

IV. Ceterum ex aliis negotiis ¹⁾, quae ingenio exercentur, in primis magno usui est memoria rerum gestarum: cujus de virtute quia multi dixere, praetereundum puto; simul, ne per insolentiam quis existimet memet, studium meum laudando, extollere. Atque ego credo fore ²⁾, qui, quia decrevi procul a republica aetatem

pro gratificandi, donandi et devovendi alterius magnitudini. *Gratificari* i. e. rem gratam alicui facere. — Quatuor genera hominum notat: 1. eos quibus per fraudem jus fuit; 2. qui per vim imperium habuere; 3. qui frustra illud assequi conati sunt; 4. qui potentiae paucorum decus atque libertatem suam gratificantur, ut ipsi dominantur in ceteros.

¹⁾ *Cap. IV. ex aliis negotiis* inter alia studia et artes, quae ingenium exercent, historiam: i. e. cognitionem et recollectionem rerum gestarum magnae utilitati esse docet. *cujus de virtute* quia vero de ejus praestantia, efficacia et utilitate multi locuti sunt, puto, praetereundum esse silentio. *simul item* i. e. altera causa, ex qua silentio praetereundum esse puto, est, ne etc. *ne per insolentiam — extollere* ne quis existimet, me memet per vanam superbiam et arrogantiam insolenter extollere, dum studium meum historiae laudo; vel, si *laudando et extollere* conjungantur, sensus: ne quis putet, me arroganter studium meum laudare et extollere. *studium* ex mente Ciceronis est, animi assidua et vehemens, ad aliquam rem applicata, magna cum voluptate occupatio.

²⁾ *fore* sc. nonnullos, qui *tanto*, i. e. tam difficili et gravi labori meo scribendi historiam *nomen inertiae* segnitiei imponant, quia decrevi, *procul a republica* ab administratione et cura reipublicae aetatem agere, vivere. *Inertia*

agere; tanto tamque utili labori meo nomen inertiae imponant: certe, quibus maxuma industria videtur, salutare plebem, et convivii gratiam quaerere. Qui si reputaverint, et quibus ego temporibus ¹⁾ magistratus adeptus sim, et quales viri idem assequi nequiverint, et postea quae genera hominum in senatum pervenerint; profecto existimabunt, me magis merito, quam ignavia,

sine arte; qui nullam novit et exercet artem, *iners* vocatur, indoctus et imperitus, vel ignavus et vacuus. certe sc. illi homines imponent labori meo nomen inertiae. *industria*. *Industriam* opponit *inertiae*. *salutare plebem*. Candidati ad captanda suffragia, singulorum, quos obvios habebant, manum prensantes, nomine quemque appellabant, adhibitis in hunc finem nomenclatoribus, qui nomina civium suggererent. *convivii gratiam* in publicis conviviiis multitudinis studium et favorem sibi conciliabant homines ambitiosi. — Acrifer perstringit servitia senatus. Romae, nisi per indigna, ad dignitates pervenire vix licebat.

- ¹⁾ *quibus ego temporibus*. Quaestor fuit Sallustius paucis post conjurationem Catilinariam annis eo fere tempore, quo Clodii furoribus civitas agitabatur; tribunus plebis A. U. C. 701., quo Clodius a Milone occisus est; praetor vero anno 708., victore jam Caesare. Turbulentissima autem illa reipublicae tempora fuerunt. *quales viri* Cato eodem tempore, praeturam petens, repulsam passus est. Sensus est: Ego ad honores perveni tum, quum clarissimi etiam viri idem assequi nequiverunt. Nunc vero assequuntur etiam infimi. Quo facilius mihi esset, nisi utile otium praeponerem, me publicis quoque negotiis immiscere. *et postea, quae genera* i. e. qualia genera, nempe homines ignobiles, qui non erant digni, ut in senatum admitterentur. Caesar quippe dignos, indignos, ut sua utilitas ferebat, in senatum legit. *merito* justa de causa, vel ut bene mereretur de aliis. *ignavia* desidia, metu laboris. *judicium* propositum, institutum. *ex otio* si nimirum a publicis muneribus me expedirem, et studio conscribendae historiae vacavero. *ex aliorum* sc. rempublicam male administrantium, *negotiis* oppositum *et* otio. *Otium* cessatio muneris publici, *negotium* quasi nec otium non cessatio, sed perfunctio muneris: *venturum* emeritum.

judicium animi mutavisse; majusque commodum ex otio meo, quam ex aliorum negotiis, reipublicae venturum. Nam saepe audiivi, Q. Maximum¹⁾, P. Scipionem, praeterea civitatis nostrae praeclaros viros; solitos ita dicere, quum majorum imagines intuerentur, vehementissime sibi animum ad virtutem accendi. Scilicet non ceram illam, neque figuram tantam vim²⁾ in sese habere; sed memoria rerum gestarum eam flammam egregiis viris in pectore crescere, neque prius sedari, quam virtus eorum famam atque gloriam adaequaverit. At contra, quis est omnium his moribus³⁾, quin divitiis et sumptibus, non

¹⁾ Q. Maximum ex familia Fabiorum nobilissima simul ac potentissima: dictator contra Hannibalem creatus cunctando rem romanam restituit; ideo *Cunctator* dictus. *Scipionem* vel majorem; vel minorem. Utrumque autem, *Maximum* nempe et *Scipionem* eo maxime Sallustius nominavit, quod de majorum imaginibus loquitur, quorum famam filii aequare admisi sunt. ita abundat. *majorum imagines*, majorum vultus, cera, posteris temporibus etiam marmore, aere, argento, vel auro expressi, quos nobiles cum titulis suis in prima aedium parte ponere solebant, ut eorum virtutes posterius non solum legerent, sed etiam imitarentur.

²⁾ *tantam vim* sc. ut accendant animos intuentium ad virtutes. *memoria* recordatione. *eam flammam* ardorem illum mentis ad virtutem: dixerat enim *accendi* animum. *sedari* restringi sc. flammam illam. *quam virtus eorum famam*. Ordo est: Quam sua ipsorum virtus adaequaverit famam atque gloriam eorum scil. *majorum*. Inde colligit Sallustius, se operae pretium facturum, si res gestas populi romani memoriae mandaverit. — Infinitivi *habere*, *crescere*, *sedari* dependere videntur a scilicet hoc est, *scire licet* habere, crescere, sedari; quod usitatus dicimus: *Scilicet habet, crescit, sedatur*. Nam hoc Sallustii iudicium est, non Fabiorum nec Scipionum: qui nimis arrogantes erant, si semet ipsi *egregios viros* appellassent.

³⁾ *his moribus* hac tempestate, cum hi mores invaluerint. *quin* qui non divitiis potius, non vero industria etc. *contendat* certare audeat. *hominis novi* i. e. quorum majores nunquam clari fuere, sed ipsi per se ipsos clari esse incipiunt, et magistratus in civitate assequi. *nobilitatem* no-

probitate, neque industria, cum maioribus mihi contem-
dat? Etiam homines novi, qui antea per virtutem soliti
erant nobilitatem antevenire, furtim et per latrocinia ad
imperia et honores nituntur: proinde quasi praetura et
consulatus, atque alia omnia huiusmodi per se ipsa
clara, magnifica sint; ac non perinde habeantur, ut
eorum, qui sustinent, virtus est. Verum ego liberius ¹⁾
altiusque processui, dum me civitatis morum piget tae-
detque: nunc ad inceptum redeo.

biles, qui generis claritate, non vero propriae virtutis
praestantia excelluere. *antevenire* homines nobiles superare.
furtim, a *fun*, clam, fraude. *latrocinia* non virtutem os-
tendendo, sed suffragia largitionibus captando, vel per vim
extorquendo. Ceterum *latrocinium*, quod hic fraudem,
machinationes, et malas artes in genere designat, nontun-
quam etiam pro militia iusta sumitur; nam milites con-
ducti a *λατρεω*, merces, quondam *latrones* dicebantur. *ad*
imperia nituntur imperia appetunt. *Niti* vero plus expri-
mit, *proinde quasi* non secus, non aliter, ac si *praetura*
et consulatus hos magistratus, ut honoratissima in repub-
lica nomina, pro maximis dignitatibus adducit. *huiusce-*
modi officia, imperia, *per se ipsa* sine accessione alterius
dignitatis. *ac non* — *virtus est*. sensus: ac non prorsus ita
aestimantur, ut virtus illorum, qui iis officiis funguntur.
Homines virtute praestantes, potius magistratui, quem
gerunt, quam magistratus ipsis, honori esse debent, Jus-
tin. VI. c. 8, de Epaminonda: *honores ita gessit, ut orna-*
mentum non accipere, sed dare ipsi dignitati videretur.
— Hinc magis proprium *sustinent*, quam gerunt, admini-
strant. Nam *onus* quoddam viro imponitur praetura vel
consulatu.

¹⁾ *liberius*, nimia ac majori sum usus licentia, qua carpsi
mores civitatis, quam in prologo par est. *altiusque* i. e.
longius et fusius exordium meum, quam necessitas postu-
lavit, repetivi. *piget pigere* idem ac molestum esse. Sen-
sus: longius proventus sum, propter dolorem et taedium,
quod mihi afferunt publici mores. Jam vero prooemium
illud, quantumvis longum et narrationi parum cohaerens
videatur, tamen negari non potest, ita legentis animum
afficere, ut auctoris proposito maxime convenit, non res
tantum in Africa gestas et externa bella, sed civiles etiam

Bellum scripturus sum, cum Jugurtha gessit, magnum et atrox — Pauca tamen praemit-
tenda. — Bello Punico secundo Masinissa, Numi-
darum rex, in amicitiam populi romani recep-
tus est — Post eum Micipsa filius regnum obti-
nuit. — Is Adherbalem et Hiempsalem genuit, et
Jugurtham, fratris filium, una cum illis domi
educavit.

V. Bellum scripturus sum, quod populus romanus
cum Jugurtha, rege Numidarum¹⁾, gessit: primum
quia magnum et atrox, variaque victoria fuit; dein quia
tum primum superbiae nobilitatis obviam itum est: quae
contentio divina et humana cuncta permiscuit: eoque ve-
cordiae processit, uti studiis civilibus bellum atque vasti-
tas Italiae finem faceret. Sed priusquam hujusmodi rei

procellas et naves ex avaritia et ambitione dissensiones
narraturi. *redeo* quum nimirum inciperet scribere, histo-
riam belli cum Jugurtha componere propositum fuit; ad
hoc propositum nunc ex diverticulo redit. Praeterea *redeo*
in hoc loco idem significare potest, ac *me convertit*. Nam
particula *re* in compositione significationem simplicis vo-
cabuli nonnunquam immutatam relinquit. Sic *renuncia* pro
nuncio. In Ter. Adelph. Act. 2. Sc. 4. in eum res locum
redit i. e. in eum res locum *venit*. Hinc in nostro loco:
nunc ad inceptum *redeo* idem ac, nunc ad inceptum, pro-
positum meum, *venio*, me convertito.

¹⁾ *Cap. V. Numidarum.* Numidia, Africae regio est, sub
mediterraneo mari inter propriam Africam seu Carthagi-
niensis ditionis, ac Mauritaniam extensa, etiam in austrum
longius, et ad Getuliae fines procurrens. *atrox* a *τρωος*, co-
medo, et a *privatio*, proprie, quod crudum et nondum
maturum esui. Deinde *atrox crudelis*, inimitis. *variaque*
victoria modo haec, modo illa pars victoriam reportavit.
tum primum. Non vero *tum primum* post urbem conditam,
sed *tum primum* post Gracchorum caedem, cruentamque
nobilitatis victoriam ejus superbiae obviam itum est. Nam
alter Gracchorum Cajus anno U. C. 638. occisus est; ex
quo tempore nihil jam potentiae nobilium obstitit, donec
anno 643. plebem in senatum concitaverit tribunus C.
Memmius. *obviam itum est* per tribunos non minus (vid.
cap. 30 et sq.) quam per Marium. (vid. cap. 84. et sqq.).

initium expedio ¹⁾, pauca supra repetam; quò ad cognoscendum omnia illustria magis, magisque in aperto sint. Bello Punico secundo ²⁾, quo dux Carthaginiensium

Obviam ire i. e. resistere, contra niti. *quae contentio* et haec contentio inter ordinem senatorium, nobilem, et plebem. Contentionis autem notio latet in antecedentibus *obviam itum est. divina et humana* quae divini et humani instituti vel juris erant. *permiscuit* perturbavit, confudit. *eoque vecordiae* et pervenit ad eam vecordiam. *Vecordia* *novicia*, ex *ve*, quae particula significat minutionem, et *cor*, quod ipsum aliis animus videtur; hinc *vecordia* infamia, furor. *studitis civilibus factionibus*; dissidiis civilibus. *bellum* Marium inter et Sullam, huic favente nobilitate, illi plebe. *finem faceret* ut non prius finirentur, nisi bello et devastatione Italiae.

¹⁾ *expedio* profero, explano, propono. *supra* prius. Sens: pauca quaedam ex priori aevo commemorabo. *quo* sens: ut eo illustria magis omnia fiant et perspiciantur.

²⁾ *secundo* ter Romani cum Carthaginiensibus bellum gesserunt. Hoc secundo, Poenorum duce Hannibale, profligata et propemodum perdita fuit res romana. *Hannibal* Amilcaris filius, quem adhuc impuberem jurejurando ante aras pater adstrinxisse fertur, ut, cum primum per aetatem licuisset, arma contra Romanos sumeret; Romanis apud Trebiam, ad Thrasymentum lacum et apud Cannas profligatis, castra prope Romam posuit. A Marcello victus est apud Nolam, inde in Africam revocatus, post multas suorum clades terra marique, hausto veneno, sibi necem conscivit. *post magnitudinem* i. e. postquam Romani magni facti sunt, et respublica ad eam magnitudinem excreverat. Nam antea saepe tam graves, immo graviore clades perpassi sunt, imprimis a Gallis. *attriverat* diminuerat, infirmaverat. *Masinissa* Massylorum, gentis Numidicae rex, cum a Carthaginiensibus missus fuisset ad depopulandos Hispaniae agros, clam ad Scipionem se contulit, ab eoque in amicitiam receptus est. Inde constantissimae ad ultimam senectam in Romanos fidei fuit. *Africano*. Livius, XXX, 45. Primus . . . hic imperator nomine victae a se gentis est nobilitatus. *ex virtute* propter virtutem. *Syphace*, Syphax, Masaesylorum in Numidia, occidentem versus habitantium rex cum Scipione contra Poenos foedus iniit. Eam societatem et tantam virium accessionem ut a Romanis divelleret

Hannibal, post magnitudinem nominis romani, Italiae opes maxime attriverat, Masinissa, rex Numidarum, in amicitiam receptus a P. Scipione, cui postea Africano cognomen ex virtute fuit, multa et praeclara rei militaris facinora fecerat: ob quae, victis Carthaginiensibus et capto Syphace, cujus in Africa magnum atque late imperium valuit, populus romanus, quascumque urbes et agros manu ceperat, regi dono dedit. Igitur amicitia Masinissae bona ¹⁾ atque honesta nobis permansit. Sed imperii vitaeque ejus finis idem fuit ²⁾. Dein Micipsa filius regnum solus obtinuit ³⁾, Manastabale et Gulussa fratribus morbo absumptis. Is Adherbalem et Hiempsalem ex sese genuit; Jugurthamque, Manastabalis fratris filium, quem Masinissa, quod ortus ex concubina ⁴⁾ erat,

Asdrubal, Sophonisben, filiam pulcherrimam in matrimonium Syphaci dedit. Ita hic dilectissimae conjugis instigatione amicitiam Scipionis per legatos rejecit. Sed bis acie fusus, captus, et Sophonisba orbatus, a Scipione in triumphum ductus est. *magnum atque late* adjectivum et adverbium hic cum eodem substantivo junctum vides. *Magnum* quoad potentiam, *late* quoad ambitum et extensionem. *valuit* fuit. *Valere* idem significat ac, posse, pollere, potentem esse, vim vel vires habuere. *manu vi bellica. regi* Masinissae.

¹⁾ *bona* vera atque utilis. *honesta* honorifica. *Honesta* est amicitia, quae fide officiisque utrinque paratur. *permansit* i. e. usque ad finem mansit.

²⁾ *idem fuit.* Non prius imperium amisit, nisi cum vita. *Sed* in hoc loco non adversativa particula est, incipiens sententiam contrariam priori. Nam vult Sallustius dicere, fuisse Masinissam felicissimum, a Romanorum gratia haud unquam excidisse. Igitur reddi posset per *verum etiam; unde etiam.*

³⁾ *solus obtinuit.* Numerosam ex concubinis sobolem (quum 44 liberos habuisse dicatur) reliquerat Masinissa, tres tantum legitimos ex conjuge filios Micipsam, Gulussam, Manastabalem

⁴⁾ *concubina pellicae. privatum* non regem, qui non eodem cum legitimis filiis jure uteretur. *cultu.* *Cultus* omnem educationem, victum et amictum comprehendit. *sens:* Jugurtham eodem modo, quo liberos legitimos suos, domi educari curavit.

privatum reliquerat, eodem cultu, quo liberos suos, domi habuit.

Jugurtha pollens viribus, decora facie, ingenio validus, omnes gloria anteibat, omnibus tamen carus erat. — Intelligens Micipsa, hominem in dies magis crescere, et studia Numidarum in eum accensa esse, vehementer permotus est.

VI. Qui ubi primum adolevit, pollens viribus ¹⁾, decora facie, sed multo maxime ingenio validus, non se luxu, neque inertiae corrumpendum dedit; sed, uti mos gentis illius est, equitare, jaculari, cursu cum aequalibus certare: et quum omnes gloria anteiret, omnibus tamen carus esse: ad hoc pleraque tempora in venando agere, leonem atque alias feras primus, aut in primis ferire: plurimum facere, minimum ipse de se loqui. Quibus rebus ²⁾ Micipsa tametsi initio laetus fuerat, existumans

¹⁾ *Cap. VI. viribus* sc. corporis. *facie* a *facere*, naturalis oris species, quae eadem semper manet: *vultus* a *velle*, est habitus faciei adscititius, qui pro motu animi et voluntatis mutatur. Vel *facies* est ipsa oris species; *vultus* est voluntas, quae pro motu animi in facie ostenditur. *luxu* pro *luxui* antiqua declinatione; vel posses pro ablativo accipere, qui dependet a *corrumpendum*; itaque diversi casus (*luxu*, *inertia*.) copularentur, ut in seq. cap. *neque per vim, neque insidiis opprimi posse. illius gentis* Numidarum. *aequalibus* coaevs, sociis. *quum* quamvis omnes gloria superasset. *agere* transigere. *leonem* posuisses *leones*, propter *alias feras. in primis* inter primos. *plurimum* plurima praeclare facere. — Decet plurimum facere quemvis spectatum adolescentem, et minimum de se loqui.

²⁾ *Quibus rebus* — *volvebat* sens. et constr. Tametsi hisce rebus (sc. tam praeclaris et laude dignis) Micipsa initio laetus fuerat, quia existumavit, Jugurthae praestantem indolem regno suo gloriæ futuram esse; tamen, dum intelligit, suam aetatem ad finem perductam atque liberos suos (Adherbalem et Hiempsalem) parvos esse, hominem (Jugurtham) vero ad maturiorem aetatem provectum, magis magisque crescere (auctoritate, amore populi)

virtutem Jugurthae regno suo gloriae fore: tamen, postquam hominem adolescentem, exacta sua aetate, parvis liberis, magis magisque crescere intellegit, vehementer negotio permotus, multa cum animo suo volvebat. Terrebat eum natura mortalium ¹⁾, avida imperii et praeceps ad explendam animi cupidinem: praeterea opportunitas suaeque et liberorum aetatis, quae etiam mediocres viros spe praedae-transvorsos agit: ad hoc studia Numidarum in Jugurtham accensa; ex quibus, si talem virum interfecisset, ne qua seditio aut bellum oriretur, anxius erat.

Micipsa statuit, Jugurtham objectare periculis; igitur in bello Numantino Numidis eum praefecit, sperans, hoc modo facile occasurum. — Sed Jugurtha in tantam claritudinem brevi pervenerat, ut Romanis vehementer carus, Numantinis maximo terrori esset.

VII. His difficultatibus circumventus ubi videt, neque per vim, neque insidiis opprimi posse hominem tam ac-

multa secum reputavit vehementer ea re permotus. *cum animo suo volvebat*. Posset quidem abesse *cum*, neque tamen magis hic redundat, quam quum dicitur, *multa secumolvere*.

- ¹⁾ *natura mortalium* Vetus, ac jam pridem insita mortalibus potentiae cupido. *Natura* a *nascor* forma et affectio; qua quodque natum est. Vis ingenita mortalibus. *praeceps* vehemens, alacris, ardua, quae prono et praecipiti impetu fertur ad id rapiendum, quod animus cupit. *Praecepta* a *prae* et *cipio* componitur; significatque proprie eum, qui sine consideratione aliqua, aut modo quid agit, et quasi rem et tempus praeoccupat. *praeterea* terrebat eum. *opportunitas*, occasio, quam aetas Micipsae et filiorum obtulit regni potiundi. *mediocres* vocantur alibi homines mediae fortis; hic vero *animi medii*, h. e. non cupidissimi, neque tamen abjecti plane animi *transvorsos* agit praecipitat, abstrahit, et a via deducit. *Transvorsos* a *transvorto* vel *transverto*. *studia* favor et benevolentia. *interfecisset* digna sane barbaro homine se metu exsolvendi ratio: fratris filium, nullius criminis, imo nimiae virtutis reum, interficere!

ceptum popularibus ¹⁾, quod erat Jugurtha manu promptus et appetens gloriae militaris, statuit eum objectare periculis, et eo modo fortunam tentare. Igitur ²⁾, bello Numantino, Micipsa, quum populo romano equitum atque peditum auxilia mitteret, sperans, vel ostentando virtutem, vel hostium saevitia facile occasurum, praefecit Numidis, quos in Hispaniam mittebat. Sed ea res longe aliter, ac ratus erat, evenit: nam Jugurtha, ut erat impigro atque acri ingenio, ubi naturam P. Scipionis, qui tum Romanis imperator, et morem hostium cognovit; multo labore multaque cura, praeterea modestissime parendo et saepe obviam eundo periculis, in tantam claritudinem brevi pervenerat, ut nostris vehementer carus, Numantinis maximo terrori esset. Ac sane, quod difficillimum in primis est ³⁾, et praelio strenuus erat, et

¹⁾ *Cap. VII. popularibus.* Popularis qui est e populo, ejusdem gentis. Alibi *popularium* nomine intelligitur multitudo urbana, quae militibus opponitur. *Populares* etiam dicuntur ejusdem factionis ac sectae homines, socii, complices. *acceptum popularibus* gratum populo. Nam quod placet, accipimus; hinc *acceptum* idem ac *gratum*. *manu promptus* bello ac pugnando strenuus. *tentare* experiri, an forte in proelio occideret.

²⁾ *Igitur — mittebat* Constr. Igitur Micipsa, cum in bello Numantino populo romano auxilia equitum atque peditum mitteret, Jugurtham Numidis praefecit, quos in Hispaniam mittebat, sperans, eum vel ostentando — occasurum. *Numantia* urbs Hispaniae Tarraconensis non longe a Durio flumine. Deleta fuit anno u. c. 680. Marius in eodem exercitu simul cum Jugurtha militabat. Jugurtha tunc 25 annos agebat. *ostentando.* *Ostentare* i. e. ostendere gloriae causa. *saevitia* virtute furente. *ut erat* pro ingenio suo non tardo, veloci atque acuto. *naturam* mentis et animi iudolem. Impigri nempe et acris animi fuit, id studere, ut imperatorem suum hostemque nosset; ita proinde se gesturus, ut alteri placeret, vinceret alterum. *Romanis imperator erat* pro magis vulgato *Romanorum imperator erat*, vel *Romanis imperabat*. *in tantam — pervenerat* tantam gloriam brevi tempore consecutus erat. *nostris* Romanis.

³⁾ *quod difficillimum* — est i. e. non facile has duas virtutes,

bonus consilio: quorum alterum ex providentia timorem, alterum ex audacia temeritatem afferre plerumque solet. Igitur imperator omnes fere res asperas ¹⁾ per Jugurtham agere. in amicis habere, magis magisque in dies amplecti: quippe cujus neque consilium neque inceptum ullum frustra erat. Huc accedebat munificentia animi ²⁾ et ingenii solertia, quis rebus sibi multos ex Romanis familiari amicitia conjunxerat.

Complures nunc Jugurthae animum accendebant. — Scipio, auxilia dimissurus pro concione laudavit Jugurtham, secreto vero monuit, ne quid inconsiderantius ageret.

VIII. Ea tempestate in exercitu nostro fuere complures novi ³⁾ atque nobiles, quibus divitiae bono hone-

fortitudinem et prudentiam conjunctas reperiri putat Salustius. bonus consilio bonus erat et utilis, si consilium dandum et deliberandum erat. *quorum alterum* sc. bonum esse consilio. Consilium generare solet timorem, pericula praevidendo. *Providentia* inde facta *prudentia* i. e. rerum expetundarum fugiendarumve scientia. *alterum* sc. strenuum esse in praelio. Strenuitas nimirum facile deducit ad audaciam, et haec ad *temeritatem* seu inconsiderantiam, qua sine judicio vel modo agimus.

¹⁾ *asperas* dubias, periculosas, ancipites. *agere* cum adnexa notione alterius quoque verbi e. c. *curare*, *jubere*. *in amicis* inter amicos. *amplecti* amore. *quippe cujus* quia neque consilium ejus etc. *frustra erat* frustra initum.

²⁾ *munificentia animi* munificus animus. *munificus* qui in dando liberalis, in exigendo non acerbus est. *Sollertia* i. e. celeritas, acumen, dexteritas ingenii ad rem aliquam agendam. *familiaris amicitia* tali amicitia, qualis solet esse inter familiares. *Familiarem* autem amicum dicimus, quicum agimus, quasi ejusdem nobiscum familiae esset, cujus adsidua consuetudine utimur.

³⁾ *Cap. VIII. novi* nobilitate nova. *potiores* cariiores, meliores, praestantiores. Qui divitias virtuti praeferebant. *factios;* proclives ad factionem et seditionem. *domi* Romae. *potentes* multum valentes. *clari magis* i. e. *honorati* magis, quam *honesti*, magnam potius quam bonam famam habentes.

stoque potiores erant, factiosi, domi potentes, apud socios clari magis, quam honesti: qui Jugurthae non mediocrem animum pollicitando accendebant, si Micipsa rex occidisset, fore uti solus imperii Numidiae potiretur: in ipso maxumam virtutem; Romae omnia venalia esse. Sed postquam, Numantia deleta, P. Scipio dimittere auxilia ¹⁾, ipse revorti domum decrevit; donatum atque

Claritas a gloria differt. Nam gloria est consentiens laus bonorum, incorrupta vox bene judicantium de eccellente virtute. Vel auctore Cic. Gloria est illustris et pervagata multorum et magnorum vel in suos cives, vel in patriam, vel in omne genus hominum fama meritorum. Gloria ergo absque virtute et claritate non potest esse; verum claritas absque gloria et ex fama nominis potius (quo sensu opponitur obscuritati) quam ex virtute nascitur. non mediocrem i. e. elatum et ad majora adspirantem. Non mediocris animus est, qui per se est cupidus et inflammatus. accendebant supplicas dicentes. potiretur. Potiri plurimum legitur cum ablativo; sed etiam cum genitivo; quin cum accusativo veteres junxisse constat. Ita Nepos: Semper habiti sunt fortissimi, qui summam imperii potirentur. venalia i. e. pecunia a nobilibus et potentibus emenda et impetranda, quaecunque vellet: ideo emi posse a populo romano Numidiae regnum. Jam tum Romani regna aliena, tanquam sua, pro arbitrio dare aut adimere aequum censebant.

- ¹⁾ *auxilia i. e. milites auxiliares, vel sociorum copiae ac opes, quae belligerantibus auxilio sunt. Auxilium dicitur ab augeo, cum accesserint alii, qui adjumento essent. Hinc igitur ad quamvis opem aliam, quae nobis praestatur, translata vox est. donatum atque laudatum. Praemia militaria erant laudes et dona, et quidem majora, uti corona; vel minora uti hasta pura, phalerae, armillae, torques etc. Tali occasione imperator exercitum in concionem convocabat, et praemiis decorandos juxta se statutos publice collaudabat, iisque gratias agebat. pro concione coram toto exercitu ad audiendum convocato. praetorium dicebatur tabernaculum, quod duces exercituum occupabant; sic dictum, quia omnis olim magistratus, cui pareret exercitus, praetor appellatus est. publice quam privatim i. e. monuit, ut cum republica et omni populo romano amici-*

laudatum magnifice pro concione Jugurtham in praetorium abduxit: ibique secreto monuit, uti potius publice, quam privatim, amicitiam populi romani coleret, neu quibus largiri insuesceret: periculose a paucis emi, quod multorum esset: si permanere vellet in suis artibus, ultro illi et gloriam et regnum venturum; sin properantius pergeret, suamet ipsum pecunia praecipitem casurum.

Scipio Jugurtham cum litteris dimittit, quas Micipsae redderet. — Micipsa nunc statuit, Jugurtham beneficiis vincere. — Rex quum vitae finem sibi adesse intelligeret, convocatis suis, hujuscemodi verba cum Jugurtha habuit:

IX. Sic loquutus, cum literis, quas Micipsae redderet, dimisit. Earum sententia ¹⁾ haec erat: „Jugur-

tiam jungeret, potius bene merendo de civitate romana, quam amicitiam privatorum hominum sibi conciliando. *neu a neve* deducendum per apocopen. *quibus* pro aliquibus quod saepius occurrit. sic *cap. 6. ne qua* seditio aut bellum oriretur. Sens: ne singulos quosdam largiundo lucrari sibi amicos insuescat. *periculose* summo cum periculo; id quod exitus docuit. Nam Jugurtha sua nundinatione sibi catenas emit, et nobilitati romanae potentiam et auctoritatem abstulit. *quod multorum esset* bene et cogitate dictum a Scipione. Respublica non erat unius vel alterius patricii, sed populi. *artibus* i. e. si vellet a virtute non deficere. *ultro* non requisitum, sponte, suapte natura. *Ultro* tamen et *sponte* differunt. *Ultro* ab *ultra* insuper, si plus praestitum, quam petatum est. *sponte* ablativus ab inusitato *spons*, significat, voluntate propria, suapte natura, sine hominis labore. *ultro venturum*. Certe Jugurtha, virtute praestanti decoratus ad praeclarissima quaeque pervenisset, si spes effrenas, animumque nimis in futura eminentem, comprimere, ac veluti compedibus constringere potuisset. *properantius* i. e. nimis properanter. *praecipitem casurum* in praecipitium delapsurum, in perniciem praecipitaturum.

¹⁾ *Cap. IX. sententia* argumentum. *Sententia* proprie id est, quod animus sentit, quod et *opinio* vocari solet, sive ipsum *judicium*. Alibi *sententia* idem ac *votum* e. g. rem ex

thae tui bello Numantino longe maxuma virtus fuit: quam rem tibi certo scio gaudio esse. Nobis ¹⁾ ob merita carus est: uti idem senatui sit et populo romano, summa ope nitentur. Tibi quidem pro nostra amicitia gratulor ²⁾: en habes virum dignum te atque avo suo Masi- nissa". Igitur rex ³⁾, ubi, quae fama acceperat, ex literis imperatoris ita esse cognovit, quum virtute viri, tum gratia permotus, flexit animum suum, et Jugurtham be- neficiis vincere aggressus est: statimque adoptavit, et testamento pariter cum filiis heredem instituit. Sed ipse ⁴⁾

sententia gerere. Sententia etiam est oratio, sumta de vita, quae, aut quid sit, aut quid esse oporteat in vita, breviter ostendit, hoc modo: Concordia parvae res cre- scunt, discordia maximae dilabuntur.

¹⁾ *Nobis* Scipioni.

²⁾ *gratulor* i. e. *gratum* ~~habeo~~, tibi talem virum contigisse. *Gratulari* est verbis testari, se gaudere fortuna et felicitate alterius apud eum ipsum, qui affectus est felicitate. *pro nostra amicitia* elegantia, pro vulgari, propter nostram amicitiam, vel, cum simus amici.

³⁾ *Igitur rex — cognovit* sens. Micipsa igitur, quum ex lite- ris Scipionis certum haberet, omnia illa re et facto com- probari, quae de virtute Jugurthae sermonibus hominum circumferbantur. *virtute viri*. Vox *vir* eleganter ponitur pro *ejus*. *gratia*. Cum Jugurtham gratum acceptumque esse sciret tam suis popularibus, quam Romanis. *flexit animum* ad alia consilia revocavit. *vincere*. Nam quamvis animum ipse flexisset, supererat tamen aliqua suspicio et metus, ne quid in posterum moliretur Jugurtha. Igitur ille quoque *vincendus* et quasi expugnandus erat, si forte animum armatum haberet. Itaque Micipsa eodem timore Jugurtham adoptat, quo prius miserat ad necem. *Vincere* est superare aliquem et suae voluntati accommodare, quod beneficiis quaerebat Micipsa. *aggressus est* tentavit, cona- tus est. *adoptavit*. *Adoptare* est verbum juris et dicitur is, qui in suam familiam transfert, et in locum filii assumit alienum. *testamento* extrema voluntate. *Testamentum* est mentis nostrae justa contestatio, in id solemniter factum, ut post mortem nostram valeat. *pariter* simul, aequali jure.

⁴⁾ *ipse* Micipsa. *confectus* ad ultimum exhaustus et absumtus.

paucos post annos, morbo atque aetate confectus, quum sibi finem vitae adesse intellegeret, coram amicis et cognatis, item Adherbale et Hiempsale filiis, dicitur hujusmodi verba cum Jugurtha habuisse:

Te parvum, Jugurtha, accepi, existumans, me tibi ob beneficia carum fore — neque ea spes me fefellit. — Numantia rediens me gloria honorasti — virtute invidiam vicisti — nunc filios meos caros habeas — si boni eritis, regnum habebitis firmum; sin mali, imbecillum — te, Jugurtha, qui sapientiores es, ei rei providere decet — filios, virtutem talis viri imitari.

X. „Parvum ego, Jugurtha, te, amisso patre, sine spe, sine opibus, in meum regnum accepi; existumans, non minus me tibi, quam liberis, si genuissem, ob beneficia carum fore; neque ea res falsum me habuit. Nam

¹⁾ *Cap. X. patre Manastabale. opibus facultatibus. accepi adoptavi, et tanquam filium domi habui. Micipsa, etsi nuper solemniter more demum Jugurtham adoptaverit, (cap. 9.) nunc tamen nititur ei persuadere, jam parvulum eum a Micipsa illo consilio (ut nimirum, tanquam filius, regni partem quandam haberet) accitum esse. — Haec pertinent ad ea, quae Jugurtha facta esse a rege, intelligebat. vid. cap. 11. si genuissem tempore, quo eum parvulum acceperat, nondum liberos habuit. Huic opinioni non obstant, quae in fine cap. 5. dicuntur. Ibi enim legitur: Is (Micipsa) Adherbalem et Hiempsalem ex sese genuit; Jugurthamque — — eodem cultu, quo liberos suos domi habuit; quod sic accipiendum sensus postulat: Micipsa Adherbalem et Hiempsalem ex sese genuit, postquam nimirum regnum patris Masinissae solus obtinuerat; prius autem Jugurtham in domum acceperat, eoque cultu habuit, quo liberos, quos postmodum genuit. Genuissem est forma praeteriti temporis, quamvis de futuro loquatur. Nam natus nondum, quum Jugurtham in regiam adscivit, liberos genuisse patrem necesse erat, priusquam ipsis carus esset. Non minus recte dicere poterat, si geniturus essem. falsum habuit me fefellit.*

ut alia magna et egregia tua omittam, novissime¹⁾ rediens Numantia meque regnumque meum gloria honoravisti: tua virtute nobis Romanos ex amicis amicissimos fecisti: in Hispania nomen familiae renovatum: postremo, quod difficile inter mortales, gloria invidiam vicisti. Nunc, quoniam mihi natura vitae finem facit, per hanc dextram²⁾, per regni fidem moneo obtestorque, uti hos, qui tibi genere propinqui, beneficio meo fratres sunt, caros habeas; neu malis alienos adungere, quam sanguine conjunctos retinere. Non exercitus, neque thesauri praesidia³⁾ regni sunt; verum amici, quos neque armis cogere, neque auro

1) *novissime* nuperrime. *nomen* famam, quam comparaverat sibi Masinissa. Masinissa enim multa in Hispania, antequam ad Romanos transiret, praeclare gesserat. *familiae nostrae, renovatum* nova gloria nobilitatum. *gloria invidiam vicisti*. Rerum secundarum excellentia ac splendor invidiam saepe numero extinguit: nam est aliquid meriti spatium, quod nulla mensura furentis invidiae capit. Quemadmodum sol, quibus supra verticem est, his aut nullam facit umbram, vel exiguam: sic, cum felices successus fastigium sunt nacti, ac supra invidiae caput eminent, illa (invidia) splendore eo victa, contrahitur ac recedit.

2) *per hanc dextram*. Validissima per *dextram* obtestatio, quae apud omnes gentes pignus fidei est habita. *Dextra* so antiqui venerabantur, per *dextram* jurabant, tanquam fidei sedem, et virtutis ministram. Probabile est, Micipsam dextram juvenis apprehendentem suam ei simul protendisse; quo quid ad commovendum vehementius, praesertim jamjam morituro sene? *per regni fidem* per fidem, quam in regnum acceptus, debes. *obtestorque*. *Obtestari* est adjurare aliquem et precari cum mentione earum rerum, per quas petimus. *hos* sc. duos filios meos, Adherbalem et Hiempsalem, *genere* consanguinitate. Nam Hiempsalis et Adherbalis pater *Micipsa*, et Jugurthae pater *Manastabal* fratres erant. *beneficio meo* qui te adoptaverim. *neu malis* — *retinere* sens: neu malis alienos i. e. non consanguineos tibi adungere, quam propinquos, quibus jam consanguinitate conjunctus es, retinere.

3) *praesidia*. *Praesidium* dicitur auxilium; ut milites, qui in tutela alicujus oppidi collocati sunt. Per translationem

parare queas: officio et fide pariuntur. Quis autem amicior ¹⁾, quam frater fratri? aut quem alienum fidum invenies, si tuis hostis fueris? Equidem ²⁾ ego vobis regnum trado firmum, si boni eritis; si mali, imbecillum. Nam concordia parvae res crescunt, discordia maximae dilabuntur. Ceterum ³⁾ ante hos te, Jugurtha, qui aetate et sapientia prior es, ne aliter quid eveniat, providere decet. Nam in omni certamine, qui opulentior est, etiam si accipit injuriam, quia plus potest, facere videtur. Vos autem, Adherbal et Hiempsal, colite, observate ⁴⁾ talem hunc virum, imitamini virtutem,

significat omne auxilium, munimentum, et salutis propugnaculum. *verum amici*. Nullum majus boni imperii instrumentum, quam bonus amicus. *officio* obsequioso studio, *officiosa* benevolentia, *pariuntur* comparantur.

- 1) *amicior* magis amicus. Quenam est arcior amicitia, quam inter fratres? Jugurtha et filii Micipsae adoptione fratres erant. *alienum* dicitur, quod est aliorum, i. e. quod nostrum non est. *Alienus*, quod hic opponitur *tuis* vel *propinquis*, qui nobis propinquus non est, nec ulla cognatione aut affinitate conjunctus. *tuis* pro *tuorum*. Dativus saepe ponitur pro genitivo. Sic: Amicus *meo patri*, pro *patri mei*. *Mihi* familiaris est, pro, meus familiaris est.
- 2) *Equidem* nonnunquam pro *quidem* vel *certe* ponitur, uti in nostro loco.
- 3) *Ceterum* — *facere videtur* Constr. et sens. Ceterum, Jugurtha, qui es prior aetate et sapientia, decet te ante hos providere, ne quid aliter eveniat. Nam in omni certamine opulentior, etiamsi accipit injuriam, videtur tamen facere *injuriam*, quia fortior solet, vel creditur saltem lacessere et petere alium, non imbecillior. *ante hos* i. e. te magis aut potius, quam hos filios meos decet. *qui* quia. *ne aliter quid* i. e. ne quid aliud eveniat, quam cupimus, pro: ne quid funestum eveniat. Micipsa rem oratione mollire voluit. *providere* cavere, vel curam habere. *Providere* est, ante, vel a longe et futurum aliquid videre, antequam fit factum. *in omni certamine* in omni dissensione is causa videtur esse discordiae, qui aetate et potentia antecellit; humanus namque animus semper debiliori favet.
- 4) *observate* veneramini. *talem* tanta virtute praeditum. *liberos*. *Liberi* dicitur in plurali etiam de uno filio filiae.

et eritiminī, ne ego meliores liberos sumpsisse videar, quam genuisse.”

Ad ea Jugurtha, tametsi intelligebat, regem ficta loquutum, benigne respondit — Micipsa paucis diebus post moritur. — Quum de imperio administrando dissererent, Hiempsal Jugurtham graviter laesit — Inde ea moliebatur, quibus Hiempsal per dolum caperetur.

XI. Ad ea Jugurtha, tametsi regem ficta¹⁾ loquutum intellegebat, et ipse longe aliter animo agitabat, tamen pro tempore benigne respondit. Micipsa paucis diebus post moritur. Postquam illi²⁾, more regio, justa magnifice fecerant, reguli in unum convenere, uti inter

Sic apud Liv. III, 50. Virginius, filiae interfector, commilitones orabat, *ne se ut parricidam liberum (liberorum) aversarentur*. Nimirum *liberorum* nomen unicam progeniei notionem habet, nulla aut numeri aut sexus habitatione. Non igitur mireris *liberos* de uno dici Jugurtha, *sumpsisse* adoptasse.

¹⁾ Cap. XI. *ficta* falsa, et contra mentem suam dicta. Intelligebat, non ex benevolentia, sed ex metu Micipsam ita esse locutum. Dissimulat ergo veros animi sensus adversus dissimulantem. *longe aliter* voluit enim regnum solus obtinere. *animo agitabat* cogitabat. *pro tempore* pro temporis ratione. *benigne* placide, benigno modo, ac si persuasum haberet, Micipsam ex animo esse locutum.

²⁾ *illi* filii Micipsae cum Jugurtha. *more regio*, ut regem decet, vel, secundum regiam consuetudinem. *justa* exequias funebres. *Iustus* qui praecepta *juris* servat: nam a *jure* dicitur. *Justa, orum*, sunt exequiae i. e. sacrificia, quae mortuis impenduntur, quod *jure* fierent his, qui de nobis viventes bene meriti sunt. *magnifice* i. e. magnificas, splendoras exequias celebraverant. *reguli* Adherbal, Hiempsal et Jugurtha, qui diviso regno parti reges erant. Sed filii vel nepotes regum generatim *reguli* vocantur; ita, ut *regulus* non sit diminutivum, sed *regem juvenem*, quem *principem* vocamus, designet. *in unum* sc. locum. *de cunctis negotiis* sc. ad regnum spectantibus. *disceptarent* convenirent, decernerent.

se de cunctis negotiis disceptarent. Sed Hiempsal, qui minimus ¹⁾ ex illis, natura ferox, etiam antea ignobilitatem Jugurthae, quia materno genere impar erat, despiciens, dextera Adherbalem adsedit; ne medius ex tribus, quod apud Numidas honori ducitur, Jugurtha foret. Dein tamen, uti aetati concederet ²⁾, fatigatus a fratre, vix in partem alteram transductus est. Ibi quum multa de administrando imperio dissererent, Jugurtha inter alias res jacit ³⁾, oportere quinquennii consulta omnia et decreta rescindi: nam per ea tempora confectum annis Micipsam parum animo valuisse. Tum ⁴⁾ idem

¹⁾ *minimus* sc. natu. *natura indole. ferox* a *fero* derivatur, et significat *fortem*, praecanimosum ad decertandum cum altero, et ad vim alteri faciendam, atque ad nocendum. *ignobilitatem* ignobile genus. *materno genere* ortus erat ex concubina. *impar* longe inferior. *dextera* i. e. a dextera parte aut manu. Sensus Sallustii hic est: Res in hoc consensu regulum ita erat constituta, ut Jugurtha, qui natu esset maximus, in primo honoris loco, i. e. in medio sederet, Adherbal secundo loco ad dextram Jugurthae, et Hiempsal, qui natu minimus, ad sinistram in tertio loco. Turbavit vero per ferociam iste ordinem, et superbe transiit ad dexteram Adherbalis, ita, ut ultimo loco sederet Jugurtha. *quod* sc. medium esse ex tribus.

²⁾ *uti aetati concederet* ut cederet aetati, et locum daret medium Jugurthae, qui aetate major erat. *fatigatus* i. e. saepius rogando et adhortando commotus. *a fratre* Adherbale. *in partem alteram* i. e. in laevam Jugurthae, quo pacto Jugurtha medius erat.

³⁾ *jacit* proponit, injicit mentionem. *quinquennii* quae per quinquennium facta sunt. *consulta et decreta. Consultum* a *consulo* quod a pluribus; *decretum* a *decerno* quod ab illo, cujus ea potestas est, praecipitur aut jubetur. *Consultum* quodvis etiam *decretum* vocari potest; non vero quodvis *decretum* est *consultum*. *rescindi* irrita reddi, dissolvi. *per ea tempora* sc. quinquennii. *confectum* debilitatum.

⁴⁾ *Tum* — *respondit* constr. *Tum* Hiempsal respondit: idem sibi placere. *ipsum* Jugurtham. *in regnum pervenisse* participem regni factum esse. *descendit* quasi telum infixum tanto altius vel profundius, quanto acutius fuit.

Hiempsal placere sibi respondit: nam ipsum illum tribus his proximis annis adoptione in regnum pervenisse; quod verbum in pectus Jugurthae altius, quam quisquam ratus, descendit. Itaque ex eo tempore ira et metu anxius¹⁾ moliri, parare, atque ea modo animo habere, quibus Hiempsal per dolum caperetur. Quae²⁾ ubi tardius procedunt, neque lenitur animus ferox, statuit quovis modo inceptum perficere.

Placuit dividi thesauros, finesque imperii singulis constitui — Hiempsal forte domo ejus utebatur, qui carus semper fuerat Jugurthae. — In hujus domum Jugurthae milites irrumpentes, clausa omnia effringunt, et ad Jugurtham caput Hiempsalis referunt.

XII. Primo conventu³⁾, quem ab regulis factum supra memoravi, propter dissensionem placuerat dividi thesauros, finesque imperii singulis constitui. Itaque tempus ad utramque rem decernitur, sed maturius⁴⁾ ad pecuniam distribuendam. Reguli interea in loca propinqua thesauris⁵⁾, alius alio, concessere. Sed Hiempsal in op-

¹⁾ *anxius* ira simul et metu angebatur. *Anxius* ut hinc patet, non semper idem est, quod *sollicitus*, sed pro vehementi quolibet affectu usurpatur.

²⁾ *Quae* illa consilia, quae in animo habebat, quum tardius ad eventum producerentur, et *decursa temporis* Jugurthae ferox animus non placaretur.

³⁾ *Cap. XII. Primo conventu* — *thesauros* sens. et constr. In primo illo conventu, quem supra (Cap. 11.) memoravi, factum esse, propter discordiam statuerunt dividi thesauros. *propter dissensionem* — *dividi* tum igitur, uti praedixerat Micipsa, regum factum est imbecillum.

⁴⁾ *maturius* prius, quam fines constituerentur, pecuniam dividere voluerunt.

⁵⁾ *thesauris* est dativus, qui regitur a *propinqua*. Videntur isti barbarorum Afrorum reges pluribus in oppidis locisque munitis thesauros habuisse. Nam inf. c. 37. memorat Sall. oppidum Suthul, *ubi regis thesauri erant*. Item cap. 75. Thalam, *ubi plerique thesauri*. Praeterea c. 92. castellum aliquod in saxo positum, Marius, *quod ibi regis the-*

pido ¹⁾ Thirmida forte ejus domo utebatur, qui proximus lictor Jugurthae, carus acceptusque ei semper fuerat: quem ille casu ministrum oblatum promissis onerat impellitque, uti tamquam suam visens domum eat, portarum claves adulterinas paret; nam verae ad Hiempsalem referebantur: ceterum, ubi res postularet, se ipsum

sauri erant, summa vi capere intendit. Non mirum igitur, si quum mox distribuenda esset pecunia, quisque regulorum eo se contulerit, ubi erant thesauri, vel custodiae caussa, vel quod sic inter eos constitutum fuisset, *alius alio* alius sc. concessit, i. e. abiit in alium locum.

- ¹⁾ *oppido*. *Oppidum* est omnis urbs praeter Romam. Quamquam *urbem* et *oppidum* ita solent distinguere, ut *urbs* aliquid nobilius atque praestantius sit *oppido*: tamen haec duo vocabula saepe reperies usurpata promiscue. *Civitas* a civibus appellata, est coetus hominum jure sociatus, et proprie in incolis, in unam societatem junctis, aestimatur, non in aedificiis. Cic. apud Nonium, 5, 27. Conjunctionem tectorum, oppidum vel urbem appellaverunt, delubris distinctam spatiiisque communibus. Omnis ergo populus, qui est talis coetus multitudinis, qualem exposui, *civitas est*. *Civitas* etiam pro tota regione ponitur. Caes. 1. Bell. Gall. 12. Omnis *civitas* Helvetiae in quatuor pagos divisa est. *Thirmida* urbs Numidiae, de qua nihil praeterea invenio. *domo utebatur*. Verisimile est, illum Jugurthae ministrum domum habuisse in oppido Thirmida, ubi ipse non habitabat; eaque domo, ut diversorio, usum fuisse, absente domino Hiempsalem. *proximus lictor* est in serie incedentium lictorum ultimus et proxime praecedens regem vel magistratum, qui, alio respectu, etiam *primus* lictor dicitur. Quum in Numidia lictores eo more, quo apud Romanos fuisse, non constet; Sallustium appellationem *lictoris* ex latina lingua retinuisse, et *proximus lictor* hic nonnisi familiarem ministrum notare videtur, ille Jugurtha. *casu oblatum* ad tale negotium perficiendum. *promissis onerat* multa et magna promittit. *visens* pro *visurus*. *eat* Thirmidam. *claves adulterinas falsas*, ad verarum clavium similitudinem factas. *Adulterinus* opponitur vero; ut *adulterini nummi*, *adulterinae litterae*, *adulterinus color*. Ex *ad* et *alter*. *referebantur* tradebantur. *res rerum circumstantiae*. *magna manu* magno numero militum.

cum magna manu venturum. Numida ¹⁾ mandata brevi confecit: atque, ut doctus erat, noctu Jugurthae milites introducit. Qui postquam in aedes irrupere, diversi ²⁾ regem quaerere; dormientes alios, alios occurrentes interficere; scrutari loca abdita, clausa effringere; strepitu et tumultu omnia miscere: quum Hiempsal interim reperitur, occultans sese tugurio mulieris ancillae, quo initio pavidus et ignarus loci perfugerat. Numidae caput ejus ³⁾, uti jussi erant, ad Jugurtham referunt.

Fama tanti facinoris brevi divulgatur — major pars Adherbalem sequitur, bello melior Jugurtham. — Adherbal, victus, ex praelio Romam contendit — Jugurtha in avaritia nobilitatis, et pecunia sua spem habebat — largiundo et pollicendo in gratiam nobilitatis venit. Adherbal in Senatu hoc modo locutus:

XIII. Ceterum fama tanti facinoris per omnem Africam brevi divulgatur ⁴⁾; Adherbalem omnesque, qui sub im-

¹⁾ *Numida*. Lictor ille proximus. *introducitur* in urbem Thirmidam et ad domum, qua utebatur Hiempsal.

²⁾ *diversi* per diversa loca, nempe alius, alia via. *omnia* loca, vel omnem seu totam domum. *miscere* i. e. concitabant et perturbabant omnia. *Miscere* est confundere, et sine ratione perturbateque facere. *tugurio* in cubiculo. *Tugurium* quasi *tegurium* a tēgendo, proprie est rustica habitatio, vel omne aedificium, quod rei rusticae magis custodiendae convenit, quam urbanis aedibus. *mulieris ancillae*. *mulieris* abundat. Hujus generis abundantia apud alios etiam reperitur scriptores. Sic Caesar: *mare oceanum*. Corn. Nep. *femina vidua*. *initio* tumultus et strepitus. *ignarus loci* ad quem sc. pertineret, et an ibi satis tutus foret.

³⁾ *caput ejus* — *referunt* tum fidei peractae caedis, tum praemii acquirendi causa, hic mos, capita referendi, multis observatus. Hic vero observa breviter Sallustii, finem tantum actionis narrantis, non initium, quod per se intelligitur.

⁴⁾ *Cap. XIII. divulgatur* perfertur, dissipatur. *Divulgo* *ἰσχυρῶς, διαφύττω*, ex *di* et *vulgo* quasi commune omnibus facere.

perio Micipsae fuerant, metus invadit. In duas partes discedunt ¹⁾: plures Adherbalem sequuntur, sed illum alterum bello meliores. Igitur Jugurtha quam ²⁾ maximas potest copias armat: urbes partim vi, alias voluntate imperio suo adjungit: omni Numidiae imperare parat. Adherbal, tanetsi Romam legatos miserat, qui senatum docerent de caede fratris et fortunis suis ³⁾; tamen fretus multitudine militum, parabat armis contendere. Sed ubi res ad certamen venit, victus ex praelio ⁴⁾ profugit in provinciam, ac deinde Romam contendit. Tum Jugurtha, patris consiliis ⁵⁾, postquam omni Numidia potiebatur, in otio facinus suum cum animo re-

¹⁾ *discedunt* dissolvuntur, dividuntur. *sequuntur* ad partes Adherbalis accedunt. *meliores* peritiores, optimi, fortissimi.

²⁾ *quum maximas* — *armat* per elegantem brevitatem pro: quam maximas, quas potest, armare copias, armat. *partim* — *alias* pro: *partim*, *partim*, vel, *alias*, *partim vi*, *alias voluntate* eleganter diversa subjecta eodem casu efferuntur. *Vi* nempe sua, *voluntate* eorum, quos oppugnatum venerat.

³⁾ *fortunis suis* i. e. de statu suo, de conditione sua iniqua. *fretus* quidam faciunt a *fruor*, cujus verbi participium esse volunt, quod eandem quidem syntaxin, verum diversam habet significationem: est enim idem, quod *confusus*, innixus. Si litteras spectes, ait Vossius, accedit proxime ad *fretum*, quod a fervore ita dici constat. Fortasse igitur et *fretus* inde erit, quod qui aliqua re *fretus* agat, *fervidus* ea in re esse soleat.

⁴⁾ *ex praelio*. Notat, Adherbalem non modo praelio excessisse; sed, praelio facto non arcem aut castellum petiisse, verum statim in provinciam romanam profugisse. *provinciam* Romanorum in Africa, quae ex omni illa regione, quam tenuerant Carthaginienses, constabat.

⁵⁾ *patris consiliis* peractis consiliis, quae de opprimendis fratribus, et eorum regno invadendo iniverat. *otio* aptum est otium cogitationibus, quae consurgunt, ubi libidines deferbuerunt. *cum animo reputans* animo agitans, tacitus secum cogitans. *pecunia sua* qua corrumpere voluit nobiles Jugurtha.

prutans, timere populum romanum, neque advorsus iram ejus usquam, nisi in avaritia nobilitatis et pecunia sua, spem habere. Itaque paucis diebus ¹⁾ cum auro et argento multo Romam legatos mittit, quis praecipit, uti primum veteres amicos muneribus expleant; deinde novos acquirant; postremo quaecumque possint largiundo parare, ne cunctentur. Sed ubi Romam legati venere, et, ex praecepto regis, hospitibus ²⁾ aliisque, quorum ea tempestate in senatu auctoritas pollebat, magna munera misere; tanta commutatio incessit, uti ex maxuma invidia in gratiam et favorem nobilitatis Jugurtha veniret: quorum pars spe, alii praemio inducti, singulos ex senatu ambiundo, nitebantur, ne gravius in eum consu-leretur. Igitur, legati ubi satis confidunt ³⁾, die constituto senatus utrisque datur. Tum Adherbalem hoc modo loquutum accepimus:

¹⁾ *paucis diebus* post paucos dies. *expleant* cumulent, illis *satis* faciant. *acquirant* largiundo et pollicitando. *quaecumque* nimirum omnia, quae idonea essent, pararent. Res hominesque pretio acquirere jubet.

²⁾ *hospitibus* cum quibus Jugurtha iniverat necessitudinem hospitii (Numantino bello. *tanta commutatio* sc. animorum et sententiarum. *incessit* sc. senatores, vel, facta est in animis senatorum. *ex maxuma invidia* ex maximo senatorum odio in eum concepto. *quorum* nobilium. *spe* sc. munerum, quae ipsis offerrentur. *praemio* sc. quod jam acceperant, *inducti* moti. *ambiundo nitebantur* ad singulos eundo, et precibus atque blanditiis circumveniundo nitebantur, vel operam dabant, efficere, ne durior in Jugurtham sententia ferretur.

³⁾ *satis confidunt* spem satis certam habent, senatores laturos esse sententiam Jugurthae faventem. *senatus — datur* admittuntur in senatu, ut quae velint, exponant. *utrisque* ambabus partibus.

Micipsa pater moriens praecepit, uti eniterer, usui populo romano esse; vos in adfinium locum ducerem: si ea fecissem, in vestra amicitia munimenta regni me habere — quae, quum agitarer, Jugurtha me socium populi romani regno expulit — nunc ad vos confugio — paullo ante rex, nunc deformatus aerumnis, alienas opes exspecto — nolite pati, progeniem Masinissae frustra a vobis auxilium petere — majestatis populi romani est, injuriam prohibere. Regno ejectus sum, quod majoribus meis populus romanus dedit — vos in mea injuria despecti estis. Jugurtha, propinquus et beneficio Micipsae regni particeps, interfecto fratre meo nunc effecit, ut ubivis tutior essem, quam in regno meo. Quid agam? omnia praesidia erepta sunt — a regibus auxilium petere non possum, qui omnes nostrae familiae ob vestram amicitiam infesti sunt — Virtute ac diis volentibus vos magni estis; quo facilius sociorum injurias curare licet — Tantum illud vereor, ne vos privata amicitia Jugurthae parum cognita, transvorsos agat — Sed nolite pati, regnum Numidiae, quod vestrum est, per scelus tabescere.

XIV. „Patres conscripti ¹⁾, Micipsa pater meus moriens praecepit, uti regnum Numidiae tantummodo

¹⁾ *Cap. XIV. Patres conscripti.* Romulus centum elegit initio; ex quibus consilium publicum, quod *senatum* vocavit, constitueret; qui omnes *patres*, eorumque progenies *patricii* appellati sunt. Degressu temporis numerus senatorum ad 300 excrevit, qui cum a Tarquinio superbo valde imminutus caedibus esset, conversa republica legendis aliis opus fuit, quibus 300 numerus suppleri posset. Itaque tum a Bruto consule illustriores allekti equitum, qui, ut a *patribus* sive *patriciis* distinguerentur nomine, *conscripti* appellari coepti sunt. Hi *conscripti*, et illi *patres* uno eodemque nomine plerumque veniunt *patres conscripti*. *procuracionem* administrationem. Placent Sallustio hujusmodi appositiones. Sic infra in hac ipsa oratione: Regnum ejus sceleris sui praedam fecit. Cap. 85: Neque gloriam meam laborem illorum faciam, *jus summum judi-*

procuracionem existimarem meam; ceterum jus et imperium penes vos esse: simul eniterer, domi militiaeque quam maximo usui esse populo romano; vos mihi cognatorum, vos in affinium locum ducerem: si ea fecissem, in vestra amicitia exercitum, divitias, munimenta regni me habere. Quae quum praecepta parentis mei agiterem, ¹⁾ Jugurtha, homo omnium quos terra sustinet, accleratissimus, contento imperio vestro, Masinissae me nepotem, et jam ab stirpe socium et amicum populo romano, regno fortunisque omnibus expulit. Atque ego, patres conscripti, quoniam eo miseriarum ²⁾ venturus

eium, vel potestas, jus dicendi. *simul sc. praecepit*, ut eniterer. *usui*. *Usus* ab *uti* i. e. utilitatem capere de ali. qua re; hinc *usus* etiam pro utilitate ac fructu accipitur: sic in hoc nostro loco, *cognatorum*. *Cognati* appellantur quasi una communiterve nati, vel, ab eodem orti progenitore. *affinium*. *Affinis* ab *ad* et *finis*: quod ad finem alterius accedit: unde et proprie de agris dicitur. Deinde et ad homines transfertur, qui inter se conjunctionem sive propinquitatem contraxerunt. *Cognati* sunt natu conjuncti; *affinis* vero nuptiis conjuncti, seu viri et uxoris cognati. *vos mihi ducerem* sens: vos tamquam conjunctissimos mihi amicos haberem. *et quae scilicet praeceperat*. *in vestra amicitia* per vestram amicitiam. *munimenta*. Munimentum a munire, i. e. fulcire, fortificare, defendere. *habere* dignius gravitate Sallustii et persona promittente, quam *habiturum*.

¹⁾ *agiturem* agero cuperem, agere inciperem. *Agito* significat proprie concutere, commovere. *sustinet* fert. *ab stirpe* non factus, sed natus socius et amicus. Nam a Masinissa avo inter regiam familiam et Romanos fuerat societas. *fortunis* facultatibus et possessionibus.

²⁾ *eo miseriarum* in tot tantasque miseras, ut opem vestram implorare debeam. *ob mea* a me in vos collata beneficia. *ob majorum* sc. patris et avi. *deberi*; a populo romano vult, populum romanum sibi debere beneficia, quibus vero non egeret; nempe, ut ipse florens, nullo malo affigeretur: aut iis viribus instructus esset, quibus adversa omnia per se propellere posset. *secundum ea* deinde vero. *si desideranda erant* i. e. si ad eas rerum angustias redactus essem, ut illa beneficia vestra (auxilia vestra) desi-

eram, vellem potius ob mea, quam ob majorum meorum beneficia posse me a vobis auxilium petere; ac maxime deberi mihi beneficia a populo romano, quibus non egerem; secundum ea, si desideranda erant, uti debitis uterer. Sed ¹⁾ quoniam parum tuta per se ipsa probitas, neque mihi in manu fuit, Jugurtha qualis foret; ad vos confugi, patres conscripti, quibus, quod miserrimum, cogor prius oneri, quam usui esse. Ceteri reges ²⁾, aut bello victi in amicitiam a vobis recepti, aut

derare deberem; vellem, ut iisdem uti possem, qua talibus, ad quae obstricti sitis ob priora mea beneficia, in vos collata. Sensus ergo totius constructionis: Atque, ego, patres conscripti, quoniam ita fuit decretum fati, ut in tantas misérias venirem, vellem potius posse petere a vobis auxilium ob mea beneficia, quam ob beneficia majorum; ac vellem populus romanus ad maxima beneficia mihi reddenda obstrictus esset, ita vero, ut florens ipse suis beneficiis non egerem; deinde vero, si omnino desideranda erant, vellem iisdem uti posse, tamquam debitis.

- ¹⁾ *Sed quoniam probitas vult dicere; sed quoniam probitate me ipsum tueri non possum. in manu fuit in potestate fuit; non potui Jugurtham ad observationem justitiae et aequi vi adigere. oneri quia onus imponit, sibi auxilium ferendi.*
- ²⁾ *Ceteri reges petenda erat* Sens: Alii, inquit, in suis dubiis rebus, et vestris laetis ob victorias frequentes societatem vestram appetiverunt: at Masinissa, in bello Carthaginiensi, non fortuna, quae Romanis afflictissima erat, sed fide in amicitia, qua per orbem terrarum clari eratis, inductus, in clientelam vestram concessit. *Familiam suam*, quae cum Romanis, bello afflictis, amicitiam instituit, opponit illis, qui tenues et bello victi, Romanorum victorum amicitiam et tutelam appetiverant. — Adherbal Romanis demonstrare vult, Masinissam amicitiam eorum non propter utilitatem, sed propter fidem amplexum esse. *Quorum progeniem*. Se ipse innuit Adherbal, qui erat progenies Masinissae et Micipsae. *Quorum retulit ad familiam*. Sic etiam in cap. 13. *ut in favorem nobilitatis Jugurtha veniret, quorum (nobilitatis) pars spe, alii praemio inducti, quorum petere conat.* Patres conscripti!

in suis dubiis rebus societatem vestram appetiverunt: familia nostra cum populo romano bello Carthaginensi amicitiam instituit; quo tempore magis fides ejus, quam fortuna petenda erat. Quorum progeniem vos, patres conscripti, nolite pati me nepotem Masinissae frustra a vobis auxilium petere. Si ¹⁾ ad impetrandum nihil causae haberem, praeter miserandam fortunam; quod paulo ante rex, genere, fama atque copiis potens, nunc deformatus aerumnis, inops, alienas opes exspecto; tamen erat majestatis populi romani, prohibere injuriam, neque pati cujusquam regnum per scelus crescere. Verum ego ²⁾ his finibus ejectus sum, quos majoribus meis populus romanus dedit: unde pater et avus una vobiscum expulere Syphacem et Carthaginienses. Vestra beneficia ³⁾ mihi erepta sunt, patres conscripti: vos in mea injuria despecti estis. Eheu me miserum! Huccine ⁴⁾,

nolite pati, me, horum progeniem, nepotem Masinissae, frustra a vobis auxilium petere.

¹⁾ *Si ad-exspecto* sens. Si praeter miserandam meam fortunam nullam aliam causam haberem, qua impetrare possem auxilium vestrum; (nam qui paulo ante rex eram, genere, fama atque copiis potens, nunc deformatus aerumnis, i. e. ornamenti omnibus spoliatus per aerumnas, inops, alienas opes sollicitate quaero) tamen erat etc. *erat majestatis* intellige *officium*, *opus*. *Majestas* a *magnitudine* dicta est: est autem, decus, amplitudo et dignitas, vel populi, vel senatus, vel magistratus, vel principis aut imperatoris, aut privati cujusdam magni viri; aut alterius etiam inanimatae rei. *Majestatem* lepide fingunt poëtae, Honoris et Reverentiae aliam esse. *per scelus* respicit caedem Hiempsalis, et expulsionem Adherbalis, quae erant Jugurthae scelera.

²⁾ *Verum ego*. Argumentum, quod vocant *a fortiori*. Non solum eam tutelam mihi debetis, qua omnes miseros complectimini; sed etiam illata vobismet ipsis injuria vos in propriam ultionem extimulare debet. *una eua* simul.

³⁾ *Vestra beneficia* regnum Numidiae vocat, quod ex beneficio populi romani habebat. Vide cap. 5. *in mea injuria* in injuria mihi illata.

⁴⁾ *Huccine* — *evasere* ad hunc finem pervenere? *Evadere*

Micipsa pater, beneficia tua evasere, uti quem tu parem cum liberis, regnique participem fecisti, is potissimum stirpis tuae extinator sit? Numquamne ergo familia nostra quieta erit? semperne in sanguine, ferro, fuga versabimur? Dum Carthaginienses ¹⁾ incolumes fuere, jure omnia saeva patiebamur: hostes ab latere; vos amici procul, spes omnis in armis erat. Postquam illa pestis ²⁾ ex Africa ejecta est, laeti pacem agitabamus: quippe quis hostis nullus, nisi forte quem vos jussissetis. Ecce ³⁾

quasi *extra vadere*, et effugere, est, per quamcumque difficultatem ad aliquid pervenire. *parem cum liberis* ipsum similiter ac liberos regni participem fecisti. *in sanguine* Masinissa a Syphace armis e regno pulsus fuerat: frater Hiempsal a Jugurtha trucidatus: ipse ab eodem ad extremas angustias redactus. *versabimur* agitabimur. *Versari* in aliqua re assiduum esse. *Versare* frequenter vertere.

¹⁾ *Dum Carthaginienses*. Miram oratoris calliditatem, qui ex odio Romanorum in Poenos quaerit suae causae subsidium, et gratiam familiae suae conciliat, quasi multa pro populo romano perpassae. *incolumes* integri et salvi, *jure* i. e. per datam potestati superanti licentiam. Per bella enim plura licent et committuntur impune, quae privatim vetita sunt, et puniuntur. *hostes* Carthaginienses. *latere* sc. erant. *spes erat* spes omnis salutis in virtute nostra posita erat.

²⁾ *pestis* — *pestem* vocat Carthaginienses propter perniciem. *agitabamus* pace fruebamur, in pace vivebamus. *jussissetis* a nobis pro hoste habendum esse.

³⁾ *Ecce* adverbium demonstrandi, repentinum aliquid insperatumque significans. *improviso* — *Improvisum*, quod non est praevisum, inopinatum, subitum, repentinum. *sese efferens* insurgens. *atque eodem* et qui simul propinquus ejus esset. *sceleris sui praedam* i. e. praedam per scelus suum acquisitam. *iisdem dolis* quibus scilicet fratrem cepit. *expectantem* timentem. *in imperio vestro* cum vos imperatis. *extorrem* — *Extorris* qui est extra patrium solum et terram patriam ejectus, sicut exul. *domo* sc. extorrem. *coopertum miseriis effecit* i. e. Jugurtha effecit, ut ego, coopertus miseriis, ubivis tutius essem etc. Sic Cic. Ep. ad Quint. II. 15: Haec me, ut confidam, faciunt. Plaut. Poen. II. 5: Sex immolavi agnos, nec potui ta-

autem ex improvise Jugurtha, intoleranda audacia, scelere atque superbia sese efferens fratre meo, atque eodem propinquo suo interfecto, primum regnum ejus sceleris sui praedam fecit: post, ubi me iisdem dolis nequit capere, nihil minus quam vim aut bellum expectantem in imperio vestro, sicuti videtis, extorrem patria, domo, inopem et coopertum miseriis effecit, ut ubivis tutius, quam in meo regno essem. Ego sic existumabam, patres conscripti, ut praedicantem ¹⁾ audiveram patrem meum, qui vestram amicitiam colerent, eos multum laborem suscipere; ceterum ex omnibus maxime tutos esse. Quod ²⁾ in familia nostra fuit, praestitit uti in omnibus bellis vobis adessent: nos uti per otium tuti simus, in manu vestra est, patres conscripti. Pater ³⁾ nos duos fratres reliquit; tertium, Jugurtham, beneficiis suis ratus nobis conjunctum fore. Alter eorum necatus, alterius ipse ego manus impias ⁴⁾ vix effugi. Quid agam? quo potissimum infelix accedam ⁵⁾? Generis praesidia omnia

men propitiam Venerem facere, uti esset mihi: pro facere ut Venus propitia esset mihi.

- ¹⁾ *praedicantem* palam dicere. *multum laborem* propter imminencia ubique Romanis bella, quibus socii pariter cum iis implicabantur. *ex omnibus* inter omnes populos. *tutos esse* illos scilicet, qui amicitiam Romanorum colerent.
- ²⁾ *Quod — adessent.* Sens. Familia nostra, quod potuit, praestitit, (fecit, persolvit) in omnibus nimirum bellis vos adjuvit. *per otium* cum pacem habeamus ab hostibus et bellis vestris. *in manu vestra* in potestate vestra. *tuti simus* sc. ab insidiis et dolis Jugurthae.
- ³⁾ *Pater* Micipsa moriens *nos duos* Adherbalem et Hiempsalem. *tertium — fore* constr. ratus (putans, sperans) tertium, quem reliquerat, Jugurtham beneficiis suis (adoptione aliisque signis benevolentiae) nobis conjunctum fore.
- ⁴⁾ *impias* a pietate remotas. *Impietas* nequitia, perversitas, atque proprie eorum est, qui pie h. e. juste ac sapienter agere non didicerunt. *Pietas* omne officium complectitur, quo tenemur in Deum, parentes, cognatos, patriam.
- ⁵⁾ *accedam* quo me vertam? *Generis — extincta sunt* omnes illi ex familia mea, a quibus vel tutelam, vel auxilium

extincta sunt: pater, uti necesse erat, naturae concessit; fratri, quem minime decuit, propinquus per scelus vitam eripuit: affines, amicos, propinquos ceteros, alium alia clades oppressit: capti ab Jugurtha, pars in crucem acti, pars bestiis objecti; pauci, quibus relicta anima, clausi in tenebris, cum moerore et luctu, morte gravio- rem vitam exigunt. Si omnia ¹⁾, quae aut amisi, aut ex-

sperare possem, aut naturae lege, aut violentiae necessitate e vita discesserunt. *uti necesse erat* i. e. necessitate fatali aut naturali. *naturae concessit* i. e. naturae concessit, quod necesse erat: id vero idem, quod *fato functus est*. Ipsa mors *necessitas* dicitur. Natura dedit usuram vitae, tamquam pecuniae, praestituta die *restituendae*. † Quid est igitur, quod querare, si repetit, *cujus usuram dederat*, cum vult? Ea enim conditione acceperas. *fratri eripuit* sens. fratri meo vita erepta est a propinquo, (Jugurtha) *quem ob propinquitatem et beneficii accepta* minime decuit, *fratri eripere vitam*. *propinquos cognatos* — *Propinquus* quod *prope* adest, et opponitur *et longinquus*. *Cognati* appellantur quasi una communiterre nati; vel ab eodem orti progenitore. *Agnati* dicuntur, qui per virilis sexus personas cognatione conjuncti sunt: quasi a patre cognati veluti frater eodem patre natus, filius fratris, neposve ex eo: Inter *agnatos* et *cognatos* hoc interest: quod in *agnatis* continentur *cognati*; in *cognatis* non utique *agnati*. Ut puta, frater patris, id est, patruus est agnatus et cognatus. Matris vero frater, id est avunculus, *cognatus* est, sed non *agnatus*. *Propinquus* quamvis affinitatis conjunctionem designat. *in crucem acti*. Teterrium hoc supplicii genus praecipue apud Africanos usitatum erat, eoque et illustres viri adfecti sunt. Quoties noxii cruci adigebantur, celeberrimae eligebantur viae, ubi plurimi intueri, plurimi commoveri hoc metu possent. *acti*, *objecti* numerus pluralis, quia *pars* nomen collectivum. *bestiis* — Bestiis apud Romanos aceleratissimus quisque obiciebatur. Afri autem ejus crudelitatis prima fere exempla dederunt. *anima* vita, in *tenebris* in tenebrosis carceribus. *morte* — *exigunt* vitam agunt, quae morte gravior est.

¹⁾ Si omnia — amisi sc. pater, frater, affinis, amici, propinqui, denique regnum ipsum, ex necessariis. Ipse Jugurtha; qui, quum Adherbali necessarius i. e. naturae

necessariis adversa facta sunt, incolumia manerent; tamen, si quid ex improvise accidisset, vos implorarem, patres conscripti, quibus, pro magnitudine imperii, jus et injurias omnes curae esse decet. Nunc vero exsul patria ¹⁾, domo, solus et omnium honestarum rerum egens, quo accedam, aut quos appellem? nationesne, an reges, qui omnes familiae nostrae ob vestram amicitiam infesti sunt? an quoquam adire licet, ubi non majorum meorum hostilia monumenta plurima sint? aut quisquam nostri misereri potest, qui aliquando vobis hostis fuit? Postremo ²⁾ Masinissa nos ita instituit, patres conscripti, ne quem coleremus, nisi populum romanum; ne societates, ne foedera nova acciperemus: abunde magna praesidia nobis in vestra amicitia fore: si huic impe-

vinculis *connexus* esset, ei adversus et inimicus factus est. Plurali numero et neutro genere utitur, quia sic inceperat. Praeterea sic latius patere videtur oratio. *quae — adversa facta sunt* quae mala ex necessariis meis accepta sunt. *incolumia* salva et integra. *pro magnitudinis* propter magnitudinem. *Magnitudo* non modo *potentiam*, quae potest efficere, sed *excellentiam* illam imperii designat, quae vult, ut suum cuique constet, (jus) et, ut *injuriae* prohibeantur et vindicentur.

¹⁾ *exsul patria* e patria in exsilium missus. *solus* desertus ab omnibus, et unus solus relictus. *omnium — egens* ut pro dignitate regis honeste vivere non possim. *quo accedam* quo me vertam. *appellem* patronos mihi ob vestram amicitiam quae familiae nostrae vobiscum intercedit. *an quoquam — ubi* sens. num licet mihi locum aliquem adire, in quo non sint monumenta plurima bellorum, quae ibi pro vobis gesserunt majores mei. *nostri* qui arctissimo amicitiae vinculo vobis conjuncti simus.

²⁾ *Postremo*. Ac si diceret: Etiam si haberem, praeter vos, unde praesidium petere possem, non peterem: quia avus noster Masinissa ita nos docuit, ne cum aliquo populo societatem haberemus, nisi cum populo romano. Dicebat enim, incolumi imperio romano nos quoque futuros incolumes: et contra, ruente et cadente imperio romano, nos etiam occasuros esse. *huic imperio* dativus pro genitivo.

rio fortuna mutaretur, una nobis occidendum esse. Virtute ¹⁾ ac dis volentibus magni estis et opulenti; omnia secunda et obedientia sunt: quo facilius sociorum injurias curare licet. Tantum illud vereor, ne quos ²⁾ privata amicitia Jugurthae, parum cognita, transversos

¹⁾ *Virtute* En! quam omnia in tali scriptore apte et momentis rerum convenienter posita sint. Proxime ante dixerat, *deceat* vobis curae esse, nimirum pro magnitudine imperii; hic pergit, *licet*, quoniam ipsi undequaque rem vestram quiete agitis, omnia vobis secunda et obedientia sunt. *dis volentibus* i. e. favore et benignitate deorum. *secunda* — *secundus* benevolus et fovens, item laetus et facilis. *Secundus* a *sequi*; quod sequitur primum: et tam numerum quam ordinem denotat. *Res secundae* prosperae, ex animo succedentes. Dictae non a numero, sed, quia, ut velimus, sequantur. Fortuna *secunda* et *adversa* sunt contraria. *obedientia* i. e. convenientia votis vestris. Post *obedientia* intellige *vobis. quo* — *licet* sens. quo facilius licet curare, uti injuriae vindicentur et propulsentur. *Curare injurias et negligere injurias* contraria sunt.

²⁾ *quos* pro aliquos; post *ne, si, num* syllabae *ali* abjiciuntur. *privata amicitia* — Amicitia *privata* est, quam cum privatis hominibus jungimus; amicitia *publica*, quam cum tota republica contrahimus. *parum cognita* quam, quantae fidei sit, non satis cognitam habent. *transversus* agat in pravam abstrahat a via justitiae. *Transversus* agi dicitur, qui vi et impetu quodam ab instituto deflectitur. *Transversus* et *rectus* sunt contraria. *quos* — *niti* sens. audio, privatos illos Jugurthae amicos summam adhibere operam, singulos vos adire, appellare, blanditiis circumvenire, (ambire) et crebris precibus sollicitare, (fatigare). *singulos* — *Singulus* quasi *sine angulo*, quod ea, quae unica sunt, nequeant constituere angulum. Dicitur autem *singulum* unum quodque per se, h. e. separatum ab aliis. *de absente* Jugurtha. *incognita caussa* — *Caussa* vel *causa* dicitur id, ex quo vel per quod, vel a quo, vel propter quod aliquid fit. Translative vero *caussa* dicitur omnis actio, quam in senatu, sive in foro et apud judices populumve habemus, et ponitur pro *lite* et *controversia*. Hinc *ne incognita caussa quid statuatis* explicatur ne sententiam feratis, *controversia* non cognita, utrisque partibus non auditis. *fingere* — *manere* sens. audio, illos dicere,

agat: quos ego audio maxuma ope niti, ambire, fatigare vos singulos, ne quid de absente, incognita caussa, statuat: fingere me verba; fugam simulare, cui licuerit in regno manere. Quod ¹⁾ utinam illum, cujus impio facinore, in has miserias projectus sum, eadem haec simulantem videam! et aliquando aut apud vos, aut apud deos immortales rerum humanarum cura oriatur! Nae ille, qui nunc sceleribus suis ferox atque praeclarus est, omnibus malis excruciat, impietatis in parentem nostrum, fratris mei necis, mearumque miseriarum graves poenas reddet. Jam jam ²⁾ frater animo meo caris-

me falsa et ficta loqui. et simulare ac si in fugam actus essem, cum mihi licuerit, in regno manere.

¹⁾ *Quod — videam* sens. Quam vellem Jugurtham videre eadem haec eodem modo, quo ego simulare, vel, quod idem est: quam vellem Jugurtham in easdem miserias projectum videre! His autem verbis refellit, quod objiciunt inimici, se fugam simulare. *Quod*. Dicitur *quod utinam*, ut *quodsi* et, *quod ni*. et *aliquando* eandem orationem optativam prosequitur dicendo: et utinam oriatur aliquando etc. *aut apud — immortales* Blandum auribus Romanorum, quibus una cum diis arbitrium rerum humanarum tribuit. *cura oriatur*. Insitus hominibus error, dei somnum incusare, quum miseri sunt. *Nae*, *na*, adverbium affirmandi, significans, certe, utique profecto. *ferox* effrenatus, insolens, audax. *praeclarus* valde clarus, lumine quodam famae resplendens.

²⁾ *Jam jam frater*. Quoniam fratris mentio incidit, carissimum illum fratrem tanquam praesentem alloquitur; sicque et fraternae pietatis imagine movet animos audientium, et suas amplificat aerumnas, mortem fratris suae vitae anteponendo. *immature* non maturo, et proprie de fructibus aut frugibus dicitur, quum ante tempus colliguntur, et transitorie de homine, qui ante constitutum vitae tempus, et ante aetatem senio confectam morte abripitur. *unde* a quo. *minime decuit* sc. vitam tibi eripi. *casum* calamitatem. *Cusus* a *cadere* proprie significat id, quod fortuito accidit; deinde: inopinatum eventum, fortunam adversam. *non enim — amisisti* — plenius et mutato verborum ordine: Non enim *tam* regnum cum vita simul amisisti, sed fugam — et omnes aerumnas — sc. amisisti, pro

sime, quamquam tibi immaturo, et unde minime decuit, vita erepta est; tamen laetandum magis, quam dolendum puto casum tuum: non enim regnum, sed fugam, exsilium, egestatem et omnes has, quae me premunt, aerumnas cum anima simul amisisti. At ego infelix, in tanta mala praecipitatus ¹⁾ ex patrio regno, rerum humanarum spectaculum praebeo: incertus quid agam, tuasne injurias persequar, ipse auxilii egens; an regno consulam, cujus vitae necisque potestas ex opibus alienis pendet? Utinam ²⁾ emori fortunae meae honestus exitus

effugisti. aerumnas miseras. — *aerumna* dicitur labor onerosus. Nonnulli dici putant ab *aere*, quod acris causa maximi sunt labores. Alii, ab *aipo*, tollo, quasi *aipomyn* quia tollit ac conficit hominem.

1) *praecipitatus* in praecipitium ex alto dejectus. Egregie locum nostrum exornat hoc vocabulum. *spectaculum praebeo* vult dicere: in mea fortuna conspiciere possunt homines, quam instabiles sint res humanae. Miro artificio tractat orator hanc conclusionem. Paulo ante, inquit, rex eram: nunc in tanta mala deductus sum, ut rerum humanarum spectaculum et exemplum sim, ex quo discere possunt homines, mutabilem atque volubilem esse rerum humanarum naturam. *tuas injurias* tibi illatas. *Injuria* adixit, omne id, quod non jure fit; laesio quaevis sine respectu ad jus violatum. *persequar*. *Persequi* est sequi, insequi, insectari. Sic armis furialibus *persequi* aliquem. *Persequi injurias* ulcisci. *consulam* consilio prospiciam. *ex opibus alienis* ex copiis, ex potentia aliorum. Vult dicere, ita opibus omnibus destitutus sum, ut incolumitas mea non speranda sit, nisi a Romanorum potenti auxilio; et mors a Jugurthae violenta manu timenda. Mors mea vitaeque in aliena manu est.

2) *Utinam* — *concessissem* Sens. Utinam mors nunc in calamitatibus meis honestus vitae exitus esset! utinam non merito a Jugurtha contemptus fuisse viderer, si defessus malis, illius injuriae concessissem, vitam relinquendo! — Queritur Adherbal, sibi non licere honesto mori, quod, si mortem sibi conscisceret, injuriae cedere per malorum impatientiam, ideoque jure ac merito a Jugurtha contemni, ut ignarus videretur. *nunc* — *dedecore* sens. Rebus ita positae neque vivere lubet propter miseras, ne-

esset; neu vere contemptus viderer, si defessus malis, injuriæ concessissem: nunc neque vivere lubet, neque mori licet sine dedecore. Patres conscripti, per vos, per liberos ¹⁾ atque parentes vestros, per majestatem populi romani; subvenite misero mihi: ite obviam injuriæ: nolite pati regnum Numidiae, quod vestrum est, per scelus et sanguinem familiae nostrae tabescere”.

Ad haec legati Jugurthae, largitione magis quam caussa freti, paucis respondent — senatus statim consulitur — fautores legatorum Adherbali dicta contemnunt, Jugurthae virtutem laudibus extollunt. — Pauci Adherbali subveniendum censent, inter quos Aemilius Scaurus.

XV. Postquam rex finem loquendi fecit; legati Jugurthae, largitione ²⁾ magis quam caussa freti, paucis respondent: Hiempsalem ob saevitiam suam ab Numidis interfectum: Adherbalem ultro bellum inferentem, postquam superatus sit, queri quod injuriam facere nequisset. Jugurtham ³⁾ ab senatu petere, ne alium puta-

que mori licet sine dedecore. Nam mortem sibi consciscere, ignaviae est aut temeritatis. Operae pretium est animadvertere, ut iis maximo verbis timidum ingenium prodatur, unde constantiae famam quaerit.

¹⁾ *per liberos, per majestatem* modi sunt deprecandi. *per vos* per vos ipsos vestramque salutem. *ite obviam* resistite. *per scelus* Jugurthae sanguine familiae nostrae cruenti. *tabescere* dignitate sua privari et paulatim interire. *Tabescere* est dissolvi et consumi. Metaphora ducta a corporibus, quae dicuntur *tabescere*, quum interiore consumpta morbo deficientibusque sensim viribus et sanguine, paulatim defluunt, et tandem morte solvuntur.

²⁾ *Cap. XV. largitione* i. e. expensa illa, quae facta est ad occupandum favorem. *caussa* justa re sua; justitia causssae. *ultro* sponte sua, non optante aut volente Jugurtha. *inferentem* sc. Jugurthae. *queri* — *nequisset* sens. causssam doloris esse quod, nocere cupiens, nunc, a Jugurtha superatus, injuriam facere non posset.

³⁾ *Jugurtham* — *ponerent* sens. Jugurtham, dicunt legati, petere a senatoribus, ne putarent, se alium nunc esse ac

rent, ac Numantiae cognitus esset: neu verba inimici ante facta sua ponerent. Deinde utrique ¹⁾ curia egrediuntur. Senatus statim consulitur ²⁾. Fautores legatorum, praeterea magna pars ³⁾, gratia depravati, Adherbalis dicta contemnere, Jugurthae virtutem extollere laudibus; gratia, voce, denique omnibus modis pro alieno scelere et flagitio, sua quasi pro gloria, nitebantur. At contra pauci, quibus bonum et aequum ⁴⁾ divitiis carius, subveniendum Adherbali, et Hiempsalis mortem severe

illum, qui ad Numantiam quondam virtutibus suis et fide Romanis cognitus atque laudatus esset; et petere, ne dolosa verba infesti sibi Adherbalis pluris penderent, quam egregia sua facta.

¹⁾ *utrique legati Jugurthae et Adherbal. curia a cura, locus, ubi publicas curas gerebant; in quo senatus habebatur.*

²⁾ *consulitur in senatu statim consultatur, deliberatur.*

³⁾ *magna pars* sc. senatorum. *gratia depravati* i. e. donis et largitionibus corrupti, et in pravum abstracti, seu benevolentia Jugurthae capti, et a via recti aversi. *gratia — nitebantur* sens. auctoritate, sermonibus — pro scelere alieno i. e. ut scelus Jugurthae defenderent, tanta opera contendebant, ac si de sua gloria ageretur. *gratia* est, in qua amicitiarum et officiorum alterius memoria, et alterius remunerandi voluntas continetur. Praeterea copiam designat plurimorum amicorum, favorem, auctoritatem.

⁴⁾ *bonum et aequum.* Virtus, justitia et aequitas. *vindicandam* ulciscendam, puniendam. *maxime* sc. id censebat. *Aemilius Scaurus.* Vir summae gravitatis et constantiae, qui memoriam prope intermortuam generis sui virtute renovavit. Consul Ligures domuit, atque triumphavit. Censor viam Aemiliam stravit, pontem Aemilium fecit: utrique nomine ab se imposito. Vixit Marii tempore. *factiosus* opulentus et dives, magnam civium multitudinem ad se trahens. — Verum ille vir, Sallustio et Elinio damnatus, adeo contra suis civibus probatus fuit, ut, quum acceptae ad prodendam rempublicam pecuniae accusaretur, satis habuerit, rem negare, statimque populus accusatorem ab illa dementissima actione, pertinaci clamore, depulerit. Haec narrat Val. Max. III. 7. Nec de Scauri laudibus Cicero conticessit. Laudat alter, alter vituperat: utri

vindicandam censebant: sed ex omnibus maxime Aemilius Scaurus, homo nobilis, impiger, factiosus, avidus potentiae, honoris, divitiarum; ceterum vitia sua callide occultans. Is postquam videt regis ¹⁾ largitionem famosam impudentemque; veritus, quod in tali re solet, ne polluta licentia invidiam accenderet, animum a consueta lubricitate continuit.

Vicerunt fautores Jugurthae. Legati mittuntur, qui regnum Micipsae inter Jugurtham et Adherbalem dividerent. — Jugurthae, captis legatis dando et pollicitando, pars opulentior, et altera, specie quam usu potior, Adherbali traditur.

XVI. Vicit tamen ²⁾ in senatu pars illa, qui vero pretium aut gratiam anteferebant. Decretum fit, uti decem legati regnum, quod Micipsa obtinuerat, inter Jugurtham et Adherbalem dividerent. Cujus legationis princeps ³⁾ fuit L. Opimius, homo clarus, et tum in

credendum? Nisi forte Scauri putemus auctas a Cicerone virtutes, a Sallustio vitia; utrumque ob unam causam, quod fuisset propugnator nobilitatis.

¹⁾ regis Jugurthae. *famosam* infamen et turpem. *Famosus* de quo est celebris fama; malo sensu sumitur frequentius, et idem denotat, quod *infamis*, *impudicus*. — *impudentemque* quia nimis aperte et impudenter eam largitionem faciebant legati. *solet* sc. fieri. *polluta* immoderata, impudenti, fœda. *polluere* est inquinare. *licentia* est, quod fit praeter bonos mores. *invidiam* sc. plebis, si videret, pecuniae postponi jus fasque. *lubidine* factionum et divitiarum. *continuit* retinuit, repressit.

²⁾ Cap. XVI. *Vicit tamen*. Quamvis pauci senatores, et maxime Scaurus, cujus magna in senatu erat auctoritas, censoreat, Jugurtham esse puniendum, et Adherbali subveniendum: tamen fautores Jugurthae vicerunt, ne quid contra ipsum decerneretur. *vero* veritati, aequitati. *pretium* pecuniam. *gratiam* i. e. favorem illorum, qui pro scelere alieno, quasi pro sua gloria omnibus modis aiebantur.

³⁾ *Cujus legationis princeps* inter illos decem legatos princeps. *L. Opimius*. Cum C. Grachus, tribunus plebis, legem

senatu potens; quia consul, C. Graccho et M. Fulvio Flacco interfectis, acerrume victoriam nobilitatis in plebem exercuerat. Eum Jugurtha tametsi Romae in amicis ¹⁾ habuerat, tamen accuratissime recepit: dando et pollicitando perfecit, uti famae, fidei, postremo omnibus suis rebus commodum regis anteferret: reliquos legatos eadem via aggressus, plerosque capit: paucis carior fides, quam pecunia fuit. In divisione ²⁾, quae pars Numidiae Mauretanium attingit, agro virisque opulentior, Jugurthae traditur: illam alteram specie quam usu potiore, quae portuosior et aedificiis magis exornata erat, Adherbal possedit.

agrariam tulisset, eaque post tribunatum suum abrogaretur; cum Fulvio Flacco, vi sceleratorum hominum corroborata, Aventinum occupavit: quos tamen L. Opimius consul, ex senatus decreto, quo cautum erat, ne quid respublica detrimenti caperet, immissis sagittariis oppressit. Neque Opimio auctores seditionis necasse satis erat, sed et tria millia hominum interfecit. Postea a Jugurtha magnitudine pecuniae a bono honestoque in pravam abstractus est, et ejectus e patria in dedecore consenuit. *tum in senatu potens* unicus nimirum defensor et propugnator senatorii ordinis aestimabatur. *acerrume* — *exercuerat* crudelissime victoria nobilium in Gracchum et Fulvium, plebis fautores et vindices, et in plebejos ipsos usus est.

¹⁾ *in amicis* inter amicos et fautores suos. Sensus est: Quamquam Jugurtha certum habuerat, Opimium Romae inter suos fautores esse; nunc tamen, quum domi suae in Numidia eum haberet, tanto ardore eum coluit, ac si ex inimico amicus sibi conciliandus esset. *famae* quam optimus quisque integram servat. *fidei* quam in divisione, ut princeps legationis, praestare debebat. *via* haec vox saepissime modum, institutum, rationem denotat. *eadem via aggressus* easdem insidias paravit; eodem modo, pecunia scilicet, corrumpere conatus est. *capit* ad suas partes trahit. *Capere* et *aggredi* eleganter copulat auctor, ut continuet inceptam Metaphoram.

²⁾ *In divisione* regni, facta a legatis romanis. *attingit* tangit. *alteram* sc. partem Numidiae. *specie* — *potiore* i. e. pulchritudine, quam fructu, meliorem. *portuosior* portuosus locus, portuosum mare i. e. plures portus habens.

Res postulare videtur, Africae situm exponere, et eas gentes, quibuscum nobis res fuit, attingere — Plerique Africam in partem tertiam terrae posuere — coelo terraque penuria aquarum. Genus hominum salubri corpore, patiens laborum — malefici generis plurima animalia.

XVII. Res ¹⁾ postulare videtur Africae situm paucis exponere, et eas gentes, quibuscum nobis bellum aut amicitia fuit, attingere. Sed quae loca et nationes, ob calorem aut asperitatem, item solitudines ²⁾, minus frequentata sunt, de iis haud facile compertum narraverim: cetera quam paucissimis absolvam. In divisione ³⁾ orbis terrae plerique in partem tertiam Africam posuere: pauci tantummodo Asiam et Europam esse; sed Africam in Europa. Ea ⁴⁾ fines habet ab occidente fretum nostri

¹⁾ *Cap. XVII. Res materia, perspicuitas narrationis; ut de rebus gestis, et in hoc libro descriptis certius ferre iudicium possimus. paucis exponere breviter describere. attingere nominare, commemorare.*

²⁾ *solitudines inhabitabiles plagae, minus frequentata minus culta, non habitata ab hominibus. Nationes minus frequentatae i. e. nationes minus invisae, et ab exteris propterea minus cognitae. cetera — absolvam sens. Narrationem de ceteris locis, quae certe cognita habeo, paucissimis verbis perficiam.*

³⁾ *In divisione — Europa Constr. Plerique posuere in divisione orbis terrae Africam in tertia parte: pauci voluerunt Asiam et Europam esse tantummodo; sed voluerunt Africam esse in Europa. Verba ponere, statuere, locare, reponere, instituere, collocare, cum praepositione in regunt et sextum casum et quartum; posteriorem tamen rarius. Sed hic loci accusativum retinendum putarunt praeter codicum quorundam auctoritatem, primum, quod quaedam motus notio subest, quum aliquid in partes distribuitur; deinde, quod jam unus ablativus est in divisione. — Plinius forsitan dictum fuerit — plerique partem tertiam Africam posuere: pauci Asiam et Europam, sed etc.*

⁴⁾ *Ea Africa. fretum intelligit Gaditanum, sive Herculeum, quod et absolute fretum dicunt. Fretum et apud antiquos fretus us, locus angustus in mari; a similitudine ferven-*

maris et oceani: ab ortu solis declivem latitudinem; quem locum Catabathmon incolae appellant. Mare ¹⁾ saevum, importuosum: ager frugum fertilis, bonus pecori, arbori infecundus: coelo terraeque penuria aquarum. Genus hominum salubri corpore, velox, patiens laborum ²⁾: plerosque senectus dissolvit; nisi qui ferro aut bestiis interiere; nam morbus haud saepe quemquam superat; ad hoc malefici generis plurima animalia. Sed qui ³⁾ mortales initio Africam habuerint, quique postea

tis aquae, quod in fretum saepe concurrat aestus, atque effervescat. Mare item ipsum sic dictum ab undis et fluctibus effervescentibus, praecipue apud poetas. Graeci πορθμεον appellant, i. e. *trajectum* a πορθμευω trajicio. nostri maris mediterranei. *declivem latitudinem* i. e. latam et spatiosam superficiem descendantem, deorsum inclinatam. *Catabathmon* graece καταβασμος, a καταβατω, descendendo, vallem illam devexiam denotat, qua descenditur in Aegyptum. Ibi finit Cyrenaica, ultima versus orientem Africae regio; Aegyptus enim non adnumerabatur Africae.

¹⁾ *Mare* sc. lybicum. *saevum* i. e. procellis saevientibus periculosum. *importuosum* i. e. nullos in littore portus habet. *pecori* sc. alendo, pascendo. *arbori infecundus* arborum frugiferarum non patiens. *Infecundus* i. e. non fecundus, et *fecundus* a faciendo, seu ferendo, quod fructum facit et ferax est. *coelo* — *aquarum* i. e. neque pluviae neque fontium copia est.

²⁾ *patiens laborum* ob corporis salubritatem et firmitatem pati atque ferre potest laborem. *plerosque* plerique propter senectutem (aetate confecti) moriuntur. *dissolvit* absumit, de vita decedere facit. *senectus dissolvit* aptissime conjuncta verba. Nam senectute non subito frangitur, sed sensim et lenius dissolvitur corporis quasi compages. *nisi* exceptis iis. *nam* — *superat* nam vi morbi haud saepe quisquam abripitur, consumitur, extinguitur. *ad hoc* i. e. ut homines non perveniant ad supremam senectutem, plurimum conferunt animalia, quibus infestantur mortales.

³⁾ *Sed qui* — *dicam* sens. et constr. Sed, quamquam ab ea fama, quae apud plerosque valet, ea diversa est; paucissimis verbis tamen narrabo, qui mortales initio Africam incoluerint, quique postea eo pervenerint, aut quo-

accesserint, aut quomodo inter se permixti sint; quamquam ab ea fama, quae plerosque obtinet, diversum est; tamen, uti ex libris Punicis, qui regis Hiempsalis dicebantur, interpretatum nobis est, utique rem sese habere cultores ejus terrae putant, quam paucissimis dicam. Ceterum ¹⁾ fides ejus rei penes auctores erit.

modo indigenae et advenae inter se permixti sint, et ita narrabo, uti ex libris, Punica lingua scriptis, qui dicebantur esse regis Hiempsalis, latinis verbis expositum nobis est, et uti (utique) cultores ejus terrae putant, rem sese habere. *regis Hiempsalis*. Hic rex Hiempsal, Gulussae filius, post Jugurthae mortem regni Numidiae partem a Romanis obtinuit: ei successit Juba filius, quo fortiter apud Thapsum pugnante interfecto, Caesar Numidiam universam in provinciam romanam redegit, et eam auctori nostro gubernandam commisit. Hic ergo idoneus Africanarum rerum auctor est; qui et eam regionem administraverit, et scriptos vernacula lingua libros adierit, *interpretatum* passive, ut pleraque alia, quae vocant, deponentia sunt usurpata.

- ¹⁾ *Ceterum — erit* formula, quam historici adhibere solent in re dubia, difficili, et per alios cognita. Sens. pro certa veritate illius rei auctores respondebunt. *Auctor* ab *augeo*, dicitur, qui reperit aliquid et instituit primus: quod qui facit, utique augeat. Hinc *auctor rei alicujus* vel *historiae* dicitur, qui primus illam rem vel historiam protulit. *Auctor libri*, qui librum conscripserat; *auctores* vero *classici* vocantur idonei illi testes purae latinitatis, et primae notae scriptores: quales sunt Cic. Quintil. Liv. Caes. Sall. Plin. Virg. Hor. Catull. etc. *Classicus* est, qui ad classem pertinet. *Classici* dicebantur non omnes, qui in classibus erant, sed *primae* tantum classis homines, hinc *classici auctores* scriptores primae notae. *Classis* autem proprie designat multitudinem navium; deinde multitudinem civium. Sic Servius Tullius in quinque classes distribuit populum romanum. Sed primae tantum classis cives *classici* vocabantur.

Africam initio habuere Gaetuli et Libyae, asperi, inculti. Postea Medi, Persae et Armenii navibus in Africam advecti. Persae per connubia Gaetulos miscuere — semet ipsi Numidas appellavere. Medis autem et Armeniis accessere Libyae, nomen eorum Mauros pro Medis appellantes. Africae pars inferior pleraque ab Numidis possessa est.

XVIII. Africam initio habuere ¹⁾ Gaetuli et Libyae, asperi, inculti; quis cibus erat caro ferina atque humi pabulum, uti pecoribus. Hi neque moribus ²⁾; neque lege, neque imperio cuiusquam regebantur: vagi, palantes, qua nox coegerat, sedes habebant. Sed post-

1) *Cap. XVIII. habuere incoluere. Gaetuli.* Magna Africae gens, ultra Numidiam, meridiem versus, circa montem Atlantem. *Getulia* quoque sine diphthongo scribitur, quod derivari volunt a *Getis*, qui auct. Isid. IX, ingenti agmine loca Syrtium in Lybia occupaverunt; et quia ex *Getis* venerant, derivato nomine *Getuli* cognominati sunt. Alii aliam non minus incertam opinionem proferunt, scilicet *Getulos* a punico vocabulo *geth* (pecus) vocari: quippe *Getulos* ex iis populis fuisse, qui *pastores* dicuntur. *Libyae*. Totam Africae Libyae nomine Graeci comprehendebant. Sed hic Sallustius Libyae vocat eos tantummodo, qui ad occidentem, inter Gaetulos et mare, sedem habuerunt. Nec non scire attinet, Marmaricam Cyrenaicamque provincias Aegyptum inter et magnam Syrtim peculiari Libyae appellatione sub Ptolemaeis, et deinde sub Romanis, designatam fuisse. *Libyam* nomen punicum esse arbitrantur *Lheaba* i. e. ardorem solis. *humi pabulum* herbis et radicibus alebantur ut pecora.

2) *neque moribus — regebantur.* Moribus regi dicuntur gentes, apud quas vetustate sanctae majorum consuetudines legum auctoritatem habent, quamvis litterarum monumenta desint. *vagi* a *vagari* i. e. errare, huc et illuc ferri. *palantes* a *palari* discurrere. Utrumque significat, absque fine proposito, quocunque modo fors tulerit, errare per regionem. Sed *vagari* de singulis, *palari* de pluribus valet. *qua nox coegerat* i. e. in quacunque parte nox eos oppresserat, ibi commorabantur.

quam in Hispania Hercules ¹⁾), sicuti Afri putant, interiit; exercitus ejus compositus ex variis gentibus, amisso duce, ac passim multis, sibi quisque, imperium petentibus, brevi dilabitur. Ex eo numero ²⁾ Medi, Persae et

¹⁾ *Hercules* — interiit Alii Herculem ex Hispania incolumem in Italiam rediisse memorant. Sed cum auctore Varrone antiquitas quadraginta quatuor Hercules numeraverit, non mirum, de obitu ejus esse quemdam dissensum. Notandum praeterea, teste eodem Varrone, omnes qui robore praestiterint, hoc nomine appellatos fuisse. Ceterum *Herculem* singunt poëtae Jovis et Alcmenae filium, qui ob fortitudinem et gloriam creditus fuit inter deos esse relatus. *passim* a *passu* deducitur; significat sparsim, passu distante, in diversis locis. *multis, sibi quisque, imperium petentibus*. Nominativum sine verbo *quisque* regulae damnant, ratio absolvit. Quum enim dixit auctor *multis petentibus*, habebat in animo, quum multi peterent; sensumque potius quam verba respexit. *exercitus — dilabitur* exercitus ejus brevi dilabitur, diffluit, dissolvitur quum ducem suum amisisset, ac passim multi, quisque sibi, imperium peterent.

²⁾ *Ex eo numero* i. e. ex numero illarum gentium, ex quibus exercitus Herculis compositus erat. *Medi* ad littus meridionale maris Hyrcani seu Caspii habitaverunt, ad occasum terminati ab Armeniis, ad meridiem a Persis. Inde profecti sunt pars Herculis Tyrii comitum. *Persae*. Magna Asiae gens, quae imperante Cyro Medos subegit, et postquam per aliquot saecula in toto Oriente dominata est, in Macedonum, deinde in Parthorum ditionem concessit. Sed hic de iis tantum agitur, qui Herculem Tyrium in Hispaniam secuti, eo mortuo in Africam transierunt, mixtque Gaetulis semet ipsi demum Numidas appellavere. *Armenia* est Asiae regio, inter Taurum et Caucasum montes sita, cujus pars hodie Persarum, pars Turcarum dominationem agnoscit. Omnes hi navibus Tyriis in Hispaniam, inde in Africam advecti fuerant, videlicet colonias condituri. *nostro mari* sc. mediterraneo. *sed Persae — magis*. Sens. Sed Persae illos locos magis occupaverunt, qui intra oceanum sunt i. e. orientem versus, in locis ab Oceano seu Atlantico mari longius remotis sedem posuere. Vox *intra* notat Persas usque ad Oceanum non pertingere, et *magis intra* eos minus illuc pertingere, quam Medos

Armenii, navibus in Africam transvecti, proximos nostro mari locos occupavere: sed Persae intra oceanum magis: iique alveos navium inversos pro tuguriis habuere, quia neque materia in agris, neque ab Hispanis emundi, aut mutandi copia erat: mare magnum et ignara lingua commercia prohibebant. Hi paullatim per connubia Gaetulos sibi miscuere¹⁾: et quia, saepe tentantes agros, alia, deinde alia, loca petiverant, semet ipsi Numidas appellavere. Ceterum adhuc²⁾ aedificia Numida-

et Armenios. *Intra* saepius poni pro *citra* confirmat Gellius XII, 13. Is ex Cicerone affert (Ep. IV, 4.) Modice hoc faciam, aut etiam *intra modum*: quod ipse explicat, *non ad ipsum modum, sed retro paululum, et citra modum*. *Intra* igitur significat in *interiore* vel *citeriore parte*: ita ut *intra Oceanum* sit in *interiore* Africae parte, *quoad Oceanum*, et quod idem est, in *citeriore, quoad Romam*. *alveos* — *alveus* hic designat navium concavitatem. *materia* est, qua aliquid fit, ut, materia libri, membrana et atramentum; *materia* aedium, ligna, saxa etc. ex quibus aedes conficiuntur. *neque emundi aut mutandi copia erat* i. e. neque emere neque mutando merces acquirere poterant. *mare magnum* i. e. latum, vastum. Mare enim mediterraneum in latitudinem extenditur, quum in orientem a freto Gaditano recedis. Mox dicit Medos et Armenios, qui occidentem versus habitabant, freto tantum ab Hispania divisos esse. *ignara* passive sumitur pro *ignorata*. *commercium* est commeandi et commercandi facultas; emendi vendendique invicem jus.

¹⁾ *sibi miscuere* se cum Gaetulis miscuere. Diversae Gaetulorum et Persarum gentes per matrimonia conjunctae sunt. *tentantes agros* i. e. agrorum bonitatem explorantes, an fecundi essent. *alia* — *petiverant* i. e. modo haec, modo illa loca petiverant. Hinc interpretandum est, quod non dicit expresse: eos a mari paulatim recessisse, et in meridiem esse evagatos. Hoc confirmabitur eo, quod mox de Gaetulis dicit. *Numidas* i. e. Nomadas a *νῆμα* pasco. *Nomades* dicuntur, quorum vita omnis in pascendis gregibus habetur. *mapalia* sua, i. e. domos plaustris circumferentes.

²⁾ *adhuc* usque ad hoc tempus. *Numidarum agrestium* i. e. Numidarum, in agris viventium. *Mapalia* punica lingua

rum agrestium, quae mapalia illi vocant, oblonga, incurvis lateribus tecta, quasi navium carinae sunt. Medis autem et Armeniis accessere ⁴⁾ Libyes (nam hi propius

agrestes casae dicuntur. *incurvis lateribus tecta*. Latera, paullatim coeuntia, ipsa simul tecta erant: ut videmus in casis pastoritiis aliisque, quas in agris, qui custodiae frugum praesunt, apud nos etiamnum construere solent — *carinae* — *carina* infima pars navis, sive trabes ea, qua navis fundatur.

- 1) *accessere Libyes*. Libyes sc. Medis et Armeniis commercio et connubiis junxere, ut Gaetuli se Persis junxerant, nam hi sc. *Libyes*. Libyes prope mare erant: prope mare Medi et Armenii, quippe freto tantum *ab Hispania divisi*. Inter hos ergo et illos conjunctionem fieri necesse fuit. *mare Africum* i. e. nostrum mediterraneum. *agitabant* sc. vitam, vivebant. *sub sole magis*. Ergo ut cum Gaetulis miscerentur, in interiores terras, Persae, Numidae factae, errantes penates transtulerant. Mox videbimus eorum partem ad mare remigrasse. *ardoribus aestiferi*, calidissimi solis. *freto* Gaditano. *mutare res* cum nulla adhuc esset pecunia, merces permutabantur. *instituerant* i. e. coeperant. *corrumpere* mutilavere, detorsere nomen. *Corrumpere* est *vitiare*, tum ad animum tum ad corpus refertur. *barbara* — *Barbari* vocati sunt a Graecis initio, qui crasso atque difficili ore loquerentur. Hoc oris vero vitium, cum alienigenarum extraneorum commune ac proprium videretur, factum est, ut illud nominis denique ad omnes eos, qui Graeci non essent, transferretur. Simili ratione Romani, cum rerum essent potiti, omnes, qui romani juris ac ditionis non essent, nec loquerentur latine vel graece, et habuerunt et vocarunt *barbaros*. Sed cum Romani ac Graeci prae ceteris plerisque gentibus ad omnem humanitatis cultum ac elegantium morum eruditi essent, accidit, ut non solum peregrini atque extranei, sed omnes etiam inculti et agrestes, indoctique ac inhumani *barbari* dicerentur. *Mauras pro Medis* — *Medi* apud Graecos plerumque *Μαῖδοι* scribuntur. V vero et J infinitis locis permutantur; neque minus D et R, uti *arversarius* pro *adversarius* commutare, veteribus in usu fuit. Si pro *Medi* igitur scribas *Μαῖδοι*, duabus tantum litteris permutatis habes *Μαυροι*. Sed quum mira certe permutatione *Medorum* nomen in *Maurorum* detorsum sit, quae

mare Africum agitabant; Gaetuli sub sole magis, haud procul ab arboribus): hique mature oppida habuere; nam freto divisi ab Hispania mutare res inter se instituerant: nomen eorum paulatim Libyes corrumpere, barbara lingua Mauros, pro Medis, appellantes. Sed res¹⁾ Persarum brevi adolevit: ac postea, nomine Numidae propter multitudinem a parentibus digressi, possidere ea loca, quae proxime Carthaginem Numidia appellatur: dein utrique alteris freti, finitimos armis aut metu sub imperium cogere; nomen gloriamque sibi addidere: magis hi, qui ad nostrum mare processerant; quia Libyes, quam Gaetuli, minus bellicosi. Denique Africae pars inferior²⁾ pleraque ab Numidis possessa est: victi omnes in gentem nomenque imperantium concessere.

ritur, in quid *Armeniorum* nomen sit mutatum. — Credendum, Medos, Armenios et Libyes in unam *Maurorum* gentem coaluisse. Quam rem, si non satis liquidam habemus, notandum, non admodum certam hanc, quod et auctor asserit, cap. 17., esse historiam.

¹⁾ *res imperium. nomine Numidae.* Numidae, non jam Persae adpellati, propter multitudinis deminutionis gratia, a parentibus digressi. Jam ad orientem erant respectu Maurorum. Haec colonia magis ad orientem processit. Praeterea mediterraneum versus, ad septentrionem regressi sunt. Quocirca mox dicit, qui ad nostrum mare processerant: *utrique bellicosi* Seno. Numidae, inquit, qui domo digressi proxime Carthaginem consedere, majorem belli gloriam adepti sunt, quoniam facilius Libyas proximos, qui minus bellicosi erant, superaverunt. Numidae vero, qui interiorem Africam habitabant, minorem sibi gloriam addidere: quippe quibus res erat cum Gaetulis, qui non ita facile subigi poterant. *utrique* sc. Numidae, agrestes, Gaetulis affines, et illi, qui ab his digressi ad mare processerant. *alteris freti* mutuo auxilio freti. *magis hi* sc. gloriam sibi addidere.

²⁾ *inferior* — Interior pars cujusque terrae vocatur, quae est a finibus remotior. Contra quae sunt ad fines regionis, maxime maritimae partes, vocantur *inferiores*. Omnis hic locus propter brevitate nostramque veterum illarum mi-

Postea Phoenices diversas urbes in ora maritima condidere. Loca inter Carthaginem et Mauretaniam Numidae tenent — proxime Hispaniam Mauri sunt — super Numidiam Gaetuli — post eos Aethiopes. Dein loca exusta — Bello Jugurthino pleraque ex Punicis oppida Romani per magistratus administrabant — Gaetulorum magna pars et Numidiae sub Jugurtha erant — Mauris rex Bochas imperitabat.

XIX. Postea Phoenices ¹⁾, alii multitudinis diminuendae gratia, pars imperii cupidine, sollicitata plebe aliisque novarum rerum avidis, Hipponem, Hadrumetum, Leptim aliasque urbes in ora maritima condidere: haeque brevi multum auctae, pars originibus

grationum ignorantiam subobscurus est. *victi* — *concessere*. Consuetudo fuit apud antiquos, ut victi nomen acciperent eorum, qui viciassent: unde gentes et populi, qui fuerant a Numidis devicti, cuncti bello nomen proprium amiserunt, et Numidae sunt appellati.

- ¹⁾ *Cap. XIX. Phoenices* — Phoenicia, Asiae regio, Judaeae contermina, ad maris mediterranei orientalem oram sita, in qua Tyrus et Sidon urbes, Carmelus et Libanus montes. — Hae usque auctor dicit, quomodo Gaetuli et Libyes primi incoluerint Africam; tum de Persis, Medis, Armeniis, qui gentem auxere; jam de Phoenicibus, quibus de caussis in Africam transierint, narrat. *domi* in patria sua. *pars imperii cupidine* i. e. pars, ipsa aliis imperare, quam domi imperantibus obedire magis cupiens, sollicitabat plebem et alios, novarum rerum avidos. *Hipponem*. Duo Hippones celebrantur. Hippo *Ἰππο*, vel *Διῆππος* (a *διᾱ* et *πῶς* fluo) propter aquarum irrigua: nam in vicinia erat stagnum Hipponense. Regno Tunetano hodie apponunt, et Bisertam dici autumant. De hac urbe hic sermo. Alter erat Hippo *regius*, sic cognominatus, quia erat sub Numidiae regum ditione. Urbs erat Numidiae celebris. *Hadrumetum* maritima urbs est non incelebris in Byzacio, Africae regionae fertilissima inter Carthaginem et Syrtes. *Leptim* — *minorem* intelligit, quae sita est inter Hadrumetum et Thapsum. *Leptim majorem*, quae est inter Syrtes, mox memorat. *originibus*. Origines sunt illae urbes ac nationes, unde profectae sunt coloniae.

praesidio, aliae decori fuere. Nam de Carthagine ¹⁾ silere melius puto, quam parum dicere; quoniam alio properare tempus monet. Igitur ad Catabathmon ²⁾, qui locus Aegyptum ab Africa dividit, secundo mari; prima Cyrene est, colonia Theraeön, ac deinceps duae Syrtes, interque eas Leptis; dein Philaenon arae, quem Aegyptum versus, finem imperii habuere Carthaginienes: post aliae Punicae urbes. Cetera loca usque ad Mauretaniam Numidae tenent ³⁾: proxime Hispaniam Mauri sunt: super Numidiam Gaetulos accepimus partim in tuguriis, alios incultius vagos agitare: post eos

¹⁾ *Carthagine*. — Urbs Africae celeberrima, a Didone condita, de qua recte Sallustius ait, satius esse silere, quam pauca dicere. Tanta enim ejus potentia fuit, ut tota Africa cultiore potiretur: in Hispania vero ab Herculis columnis adusque Pyrenaeos montes maximis civitatibus imperaverit. *alio* i. e. ad alia dicenda, nempe ad historiam belli Jugurthini prosequendam.

²⁾ *ad Catabathmon* — *secundo mari* sens. a Catabathmo euntibus prima est Cyrene *secundo mari*, i. e. ut mare secundum sit, ut sequatur, proximum sit post Cyrenem. Summatim recenset, quae jam memoravit; totamque Africam, quoad nota erat Romanis, brevi descriptione comprehendit. *prima* sc. urbs. *Cyrene* praecipua urbs Cyrenaicae, Africae regionis, ex qua clarissimi viri, Aristippus philosophus, Callimachus insignis elegiographus. *Theraeön* a *Thera* insula supra Cretam, unde profectus Aristaeus, sive Aristoteles, cognomine Battus, urbem in Africa condidit, et ab monte *Cyra* sive a puella *Cyrene* nominavit *Cyrenem*. *Theraeön* Θηραίων, genitivus graecus. *duae Syrtes* vide cap. 78. *Leptis* sc. magna. *Philaenon* genitivus pluralis vide cap. 79. *post* sc. aras philaeorum aliae urbes sunt a Phoenicibus conditae, Hadrumentum, Hippo, et ceterae, quarum nomen non retulit.

³⁾ *tenent incolunt, possident. Hispaniam* interjecto mari et freto Herculeo. *accepimus* audivimus, legimus. *alios* — *agitare* sens. accepimus, alios vitam in desertis horridam, sine cultu, vagantes agitare. *Aethiops* Αἰθίοψ ex αἰθερ, uro et ὤψ, facies. Ita dicti sunt *Aethiopes*, quod solis vicinitate torreantur. *exusta solis ardoribus* quae sunt, ut dicere solent, sub aequatore.

Aethiopus esse: dein *laca exusta solis ardoribus*. Igitur bello Jugurthino pleraque ex Punicis oppida et fines Carthaginiensium ¹⁾, quos novissime habuerant, populus romanus per magistratus administrabat: Gaetulorum magna pars, et Numidia usque ad flumen Mulucham sub Jugurtha erant: *Mauris omnibus rex Bocchus imperitabat, praeter nomen, cetera ignarus populi romani; itemque nobis neque bello, neque pace antea cognitus*. De Africa et ejus incolis ad necessitudinem rei ²⁾ satis dictum.

Jugurtha, certum ratus, omnia Romae venalia esse, in regnum Adherbalis animum intendit. — Igitur ex improvviso fines ejus invasit. Adherbai legatos ad Jugurtham misit, qui contumeliosa dicta retulerant. — Prius tamen omnia patidecevit, quam bellum tentare, Romanorum amicitia fretus. — Jugurtha nunc aperte totius Numidiae imperium petebat.

XX. Postquam, regno diviso, legati Africa discescere, et Jugurtha contra timorem ³⁾ animi praemia sceleris adeptum sese videt; certum ratus, quod ex amicis

¹⁾ *fines Carthaginiensium* i. e. provinciam Carthaginiensium vel regiones *novissime habuerant* quos nuperrime subegerant Romani, duce P. Scipione Aemiliano: vel si referas ad Carthaginienses: quidquid possidebant Carthaginienses novissimis ante urbis suae excidium temporibus. *Mulucham* — *Mulucha* vel *Holocath* fluvius est Mauretaniae Tingitanam et Caesariensem terminans. *Bocchus* de Boccho vide cap. 80. et seq. *praeter nomen* — *romani* sens. nomen si excipias, nullam aliam habebat notitiam populi romani. *itemque* similiter, vicissim.

²⁾ *ad necessitudinem rei* quantum perspicuitas rei, seu, materiae tractandae postulabat.

³⁾ *Cap. XX. contra timorem* i. e. contra id, quod in animo suo timuerat. *praemia sceleris* — *praemia* erant, impunitas, dimidia, pro tertia meliorque simul pars Numidiae. Vid. cap. 16. *certum ratus* ratus indubitatum et verum esse. *venalis* esse vide cap. 8. *paullo ante* vide cap. 13. *in regnum Adherbalis* i. e. in eam regni partem, quam legati Adherbali in divisione concesserant.

apud Numantiam acceperat; omnia Romae vasa esse; simul et florum pollicitationibus accensus, quos paullo ante muneribus expleverat, in regnum Adherbalis animum intendit. Ipse ¹⁾ acer, bellicosus: at is, quem petebat, quietus; imbellis, placido ingenio, opportunus injuriae, metuens magis quam metuendus. Igitur ex improviso fines ²⁾ ejus cum magna manu invadit; multos mortales cum pecore atque alia praeda capit, aedificia incendit, pleraque loca hostiliter cum equitatu accedit: dein cum omni multitudine in regnum suum convertit; existimans dolore permotum Adherbalem injurias suas manu vindicaturum, eamque rem belli causam fore. At ille, quod neque se parem ³⁾ armis existimabat, et amicitia populi romani magis quam Numidis fretus erat, legatos ad Jugurtham de injuriis questum misit; qui tametsi contumeliosa dicta retulerant, prius tamen omnia pati decrevit, quam bellum sumere, quia tentatum antea secus cesserat. Neque tamen eo ⁴⁾ magis cupido Jugurthae minuebatur: quippe qui totum ejus regnum animo jam invaserat. Itaque non, ut antea, cum praedatoria manu, ⁵⁾ sed magno exercitu comparato bellum ge-

¹⁾ Ipse se, Jugurtha. *acer* fortis et vehemens, quem petebat, invadebat, cui insidias struebat. *imbellis* sine bello, quasi bello non apertus, infirmus. *placido ingenio* miti, sedato animo. *injuriae* sc. inferendae, patiens injuriarum, cui injuriae absque vindicta inferri possent.

²⁾ *fines* imperium. *capit* et abstrahit. *accedit* adoritur, aggreditur. *multitudine* manu armata. *convertit* sc. se, revertit. *injurias suas* sc. Jugurthae, qui intulerat, vel, Adherbalis, cui illatae erant. *manu* sc. armata, vi.

³⁾ *parem* sc. Jugurthae. *prius omnia pati decrevit*. Omnia prius experiri verbis quam armis sapientem decet. Terent. Eunuch. act. 4. sc. 7. v. 19. *sumere* decernere, ad vim et arma provocatus descendere. *Bellum sumere* quasi, bellum oblatum, propositum, accipere. *tentatum* bellum sc. ab Adherbale. *secus* ac opinatus est sc. male, quippe vix tentato certamine Romam profugit. Vide cap. 13.

⁴⁾ *eo* ideo. *cupido* regni Adherbalis, vel, imperandi. *invaserat* aggressus et ingressus erat.

⁵⁾ *praedatoria manu* i. e. exercitu ad praedandum parato;

rere coepit, et aperte totius Numidiae imperium petere: ceterum, qua pergebat, urbes, agros vastare, praedas agere; suis animum, terrorem hostibus augere.

Adherbal, necessitate urgente copias parat — prope Cirtam utriusque consedit exercitus. Milites Jugurthini castra hostium invadunt — Adherbal cum paucis equitibus Cirtam profugit — igitur Jugurtha oppidum circumsegit. Postquam senatus de bello audiverat, ambobus regibus per legatos nunciavit, se velle, ut de controversiis suis jure potius disceptent quam armis.

XXI. Adherbal ubi intellegit, eo processum ¹⁾, uti regnum aut relinquendum esset, aut armis retinendum; necessario copias parat, et Jugurthae obvius procedit. Interim haud longe a mari, prope Cirtam ²⁾ oppidum,

militibus nempe leviter armatis, et in fugam expeditis, qua pergebat per eam viam, qua pergebat, qua exercitus duxit, agere proprie de illa praeda dicitur, quae potest agi et incedere, ut sunt pecora, mancipia, captivi. De reliqua praeda dicunt *ferre*.

1) *Cap. XXI. eo processum* usque eo rem venisse. *retinendum* sc. sibi. *necessario* necessitate urgente. Ea vis est hujusce vocis, ut in mentem lectoris revocet, omnia prius passum fuisse Adherbalem, quam arma sumeret, nec nisi necessitati cessisse.

2) *Cirtam* — Cirta Numidiae urbs munitissima, optime structa, Masinissae et successorum regio, quae hodie *Constantina* dicitur, urbs inter maximas Algeriensis provinciae celebrata. *utriusque* Adherbalis scilicet et Jugurthae. *extremum* sc. tempus i. e. extrema, ultima pars diei, vespere erat. *plerumque* — *processit* abiit, exactum est plerumque noctis. *obscurum* — *lumine* prima, sed incerta diei lux tum adventarat. *semisomnos* — *alios* i. e. alios semisomnos fugant, alios arma sumentes. *Semisomnus* fere adhuc dormiens, neque vix dum experrectus satis. *fugant funduntque*. Utriusque horum verborum, quae conjuncta saepissime occurrunt, sedulo annotandus est sensus. *Fugare* est in fugam vertere; hostem cogere, ut loco cedat. *Fun-*

utriusque consedit exercitus: et quia diei extremum erat, praelium non inceptum; ubi plerumque noctis processit, obscuro etiam tum lumine, milites Jugurthini, signo dato, castra hostium invadunt; semisomnos partim, alios arma sumentes fugant funduntque. Adherbal cum paucis equitibus Cirtam profugit: et ni multitudo togatorum fuisset, quae Numidas insequentes moenibus prohibuit, uno die inter duos reges coeptum atque patratum bellum foret. Igitur Jugurtha oppidum circumsedet, vineis ¹⁾ turribusque et machinis omnium generum expugnare aggreditur; maxime festinans tempus legatorum

dere est ordines disrumpere, et quasi *confusione* quadam exercitum miscere. Fieri potest aliquando, ut *susus* exercitus non fugiat, *fugatus* non fundatur. Ille ordines re-dintegrat; hic retro cedit, non turbatis ordinibus. Neutra vox ergo redundat. *togatorum* Romanorum, qui negotiandi aut itineris causa multi erant in oppidis Africae. *Togatus* qui toga indutus est. Unde Romani *Togati* dicti sunt, quibus *toga* propria et communis erat, quemadmodum Graeci *Palliatii* dicebantur a *pallio*. *Numidas insequentes*, illos, qui Numidas insequabantur, *prohibuit* impediit, retinuit a moenibus, ne intrarent. *coeptum — foret* inchoatum bellum et finitum, confectum foret.

1) *vineis* — *Vinea* instrumentum bellicum lignis compactum, inquit Livius, latum pedibus octo, altum septem, longum sexdecim, tectum duplici ligno, cratibusque contextitur, latera quoque vimine sepiuntur, ne saxorum ac telorum impetu perfringantur; extrinsecus, ne crementur, crudis ac recentibus coriis integuntur. Quum plures fuerint, junguntur ordine, sub quibus oppugnantes tutius ad muros subruendos pugnant. *turribusque*. Turres quoque aedificabantur ambulatoriae, ex trabibus tabulatisque compactae, in tantam saepe altitudinem, ut non solum muros, sed turres lapideas superarent. Hae moles quum subditis rotis moenibus admotae essent, tum ex inferiori parte aries impingebatur; e media fere altitudine ligneus pons, subito prolatus, turrim muro iungebat; denique ex superioribus tabulatis telorum saxorumque in urbis defensores imber depluebat. *antecapere* i. e. legatos praevenire, et prius urbem expugnare, quam legati; Romam profecti, cum Romanis redire possent.

antecapere, quos, ante praelium factum, Romam ab Adherbale missos audiverat. Sed postquam Senatus de bello eorum ¹⁾ accepit; tres adolescentes in Africam legantur, qui ambo reges adeant, senatus populi que romani verbis nuncient, velle et censere, eos ab armis discedere: de controversiis suis jure potius quam bello disceptare: ita seque illisque dignum fore.

Jugurtha legatis respondet: Auctoritate Senati nihil sibi majus esse — ab adolescentia ita enisum, ut ab optimo quoque probaretur — injuriam animum suum tolerare non posse — Adherbalem dolis vitae suae insidiatum — non recte, si a jure gentium prohiberetur — Romam legatos se esse missurum. Adherbalis appellandi copia non fuit.

XXII. Legati in Africam maturantes ²⁾ veniunt, eo magis quod Romae, dum proficisci parant, de praelio facto et oppugnatione Cirtae audiebatur: sed is rumor clemens erat. Quorum ³⁾ Jugurtha accepta oratione re-

¹⁾ eorum sc. Jugurthae et Adherbalis. accepit sc. nuntium. adolescentes viri. legantur legati mittantur. ambo, vetuste, uti duo pro duos. verbis i. e. nomine senatus populi que romani. velle et censere — Velle proprie populus dicebatur, censere senatus. Sed illud etiam, etsi raro, de senatu dicitur. seque sc. sanatu populoque romano. illisque regibus.

²⁾ Cap. XXII. maturantes iter, festinantes. eo magis sc. maturantes. proficisci parant, iter parant, ad iter se parant. clemens. Alii interpretantur famam infra verum fuisse, et quodammodo ipsa re leniorem; alii parum firmam constantemque. Posterioris sensus ratio haec est. Si rumor in vulgus emanans fluvio comparatur (et videtur quidem dictus a *pio* rumor); ut annis clemens est, qui non praecipit, ita rumor clemens erit, qui non cito impetu omnium aures invadat, neque magis hominum clamoribus jactabitur, utpote dubius adhuc, necdum pro vero constans.

³⁾ Quorum — respondit constr. Eorum vero oratione accepta, (auribus; audita) Jugurtha respondit. majus antiquius.

spondit, sibi neque majus quidquam, neque carius auctoritate senati: ab adolescentia ita enisum, uti ab optimo quoque probaretur: virtute, non malitia P. Scipioni, summo viro, placuisse: ob easdem artes ab Micipsa, non penuria liberorum, in regnum adoptatum: ceterum quo plura bene atque strenue fecisset, eo animum suum injuriam minus tolerare: Adherbalem dolis vitae suae insidiatum; quod ubi comperisset, sceleri obviam isse: populum romanum neque recte, neque pro bono facturum, si ab jure gentium sese prohibuerint: postremo de omnibus rebus legatos Romam brevi missurum. Ita utrique ¹⁾ digrediuntur. Adherbalis ²⁾ appellandi copia non fuit.

enisum — *eniti* significantius paullo, quam *niti*. *Eniti* proprie significat, cum difficultate aliquo ascendere; hic vero, omni ope atque opera contendere. *probaretur* laudaretur. *Probare* est efficere, ut probum rectumque judicetur id, quod quis facit vel dicit. *virtute* propter virtutem, *non malitia* non fraude et astutia. *Malitia* est perversitas illa, qua quis data opera male agit. Callide animos a praesentium scelerum cogitatione avertere conatur, ea memorando quae, aliis temporibus, bene et ordine fecit. *P. Scipioni*. Magna laus est, P. Scipioni placuisse, qui Romanorum omnium virtute ac gloria primus erat. *artes* sc. bonas, ob eadem sua merita, *non penuria liberorum* i. e. non quia liberos non haberet Micipsa, me in regnum adoptavit; sed propter virtutem: nam filios duos habebat. *quo plura — fecisset* i. e. quo plura bona atque strenua facta fecisset. *dolis* per dolos. *obviam isse* restitisse. *populum romanum — prohibuerint*. Populus romanus, inquit, non bene faciet, si me prohibeat, injuriam mihi illatam repellere, quod jure gentium conceditur unicuique. *Jus gentium* est, quod omnes gentes pro justo habent; uti, vindicare injurias. *pro bono* bene; ut dicitur, *pro vero constat, pro comperto fuit*.

¹⁾ *utrique* Jugurtha et legati.

²⁾ *Adherbalis* — fuit cum Adherbale colloquendi facultas non erat. Dolo Jugurthae factum est, ne Adherbalem legati alloquerentur.

Jugurtha aut per vim, aut dolis cuncta nunc parare intentus — Adherbal duos delectos per hostium munitiones noctu Romam mittit.

XXIII. Jugurtha ubi eos ¹⁾ Africa decessisse ratus est, neque, propter loci naturam, Cirtam armis expugnare potest, vallo atque fossa moenia circumdat, turres exstruit, easque praesidiis firmat: praeterea dies, noctes, aut per vim, aut dolis tentare: defensoribus moenium praemia modo, modo formidinem ostentare; suos hortando ad virtutem erigere: prorsus intentus cuncta parare. Adherbal ubi intellegit, omnes suas fortunas ²⁾ in

¹⁾ *Cap. XXIII. eos* legatos, nempe tres illos adolescentes. *propter loci naturam* loci firmitas, non arte parata, sed a natura profecta, obstabat, quo minus expugnari posset. *vallo* — *Wallum* est aggestus e terra et sudibus, ad labrum interius fossae velut murus. Duae igitur ejus partes: *agger* et *sudes*. *Agger* est ipsa terra, cum cespites circumciduntur e terra, et ex illis velut murus instruitur. *Sudes* prae acuti stipites. *praesidiis firmat* munitiones reddit additis militibus. *per vim aut dolis* diversitatem casuum observes. Sic etiam cap. 7. *neque per vim, neque insidiis* — *tentare* tentabat expugnare urbem aut per violentum impetum, aut per dolosas artes. *praemia* sc. promittebat. *formidinem* sc. injiciebat. *prorsus* — *parare* omnino, omni ex parte attentus, cuncta parabat ad expugnationem oppidi necessaria ac utilia.

²⁾ *fortunas* suarum rerum habitum, conditionem et rationes suas. *Fortuna* a *fors* designat accidentium rerum subitum ac inopinatum eventum; vel *fortuna* idem est, ac *felicitas*. *Fortunae* sunt possessiones et rerum humanarum habitus et conditio. *in extremo sitas* i. e. pessime afflictas et ad ultima redactas, *hostem infestum* inimicum, perduellem, impetuosum, atrocem. *Hostis* ab *ὅστις*, quicumque peregrinus est, cujus nomen ignoratur, haec prima significatio hujus vocabuli. Postea *hostem* appellabant, qui *perduellis* erat, qui contra rempublicam, qui adversus, qui contra, arma ferebat. *Hostis* quicum bellum gerimus, differt ab *inimico*, quem privato odio persequimur. *trahi* prolongari. *una* simul cum Adherbale. *duo* pro *duos*, ut supra cap. 21. *ambo* pro *ambos*. maxime impigros maxime fortes et strenuos;

extremo sitas, hostem infestum, auxilii spem nullam, penuria rerum necessariarum bellum trahi non posse; ex his qui una Cirtam profugerant, duo maxime impigros delegit: eos, multa pollicendo, ac miserando casum suum, confirmat, uti per hostium munitiones noctu ad proximum mare, dein Romam pergerent.

In senatu hujuscemodi litterae Adherbalis recitantur, — Jugurthae vi subactus ad vos oratum mitto — quintum jam mensem socius populi romani obsessus teneor — regnum vestrum armis tenet — legatorum verba quanti fecerit, pericula mea declarant — regno Numidiae consulite — me ex manibus impiis eripite, si ulla Masinissae apud vos memoria.

XXIV. Numidiae paucis diebus jussa efficiunt: litterae Adherbalis in senatu recitatae, quarum sententia ¹⁾ haec fuit: — „Non mea culpa saepe ad vos ²⁾ oratum mitto, patres conscripti; sed vis Jugurthae subigit: quem tanta libido extinguendi me invasit, uti neque vos, neque deos immortales in animo habeat; sanguinem meum, quam omnia, malit. Itaque quintum jam mensem, socius ³⁾ et amicus populi romani, armis obsessus teneor:

callidos simul, versutos, et astu semet occultare gnaros. *miserando casum suum.* Ita casum suum memorando, ut miserationem moveret. — *Miserari* est, verbis aut lacrymis aut opere dolorem, quem ex alicujus miseria, aut etiam ex nostra concepimus, ostendere, lamentari et deflere. *confirmat* animum addit.

¹⁾ Cap. XXIV. sententia sensus, argumentum.

²⁾ *ad vos* — mitto i, e. per missos, per legatos vos obsecro. *subigit* sc. me, ut vos rogem. *neque vos, — in animo habeat* neque de vobis cogitet. Romanos sibi conciliat eos prope diis aequando. Simul accendit in Jugurtham, qui Romanorum juxta ac deorum voluntatem negligat.

³⁾ *socius — romani* vis non mediocri inest his vocabulis; senatui enim inquirere videtur, populi romani hanc esse consuetudinem, ut socios atque amicos non modo sui nihil deperdere, sed gratia, dignitate, honore auctos velit esse. *obsessus teneor* elegantius ac significantius pro

neque mihi Micipsae patris beneficia, neque vestra decreta auxiliantur: ferro, an fame acrius urgear, incertus sum. Plura de Jugurtha scribere dehortatur fortuna¹⁾ mea: etiam antea expertus sum, parum fidei miseris esse: nisi tamen intellego, illum supra, quam ego sum, petere; neque simul amicitiam vestram, et regnum meum sperare: utrum gravius existimet, nemini occultum est. Nam initio occidit Hiempsalem fratrem meum: dein patrio regno me expulit. Quae sane²⁾ fuerint nostrae in-

simplici *obsideor*. *vestra decreta* ejusmodi decreta vide in cap. 16 et 21. *acrius urgear* vehementius compellar. *Urgerere* est premere, impellere, infestare, insectari.

¹⁾ *fortuna* misera rerum mearum conditio. *etiam antea—sum* scil. quum Romam venit, viceruntque in senatu, *qui vero pretium aut gratiam anteponebant*, ut dictum est supra c. 16. *parum fidei miseris esse*. Tum nempe intellexit, fidem non facile miserorum querelis haberi, quoniam in Jugurtham pro sceleribus non animadversum est. Haec vero, *parum fidel miseris esse*, quamvis aliquid acerbae recordationis habeant, non duriora tamen exprobrantis verba sunt. Miseram sortem dolet, quae verbis suis fidem demit, suam fortunam, non Romanos accusat. *nisi tamen—occultum est*. Dixerat, se plura scribere nolle, quod parum fidei miseris sit, et addit: nisi hoc unum quod intellego, Jugurtham aliquid majus petere, quam vitam meam et regnum: neque eum ignorare, quod non simul amicitiam vestram conservare, et regnum meum occupare queat. Utrum vero, scilicet amicitiam vestram amittere et lucrari regnum meum, an de regno meo desperare et conservare amicitiam vestram, gravius i. e. ingratius, acerbius existimet, nemini occultum est. — Haec invidiose admodum dicta sunt, ut innueret, Jugurtham ipsum populum romanum petere velle et amicitiam eorum spernere, si tantum regnum Adherbali eripere posset.

²⁾ *Quae sane*. Hic vides figuram, quam dicunt *concessionem*: Esto sane, inquit, ut nihil ad vos pertineat, quod Hiempsalem occiderit, quod regno me expulerit; at certo hoc ad vos pertinet, quod vestrum imperium armis teneat, vestrum imperatorem clausum obsideat, vestros legatos toties contemserit. Quis ergo non videt, eum supra, quam ego sum, petere, et ultra meam caedem injuriam extendere? —

juriae, nihil ad vos. Verum nunc vestrum regnum armis tenet: me, quem imperatorem Numidis posuistis, clausum ¹⁾ obsidet: legatorum verba quanti fecerit, pericula mea declarant. Quid reliquum, nisi vis vestra ²⁾, quo moveri possit? Nam ego quidem vellem, et haec, quae scribo, et illa quae antea in senatu questus sum, vana forent potius, quam miseria mea fidem verbis faceret. Sed quoniam eo ³⁾ natus sum, ut Jugurthae scelerum ostentui essem; non jam mortem, neque aerumnas, tantummodo inimici imperium et cruciatus corporis deprecor. Regno Numidiae, quod vestrum est, uti lubet, consulite: me ex manibus impiis ⁴⁾ eripite, per majestatem imperii, per amicitiae fidem, si ulla apud vos memoria avi mei Masinissae ».

¹⁾ *clausum* Cirtae. *legatorum verba* sc. de regno dividendo, et controversia dirimenda. Vide cap. 16. et 21. *pericula mea* i. e. conditio mea periculosa.

²⁾ *vis vestra* h. e. cum privatorum monitus, et legatorum verba neglexerit, nihil reliquum est, quo ab incepto dimoveatur, nisi vis vestra. *Nam ego quidem vellem.* Hic est sententiarum ordo: Nihil, nisi vis vestra, Jugurtham movere potest. Nam verum nimis est, quod nunc scribo et antea questus sum in senatu, me omni praesidio destitutum. Quod utinam verum non esset! Non tantis ego miseriis premerer. — Hoc vero dicit, ut suis querelis fidem faciat, et ante occupet, quae in contrarium dici poterunt. Similem fere confirmandi formulam usurpavit supra c. 14. *Quod utinam illum eadem haec simulantem videam!* quae antea vide cap. 14. *vana levia, falsa. fidem verbis faceret* verba mea confirmaret, et vera esse demonstraret.

³⁾ *eo* i. e. in eam fortunam, ea lege. *ostentui essem* i. e. ut in me Jugurtha ostenderet scelera sua. *deprecor* i. e. precor, ut vitem cruciatus, ut absint, ut depellantur. Alias *deprecari* est, vehementer precari; vel etiam, veniam delictorum rogare.

⁴⁾ *impiis* perfidis et sceleratis.

Fuere, qui censerent, Adherbali subveniendum — sed a regis fautoribus enisum, ne decretum fieret — Legantur tamen in Africam majores natu, in quibus M. Scaurus, qui Uticam adpulsi, per literas Jugurtham jubent, ut quam ocissime ad provinciam romanam accedat — Timebat quidem iram senati, vicit tamen pravum consilium. — Vi aut dolis Adherbalis potiri nitebatur, quod ubi secus procedit, legatos romanos conveniens effecit, ut frustra discederent.

XXV. His literis recitatis, fuere ¹⁾, qui exercitum in Africam mittendum censerent, et quamprimum Adherbali subveniendum: de Jugurtha interim uti consuleretur, quoniam non paruisset legatis. Sed ab iisdem regis ²⁾ fautoribus summa ope enisum, ne decretum fieret. Ita bonum ³⁾ publicum, ut in plerisque negotiis solet, privata gratia devictum. Legantur ⁴⁾ tamen in Africam majores natu, nobiles, amplis honoribus: in quis M. Scaurus, de quo supra memoravimus, consularis, et tum

¹⁾ *Cap. XXV. fuere* nonnulli. sc. pauci illi, quibus bonum et jus divitiis carius. *consuleretur* sc. censebant.

²⁾ *regis Jugurthae. enisum* passive usurpatur, ut cap. 17. *interpretatus*, et Cat. cap. 7. *adeptus* — *decretum fieret* de mittendo sc. in Africam exercitu.

³⁾ *Ita bonum* — *devictum* i. e. quod e republica erat, decretum non est; plus valuit eorum auctoritas, qui regi favebant.

⁴⁾ *Legantur* legati mittuntur. *majores natu* aetate confirmata, magis provecta. *Major* ad annos relatum, pro longiori aevo. *amplis honoribus* i. e. magnificis, eximiis, splendidis. *Amplus* dicitur, quod late patet; et per multa diffunditur, ut *ampla domus*. de quo supra vide cap. 15. *consularis* qui consul fuit, nimirum a. 638. cum M. Caecilio Metello. *in senatu princeps*. — *Princeps senatus* dictus est, qui a censoribus princeps in senatu lectus erat, et primus in senatu sententiam rogabatur. Hoc genus honoris iis tantum deferri consuevit, qui auctoritatem et gloriam maximis in rempublicam meritis, praestantissimisque rebus gestis essent consecuti.

in senatu princeps. Hi, quod in invidia ¹⁾ res erat, simul et ab Numidis obsecrati, triduo navim ascendere; dein brevi Uticam impulsos literas ad Jugurtham mittunt, quam ocissime ad provinciam accedat; seque ad eum ab senatu missos. Ille ubi accepit, homines claros, quorum auctoritatem ²⁾ Romae pollere audiverat, contra inceptum suum venisse; primo commotus, metu atque lubricidine divorsus agitabatur. Timebat ³⁾ iram senati, ne parisset legatis: porro animus cupidine caecus ad inceptum scelus rapiebat. Vicit tamen in avido ⁴⁾ ingenio pravam consilium. Igitur, exercitu circumdato ⁵⁾, summa

¹⁾ *in invidia* in odio. Nam multi moleste ferebant, quod Jugurtha tam sceleratus esset in Adherbalem et tam superbus, ut legatis non parisset. — *Invidia* non in eo, qui invidet, solum dicitur, sed etiam in eo, cui invidetur. *triduo* praeterlapso; intra tres dies, postquam ad legationem designati erant. Deinde vero brevi Uticam venire. Utica igitur in romana provincia erat, quam accedere postea Jugurtham jusserunt legati. *Uticam*. Punicarum in Africa urbium, si Carthaginem demas, nulli cessit Utica. Sexaginta autem stadiis Carthagine distabat versus occiduum. Catonis fato nobilis. *ocissime* citissime, alii *ocysse* ab *ocyter*, *ocyus*, Graecorum *ὀκυς*. *ad provinciam* i. e. eam Africae partem, quam Romani possidebant, devicta Carthagine.

²⁾ *auctoritatem* — *auctoritas* jus, potestas, dignitas. *pollere* valere, magni esse ponderis. *contra* — *venisse* i. e. venisse, ut impedirent inceptum suum, nempe expugnationem Cirtae et mortem Adherbalis. *divorsus agitabatur* in diversas partes, sententias, cupiditates trahebatur, nimirum metu atque cupidine, quae sunt diversa vitia.

³⁾ *Timebat* nuno explicantur. *metus* et *lubido* praecedentis periodi. *porro* eleganter haec particula continuat diversa. *rapiebat* sc. eum.

⁴⁾ *avido* cupido regni et ultionis. *ingenio* indole, natura. *consilium* est aliquid faciendi non faciendive excogitata ratio.

⁵⁾ *circumdato* circumdando exercitu moenia. *diducta* diversim ducta, in omnes partes dispersa, cum militibus Jugurthinis, undique irrudentibus, resistendum esset. *eam* occasionem, opportunitatem.

vi Cirtam irrumpere nititur; maxime sperans, diducta manu hostium, aut vi aut dolis sese casum victoriae inventurum. Quod ubi secus ¹⁾ procedit, neque, quod intenderat, efficere potest uti, prius quam legatos conveniret, Adherbali potiretur; ne amplius morando Scaurum, quem plurimum metuebat, incenderet, cum paucis equitibus in provinciam venit. Ac tametsi senati verbis ²⁾ minae graves nunciabantur, quod oppugnatione non desisteret; multa tamen oratione consumpta, legati frustra discessere.

Italici Adherbali suadent, uti seque et oppidum Jugurthae tradat — tantum ab eo vitam paciscatur — de ceteris senatui curae fore — Deditione facta Jugurtha primum Adherbalem necat, deinde omnes alios.

XXVI. Ea ³⁾ postquam Cirtae audita sunt; Italici, quorum virtute moenia defensabantur, confisi, deditione facta, propter magnitudinem populi romani inviolatos

¹⁾ *secus est contra, male, et opponitur bene, neque potest neque, quod proposuerat apud se, ad optatum eventum perducere potest, nimirum, ut prius, quam etc. incenderet sc. ira, iratum redderet. in provinciam Romanorum sc. ad legatos.*

²⁾ *verbis i. e. nomine. multa — discessere constr. et sens. legati tamen, postquam longae orationis operam perdidissent, re infecta, sine ullo rei effectui discessere.*

³⁾ *Cap. XXVI Ea nimirum nobiles illos homines, quos senatus legaverat, frustra discessisse. Italici quos cap. 21. togatos vocat. defensabantur. Videlicet non ii soli, sed ii potissimum moenia defendebant. propter magnitudinem populi romani. Arbitrabantur nihil contra ipsos Jugurtham ausurum, quia Romani aut Italici erant. Sed jam ostenderat Jugurtha se majestatem nominis romani parvi ducere. seque et oppidum observes que cum et conjunctum, ubi unum sufficeret. paciscatur pacto sibi servet; pactum faciat de vita salva. Pacisci est, pactum, conventionem facere, convenire. Pactum dicitur id, quod inter aliquos convenit. fore sc. putet.*

sese fore, Adherbali suadent, uti seque et oppidum Jugurthae tradat, tantum ab eo vitam paciscatur: de ceteris senatui curae fore. At ille tametsi omnia potiōra fide ¹⁾ Jugurthae rebatur; tamen quia penes eosdem, si adversaretur, cogendi potestas erat, ita uti consueverant Italici, deditionem facit. Jugurtha in primis ²⁾ Adherbalem excruciatum necat: dein omnes puberes Numidas et negotiatores promiscue, uti quisque armatis obviis, interfecit.

Ministri Jugurthae in senatu interpellando, atrocitatem facti leniebant — C. Memmius populum concitat — Exercitus, qui in Africam portaretur, scribitur — ei praest Calpurnius, consul.

XXVII. Quod postquam Romae cognitum, et res in Senatu agitari coepta ³⁾; iidem illi ministri regis,

¹⁾ *potiora fide* i. e. quamvis omnia, etsi pessima, esse meliora, quam fidem Jugurthae, videbat. *eosdem* Italicos propter magnitudinem populi romani. *si adversaretur* i. e. si, quae ex pacto debeat, fideliter praestare nollit.

²⁾ *in primis* i. e. prae aliis Adherbalem excruciat et necat. *puberes* i. e. adultos, qui arma ferre poterant. *Pubertas* est aetas adultior. *negotiatores* Italicos. *promiscue* sine discrimine. *uti* — *obvius*. Prout quisque aut Numida aut Italicus, etiam inermis, in armatos Jugurthae milites incidebat.

³⁾ *Cap. XXVII. agitari coepta* i. e. et senatores coeperunt inter se disputare, quid de Jugurtha esset statuendum. *ministri regis* ii sunt, qui Jugurthae favebant, ejusque commodis inserviebant. Hps infami vocabulo notat. Cives, imo senatores romanos, *se ministros* i. e. famulos, servosque barbari regis fecisse! *interpellando* — *interpellare* est intervenire et interponere se, ne quid per populum aut senatum agatur. *gratia* auctoritate sua, qua in favorem Jugurthae utebantur. *jurgis* oppugnationibus. *Jurgium* inter benevolos aut propinquos dissensio est vel concertatio: inter inimicos dissensio *lis* appellatur. *trahendo* prolatando et differendo tempus decreti. Ea mora fiebat, ut injuria minus atrox videretur, quia minus recens. Ira enim tempore remittitur.

interpellando, ac saepe gratia, interdum jurgis trahendo tempus, atrocitatem facti leniebant. Ac ni C. Memmius¹⁾, tribunus plebis designatus, vir acer et infestus potentiae nobilitatis, populum romanum edocuisset, id agi, uti per paucos factiosos Jugurthae scelus condonaretur, profecto omnis invidia, prolatandis consultationibus, dilapsa erat: tanta vis gratiae atque pecuniae regis. Sed ubi senatus, delicti conscientia²⁾, populum timet; lege Sempronia

¹⁾ *C. Memmius*. Is est, qui postea, cum peteret consulatum, a Saturnino tribuno plebis fuit interemptus A. U. C. 654. C. Mario sextum consule. *designatus* consules, praetores et tribuni plebis creari solebant in annum proximum, tumque *designati* dicebantur: antequam scilicet magistratum inissent. *id agi id agitari*, ad id nobiles quosdam coniti. *uti per paucos aens*. uti propter paucos factiosos, quorum interest, Jugurthae scelus ignosceretur. *Condonare scelus* i. e. remittere animadversionem et supplicium, de scelerato sumendum. *dilapsa erat* exstincta erat, evanuerat. — Sic Florus IV. cap. 2. n. 19. Et peractum erat bellum sine sanguine, si Pompejum opprimere Brundisii potuisset.

²⁾ *delicti conscientia ex conscientia*, quia noverat, sese deliquisse. *lege Sempronia*. Lata est lex a C. Sempronio Graccho, ut quotannis ante comitia consularia designandis consulibus provinciae decernerentur duae, quae propterea *consulares* dictae. Relinquebatur autem consulum arbitrio, ut eas provincias vel sorte dividerent, vel de illis inter se convenirent. *P. Scipio Nasica* antiquae probitatis vir, majoribus suis dignus; in hoc magistratu mortuus est A. U. C. 643. *L. Bestia Calpurnius*. Calpurnia domus auctorem generis sui ferebat Calpum, tertium regis Numae filium. *Lue. Calpurnius Piso Bestia*, de quo hic mentio est, pro nobilitate contra Gracchorum factionem steterat, ob id senatui carus. Post consulatum, lege Mamilia (infra c. 40.) ob acceptam a Jugurtha pecuniam accusatus et damnatus est. *obvenit* contigit sc. sorte. *portaretur* navibus veheretur. *scribitur* exercitus comparatur, delectus habetur. Nam in delectu nomina evocatorum in tabulis conscribebantur: hinc *exercitum scribere* idem ac *delectum habere*. *stipendium* aes militare; seu praemium, quod militibus datur. *Compositum nomen ex stips* et

provinciae futuris consulibus, Numidia atque Italia, decretae: consules declarantur P. Scipio Nasica, L. Bestia Calpurnius; Calpurnio Numidia, Scipioni Italia obvenit: deinde exercitus, qui in Africam portaretur, scribitur: stipendium, alia, quae bello usui forent, decernuntur.

Quo nuncio accepto Jugurtha Romam legatos mittit, qui omnes mortales pecunia aggrediantur — iis senatus praecepit, ut in decem diebus Italia decederent — Calpurnius, transvectis legionibus, initio aliquot urbes capit — In ipso multae bonaeque artes, quas omnes avaritia praepediebat.

XXVIII. At Jugurtha, contra spem nuncio accepto, quippe cui Romae omnia venum ire ¹⁾ in animo haeserat; filium et cum eo duo familiares ad senatum legatos mittit: hisque, ut illis, quos Hiempsale interfecto miserat, praecipit, omnes mortales pecunia aggrediantur. Qui postquam Romam adventabant, senatus a Bestia consultus, placeretne legatos Jugurthae recipi moenibus ²⁾; iique

pendo, quasi stips ponderata sit. *Stipendia* militibus apud Romanos antiquissimos nulla prorsus adpendebantur usque ad decennalem obsidionem Vejorum ad a. circiter 347., sed quisque suo sumtu militabat.

¹⁾ *Cap. XXVIII. venum ire* i. e. venire, venalia esse. *Venco* vendor, componitur ex *venam* venale; et *eo*. Notandum, *venum* non *cupinum* esse ab aliquo verbo, sed accusativum nominis, ejus dativus quoque usurpatur, *venui*. *Venum ire* igitur est *ire ad venum*; *venum dare*, *dare ad venum*. Inde per Syncopem *ven-eo*, *ven-ire*; *ven-do*, *ven-dere*. *In animo haeserat* i. e. illud auditum apud Numantiam, et jam semel usu compertum, non animo exciderat. Hinc intelligere est, cur tam audax in sceleribus, et tam parum vindictae metuens fuerit. *duo familiares*. *Duo* saepius pro *duos*; mox supra memoratum. *ut illis sc. praeeperat*. Vid. cap. 18. *Pecunia aggredi* i. e. corrumpere conari.

²⁾ *moenibus* in moenibus. Erat extra urbem villa publica, qua recipiebantur legati, urbem intrare vetiti. *iique* i. e. senatus vel senatores consulti. *deditum* i. e. dedituri, vel,

decrevere, nisi regnum, ipsumque deditum venissent, uti in diebus proximis decem Italia decederent. Consul Numidis ex senati decreto nunciari ¹⁾ jubet: ita infectis rebus illi domum discedunt. Interim Calpurnius, parato exercitu, legat ²⁾ sibi homines nobiles, factiosos, quorum auctoritate quae deliquisset, munita fore sperabat: in quis fuit Scaurus cujus de natura et habitu supra memoravimus. Nam ³⁾ in consule nostro multae bonaeque artes animi et corporis erant; quas omnes avaritia praepediebat: patiens laborum, acri ingenio, satis providens, belli haud ignarus, firmissimus contra pericula et insidias. Sed legiones per Italiam Rhegium ⁴⁾, atque inde Siciliam, porro ex Sicilia in Africam transvectae. Igitur Calpurnius initio, paratis commeatibus ⁵⁾, acriter Numidiam ingressus est; multos mortales, et urbes aliquot pugnando capit.

ut dederent in potestatem populi romani regnum Jugurthae et ipsum.

¹⁾ *nunciari* ut scilicet decedant Italia. *infectis rebus* in cap. 25. legitur: legati frustra discessere.

²⁾ *legat*. Habebant duces adjunctos sibi viros, militiae gnaros, quorum munus, consulere, administrare, praeesse, et, paucis, vicariam operam imperatori dare. Ii *legati* dicebantur. *quae deliquisset* male egisset in bello gerendo. *munita* velut praesidio quodam confirmata, et quasi intutum collocata. *natura* ingenio et indole, quam natura dedit. *habitu* moribus. *Habitus* est constans illa perfectio in aliqua re, quam non natura dedit, sed studium, industria, exercitatio comparavit. *supra* Vide cap. 15.

³⁾ *Nam* respicit ad *quae deliquisset*. in consule Calpurnio. *artes animi et corporis vires et facultates* egregiae. *praepediebat* impendebat, pervertebat et abstrahabat. *firmissimus* maxime constans et intrepidus.

⁴⁾ *Rhegium* urbs in extremo Italiae versus Siciliam.

⁵⁾ *paratis commeatibus* i. e. paratis iis, quae ad victum exercitus erant necessaria. *acriter* cum multo ardore. *mortales* peculiare est historicis, *mortales* dicere pro hominibus.

Jugurtha per legatos pecunia tentabat — pecuniae magnitudine omnes cum ipso Scauro in pravam abstracti sunt. — Ipse rex in castra venit — multa cum Scauro secreta agit — postero die in deditiōem accipitur, elephantis cum parvo argenti pondere pro republica traditi. Calpurnius Romam proficiscitur.

XXIX. Sed ubi Jugurtha per legatos pecunia tentare ¹⁾, bellicque, quod administrabat, asperitatem ostendere coepit; animus, aeger avaritia, facile conversus est. Ceterum socius ²⁾ et administer omnium consiliorum adsumitur Scaurus. Qui tantetsi a principio ³⁾, plerisque ex factione ejus corruptis, acerrime regem impugnaverat; tamen magnitudine pecuniae a bono honestoque in pravam abstractus est. Sed Jugurtha primum tantummodo belli moram redimebat ⁴⁾; existumans sese aliquid interim Romae pretio aut gratia effecturum. Postea vero quam participem negotii Scaurum acceperat ⁵⁾; in maximam

¹⁾ *Cap. XXIX. pecunia tentare* corrumpere conabatur. sc. Calpurnium. *administrabat* gerebat. — Proprie *administrare bellum* is dicitur, cui negotium datum est, ut bellum ex alius voluntate geratur. *conversus est* a primo suo ardore ad studium Jugurthae.

²⁾ *socius* quocum consocio, communico consilia; *administer* qui eadem exsequitur. *consiliorum* Calpurnii. *Scaurus*. Vide quid supra c. 15. de Scauro dictum fuerit. In hoc Jugurtham ipsos romani imperii mores expugnasse dicit Flor. III, 1.

³⁾ *a principio* videlicet cum Adherbal rex Romam venisset de Jugurtha in Senatu conquestum. *ex factione ejus* h. e. qui erant ex factione Scauri, seu conspiratione contra fautores Jugurthae. *corruptis* i. e. pecunia et pollicitationibus contra dignitatem reipublicae in favorem Jugurthae abstractis. *regem* Jugurtham: *impugnaverat* regi adversabatur.

⁴⁾ *redimebat* i. e. pecunia; ut bellum traheretur. *interim* dum bellum scilicet suspenderetur. *pretio* pecunia.

⁵⁾ *Postea quam participem acceperat* i. e. postquam ad suas partes traxerat: *negotii* quod Jugurthae cum Calpurnio consule erat: *cum eis* Calpurnio et Scauro scilicet. *actionibus* —

locos et conventus de facto consulis agitari. Apud plebem gravis invidia ¹⁾): patres solliciti erant; probarentne tantum flagitium, an decretum consulis subverterent, parum constabat: ac maxime eos potentia Scauri, quod is auctor et socius Bestiae ferebatur, a vero bonoque impediēbat. At C. Memmius, cujus de libertate ²⁾ ingenii et odio potentiae nobilitatis supra diximus, inter dubitationem et moras senati, concionibus populum ad vindicandum hortari: monere, ne rempublicam, ne libertatem suam desererent: multa superba, crudelia facinora nobilitatis ostendere: prorsus intentus omni modo plebis animum accendebat. Sed quoniam ea tempestate Memmii

miscua sunt. Rem gerere denotare videtur, rem susceptam transigere, absque alio respectu; *illud agere* autem respicit ad qualitatem et conditionem rei gestae. *divulgavit* — *Divulgare* ex *di* et *vulgo*, commune aliquid facere. *conventus* sunt homines, qui in unum locum convenerunt. *agitari* agitabatur.

¹⁾ *invidia* odium plebis et indignationem movit factum consulis. *decretum* id quod consul decreverat injussu senatus. *subverterent* rescinderent et infirmarent, irritum facerent. *Subvertere* proprie significat, demoliri, destruere. *parum constabat* incerti erant, haesitabant, nesciebant. *auctor* cujus auctoritate et consiliis aliquid factum est. Unde non modo inventor, sed etiam, qui approbat, *auctor* dicitur. *ferebatur* sc. esse.

²⁾ *libertate* — *Libertas* est potestas vivendi, ut velis; hinc *libertas* ingenii facultas et potestas intrepide edicendi vel perficiendi ea, quae animo computaveris vel proposueris. *supra cap. 35. inter dubitationem* i. e. dum senatores, quid in hac re statuendum esset. *dubitarent*. *moras senati* i. e. dum senatores cunctarentur, incerti scilicet, quid de facto consulis statuerent. *ad vindicandum* in eos, qui contra rempublicam cum Jugurtha potiones fecissent. *rempublicam desererent* — *Deserunt rempublicam*, qui eam non curant, *deserunt libertatem*, qui ea non utuntur, sed imminui potius patiuntur. *prorsus intentus* omni ex parte attentus, omnes intendens vires suas. *accendebat* sc. ira, studio vindictae.

facundia ¹⁾ clara pollensque fuit; decere existumavi unam ex tam multis orationem perscribere, ac potissimum, quae in concione post reditum Bestiae hujuscemodi verbis disseruit;

Multa me dehortantur a vobis, ni studium reipublicae omnia superet — libertatem, a patre traditam, experiar — post Tib. et C. Gracchi caedem multi vestri ordinis necati sunt — verum quidquid sine sanguine ulcisci nequitur, jure factum sit — sed divina et humana omnia hostibus tradita sunt — servi dominorum injusta imperia non perferunt, vos servitutem toleratis — sceleratissimi homines rempublicam occupare — si tam libertatis curam haberetis, quam illi ad dominationem accensi sunt; beneficia vestra penes optimos, non audacissimos forent — majores vestri, juris et majestatis constituendae gratia summa ope nitentur; vos satis habetis, animam retinere — hominibus sceleratissimis ignosci, quoniam cives sunt, aequo animo paterer, nisi misericordia in perniciem casura esset — quare moneo, ne tantum scelus impunitum omittatis —

¹⁾ *facundia* a *fari*, est facultas, disserendi cum gratia. *Eloquentia* est; apte, ornate et eleganter dicendi scientia, vel, copiose loquens sapientia. *Eloquentia* probamus, placemus, persuademus. *Facundia* auditorum animos conciliamus. *Facundia pollens* est, quae vim habet et efficaciam. *perscribere* in historiam hanc referre. Ne quis tamen inde colligat, hanc esse ad verbum orationem Memmii. Quod si esset, forsitan dixisset *exscribere*, non *perscribere*; *his verbis*, non *hujuscemodi verbis*. Praeterea Sallustianum omnino dicendi genus, et usurpatae jam ab Sallustio dictiones et sententiae hic agnoscuntur, quales sunt: *Obviam ire*; *Pars* — alii; *Inulti perierint*; *Praecipites eant*; *Honesti atque inhonesti omnia quaestui sunt*; *Quos omnes eadem cupere, eadem odisse, eadem metuere in unum coegit*; *Ne ignoscendo malis, bonos omnes perditum calis* etc. *disseruit* disputavit, elocutus est.

Jugurthae prodita est senati auctoritas, domi militiaeque respublica venalis fuit — nisi vindicatum erit in noxios, quid reliquum, nisi ut illis, qui ea fecere, obedientes vivamus? — ne ignoscendo malis, bonos perditum eatia.

XXXI. „Multa me dehortantur ¹⁾ a vobis, Quirites, ni studium reipublicae omnia superet: opes factionis, vestra patientia, jus nullum; ac maxume, quod innocentiae plus periculi, quam honoris est. Nam illa quidem piget dicere, his annis quindecim ²⁾ quam ludibrio fue-

¹⁾ *Cap. XXXI. dehortantur* i. e. deterrent a studio vestrum, sive, a vobis defendendis. *Quirites* Romani appellabantur a *Curibus* urbe Sabinorum, qui, Tito Tatio rege, ad Romanorum accesserant civitatem; vel *Quirites* a Romulo, qui *Quirinus* i. e. Hastatus appellatus est a *quiris* seu *curis*, vocabulo Sabinorum, quo *hastam* illi notarunt, a quo et *securis* dicta est. *studium reipublicae* amor et favor in rempublicam. *superet* i. e. plus valeret, quam illa, quae me dehortantur, vel, terrent, ne vestram defensionem suscipiam, quae sunt: *opes factionis* i. e. potentia factionum, Calpurnii scilicet et Scauri. *vestra patientia* i. e. animus vester humilis, et ad omnes injurias perferendas demissus. Alibi *patientia* est animi constantia, qua res arduas et difficiles ferimus.

²⁾ *his annis quindecim.* Haud dubie de eo loquitur tempore, quo post Gracchos occisos, nobiles, victoria clari, in plebem immodice saeviebant. Ceterum à Tib. Gracchi caede hic vicesimus tertius decurrit annus, a Caji autem undecimus. Quare numerus *quindecim annorum* electus esse videtur interpretibus, ut nominetur numerus rotundus, qui medius esset inter caedem Tib. et C. Gracchi. Fatendum vero, aptiorem fuisse vel numerum *duodecim*, ut intelligatur id tempus, quod fuit a caede C. Gracchi et M. Fulvii, vel *vinginti*, seu *vinginti quinque* quod tempus circiter describeret a caede Tib. Gracchi praeterlapsum. Per ea tempora plebs plurimum passa est. Vide cap. 42. *ludibrio* — *Ludibrio esse* est indignis modis tractari, indigna pati. *defensores* intelligit Tib. et C. Gracchum et M. Fulvium. ut i. e. quam, quantopere. *ne nunc quidem* sc. cum maxime tempus postulet, aut res. *obnoxius* quum inimici vestri delicti conscientia vobis subjecti sint. *Obnoxius* dicitur,

ritis superbiae paucorum; quam foede, quamque inulti perierint vestri defensores; ut vobis animus ab ignavia atque secordia corruptus sit: qui ne nunc quidem, obnoxius inimicis, exsurgitis, atque etiam nunc timetis, quibus decet terrori esse. Sed quamquam¹⁾ haec talia sunt; tamen obviam ire factionis potentiae animus subigit. Certe ego libertatem, quae mihi a parente tradita est, experiar: verum id frustra, an ob rem faciam, in vestra manu situm, Quirites. Neque ego hortor, quod²⁾ saepe maiores vestri fecere, uti contra injurias armati eatis. Nihil vi, nihil secessionem³⁾ opus: necesse est, suo-

qui poenae obligatus est propter aliquod delictum. *Obnoxius* etiam sumitur pro obediente atque morigero. Vide *Oat. cap. 28. exsurgitis* i. e. surgitis, et erigitis vos ad libertatis defensionem. *atque — timetis* quin potius in hoc tempore timetis eos, quo iis, ob delicta sua, vos decet, terrori esse.

¹⁾ *Sed quamquam* — *experiar* sens. Sed quamquam haec magna et gravia sunt, quae a vobis dehortantur, amor tamen et studium in rempublicam me cogit, potentiae partis adversae, seu, nobilitatis, resistere; saltem a parente mihi tradita libertate ita utar, ut vos admoneam ad vindicandum in preditores reipublicae. *ob rem* ob utilitatem, cum utilitate, non frustra. *Res* saepe idem, ac utilitas, commodum. Sic apud Terentium Phorm. II. 4. 9. Ego quae in *rem* tuam sint, ea velim facias. Ibidem III. 2. 40. Non pudet vanitatis? D. minime, dum ob *rem* i. e. modo in *rem* meam sit.

²⁾ *quod* — *fecere* qui armati saepe iverunt contra factiones.

³⁾ *nihil secessionem* alludit ad secessionem superiorum temporum, saepius factas, quarum celeberrima est, quae facta a plebe armata in sacrum montem, tria ab urbe millia passuum, ob crudelitatem foeneratorum, ubi hominum mentes flexerat Menenii fabula de discordia ventris ceterorumque humani corporis membrorum. *praecipites eant* suo more praecipites eunt, qui per suas malas artes damnantur, omniaque sibi mala attrahunt. Sed quomodo sua illis scelera perniciem afferent? Id dicet infra: si quaestionibus et indicio ipsius Jugurthae in eos animadvertatur. Sed ante, scelera ista enumerat, quo majorem in eos plebis invidiam concitet.

met ipsi more praecipites eant. Occiso Tiberio Graccho¹⁾, quem regnum parare aiebant, in plebem romanam quaestiones habitae sunt. Post C. Gracchi²⁾ et M. Fulvii caedem, item multi vestri ordinis in carcere necati sunt: utriusque cladis non lex, verum lubido eorum finem fecit. Sed sane fuerit regni paratio³⁾, plebi sua resti-

¹⁾ *Tib. Graccho* Tib. et C. Gracchus, filij Tib. Gracchi ex Cornelia Africani majoris filia; in quibus summum fuit ingenium et summa eloquentia; at cum utorque plebis esset studiosissimus, atque in gratiam plebis legem agrariam promulgasset, interfectus est; Tiberius a Scipione Nasica in Capitolio, Cajus ab Opimio in Aventino. *parare* sc. sibi, regnum appetere, quem regem esse voluisse aiebant sc. adversarii ejus. *quaestiones* hodie dicunt *inquisitiones*. *Quaestiones* quandoque pro publicis judiciis usurpatur, inde ducto nomine, quod in his reus, in iudicium vocatus, nocens sit an innocens, constituto iudicio quaeritur.

²⁾ *C. Gracchi* vide Cap. 16. *M. Fulvii* M. Fulvius socius erat et particeps seditionis cum C. Graccho, quare senatus sententia ab Opimianis cum duobus filiis caesus est, et ejus domus eversa et publicata. *vestri ordinis* sc. plebeji. *utriusque cladis* quae sc. erat sub Tib. et C. Graccho. *lubido* sc. nobilium *lex* — *Lex Porcia* a P. Porcio Laeca, tribuno plebis lata, vetabat, ne quis civis romanus verberaretur, aut necaretur, *lubido* caeca voluntas, arbitrium.

³⁾ *regni paratio*. Concessio ironica et invidiosa in nobiles. Concedamus, verum esse id, quod dicunt adversarii, nempe Tib. Gracchum regnum sibi quaerere voluisse, cum plebi jura sua restituerat. *quidquid* — *factum sit* sens. concedamus, vult dicere, Gracchos, Fulvium ceterosque civis romanos jure a nobilibus fuisse occisos, quia eorum delicta sine sanguine vindicari non potuissent: alia tamen sunt impia facinora nobilitatis, in quibus tali praetextu, *regni parationis*, uti non posset: nam tacita plebs indigebatur, nec injuriis nobilium per violentiam obviam ivit; id quod ab ambobus Gracchis contra avaritiam nobilitatis factum est: illa ergo facinora excusari nullo modo possunt. Hinc vindicandum in eos, qui hosti rempublicam tradidere: non manu, neque vi, verum quaestionibus et

tuere: quidquid sine sanguine civium ulcisci nequitur, jure factum sit. Superioribus ¹⁾ annis taciti indignabimini, aerarium expilari; reges et populos liberos paucis nobilibus vcelegal pendere; penes eosdem et summam gloriam, et maxumas divitias esse: tamen haec talia facinora impune suscepisse parum habuere. Itaque ²⁾ postremo leges, majestas vestra, divina et humana omnia hostibus tradita sunt. Neque eos, qui fecere, pudet aut poenitet: sed incedunt ³⁾ per ora vestra magni-

judicio ipsius Jugurthae. *ulcisci* passive hic sumitur, ab *ulcisco* pro *ulciscor*. *nequitur* pro *nequit* ea est latinitatis ratio. Sic in capite 27. postquam res in senatu *agitari coepta*.

¹⁾ *superioribus* novissime praeterlapsis. *taciti* qui non verbis nec factis prodebatis indignationem, et facinora non vindicabatis. *expilari* — *Expilare* dicitur a *pilis* Romanorum telis, ne pilum quidem relinquere, deripere, depraedari, furtive fraudare. *haec talia facinora* eodem modo *haec talia* conjungit cap. 10. observate talem hunc virum. *suscepisse* admisisse, fecisse. *parum habuere* non sufficit illis, sed majora ausi sunt.

²⁾ *Itaque* — *leges* nam major pars senatus ac nobilium, pecunia a Jugurtha corrupti, contra leges, et majestatem populi romani, Jugurtham impunitum dimiserunt, qui Hiempsalem interfecerat, et Adherbalem regno ejecerat. Cum ergo senatus talia facit, legem et majestatem populi, et divina et humana omnia hostibus tradit. *majestas* dignitas, amplitudo summa. *hostibus* Jugurthae. sc. et majori parti nobilitatis, a Jugurthae pecunia corruptae.

³⁾ *incedunt* — *Incedere* i. e. ingredi proprie cum quadam pompa et fastu: est verbum impudentiae et ostentationis. *per ora vestra* in conspectu vestro, sub oculis vestris. Quam graviter et invidiose nobilium superbiam notet his verbis, intelliget, quicumque meminerit, Virgilium non melius majestatem Junonis carmine assequi potuisse, quam si eam haec dicentem induceret:

Ast ego, quae divum incedo regina etc.

Adde, *per ora vestra*; quasi praesentibus civibus contumeliam facere velint. Adde, *ostentantes*; quasi haec omnia praedam suam fecisse nullo satis fuerit, nisi male partibus honoribus coram populo gloriantur, *sacerdotia* — Sa-

fici, sacerdotia et consulatus, pars triumphos suos ostentantes; perinde quasi ea honori, non praedae habeant. Servi aere parati ¹⁾ imperia injusta dominorum non perferunt: vos, Quirites, imperio nati, aequo animo servitutem toleratis. At qui sunt hi, qui rempublicam occupavere ²⁾? Homines sceleratissimi, cruentis manibus, immani avaritia, nocentissimi, iidemque superbissimi; quis fides, decus, pietas, postremo honesta atque inhonesta omnia quaestui sunt. Pars eorum occidisse ³⁾ tribunos plebis, alii quaestiones injustas, plerique caedem in vos fecisse, pro munimento habent. Ita quam quisque ⁴⁾ pessime fecit, tam maxime tutus

cerdotium munus, dignitas sacerdotis. *Sacerdos* a sacris dandis, i. e. faciendis, appellatus est. *pars* semel posuit, cum hodie scribant: *pars* sacerdotia et consulatus, *pars* triumphos etc. *ostentantes* — *ostentare* i. e. saepe ostendere, gloriandi causa, venditare. *perinde* — *habeant* sens. haud alia ratione, ac si ea habeant in honorem data, aut, ut ipsis honorem adferant; et non potius *rapuerint*, et praedam esse, omnes scirent.

¹⁾ *aere parati* pecunia, pretio comparati, emti. *imperio* ad imperium, imperandum.

²⁾ *qui occupavere* qui rerum potiti sunt. Ostendit, quam turpe sit istiusmodi hominibus parere. Simul vehementius accendit indignationem. *cruentis manibus* i. e. habentes cruentas manus, homicidae. *immani* — *immanis* minime bonum, nocens et ferum, ingens. — *quaestui sunt* i. e. ut inhonesta, sic honesta lucra causa faciunt.

³⁾ *occidisse* infinitivus pro accusativo nominis. *quaestiones injustas* sens. per inquisitiones injustas vos exagitasse, innocentem vos in jus rapuisse. *in vos* i. e. inter vos, in vestro ordine. *pro munimento habent* ea de re se tutos putant, quoniam malefactorum suis terrori sunt.

⁴⁾ *quam quisque* — *tutus est* eleganter pro vulgari: quo pejus quisque fecit, eo tutior est — Ita est, dicit *Seneca ep.* 97., tuta scelera esse possunt, secunda non possunt. Quare? quia prima et maxima peccantium poena est — peccasse. — Sceleris in scelere supplicium est. *metum* — *transtulere* sens. metum, quem illi ob tot tantaque scelera deberent habere, in vestram ignaviam derivaverunt, scientes, vos

est: metum a scelere suo ad ignaviam vestram trans-
tulere: quos omnes eadem cupere, eadem odisse, eadem
metuere in unum coëgit: sed haec inter bonos amicitia,
inter malos factio est. Quod si tam libertatis curam ha-
beretis, quam illi ad dominationem accensi sunt¹⁾; pro-
fecto neque respublica, sicuti nunc, vastaretur; et be-
neficia vestra penes optimos, non audacissimos, forent.
Majores vestri, parandi²⁾ juris et majestatis constituen-

facile terreri posse; socordia vestra pro munimento utun-
tur. *quos omnes* — coëgit infinitivi pro nominativis, quasi
ait: quos omnes par voluntas, noluntas, (idem velle at-
que nolle) idem odium in plebem, et idem metus, ne
plebs jura sua repetat, et noxios puniat, conjunxit. *sed*
haec talis concordia, talis consensus.

¹⁾ *ad dominationem accensi sunt* i. e. dominandi cupidine
flagrant. *beneficia vestra* — Consulatus, praetura, sacer-
dotia, aliique honores in republica frequenter beneficia
populi vocantur, quia suffragiis populi mandati. *penes op-
timos forent* i. e. optimis tribuerentur.

²⁾ *parandi gratia* i. e. caussa acquirendi juris sui, ut plebs
jus suum haberet: ex quo concessum est plebi, ut suos
magistratus haberet sacrosanctos, qui eam defenderent.
Itaque tribuni plebis creati sunt. Cum postea creatis de-
cemviris plebs tribunos amisisset, iterum secessit in mon-
tem et tribuni plebi restituti sunt. *constituendae* confir-
mandae. *bis* — *Aventinum* Livius magis probat opinionem
eorum, qui non Aventinum, ut Piso, sed in sacrum mon-
tem secessisse primam plebem dicunt. Nam legitur lib.
2. c. 32. Plebem Sicinio quodam auctore injussu consulum
in sacrum montem secessisse, trans Anienem amnem, tria
ab urbe millia passuum, ea frequentior fama est, quam
cujus Piso auctor est, in Aventinum secessionem factam
esse. — De altera vero secessionem, in Aventinum facta,
loquitur lib. 3. *per secessionem* — *occupavere* i. e. seces-
serunt et occupaverunt. *Aventinum* — *Aventinus* mons ab
Anco rege, crescente civium numero, ex parte urbi addi-
tus, Tatii, regis Romanorum, et Aventini, Albanorum se-
pulcris celebris. Nomen varie deducunt, vel ab avibus,
quae de Tyberi ascendentes illic sedebant, vel ab Aven-
tino rege etc. *ab illis* majoribus, *eo vehementius* sc. vobis
summa ope nitendum est.

dae gratia, his, per secessionem, armati Aventinum occupavere: vos pro libertate, quam ab illis accepistis, non summa ope nitimini? atque eo vehementius, quod majus dedecus est, parta amittere, quam omnino non paravisse. Dicit aliquis: Quid igitur censes? Vindicandum in eos ¹⁾, qui hosti prodidere rempublicam: non manu, neque vi, quod magis vos fecisse, quam illis accidisse, indignum; verum quaestionibus et indicio ipsius Jugurthae. Qui si dedititius ²⁾ est, profecto jussis vestris obediens erit: sin ea contemnit, scilicet aestumabitis, qualis illa pax, aut deditio sit, ex qua ad Jugurtham scelerum impunitas, ad paucos maxumae divitiae, in rempublicam damna, dedecora pervenerint. Nisi forte nondum etiam vos dominationis eorum satietas tenet ³⁾; et illa, quam haec tempora, magis placent, quum

¹⁾ *in eos* sc. censeo. *prodidere* — *prodere* est rem deserere, aut tradere male tractandam; sive in causa esse, ut is, cui proditur, aliqua re abutatur, quam ipse tueri debeas. *hosti* innuit Jugurtham. *non manu* sc. armata. *quod indignum est* constr. quod vos fecisse, magis indignum est, quam illis (nobilibus, qui rempublicam prodidere) accidisse. *quaestionibus* i. e. inquisitionibus, judiciis publicis in eos vindicandum esse censeo. *indicio* confessione sceleris.

²⁾ *dedititius*. Dilemma: Aut vera, aut falsa deditio est. Si vera, veniet Numida, vobis jubentibus; si falsa, non veniet; sed reos eo ipso arguet, quod non venerit. *Dedititius* a dedere, qui se permittit alienae voluntati et imperio. *jussis vestris* sc. ut indicium scelerum sincerum faciat. *ea jussa*. scilicet hic habet vim affirmandi, et ponitur pro certo. *profecto. aestumabitis* liquido cognoscetis, intelligetis. *ex qua* per quam. *in rempublicam* alius scripsisset *ad rempublicam* quia eadem praepositio superius posita est. *damna* — damnum enim hoc pervenit in rempublicam, quia Numidia provincia in conditionibus pacis Jugurthae concessa est; quae in potestatem et jus populi romani venisset, si consul bello persecutus esset Jugurtham. *dedecora* quia tot et tanta scelera Jugurthae impunita sunt relicta, et dedecus fuit etiam populo romano, tam ignominiosam pacem et foedus cum Jugurtha facere.

³⁾ *satietas tenet* odio, fastidio vobis est. *et illa* sc. tempora,

regna, provinciae, leges, iura, judicia, bella, paces, postremo divina et humana omnia penes paucos erant: vos autem, hoc est, populus romanus, invicti ab hostibus, imperatores omnium gentium, satis habebatis animam retinere: nam servitutem quidem quis vestrum recusare audebat? Atque ego, tametsi viro flagitiosissimum existumo, impune injuriam accepisse, tamen vos hominibus sceleratissimis ignoscere, quoniam cives sunt, aequo animo paterer; nisi misericordia in perniciem casura esset. Nam¹⁾ et illis, quantum importunitatis habent, parum est impune male fecisse, nisi deinde

quibus post Gracchorum caedem oppressi fuistis, cum pauci potentes in plebem dominarentur. *quam haec tempora* quibus jus vestrum vobis licet vindicare in obnoxios proditores reipublicae. Quare *quum regna — paucos erant* respicit ad *et illa. leges, iura*. Ubi conjuncta sunt haec duo vocabula, *leges* intellige, quae ad reipublicae administrationem pertinent; *iura*, quae ad privatas civium utilitates, et quidquid juris civilis nomine comprehenditur. *bella, paces*. Belli et pacis arbitrium. *hoc est, populus romanus* non nuda et supervacua est haec interpretatio, sed praecedenti, *vos autem* pondus addit. Plebem alloquitur, tanquam totus *populus* ea sit. Qualis vero populus? Romanus scilicet. Ergo Romani illi, *invicti ab hostibus, imperatores omnium gentium* ipsi serviunt! Serviunt, imo obnoxiam inimicis animam vix retinent! *satis habebatis* i. e. contenti eratis. *animam retinere* i. e. vitam conservare. *Atque ego*. Transitio ad periculum, quod imminet, ni scelesti plectantur. *flagitiosissimum* i. e. foedissimum esse ac turpissimum. *impune* quin vindictam sumeret. *sceleratissimis* Calpurnium, Scaurum et alios innuit, qui Jugurthae scelera inulta et impunita dimittebant. *nisi — esset*. Sic fere Cato in Cat. 52. Nae ista vobis mansuetudo et misericordia in miseriam vertet.

¹⁾ Nam — *eripitur* sens. Nam et illi scelerati homines pro ea, qua sunt importunitate, parum contenti sunt, adhuc impune male fecisse, condonando Jugurthae tale facinus, sed plura audebunt, nisi deinde licentia male faciendi eripitur. *Importunitas* pro effraenata incontinentia et libidine praecipiti. *serviundum esse* sc. vobis. *per manus* per vim et arma.

Memmius populo persuadet, ut L. Cassius praetor ad Jugurtham mitteretur. — In Numidia relictis a Bestia flagitiosissima facinora fecere — Cassio, fide sua interposita, Jugurtha se dedit.

XXXII. Haec atque alia hujusmodi saepe dicundo, Memmius populo persuadet, uti L. Cassius ¹⁾, qui tum praetor erat, ad Jugurtham mitteretur, eumque interposita fide publica, Romam duceret; quo facilius indicio regis, Scauri et reliquorum, quos pecuniae captae arcescebant, delicta patefierent. Dum haec ²⁾ Romae geruntur, qui in Numidia relictis a Bestia exercitui praecerant, sequuti morem imperatoris, plurima et flagitiosissima facinora fecere. Fuere, qui atro corrupti elephantos ³⁾ Jugurthae traderent: alii perfugas vendere, et pars ex pacatis praedas agebant: tanta vis avaritiae in animos eorum, veluti tabes, invaserat. At Cassius, perlata ro-

¹⁾ Cap. XXXII. L. Cassius. Vir summae severitatis plures leges tulit ad minuendam nobilitatis potentiam. De quo Val. Max. III. 7: Ejus tribunal, propter nimiam severitatem scopulus reorum dicebatur. — Patet, cur ille potentissimum in Numidiam missus fuerit. *interposita fide publica* i. e. data fide publica. h. e. nomine publico, nomine totius populi romani securitatem promittens. *arcescebant*. Accessere proprie significat *vocare*, *evocare*, hic loci ergo: Quos propter crimen acceptae a Jugurtha pecuniae in jus vocabant.

²⁾ Dum haec — fecere constr. Dum haec Romae geruntur, illi, qui in Numidia relictis sunt a Bestia, et exercitui praecerant, sequebantur morem imperatoris, qui, sc. Calpurnii, et plarima etc.

³⁾ *elephantos* qui a Jugurtha quaestori Sextio pro republica romana tradebantur. Vide cap. 29. *alii se. fuere*, qui *perrefugas* — *Perfuga* qui sui voluntate ab hoste ad nos per fugit; *transfuga* qui a nobis ad hostes transit. *vendere* similiter in Gat. cap. 21. *increpat*; *laudare*; *admonebat*; *dimisit copulavit*. *ex pacatis* i. e. ex regionibus et populis pacificatis, et populo romano subiectis. *eorum* qui sc. a Bestia in exercitu relictis erant.

gatione ¹⁾ a C. Memmio, ac percussa omni nobilitate, ad Jugurtham proficiscitur; eique timido et ex conscientia diffidenti rebus suis persuadet, quoniam se populo romano dedidisset, ne vim, quam misericordiam experiri mallet: privatim praeterea fidem suam interponit, quam ille non minoris quam publicam ducebat: talis ea tempestate fama de Cassio erat.

Igitur Jugurtha, cultu miserabili, cum Cassio Romam venit — C. Baebium, tribunum plebis, magna mercede parat, cujus impudentia munus fōnet — Plebes maxime infesta regi erat — Memmius sedat motus, et, producto Jugurtha, quamquam manifesta illius facinora haberet populus romanus, tamen vult, ut ipse aperiret.

XXXIII. Igitur Jugurtha, contra decus regum ²⁾, cultu quam maxime miserabili, cum Cassio Romam ve-

¹⁾ *perlata rogatione* i. e. perlata, data lege, videlicet, ut Cassius praetor ad Jugurtham iret, et eum, data fide publica, Romam duceret. — *Perferre* est, usque ad constitutum finem ferre. — *Rogationis* nomine continetur lex, plebiscitum: deducitur a *rogare*, cum populus rogatur, interrogatur, consulitur de aliqua re. *Lex* est generale jussum populi aut plebis, de universis civibus, non de singulis conceptum, rogante magistratu. *Plebiscitum* a *sciscere*, quod est statuere, est plebis statutum, quod nulla auctoritate patrum constitutum est; vel, lex quam plebes non populus accipit. *Plebem* autem a *populo* seorsum dividunt: quoniam in populo omnis pars civitatis omnesque ejus ordines contineantur: Plebs vero ea dicitur, in qua gentes civium patriciae non insunt. *percussa* territa et afflicta. *Et conscientia* sc. scelerum suorum, quia sciebat, se talia scelera perpetrasse. *dedidisset* sc. in potestatem, quod constat ex cap. 29. *privatim* sens. Cassius Jugurthae non publicam modo, sed et suam fidem dedit; eum inviolatum futurum. *publicam* i. e. fidem totius populi. *ducebat* aestimabat: *talis* — *erat* i. e. adeo clara et nobilis erat ac tempestate gravitas fidesque Cassii.

²⁾ Cap. XXXIII. *contra decus regum* i. e. non eo cultu et

nit. Ac tametsi in ipso magna vis animi erat; confirmatus ¹⁾ ab omnibus, quorum potentia aut scelere cuncta gesserat, C. Baebium tribunum plebis magna mercede parat, cujus impudentia contra jus et injurias omnes munitus foret. At C. Memmius ²⁾, advocata concione, quamquam regi infesta plebes erat, et pars in vincula duci jubebat, pars, ni socios sceleris aperiret, more majorum, de hoste supplicium sumi; dignitati, quam irae,

honore, quo incedere decet regem, culta — miserabili qualis solet esse reorum et deprecantium, quando misericordiam movere volunt; veste squalida, barba capilloque promissis.

¹⁾ *confirmatus*. Hic incipit secunda pars periodi, haecque verba praecedentibus opponuntur. Nempe jam per se ipsum Jugurtha magnam vim animi habebat: sed insuper erectus animo et firmior redditus ab omnibus suorum acclerum ministris (qui docent illum, unius tribuni intercessionem omnibus quaestionibus obviam iri posse) Baebii praesidium magno pretio comparat. — *parat* i. e. sibi lucratur, corrumpit, ut sibi faveret, idque prudenter fecit: nam uno tribuno resistente verbo illo solemnii *veto*, frustra erat, quidquid ab aliis tentaretur. *contra jus* i. e. contra sententias judicum. *et injurias* i. e. contra vim omnem sive justam sive injustam.

²⁾ *At C. Memmius* — *inviolatam fore* constr. C. Memmius advocavit concionem, at, quamquam plebes regi infesta erat, et pars jubebat, *eum* in vincula duci; pars, more majorum de hoste supplicium sumi, ni socios sceleris sui aperiret: *tamen* dignitati, quam irae magis consulens, sedavit motus et — mollebat; postremo confirmabat etc. *de hoste* Jugurtha. *Supplicium* est poena, quae pro delicto commisso sumitur. *Supplicia* veteres etiam quaedam sacrificia vocabant a *supplicando*. *dignitati* — *consulens* i. e. magis attendens dignitatem populi romani, quam iram: quia non decebat populum romanum facere id, quod ira suadebat. Nam si de Jugurtha supplicium sumisset, contra dignitatem suam fecisset, quia fidem datam Jugurthae violasset. *motus* sc. plebis. *mollire* lenire, mitigare. *confirmare* — *fore* i. e. confirmavit Memmius, sese curaturum, ut, quantum in se sit, quantum ipse perficere queat, fides publica maneat inviolata.

magis consulens, sedare motus, et animos mollire; postremo confirmare, fidem publicam per sese inviolatam fore. Post, ubi silentium coepit ¹⁾, producto Jugurtha, verba facit: Romae Numidiaque facinora ejus memorat; scelera in patrem fratresque ostendit; quibus juvantibus quibusque ministris egerit, quamquam intelligat populus romanus, tamen velle manifesta magis ex illo habere; si vera aperiret, in fide et clementia populi romani magnam spem illi sitam: sin reticeat, non sociis saluti fore, sed se suasque spes corrupturum.

Jugurtha respondere jussus est — C. Baebius, pecunia ejus corruptus, tacere jubet — populus, ludibrie habitus, ex concione discedit.

XXXIV. Dein, ubi Memmius dicundi finem fecit, et Jugurtha respondere jussus est, C. Baebius tribunus plebis, quem pecunia corruptum supra ²⁾ diximus, regem tacere jubet. Ac tametsi multitudo, quae in concione ³⁾ aderat, vehementer accensa, terrebat eum cla-

¹⁾ *ubi silentium coepit* i. e. ubi silere coepit plebes. *producto*: *Produsere* de iis qui in concionem, aut conspectum judicantium ducuntur, proprie dicitur. *verba facit* i. e. loqui incipit Memmius: *Romae Numidiaque* genitivi pendent e voce *facinora*. *ostendit* narrat, in memoriam revocat. *quibus juvantibus* — *habere* sens. et constr. Quamquam intelligat populus romanus, quibus juvantibus, quibusque ministris ea egerit; (quae supra commemorata sunt) tamen, ait, velle manifesta *per illius indicium* habere. *sociis* i. e. civibus romanis, qui illum juverant, non saluti fore. — *spes* omnia bona futura denotat, et hic quidem sperandam impunitatem et regnum Numidiae.

²⁾ *Cap. XXXIV. supra* ip. cap. 33. *tacere jubet* vel metuens, ne ipsum cum reliquis sociis romanis, quos pecunia corruptos habuit Jugurtha, proderet; vel ut aliquid pro Jugurtha faceret, qui coactus respondere, et scelus suorum indicium facere, tamquam flagitiosissimus hominum manifestus apparuisset.

³⁾ *in concione* hae duae voces abundant. *accensa* sc. ira, ad iram concitata. *eum* sc. Baebium. Clamabant vero in Bae-

more, vultu, saepe impetu atque aliis omnibus, quae ira fieri amat; vicit tamen impudentia. Ita populus ludibrio habitus ex concione discessit; Jugurthae Bestiaeque et ceteris, quos illa quaestio exagitabat, ¹⁾ animi augescunt.

Massiva, Masinissae nepos, regnum Numidiae a senatu petit — Jugurtha, quoniam in amicis satis praesidii non erat, Bomilcari, maxime fido sibi, imperat, insidiatores Massivae paret — Massiva obtruncatur — Jugurtha, manifestus tanti sceleris, Numidiam proficiscitur, jussus a senatu, Italia decedere.

XXXV. Erat ea tempestate Romae Numida quidam, nomine Massiva, Gulussae ²⁾ filius, Masinissae nepos; qui, quia in dissensione regum, Jugurthae advorsus fuerat, dedita Cirta, et Adherbale interfecto, profugus ex Africa abierat. Huic Sp. Albinus ³⁾, qui proximo anno post Bestiam cum Q. Minucio Rufo consulatum gerebat, persuadet, quoniam ex stirpe Masinissae sit, Jugurthamque ob scelera invidia cum metu urgeat, regnum Numidiae ab senatu petat. Avidus consul belli gerundi ⁴⁾ movere, quam senescere omnia malebat; ipsi

bium, qui ex potentia sua tribunicia Jugurtham respondere vetuit. At ille, qua fuit impudentia, nauci fecit, tanta vis erat pecuniae. *impetu* sic ei minando, ut impetum in eam facturi viderentur. *quae — amat* i. e. quae per iram fieri solent. *Amare* saepius usurpatur pro *solere*.

¹⁾ *exagitabat* vexabat et in angustias compellebat. *augescunt* crescunt.

²⁾ *Cap. XXXV. Gulussae* — Gulussa frater Micipsae. Vide cap. 3. *in dissensione regum* Adherbalis sc. et Jugurthae. *advorsus* i. e. contra Jugurtham. *dedita* sc. Jugurthae. *profugus — abierat* elegantius loco *profugerat*.

³⁾ *Albinus*. Consul A. U. C. 644. *post Bestiam* i. e. post consulatum Bestiae. *Jugurtham — urgeat* constr. et quoniam Jugurtham ob scelera invidia et metus urgeat, dum non modo invisus sit Romanis, sed ipse etiam timeat. *urgeat* i. e. premat, compellat.

⁴⁾ *belli gerundi*. Sciebat quippe non sine bello induci posse

provincia Numidia, Minucio Macedonia venerat. Quae postquam Massiva agitare ¹⁾ coepit, neque Jugurthae in amicis satis praesidii est, quod eorum alium conscientia, alium mala fama et timor impediēbat; Bomilcari, proximo ac maxime fido sibi, imperat, pretio, sicuti multa confecerat, insidiatores Massivae paret, ac maxime occulte: sin id parum procedat, quovis modo Numidam interficiat. Bomilcar mature regis mandata exsequitur: et per homines, talis negotii artifices ²⁾, iti-

Massivam in regnum a Jugurtha possessum, *movere* et perturbare omnia in republica. *senescere* i. e. languescere per otium. *Macedonia* Europae celebris regio, inter Adriaticum et Aegeum mare, Alexandri magni imperii sedes, *venerat* obvenerat, obtigerat sorte.

¹⁾ *agitare*. De ea re agere, et Numidiae regnum a senatu petere. *neque — praesidii est* i. e. amicorum, quos Romae habebat, praesidio non satis munitum se videbat Jugurtha. *conscientia* sc. mala, *impediēbat*, quo minus Jugurthae praesidii essent. *Bomilcari* qui Roma profugus abit, ut inferius leges, dux postea est exercitus Jugurthini c. 49. ab Metello corrumpitur c. 61. Jugurtham ad deditiōem impellit c. 62. propterea regi suspectus, ipseque eundem suspiciens consilium coepit Jugurtham interficere c. 70. re per interceptas Bomilcaris litteras c. 71. prodita, ab Jugurtha interficitur. c. 72. *fido sibi* amico vel ministro. *sicuti — confecerat* i. e. ad quem modum sc. per corruptionem, multa jam negotia peregerat. *ac maxime — interficiat* sens vult, ut maxime occulte necem parent insidiatores, ne quis scire posset, unde veniant insidiae, sin res ea minus ex sententia procedat, quovis alio modo Numidam interficiant, dummodo e medio tollatur.

²⁾ *artifices* i. e. qui egregie periti erant insidiarum et caedis. Rem vere dignam notari! In illo terrarum capite, urbe Roma, si cui opus erat insidiatore, sicario, venefico, is certos quosdam homines appellabat: et praesto erant, qui pacta mercede rem susciperent. Habebas Romae intersectoris, sicut apud nos fabri vel sutoris *artificum*. Augebat quippe facilitatem patrandi sceleris ingens et in audaciam exercita servorum gladiatorumque multitudo: praeterea impunitas; quod nullus magistratus erat investigandis delictis et sontibus in iudicium sistendis

nera egressusque ejus, postremo loca atque tempora cuncta explorat: deinde, ubi res postulabat, insidias tendit. Igitur unus ex eo numero, qui ad caedem parati erant, paullo inconsultius ¹⁾ Massivam aggreditur, illum obtruncat: sed ipse deprehensus, multis hortantibus et in primis Albino consule, indicium profitetur. Fit reus ²⁾ magis ex aequo bonoque, quam ex jure gentium, Bo-

publice praepositus. Non temere enim ad accusandum descendebant privati, nisi propria utilitas aut quaerenda fama impelleret. Inde multa obscura et quasi plebeja scelera negligebantur, et silentio tecta praeteribant. *itincra — tempora*: *itincra* i. e. vias, quas inire: *loca* quae adire, *tempora* quibus egredi solebat. *egressus* tam de egressu extra urbem, quam extra domum dicitur. *ubi res postulabat* i. e. ubi opportunitas, oblata occasio, caedem fieri, postulabat.

¹⁾ *inconsultius* qui non circumspexerat, an omnia tuta essent; qui opportunitatem, dum clam fieri posset, expectare noluit. *indicium profitetur* i. e. se a Bomilcare subornatum esse in caedem Massivae. *Indicium profiteri* i. e. rem ipsam indicando fateri, et aperte docere, quid factum sit.

²⁾ *Fit reus — venerat*, Jugurtha quidem comite Bomilcare, data fide publica, i. e. securitate promissa Romam venerat. Sed cum Bomilcar per facinus illud fractae fidei publicae, qua venerat, reus factus esset; ex jure gentium, i. e. ex moribus, communi gentium consensu receptis, non amplius a vi et judicio tutus esse poterat, sed detinendus et damnandus erat. Ex clementi tamen justitia (ex aequo bonoque) in re capitali mittebatur, ut reus non ipse in publico detineretur, sed vades daret, qui spondebant, reum dicto die adfore. Cum igitur iudicium de facto Bomilcaris institutum fuisset, a Jugurtha vades quinquaginta dati fuerant. Sensus ergo est: Quamquam Bomilcar fidem publicam, qua cum Jugurtha venerat, facto irritam fecerat, quippe qui perfugam occiderat, et hostilia fecerat; tamen clementia et benignitate Romanorum, ex aequo et bono h. e. aequitatis consuetudine magis fit reus, et ad causae dictionem admittitur, quam jure gentium, quo jam judicatus erat, et ad supplicium rapiendus. Hoc regem haud latuit; idco datis vadibus Bomilcarem in Numidiam remisit. comes ejus Jugurthae scilicet.

milcar, comes ejus, qui Romam fide publica venerat. At Jugurtha manifestus tanti sceleris¹⁾, non prius omisit contra verum niti, quam animum advertit, supra gratiam atque pecuniam suam invidiam facti esse. Igitur quamquam in priore actione²⁾ ex amicis quinquaginta vades dederat; regno magis, quam vadibus consulens, clam in Numidiam Bomilcarem dimittit, veritus, ne reliquos populares metus invaderet parendi sibi, si de illo supplicium sumptum foret: et ipse paucis diebus profectus est, jussus ab Senatu Italia decedere. Sed postquam Roma egressus est, fertur saepe eo³⁾ tacitus respiciens postremo dixisse: urbem venalem et mature perituram, si emptorem invenerit.

¹⁾ *manifestus tanti sceleris* i. e. cujus scelus omnibus palam et clarum est. *non prius — niti* i. e. non prius cessavit, contra veritatem agitare et contendere, negando, se reum esse tanti sceleris, et Bomilcarem defendendo. *animum advertit* i. e. animadvertit, intelligit. *supra gratiam — esse* sens. plus odium atque invidiam facti illius, seu caedis patratae ad sui condemnationem, quam gratiam et pecuniam suam, ad absolutionem valere.

²⁾ *in priore actione* i. e. in prima actione, h. e. in accusatione, cum res in quaestionem vocata, forensis inquisitio criminis instituta et Jugurtha jussus esset respondere. *ex amicis* Jugurtha quinquaginta amicos invenit, qui spondebant, reum capitis ad causam dicendam praesto futurum. *Vadis is*, aut *vas*, *vadis* est sponsor alterius in re capitali, qui promittit, se vel certam pecuniae summam soluturum, vel ipsum poenam sceleris daturam esse, ni sisteretur reus in certum diem ad iudicium. *Vas* dictus est, quod, qui *vades* dederit, *vadere* ei, i. e. discedere interim liceat. *consulens* prospiciens, providens. *populares* i. e. cives ex suo populo subditos.

³⁾ *eo* ad eam urbem sc. Romam.

Albinus consul, renovato bello, maturat, Africam proficisci, uti bellum ante comitia quovis modo conficeret — At Jugurtha trahabat omnia, consulem ludificabat — Albinus, dilapso tempore, Romam redit, Aulo fratre in castris pro praetore relicto.

XXXVI. Interim Albinus, renovato bello, commeatum, stipendium, alia, quae militibus usui forent, maturat ¹⁾ in Africam portare: ac statim ispe profectus, uti ante comitia, quod tempus haud longe aberat, armis aut deditione, aut quovis modo bellum conficeret. At contra Jugurtha trahere ²⁾ omnia; et alias, deinde alias, morae caussas facere: polliceri deditionem, ac deinde metum simulare; instanti cedere, et paullo post, ne sui diffiderent, instare: ita belli modo, modo pacis mora consulem ludificare. Ac fuere, qui tum Albinum haud ignarum consilii regis existimarent; neque ³⁾ ex tanta properantia tam facile tractum bellum secordia magis quam dolo crederent. Sed postquam, dilapso tempore, comitiorum dies adventabat; Albinus, Aulo fratre in castris pro praetore relicto, Romam decessit.

¹⁾ *Cap. XXXVI. maturat festinat; properat. comitia quasi coitia a cocundo, erant conventus populi Romae, ubi creabantur magistratus et eligebantur per suffragia: ubi etiam leges approbabantur, et in genere maximarum rerum causae disceptabantur. quod tempus sc. comitiorum.*

²⁾ *trahere i. e. protrahebat, in longum ducebat. instanti urgenti, prementi, insectanti. sui milites Jugurthae. instare. Instando, adgrediendo, tentando paullatim fiducia militibus crescit. ludificare i. e. deridebat, per ludum falsebat.*

³⁾ *neque — crederent constr. et crederent, bellum ex tanta properantia non secordia magis, quam dolo tam facile tractum esse. Sensus est: Cum notum esset, Albinum ita properasse ad bellum, nemo aliter, quam dolo factum esse credebat, cum acciperent, bellum trahi ab eodem, nec tam celeriter confici, ut ab festinante sibi persuaserant*

Aulus milites ex hibernis in expeditionem evocat, et ad oppidum Suthul pervenit, ubi regis thesauri erant. Quod quamquam neque capi, neque obsideri poterat, omnia tamen parabat, quae obsidioni usui forent.

XXXVII. Ea tempestate Romae seditionibus tribuniciis ¹⁾ atrociter respublica agitabatur. P. Lucullus et L. Annius, tribuni plebis, resistentibus collegis ²⁾, continuare magistratum nitebantur: quae dissensio totius anni comitia impediēbat. Ea mora ³⁾ in spem adductus Aulus, quem pro praetore in castris relictum supra diximus, aut conficiundi belli, aut terrore exercitus ab rege pecuniae capiundiae, milites mense januario ex hibernis in expeditionem evocat: magnis itineribus, hieme aspera, pervenit ad oppidum Suthul, ubi regis thesauri erant. Quod quamquam et saevitia temporis ⁴⁾, et opportuni-

1) *Cap. XXXVII. tribuniciis tribunorum plebis. atrociter — agitabatur graviter movebatur, vexabatur.*

2) *resistentibus collegis i. e. reliquis octo tribunis obniti-
bus. — Nam primo quidem duo tribuni plebis creati sunt;
ab u. c. 297. vero decem tribuni creati coeperunt. Colle-
gae dicuntur, qui una lecti sunt, qui sunt ejusdem pote-
tatis. continuare magistratum i. e. perseverare in fungendo
magistratu. totius anni comitia i. e. omnia anni illius comi-
tia, non tantum tribunorum, sed etiam magistratuum majorum.*

3) *Ea mora Impeditis comitiis Albinus Romae detinebatur.
supra. Vide cap. 36. terrore exercitus i. e. per terrorem,
quem spargeret Auli exercitus aggrediens. hibernis —
Hiberna vel hyberna, loca, in quibus milites hieme
stationem faciunt. expeditionem. Expeditio adpellatur,
quum milites exeunt belli gerendi gratia. Suthul, in Nu-
midia.*

4) *saevitia temporis i. e. saeviente hieme, ob asperitatem
hiemis. opportunitate loci i. e. ob naturam et situm loci,
qui erat adversus Aulum opportunissimus. situm positum.
in extremo in extrema, infima parte, ad radices montis
abrupti. hiemalibus aquis — fecerat i. e. aquae, vel ex
pluviis, in illis regionibus per hiemem copiosis, vel ex
nive in montis altitudine liquefacta, collectae et in plani-
tie illa limosa stagnantes paludem fecerant. limosus limo,*

tatè loci, nèque capi, neque obsideri poterat; nam circum murum, situm in praerupti montis extremo, planities limosa hiemalibus aquis paludem fecerat: tamen, aut simulandi gratia, quo regi formidinem adderet, aut cupidine caecus ob thesauros oppidi potiundi, vineas agere, aggerem jacere, alia, quae incepto usui forent, properare.

Jugurtha Aulum perpulit, uti, relicto Suthule, in abditas regiones sese veluti cedentem insequeretur. Interea die noctuque exercitum ejus corrumpere tentabat — ex improvise Aulica castra Numidarum multitudine circumvenit — multi Romanorum transiere ad regem — reliqui in foedam fugam coniecti sunt — Aulus grave foedus et turpe iniit cum Jugurtha.

XXXVIII. At Jugurtha, cognita vanitate atque imperitia legati ¹⁾, subdolan augere amentiam; missitare

luto plenus, coenosus. *Palus* est locus aqueus, vel aqua non fluens neque perpetua. Dixi non perpetua, quia *Lacus*, quamvis non fluat, tamen aquam habet perpetuam: et ita differt a palude. *formidinem adderet* j. e. injiceret. *Formido* a *formis* sive spectris: nisi veteres *formus* dixere pro *calidus*, atque inde *formido*, quia nonnullis prae metu sudor prorumpit. *Formidinem* metum permanentem definiunt. *Timor* metus est mali appropinquantis. *Metus* de malo futuro dicitur: Sed promiscue haec verba usurpantur ab auctoribus. *cupidine caecus*. Operae pretium est, vim horum verborum animadvertere. Duabus tantum causis in obsidione hujus oppidi haerere poterat. Scilicet aut spem simulabat, aut revera sperabat, se tandem urbe potiturum. Atqui sola pecuniae cupido ita illum obcaecare poterat, ut hoc speraret. *aggerem* — *Agger* est moles, ex terra, vel lapidibus, vel lignis congesta et extructa, non solum, ut castra munirent; sed etiam, ut aequarent murorum altitudinem; super illas moles turres extruebant, ex quibus simul, et ipso aggere oppidani telis petebantur. *incepto* i. e. incepto operi, inceptae oppugnationi. *properare* i. e. properanter parare.

¹⁾ Cap. XXXVIII. vanitate atque imperitia vivis auctor no-

supplicantes legatos; ipse, quasi vitabundus, per sal-
tiosa loca et tramites exercitum ductare. Denique Aulum
spe pactionis ¹⁾ perpulit, uti, relicto. Suthule, in abdi-
tas regiones sese, veluti cedentem, insequeretur; ita de-
licta occultiora fore. Interea per homines callidos die
noctueque exercitum tentabat; centuriones ²⁾ ducesque
turmarum, partim uti transfugerent corrumpere; alii,
signo dato, locum uti desererent. Quae postquam ex
sententia ³⁾ instruxit; intempesta nocte, de improvise
multitudine Numidarum Auli castra circumvenit. Milites
romani, tumultu percussi insolito, arma capere alii, alii

ster coloribus depingit, quomodo se Jugurtha armaverit
Auli imprudentia. *Vanitatem* Auli memorat, quippe qui
ventosa jactantia, et imbelli audacia hosti, rei militaris
prudentissimo, formidinem addi posse speravit; *inperi-
tiam* qui por temeritatem hostem insectans, nec opportu-
nitatem temporis expectans, urbem et saevitia hiemis et
loci natura munitionem, obsidebat. *vitabundus* ac si vi-
taret pugnam, vitanti similis.

¹⁾ *spe pactionis* i. e. pacti ineundi, quod Aulo, non reipub-
licae, commodum foret. *sese* sc. Jugurtham. *veluti ceden-
tem*. Simulata ejusmodi fuga saepius aut temeritatem ad-
didit hosti, aut in insidias praecipitavit. *ita — fore*. Verba
sunt, quibus Jugurtha (videlicet per homines talium re-
rum interpretes) Aulo suadet, ut se quasi fugientem in
abdita loca sequatur; ubi pactio occultius fiat, nec, si
quid deliquerit legatus, tam facile vulgetur.

²⁾ *centuriones*. Ordo est: Corrumpere centuriones ducesque
turmarum, uti partim (i. e. a'ii) ad se transfugerent: alii,
signo dato, locum custodiae suae commissum, desererent.
turmarum — *Turma* ordo militaris et equitum; constabat
vero ex triginta et duobus, vel, secundum alios, ex tri-
ginta equitibus, et qui illi praecerat, *decurio* dicebatur.
Erant autem in legione turmae decem, seu equites tre-
centi.

³⁾ *ex sententia* i. e. ex voto, uti sentiebat, voluerat. *In-
struere* i. e. apparare, componere, struere, macchinari,
A'ibi *instruere* idem ac *docere*. *intempesta nocte* pro in-
certiori tempore noctis, media nocte. *Intempesta* quasi
inactiosa, quasi sine tempore, quia tempus obscura nocte
non cognoscitur. *circumvenit* circumdat, e'ingit.

se abdere, pars territos confirmare ¹⁾, trepidare omnibus locis: vis magna hostium, coelum nocte atque nubibus obscuratum, periculum anceps: postremo fugere an manere tutius foret, in incerto erat. Sed ex eo numero, quos paullo ante corruptos diximus, cohors ²⁾ una Ligurum,

¹⁾ *confirmare* i. e. consolabantur, erigebant, animum illis addebant. *trepidare* i. e. discurrebant, huc illuc sese vertebant; varia negotia capessabant, sine fructu, quod solet in metu insolito fieri. *nocte atque nubibus* — nox et nubes lucem extinguunt atque utrumque bene copulatur. *anceps* h. e. duplex, sive utrumque metuendum, et ex vi hostium, et ex obscura nocte. *Anceps* quod ex utraque parte idem, et sic geminum est. *Anceps mucro* qui gemina acie est. Radix hujus vocabuli est *caput*; et hic observari potest cum Prisciano: Omnia, quae a *capite* composita in PS desinunt, similiter habent duabus syllabis superantem genitivum. Sic *biceps, itis*; *triceps, itis*; contra vero, quae a *cipio* veniunt, unica tantum syllaba in obliquis crescunt, ut: *princeps, ipis, municeps, ipis, auceps, upis. in incerto erat*. Tota haec descriptio summae perturbationis in improvise hostium impetu sic confecta est, ut interesse te putes.

²⁾ *cohors* ut turmae ex equitibus erant, sic cohortes ex peditibus. *Ligurum*. *Ligures* Italiae gentes inter amnes Varum et Macrum habitantes. Socii erant populi romani. *Thracum* — *Thraces* inde ab Macedonico bello in exercitu romano fuerunt. *Thracia* Europae regio celebris ad Pontum Euxinum. In ea Byzantium, totius regionis caput, nunc Constantinopolis. *primi pili*. *Primipilus*, seu centurio *primi pili* legionis aquilam tuebatur, et omnibus cuiusque ordinis centurionibus praeerat. *Legio* dividebatur in decem cohortes; cohors in tres manipulos; manipulus in duas centurias: et *centuria* vi nominis significat ordinem ex centum hominibus constantem. In legione igitur erant decem cohortes, triginta manipuli; sexaginta centuriae et integra legio numerabat sex millia militum; qui vero numerus prioribus reipublicae temporibus longe minor fuit. His semper fere adjecti fuerant trecenti equites, qui *ala* dicebantur: eaque divisa erat in decem turmas; quaeque vero turma rursus in tres *decurias*. — In omni legione tria erant genera peditum: *hastati, principes*,

cum duabus turmis Thracum, et paucis gregariis militibus, transiere ad regem: et centurio primi pili tertiae legionis per munitionem, quam, uti defenderet, acceperat, locum hostibus introcundi dedit: eaque Numidae cuncti irrumpere. Nostri foeda fuga, plerique abjectis armis, proximum collem occupavere. Nox atque praeda castrorum hostes, quo minus victoria uterentur ¹⁾, remorata sunt. Dein Jugurtha postero die cum Aulo in colloquio verba facit ²⁾: tametsi ipsum cum exercitu

triarum sive pilani. Hastati qui fuerunt ex junioribus militibus, ita dicti, quia primi *hastis* pugnarunt; quos sequebantur *principes*, qui aetate erant florentissimi; itaque dicti sunt, quod olim a *principio* pugnant; hos denique excipiebant *triarum* (qui *pilani* etiam dicebantur, quod pilis uterentur) aetate maximi, et usu exercitatissimi, qui erant in tertio ordine. — Singulorum generum decem erant partes, quae *manipuli* dicebantur, quia olim tenuibus reipublicae initiis *manipulus foeni* pro signo ipsis praeferebatur; et decem *centuriones*, et singuli *centuriones* ipsi sibi legebant duos *successoriones*. Primus centurio hastatorum vocabatur *primus hastatus*: et primus centurio principum *primus princeps*; primus vero centurio triariorum vocatus est *primus pilus*, seu *centurio primi pili*, qui et reliquos centuriones triariorum, et *primum hastatum*, et *primum principem* dignitate anteibat. *tertia legionis*. Legiones apud Romanos plerumque nomen a numero sortiebantur; unde apud Ciceronem, Caesarem, Tacitum, et alios primam, secundam, tertiam, quartam, et ne longius prosequar, vigesimam, trigesimam legionem invenies. *per munitionem*. *Munitio* dicitur, quidquid ad hostium impetus arcendos comparatum est. *quam* — *acceperat* i. e. quam defendendam acceperat. *eaque* sc. parte, per eam partem.

¹⁾ *uterentur*. Utitur victoria, qui eam exercet, prosequitur, et commoda, quam potest maxima, per eam sibi quaerit. *remorata sunt* post duo nomina foemina rerum, vita sensuque carentium, posuit neutrum plurale.

²⁾ *verba facit* i. e. dicit. *humanarum rerum* quae fluxae et mobiles semper in adversa mutantur. Vide cap. 104. *sub jugum*. *Jugum militare* fiebat tribus hastis. Nam fixis in

fame, ferro clausum tenet; tamen se humanarum rerum memorem, si secum foedus faceret, incolumes omnes sub jugum missurum: praeterea, uti diebus decem Numidia decederet. Quae quamquam gravia et flagitii ¹⁾ plena erant; tamen, quia mortis metu mutabantur, sic uti regi libuerat, pax convenit.

Metus atque moeror civitatem invasera — Aulo omnes infesti. — Senatus decernit, suo atque populi injussu nullum potuisse foedus fieri — Consul Albinus in Africam proficiascitur, sed quamquam animus ardebat, persequi Jugurtham: cognita tamen militum licentia, nihil sibi agitandum statuit.

XXXIX. Sed ubi ea Romae comperta sunt; metus atque moeror civitatem invasere: pars ²⁾ dolere pro gloria imperii: pars insolita rerum bellicarum timere libertati: Aulo omnes infesti, ac maxume, qui bello saepe praeclari fuerant; quod armatus dedecore potius, quam manu, salutem quaesiverat. Ob ea ³⁾ consul Albinus ex

terram duabus hastis, super eas ligabatur tertia; tunc victi hostes discingebantur, et sub illa, ignominiae gratia, inermes transire cogebantur,

¹⁾ *flagitii* dedecoris, probri. *Flagitium* more militari dicitur res, flagitatione, h. e. increpatione digna. *mutabantur* i. e. permutabantur: turpitudinis et ignominiae sensus permutabatur cum metu mortis: nam nisi acciperentur graves illae incolumitatis conditiones, ferro aut fame moriendum erat.

²⁾ *Cap. XXXIX. pars — imperii* i. e. pars dolore afficiebantur propter imperii gloriam sc. imminutam. *dedecore potius* videlicet permittendo, ut exercitus sub jugum mitteretur. Nam eventum pugnae potius experiri debuit, quam tantam ignominiam subire. *quam manu* i. e. virtute et pugnando.

³⁾ *Ob ea* i. e. ob metum, moerorem et indignationem Romanorum, quae ex delicto fratris orta sunt. *ex delicto* idem est ac *propter delictum*. *invidiam ac deinde periculum*. Odium civium, deinde accusationem. Quippe, quum ipse, Romam redire festinans, fratrem rei militaris ignarum in Numidia reliquisset, aliquatenus affinem se culpae non ignorabat, *de foedere* i. e. utrum foedus, quod

delicto fratris invidiam, ac deinde periculum timent, senatum de foedere consulabat; et tamen interim exercitui supplementum scribere, ab sociis et nomine latino auxilia arcessere, denique modis omnibus festinare. Senatus ita, uti par fuerat ¹⁾, decernit, suo atque populi injussu nullum potuisse foedus fieri. Consul impeditus a tribunis plebis ²⁾, ne, quas paraverat copias, secum portaret, paucis diebus in Africam proficiscitur; nam omnis exercitus, uti convenerat, Numidia deductus, in provincia hiemabat. Postquam ³⁾ eo venit, quamquam persequi

frater pepigerat cum Jugurtha, probaret, an recinderet. *supplementum scribere* i. e. tyrones, novos milites scribat, quibus exercitus seu legiones explerentur. *ab sociis et nomine latino*. *Specii* sunt *Italici*, extra Latium positi; *nomen latinum* sunt *Latini*: sic *nomen romanum* pro *Romanis* h. e. iis, qui Romani nominantur.

¹⁾ *uti par fuerat* ut aequum erat, decebat. Eadem causa vel potius fraude, Caudinam foedus rescissum (Liv. IX. 10:) eadem Numantinum (Flor. II. 18.). At saltem et Numantinis et Samnitibus auctores foederum tradi jusserat senatus. Nunc haec etiam ludibria fidei reliquissae videtur, quum de tradendo Aulo nulla mentio sit. *suo — injussu* i. e. Senatu et populo non praecipiente. *Injussus*, us fore in ablativo usurpatur.

²⁾ *impeditus — plebis* poterant enim tribuni plebis decretis actionibusque consulis ac senatus intercedere verbo illo solemniter *veto*; cujus tanta vis erat, ut, qui non paruisset, sive ille privatus sive magistratus esset, extemplo in carcerem duci juberetur. *portaret* deduceret. *Portare* a *εἶπω* sero, est bajulare corpore, vel etiam interdum animo ferre, pati. *Portare* etiam dicimur, cum jumentis aliquid nobiscum ducimus. Hinc *frumenta portare* i. e. conveyere: et *exercitum portare* i. e. deportare, deducere, trajicere. *convenerat* sc. Aulum inter et Jugurtham. *provincla* Romanorum, quam descripserat cap. 19.

³⁾ *Postquam — agitandum* constr. Quamquam, postquam eo venit, animo ardebat, persequi — invidiae: ex copia tamen rerum statuit, nihil sibi agitandum, quum milites cognovisset, quos — corruperat. *eo* in provinciam ad exercitum. *moderi fraternae invidiae*. Invidiam, fratri suo turpi pace confatam, delictum fratris corrigendo, et cum Ju-

Jugurtham et mederi fraternae invidiae animus ardebat; cognitis militibus; quos praeter fugam, soluto imperio, licentia atque lascivia corruperat, ex copia rerum statuit, nihil sibi agendum.

Interea Romae C. Mamilius Limetanus voluit, ut quaereretur in illos, quorum scelere Jugurtha ea omnia peregisset — Nobilitas huic quaestioni impedimenta parabat — Plebes magna vi jusserat — M. Scaurus quaestionem asperere et violenter exercuit.

XL. Interea Romae C. Mamilius Limetanus ¹⁾ tribunus plebis rogationem ad populum promulgat, ut quaereretur in eos, quorum consilio Jugurtha senati decreta neglexisset; quique ab eo in legationibus, aut imperiis pecunias acceperant; qui elephantos, quique per fugas tradidissent; item, qui de pace, aut bello cum hostibus pactiones fecissent. Huic rogationi, partim conscii sibi ²⁾, alii ex partium invidia pericula metuentes,

gurtha aut deditione, aut quovis modo bellum conficiendo lenire vehementer cupiebat. *soluta imperio* i. e. imperio fracto, enervato, quia milites fecere, quidquid volebant. Imperator enim pari contumelia cum milite notatus, ademptis insignibus imperii armisque; inconditam multitudinem, non exercitum ducebat. Hos autem milites longe corruptissimos descripsit Sallustius cap. 44. *atque* i. e. et quae ex licentia oriri solet lascivia. *ex copia rerum* i. e. pro statu et conditione rerum. *agendum* i. e. suscipiendum, agendum.

¹⁾ *Cap. XL. Limetanus.* Hoc cognomen habebat ab avo suo Mamilio, qui legem tulerat de *limitibus* agrorum. *rogationem* — *promulgat* i. e. petitionem vel legem populo proponit. Is, qui populum vocat, et petit ab eo, ut aliquid jubeat aut vetet, dicitur ad populum ferre, sive ad populum promulgare sive populum rogare. *senati decreta.* Vide cap. 16. et 21. *in legationibus.* Vide cap. 16. *imperiis* ut L. Calpurnius. Vide cap. 29. *pactiones fecissent* haec tangunt Calpurnium et Scaurum cap. 29, et Aulum cap. 33.

²⁾ *consicii sibi.* Totius loci sensus est: Nobiles, alii delictorum, de quibus quaerendum erat, sibi consicii, alii

quoniam aperte resistere non poterant, quin illa et alia talia placere sibi faterentur, occulte per amicos, ac maxime per homines nominis latini et socios italicos, impedimenta parabant. Sed plebes, incredibile memoratu est, quam intenta fuerit ¹⁾, quantaque vi rogationem jussert, magis odio nobilitatis, cui mala illa parabantur, quam cura reipublicae: tanta lubido in partibus. Igitur ceteris metu percussis, M. Scaurus, quem legatum Bestiae supra ²⁾ docuimus, inter laetitiam plebis, et suorum fugam, trepida etiam tum civitate, quum ex Mamilia

metuentes, ne, flagrantibus partium studiis, invidia plebis sibi pericula conflaret, rogationi Mamiliae adversi erant. Sed quum ea rogarentur, quibus adversari nemo poterat, quin se illa et talia ejusmodi delicta probare probiteretur, non audebant aperte resistere; sed per Latinos et Italicos, eos videlicet, quibus jus erat suffragii, impedimenta parabant.

¹⁾ *quam intenta fuerit.* Quam intentis animis et quanta studiorum alacritate tribunum suum adjuverit. *vi.* Vis multitudinem atque frequentiam, hic intentionem atque ardorem plebis notat. *jussert.* Proprium verbum, quo summum populi romani imperium esse declaratur. *partibus factionibus.*

²⁾ *supra.* Vide cap. 15. 25. 28. 29. *inter — fugam i. e.* cum plebs lacta esset, et illi fugerent, qui in suis partibus steterant. Recte *fugam* dixit pavorem nobilium, qui delictorum conscientia territi, et unanimi illo civium consensu percussis plebis conspectum et fori lucem sustinere jam non poterant. *trepida i. e.* anxia et incerta. *quaesitores* qui inquirerent in Jugurthae fautores. In gravioribus criminibus, de quibus nulla lex, aut non satis distincta esset lata, judicia extraordinaria deternebantur, quibus qui praeerant, *quaesitores* appellati sunt. *rogarentur i. e.* rogatis suffragiis crearentur. *ut ipse — crearetur.* Mirum profecto, quum Scaurum quoque corruptum dixerit Sallustius. Sed monere non omittit, eum quaesitorem creatum fuisse, quum trepida adhuc civitas, et plebs propter victoriae laetitiam parum cauta esset. Ad hoc, quum ceteri omnes percussi latitarent; audacia facile suspicionem amovebat. Ceterum vide quid de Scauro dictum sit supra c. 15. *eo numero* sc. trium quaesitorum.

rogatione tres quaesitores rogarentur, effecerat, uti ipse in eo numero crearetur. Sed quaestio exercita aspere violenterque ¹⁾, ex rumore et lubricine plebis. Ut saepe nobilitatem, sicea tempestate plebem ex secundis rebus ²⁾ insolentia ceperat.

Ceterum popularium et senati factiones ex otio et abundantia oriebantur. — Ante Carthaginem deletam populus et senatus placide rem publicam tractabant. — Hostilis metus in bonis artibus civitatem retinebat. — Ubi formido mentibus decessit, lascivia atque superbia incenseret. — Omnia in duas partes abstracta sunt, res publica dilacerata. — nobilitas factione magis pollebat, vis plebis minus poterat.

XLI. Ceterum mos partium popularium ³⁾ et senati factionum, ac deinde omnium malarum artium, paucis

¹⁾ *aspere violenterque* quia multi nobiles damnati sunt. Si Scaurus is vere fuit, quem vult Sallustius, eum non sponte saevisse verisimile est. Sed quaesitor iudicio tantum praeerat, quod ferebant *jurati iudices*. *ex rumore* prout quisque conscius delictorum fama ferebatur, ita in eum animadvertebatur.

²⁾ *ex secundis rebus* propter res secundas. *ceperat* invaserat.

³⁾ *Cap. XLI. mos — popularium* i. e. mos, quo populares prave in partes deduci coeperunt. Multae quidem a prima plebis in montem sacrum secessionem usque ad tempora Gracchorum ortae fuerant plebem inter et senatum dissensiones. Sed facile et sine sanguine civili pax conciliabatur, nec dum discordia ordinum in consuetudinem et morem verterat. *Factio* est nobilium, qui in his primi fuere potentia, nostro alias *factiosi* dicuntur. *Factionum*. Plurali numero usus est, non ea mente, ut diceret plures fuisse in plebe *partes*, plures in senatu *factiones*; sed saepius coortas esse adversus senatum *partes populares*, saepius in *factiones* coaluisse, adversus plebem, senatum. Nam sequentibus ostendit, non intestinis laborantibus discordiis vel senatum vel plebem; sed hinc plebem, illinc senatum mutuis odiis hostiliter decertantes. *paucis ante annis* intelligit ante bellum Jugurthinum; inter id et Carthaginem deletam

ante annis Romae ortus, otio et abundantia earum rerum, quae prima mortales ducunt. Nam ante Carthaginem deletam populus et senatus romanus placide modesteque¹⁾ inter se rempublicam tractabant; neque gloriae, neque dominationis certamen inter cives erat: metus hostilis in bonis artibus civitatem retinebat. Sed ubi illa formido²⁾ mentibus decessit; scilicet ea, quae secundae res amant, lascivia atque superbia, incessere. Ita³⁾, quod in adversis rebus optaverant, otium, postquam adepti sunt, asperius acerbiusque fuit. Namque coepere

intercedant anni XXXV. Quae interiora causa eversam Carthaginem aucta sint, jam dixit Cat. c. 10. *primus* sunt praecipua et rebus omnibus anteferenda.

¹⁾ *placide modesteque* quiete moderatoque. *tractabant* administrabant. *inter se* ipsi utrique, populus et senatus rempublicam capebant. *neque gloriae* non de illa gloria loquitur, quae ex victis hostibus et ex virtute paratur, de qua loquitur Cat. c. 7., sed de gloria falsa verba facit, quae ex oppressis civibus oritur; id vero per additum *neque dominationis* innuitur. *metus hostilis* i. e. ab hostibus. *retinebat* i. e. ab malis artibus retinuit in bonis artibus.

²⁾ *illa formido* Carthaginis aemulae. Non solum varietatis, sed etiam proprietatis causa *formidinem* dixit. *Formido* enim notionem habet terribilis alicujus formae menti obversantis. Verbo *decessit* infra respondet *incessere*. *scilicet*. Particula affirmandi et rationem reddendi; quasi diceret: Tum vero, hoc id mirum est, lascivia et superbia incessere. Quod sententiam attinet, ea non melius explanari potest, quam ex Velleio II. I. Potentiae Romanorum prior Scipio viam aperuerat, luxuriae posterior aperuit. Quippe, remoto Carthaginis metu, sublataque imperti aemula, non gradu, sed praecipiti cursu a virtute descitum, ad vitia transcursum. Vetus disciplina deserta, nova inducta, in somnum a vigiliis, ab armis ad voluptates, a negotiis in otium conversa civitas. *quae amant* i. e. quae secundis rebus oriri solent. *incessere* i. e. succedere in locum bonarum artium.

³⁾ *Ita* — *scilicet* constr. Ita otium, quod in adversis rebus optaverunt, asperius, acerbiusque fuit *malum*, postquam adepti sunt otium. Ita hac ratione. otium sc. cessatio belli post Carthaginem deletam.

nobilitas dignitatem ¹⁾), populus libertatem in libidinem vertere: sibi quisque ducere, trahere, rapere. Ita omnia in duas partes ²⁾) abstracta sunt: respublica, quae media fuerat, dilacerata. Ceterum nobilitas factione magis pollebat ³⁾); plebis vis, soluta atque dispersa, in multitudine minus poterat. Paucorum arbitrio belli domique agitabatur ⁴⁾); penes eosdem aerarium, provinciae, magistratus, gloriae triumphique erant: populus militia atque

¹⁾ *nobilitas dignitatem* in libidinem vertit, quando ea ad libidinem abutebatur, et specie dignitatis conservandae, dominationem, superbiam, crudelitatem in plebem exercebat: *populus* in libidinem verterat libertatem, dum honesto libertatis nomine seditiones excitabat, nobiles senatumque vexabat. *trahere, rapere* violentiae; *ducere* astutiae est, et occulte sibi trahentium: quemadmodum alibi *duci* volentes et libere sequentes; *trahi* inviti, et obstrepentes dicuntur.

²⁾ *duas partes* sc. nobilium et plebejorum. Hic *partes* non intellige *factiones*. Vox proprie sumitur: scilicet, quum hinc populus, illinc senatus contrario in diversum nisu ad se trahant omnia, jam omnia in *duas partes* divelli atque discindi necesse est *media* i. e. in medio inter infestas illas partes. *dilacerata* uti a rabidis canibus, pinguem praedam quisque sibi trahentibus.

³⁾ *factione magis pollebat* ideo plus poterant nobiles, quia animi eorum et studia eadem fuerunt. *soluta* i. e. disjuncta: quia pauperes cives quaerebant quotidie, quomodo victum sibi pararent, non quomodo divitibus et nobilitati resisterent; et ideo potentia plebis minor erat, quia non erant uniti et conjuncti, sicuti nobiles. *in multitudine* quoniam nempe multitudine distrahebatur, haec impediabat, quo minus vi unita agere posset, uti res est in omni plebis factione. *in multitudine* igitur est pro *quamvis multi essent*.

⁴⁾ *agitabatur* res administrabantur. *penes eosdem* — erant eorum commodis inserviebant, et ab eorum arbitrio pendebant. *gloriae* nove, sed recte dixit *gloriae* in plurimum. Ita enim significat nullum non eos sibi solis vindicare gloriae et splendoris genus.

inopia urgebatur. Praedas bellicas imperatores cum paucis¹⁾ diripiebant: interea parentes, aut parvi liberi militum, ut quisque potentiori confinis erat, sedibus pellebantur. Ita cum potentia avaritia sine modo modestiaque invadere, polluere et vastare omnia, nihil pensi²⁾ neque sancti habere, quoad semet ipsa praecipitavit. Nam ubi primum ex nobilitate reperti sunt, qui veram gloriam injustae potentiae anteponerent; moveri civitas, et dissensio civilis, quasi permixtio terrae³⁾, oriri coepit.

¹⁾ *cum paucis* sc. nobilibus et factiosis. Praedas bellicas imperatores in usus suos convertere non debuerunt, quin rationem redderent. *diripiebant*. *Diripere* i. e. omnia in diversas partes rapere, ut fit in urbium expugnatione. *interea* dum scilicet pauci nobiles sic dominarentur. *militum* qui in bellum profecti domo aberant. *confinis* conterminus, vicinus.

²⁾ *nihil pensi* — *habere* i. e. nihil curabat. *neque sancti habere* i. e. et nihil sancti habebat. Hoc refertur ad id, quod dixit *polluere*. *Nihil sancti habere*, est, omnia sancta violare. Nam id dicitur *sanctum*, quod violari nefas est, ut: pietas, justitia, religio. Haec omnia et his similia sancta dicuntur, quia ea pollui et violari non licet. Sed nobiles Romani sancti nihil habebant, quia omnia violabant, quae violari non licet. Nam fidem et justitiam pro pecunia violabant. *quoad* tam diu, donec. *praecipitavit* i. e. evertit et dejecit. Nam potentia Romanorum tempore crevit, ut sua magnitudine rueret. Nam arma ab hostibus in se ipsos verterunt, donec bellis civilibus Roma funditus eversa esset.

³⁾ *permixtio terrae* cum reliquis sc. elementis, ita, ut infima summis misceantur, et omnia turbentur, unde confusio et pugna intestina. Cum hac perturbatione rerum comparat dissidium civile, quale exstitit per Gracchos, quos auctor noster in cap. seq. significat, veram gloriam injustae potentiae anteposuisse.

Nam postquam Tiberius et C. Gracchus vindicare plebem in libertatem coepere, nobilitas Gracchorum actionibus obviam ierat, et utrumque cum Fulvio ferro necaverat. — Ea victoria nobilitas multos mortales extinxit — Sed ad inceptum redeo.

XLII. Nam postquam Tiberius et C. Gracchus, quorum majores Punico atque aliis bellis multum reipublicae addiderant¹⁾, vindicare plebem in libertatem, et paucorum scelera patefacere coepere; nobilitas noxia, atque eo percussa, modo per socios ac nomen latinum, interdum per equites romanos, quos spes societatis a plebe dimoverat, Gracchorum actionibus obviam ierat:

¹⁾ *Cap. XLII. addiderant* Gracchi multa praeclara facinora et in bello Punico et in aliis gerendo multum auxerant rempublicam. Nam Tib. Gracchus, pater eorum, qui in hoc capite commemorantur, bis consul fuit, ac bis triumphavit. Sempronius Gracchus, consul et collega P. Cornelii Scipionis, patris Scipionis Africani majoris, bello navali, et apud Placentiam in Italia contra Carthaginenses feliciter dimicavit. *paucorum* h. e. potentium sive nobilium. *noxia* i. e. nocentes nobiles et culpaе conscii. *eo* i. e. ideo, quia noxia erat, *percussa* i. e. afflicta, gradu suo depulsa, ut ex lubricine sua minus agere posset. *Percellere* idem est, ac evertere, percutere, affligere. Sed *affligere* gravius est, quam *percellere*, et *percutere* ad corpus, *percellere* ad animum referunt Grammatici. *spes societatis* equites romani adfectabant societatem nobilitatis. *dimoverat* ita, ut contra plebem ad partes nobilitatis irent. *obviam ierat* i. e. restiterat. *eadem ingredientem* i. e. eadem molientem et conantem, quae ipse Tiberius conatus fuerat: videlicet ferentem leges agrarias. *tribunum alterum* Tiberium Gracchum. *alterum* Cajum. *triumvirum*. Quoties Romani vel plebem urbanam, vel milites veteranos in colonias mitterent, triumviri coloniis deducendis creabantur. Officium erat, locum urbi condendae (si condenda esset) deligere, operi maturando praeesse, colonis jura describere, et agrum publicum equiti et pediti, simplum huic, illi duplum aequa proportionem dividere. Ad quae perficienda triennio imperabant.

et primo Tiberium, dein paucos post annos eadem ingredientem Cajum, tribunum alterum, alterum triumvirum colonis deducendis, cum M. Fulvio Flacco ferro necaverant. Et sane Gracchis, cupidine victoriae, haud satis moderatus animus fuit ¹⁾: sed bono vinci satius est, quam malo more injuriam vincere. Igitur ea victoria nobilitas ex lubidine sua usa ²⁾, multos mortales ferro, aut fuga extinxit; plusque in reliquum sibi timoris, quam potentiae, addidit. Quae res plerumque magnas civitates pessum dedit ³⁾; dum alteri alteros vincere quovis modo, et victos acerbius ulcisci volunt. Sed de studiis partium et omnibus civitatis moribus si singulatim, aut pro magnitudine ⁴⁾ parem disserere; tempus, quam res, maturius deserat: quamobrem ad inceptum redeo.

¹⁾ *animus fuit* Sallustius iudicium suum de morte Gracchorum ostendit. Dicit enim, eos immoderatum animum habuisse, dum jura sua plebi restituere conarentur. Nam licet a principio Gracchi egregio animo ducti sint, ut plebis jura et libertatem contra nobilitatem tuerentur: tamen postea ad injustitiam descenderunt, dum vincere et obtinere conantur, quod semel intenderant: quemadmodum Tiberius Gracchus fecit, qui sine exemplo collegae suo magistratum abrogavit. Hoc enim nimis superbum et intolorandum visum est omnibus. *sed bono viro*, qui reipublicae bene consulit, *satius melius est, vinci impietati aliorum in tempore cedere, quam malo more injuriam vincere* i. e. illum, qui injuriam infert, vincere et punire.

²⁾ *victoria usa* i. e. exercens victoriam suam in Gracchos. *ex lubidine sua*. Inter *voluntatem* et *libidinem* hoc interest: *Voluntas* est, quae quid cum ratione desiderat: quae autem ratione adversa incitata est, ea *libido* est, vel cupiditas effrenata. Ergo desiderium in bono *voluntas* dicitur; desiderium in malo *libido* vocatur. *fuga extinxit* i. e. exilio aut proscriptione e civium numero delevit. *in reliquum* sc. tempus. *sibi timoris*. Quo magis enim plebis odium in se commovit, victoria crudeliter abutendo, eo plures timendi causas, pluraque pericula sibi conflavit.

³⁾ *pessum dedit* i. e. evertit et delevit. *acerbis ulcisci volunt* i. e. victis poenas, non quantum aequitas et utilitas postulat, sed longe graviore irrogare volunt.

⁴⁾ *pro magnitudine* i. e. secundum aut juxta magnitudinem.

Post Auli foedus Q. Metello Numidia evenerat. — Is, ex sententia omnibus rebus paratis, magna spe civium in Numidiam proficiscitur.

XLIII. Post Auli foedus exercitusque nostri foedam fugam, Q. Metellus¹⁾ et M. Silanus consules designati provincias inter se partiverant; Metelloque Numidia evenerat, acri viro, et quamquam adverso populi partium, fama tamen aequabili et inviolata. Is ubi primum magistratum ingressus est; alia omnia²⁾ sibi cum collega ratus, ad bellum, quod gesturus erat, animum intendit. Igitur diffidens veteri exercitui³⁾, milites scri-

parem disserere i. e. intendam dicere. *tempus* — *deserat* sens. prius me tempus, quam res, seu materia deficiat.

¹⁾ *Cap. XLIII. Q. Metellus.* Hic est Q. Caecilius Metellus, qui a devicto Jugurtha *Numidicus* est appellatus. Fuit vir magni animi et summae constantiae: quippe qui censor legem Appuleji Saturnini, qua senatus auctoritas infringetur, unus jurare noluit, et de civitate maluit, quam de sententia dimoveri. *M. Silanus.* M. Junius Silanus, is, cui Gallia provincia evenit propter adventum Cimbrorum, contra quos male pugnavit. *acri strenuo, vehementi. adverso populi partium.* *Adversum* interpretare ut *adversarium*; nec miraberis genitivum cum eo conjungi. Eodem modo construitur *contrarius* apud Cic. de Fin. IV, 24: *Vitia quae sunt virtutum contraria. aequabili* i. e. aequali apud nobilitatem et plebem.

²⁾ *alia omnia* — *intendit* sens. Existimans sibi soli, non collegae suo, totam incumbere belli Numidici curam. Voces enim, *alia omnia*, idem valent ac *nequaquam hoc*. Testis illa formula, qua dicitur senatus rei propositae non assentiri: *Senatus in alia omnia discessit.* — *sibi cum collega* sc. *esse.* Eadem locutio quam haec: *quid mihi tecum?* Metellus igitur *nequaquam hoc sibi cum collega ratus*, i. e. nullam collegae operam sibi ad hoc bellum expectandam esse putans (quia nempe videbat quid sibi officii impositum esset), ad id diligenter animum intendit.

³⁾ *veteri exercitui* Albini, qui erat in Africa, et quem, soluto imperio, licentia atque lascivia corruperat. Vide cap. 39. *praesidia auxilia. vario.* *Varium* bellum est, quod non

bere, praesidia undique accessere: arma, tela, equos, cetera instrumenta militiae parare: ad hoc commeatum affatum, denique omnia, quae bello vario et multarum rerum egenti usui esse solent. Ceterum ad ea patrandam¹⁾, senati auctoritate socii nomenque latinum, reges ultro auxilia mittere; postremo omnis civitas summo studio adnitebatur. Itaque, ex sententia omnibus rebus paratis compositisque, in Numidiam proficiscitur, magna spe civium, quum propter bonas artes²⁾, tum maxime, quod advorsum divitias animum invictum gerebat; et avaritia magistratuum ante id tempus in Numidia nostrae opes contusae, hostiumque auctae erant.

Imperatori novo plus ex malis moribus sollicitudinis, quam ex copia militum spei bonae accedebat — Nam quaecumque dici queunt ignaviae luxuriaeque probra, in illo exercitu fuere — Ideo non prius bellum attingere voluit, quam majorum disciplina milites laborare coëgisset.

XLIV. Sed ubi in Africam venit, exercitus ei traditur a Sp. Albino proconsule³⁾ iners, imbellis, neque

uno proelio, aut una expugnatione conficitur, sed ejus multae sunt formae et multiplices vices ob locorum hostisque naturam.

¹⁾ *patrandam* perficienda. *senati auctoritate*. Senatus enim decernebat auxilia aliaque, quae in bello usui essent provincialis. *reges* qui sc. amicitia populo romano conjuncti erant. *adnitebatur* i. e. conabatur auxilia Metello praestare. *Mittere* — *adnitebatur*. Sallustiana *modorum* permutatio, ut Cat. 21, *laudare*, — *admonebat*; sup. 15, *contemnere*, *extollere* — *nitebantur*.

²⁾ *propter bonas artes* i. e. propter alias animi facultates, quibus excellebat; *tum maxime* in eo spem ponebant, quod nulla cupidine divitiarum trahebatur, quibus corrumpi posset. *avaritia* per avaritiam. *opes nostrae contusae* i. e. vires nostrae fractae et imminutae sunt.

³⁾ *Cap. XLIV. proconsule*. *Proconsul* qui cum potestate consulari extraordinaria ad aliquam provinciam administrandam mittitur. Ante bellum Punicum secundum impe-

periculi neque laboris patiens, lingua, quam manu. promptior, praedator ex sociis, et ipse praeda hostium, sine imperio et modestia habitus. Ita imperatori novo plus ex malis moribus sollicitudinis, quam ex copia militum auxilii, aut bonae spei accedebat¹⁾. Statuit tamen Metellus, quamquam et aestivorum tempus²⁾ comitiorum mora imminuerat, et expectatione eventui civium animos intentos putabat, non prius bellum attingere,

rio proconsulari raro opus erat, quia scilicet magistratus urbani omnibus fere negotiis sufficebant; at postea aucto imperio provinciae extra ordinem mandari coeperunt. Plerumque consules post gestum in urbe consulatum cum proconsulari imperio in provincias mittebantur. Finito annuo munere proconsul successor, si advenerat, provinciam et exercitum tradebat: quodsi successor ejus nondum advenisset, tamen decedebat, legato vel quaestore suo cum potestate in provincia relicto. *iners* otiosus, *ignavus*, qui nihil operis et artis facit; *imbellis* timidus, infirmus, quasi bello minime aptus; hinc in periculis obvendis animus deerat, et in ferendo labore atque disciplina militari patientia. *lingua* — *promptior*. Apud veteres dicebantur *militēs Attici*, (*Attici* puto ab eloquii laude) qui in conviviis et circulis, quum hostium mentio incidit, vix manibus temperantes; iidem, ubi ad rem ventum est, vix vultum eorum sustinent, imo, ubi in expeditionem educuntur, in primo pulvere deficiunt. *praedator ex sociis* ex sociorum regionibus praedas agebat. *modestia habitus*. Ita habitus, ut non ducis imperio pareret, neque ipse miles. *modestum* ullam et verecundiam haberet.

¹⁾ *accedebat* dabatur, afferebatur, nascebatur.

²⁾ *aestivorum tempus* i. e. tempus expeditionum, aut earum rerum, quae in aestate fieri solent. *comitiorum mora* ob tribunorum plebis seditiones, qui retinere magistratum nitebantur, ut cap. 37. dixit, comitia retardata imminuebant tempus rerum per aestatem agendarum. *et* — *putabat* et quamquam putabat, civium animos intentos esse in eventum. *majorum disciplina* i. e. juxta disciplinam et instituta veterum imperatorum. *laborare*. Erant laborum multa genera, quibus romanus miles exercebatur: fossam fodere, vallum exstruere, vigiliis servare, cum signis incedere, cibum et arma ferre.

quam, majorum disciplina, milites laborare coëgisset. Nam Albinus, Auli fratris exercitusque clade perculsus, postquam decreverat non egredi provincia¹⁾, quantum temporis aestivorum in imperio fuit, plerumque milites stativis castris habebat; nisi quum odos, aut pabuli egestas locum mutare subegerat. Sed neque muniebantur, neque more militari vigiliae deducebantur²⁾: uti cuique lubebat, ab signis aberat. Lixae³⁾ permixti cum militibus die noctuque vagabantur; et palantes agros vastare, villas expugnare, pecoris et mancipiorum

¹⁾ *provincia* sc. ex ea parte Africae, quam tenebant Romani. *quantum* — *fuit* sens. per totum tempus aestivum, quo imperator fuit. Nempe Albinus anni superioris consul, quem supra c. 89. in Africam rediisse post fratris cladem legimus, imperium, donec advenisset Metellus, retinuerat, et in provincia romana remanserat. *stativis castris*. *Stativa* sunt castra diutius uno loco fixa. Saepe in diuturnum tempus, quasi hibernacula, aedificata erant, et inde *mansiones* dicta. *odos* qui, ut necesse est, diutius uno loco pecore hominibusque morantibus oriri, aëremque vitare solet: ob quem odorem et morbos inde nascituros castra frequenter mutabantur. *subegerat* sc. eum coëgerat.

²⁾ *deducebantur*. *Deducere* quasi diducere, dispartiri, et suis quasque locis attribuere.

³⁾ *Lixae*, qui exercitum sequebantur quaestus gratia; militiae erant extra ordinem, eisque licebat, quod libuerit. Sic dicti a *lixando*, seu *elixando*, quod cibos coquerent militibus. In genere servorum ministerium in exercitibus praestabant. *palantes* sparsim vagantes. *villas expugnare* non tam hostium: villas expilabant quam sociorum; erant enim in provincia romana. *mancipiorum*. *Mancipium*, quod *manu capitur*, dicitur homo, in bello captus, et servituti subjectus. *certantes* certatim. *eaque* mancipia et pecora. *advectitio* i. e. advecto ex aliena regione, ubi melius nascebatur. *aliis talibus utensilibus*, socordiae et gulae incitamentis. *publice datum*. Imperator certo die, in singulos plerumque menses militibus admetiebatur frumentum. *panem* — *mercari*. Ipsi quidem tenebantur molere triticum, et parare panes: sed laboris fuga, partim, ut quotidie panem recentem haberent, in dies singulos *panem* emebant.

praedas certantes agere, eaque mutare cum mercaloribus vino advectitio, et aliis talibus; praeterea frumentum publice datum vendere; panem in dies mercari: postremo, quaecumque dici aut fingi queunt ignaviae luxuriaeque probra, in illo exercitu cuncta fuere, et alia amplius.

Metellus magna temperantia erat inter ambitionem et saevitiam — edicto adjumenta ignaviae sustulit — prohibendo a delictis magis, quam vindicando, exercitum brevi confirmavit.

XLV. Sed in ea difficultate ¹⁾ Metellum non minus, quam in rebus hostilibus, magnum et sapientem virum fuisse comperior: tanta temperantia inter ambitionem saevitiamque moderatum. Namque edicto primum adjumenta ignaviae sustulisse ²⁾; ne quisquam in castris panem, aut quem alium coctum cibum venderet; ne lixae exercitum sequerentur; ne miles gregarius in

¹⁾ *Cap. XLV. in ea difficultate* in illo difficili rerum articulo; sc. in pravo illo exercitus habitu. *in rebus hostilibus* i. e. in rebus, quae cum hoste gerendae et observandae erant Metello. *ambitionem* studium favoris militum: nam ut milites faverent, luxuriose eos habebant duces. Ea caussa delicta militum negligere, *ambitionis*; omnia severissime et ex lubricine punire *saevitiae* est: inter quae Metellus sapienter medium tenuit. *moderatum* int. comperior. *moderatum* pro *usum*, cum notio moderaminis jam in verbo *temperantia* insit.

²⁾ *adjumenta* — *sustulisse* int. comperior. In sequentibus enumerantur illa ignaviae adjumenta. *ne lixae* — *sequerentur* i. e. ut milites non per lixas et ministros, sed per se ipsos necessaria pararent. *agmine* dum iter exercitus faceret. *Agmen* ab *ago* motum seu incessum ipsum exercitus denotat. *servum* — *haberet* vigente militari disciplina in castris rari fuerunt servi, quos non, nisi digniores, duces et tribuni habuerunt. *ceteris* — *statuisse*: ceteris, qui non essent gregarii, *arctum* servorum armentorumque numerum permisit; praefinivit, quis quotque haberet. *arte* adverbium pro *arcte*; nam scribitur *arctus* et *artus*.

castris, neve in agmine servum aut jumentum haberet: ceteris arte modum statuisse. Praeterea transversis itineribus ¹⁾ quotidie castra movere, juxta ac si hostes adessent, vallo atque fossa munire, vigilias crebras ponere, et ipse cum legatis circumire: item in agmine, in primis modo, modo in postremis, saepe in medio adesse; ne quispiam ordine egrederetur, uti cum signis frequentes incederent, miles cibum et arma portaret. Ita prohibendo a delictis, magis quam vindicando, exercitum brevi confirmavit ²⁾.

Jugurtha, de innocentia Metelli certior factus, et suis rebus diffidens, legatos ad consulem cum suppliciis mittebat — Metellus legatis multa pollicendo persuadet, ut Jugurtham sibi traderent — Ipse paucis diebus in Numidiam procedit, ubi contra belli faciem omnia erant — Neque Metellus idcirco minus, sed pariter, ac si hostes adessent, munito agmine incedebat — Ipse apud primos, C. Marius in postremo curabat; nam quantus in Jugurtha dolus esset, cognitum habebat.

XLVI. Interea Jugurtha, ubi, quae Metellus agebat, ex nunciis accepit, simul de innocentia ³⁾ ejus cer-

¹⁾ *transversis itineribus* i. e. non recta via, per strata viarum, sed in transversum, oblique, per agros et silvas, ut iis omnibus, si daretur occasio, assuescerent, *juxta ac* aeque ac, non aliter ac, non secus ac. *munire* sc. castra. *in primis* i. e. inter primos. *uti* — *incederent* sens. ut frequentes, non dispersi, sed juncto ordine, signa observarent, et cum iis incederent *cibum* — *portaret* portabant cibum aliquot dierum, aliquando dimidiati mensis. C. Marius vasa et cibaria militum in fasciculos aptata furcis imposuit, sub quibus et habilo onus, et facilis requies esset: unde proverbium: *Muli Mariani*.

²⁾ *confirmavit* i. e. firmitum reddidit adversus hostem. Militem exercendo magis, quam puniendo correxit.

³⁾ *Cap. XLVI. innocentis* quam Jugurtha in Metello praecipue in recusandis muneribus cernebat, quibus Romae corrumpi non poterat. *ac tam* — *conatus est*, i. si deditio-

tior Romae factus, diffidere suis rebus: ac tum demum veram deditionem facere conatus est. Igitur legatos ad consulem cum suppliciis ¹⁾ mittit, qui tantummodo ipsi liberisque vitam peterent, alia omnia dederent populo romano. Sed Metello jam antea experimentis cognitum erat genus Numidarum infidum, ingenio mobili ²⁾, novarum rerum avidum. Itaque legatos, alium ab alio divorsos ³⁾, aggreditur; ac paulatim tentando, postquam opportunos cognovit, multa pollicendo persuadet, uti Jugurtham maxime vivum, sin id parum procedat, necatum sibi traderent: ceterum palam, quae ex voluntate forent, regi nunciare jubet. Deinde ipse paucis diebus, intento ⁴⁾ atque infesto exercitu, in Numidiam proce-

nem, quam prius simulaverat, nunc demum vere et ex animo facere conatus est.

¹⁾ *cum suppliciis* i. e. cum precibus, vel cum signis supplicantium, ut erant rami olivae aut lauri, quae *supplicia* vocabantur.

²⁾ *mobili* i. e. levi et inconstanti.

³⁾ *divorsos* separatos, divisos. Cum singulis separatim loquitur. *tentando* i. e. animos eorum explorando. *opportunos* i. e. idoneos, ut scilicet proderent Jugurtham. Supra c. 20. *opportunum injuriae* dixit, qui patet injuriae; hic *opportunos* dicit, qui patent corruptelae. *maxime vivum* praesertim, comprimis vivum. *procedat* succedat, parum commode cadat. *palam* — *jubet* superiora clam et ex occulto cum illis agebat; publice vero et omnibus audientibus Jugurthae nunciari jubet, quae de pace et deditione regis velit.

⁴⁾ *intento*: Intentus, qui animum in bellum, non ad omnia alia, *intendit*. *Infestus* dicitur exercitus, qui etiam stimulatur in hostem. Superior enim ignominia militi addebat ardorem. *faciem* i. e. contra belli speciem. Non apparebat in Numidia, quod bellum gereretur: e contrario, adventu hostis simillimam omnia faciem pacis prae-buerunt. *mapalibus*. *Mapalia* villas et vicos intelligit in agris, quos communi lingua hodie pagos vocamus. *Mapalia*, ium casae seu domus dicuntur agrestes, Tunica lingua, *commeatum portare*. *Commeatus* ex *con* et *meare*, proprie, quod cum agmine incedit, et exercitus necessi-

dit: ubi, contra belli faciem, tuguria plena hominum, pecora cultoresque in agris erant; ex oppidis et mapalibus praefecti regis obvii procedebant, parati frumentum dare, commeatum portare, postremo omnia, quae imperarentur, facere. Neque Metellus idcirco minus, sed pariter ac si hostes adessent, munito agmine incedere, late explorare omnia, illa deditiois signa ostentui credere¹⁾, et insidiis locum tentare. Itaque ipse cum expeditis cohortibus²⁾, item funditorum et sagittariorum

tatibus inservit. Eum parati erant *portare*; quia levare milites labore volebant. Deinde *commeatus* pro, cibariis aliisque necessariis positus est, et *commeatum portare* posset etiam significare *praebere, parare commeatum*.

¹⁾ *ostentui credere* i. e. credebatur, illa omnia in speciem esse ficta; et aliud obtendi, aliud latere. *insidiis — tentare* i. e. credebatur, Jugurtham insidiis locum quaerere, vel occasionem, insidias faciendi. At illud *et insidiis locum tentare* ita subjungitur, quasi Metellus insidiis locum tentet, cum ad regem referatur. Non dubitavit enim Metellus, Jugurtham his technis locum insidiis quaerere. Hinc nonnulli censent legendum *tentari pro tentare*; quod vero esset contra omnem MSS. fidem; similem constructionem leges infra cap. 114. *Romani sic habuere: alia omnia virtuti suae prona esse; cum Gallis pro salute, non pro gloria certare.*

²⁾ *cum expeditis cohortibus*. Cohortes *expeditae* dicebantur cohortes levis armaturae, quae gravibus armis non erant impeditae, ut clypeo et galeis: sed *expeditae* et leves ad cursum, tela missilia gerebant. *funditorum*. *Funda* Latini dicta, quod ex ea fundantur lapides. Forma talis: Funiculus in medio latior, ovali forma et paulatim in strictius abit. Rotabant circum caput, et vires ita dabant, ut videtur, ex arte aut more. Duo fundis missa, *lapides et glandes plumbeae*. Funda variis gentibus in usu, quia prompta, iteratu facilis, tum etiam, quia longo et fortiter feriret. *sagittariorum*. *Sagittarii* i. e. sagittis proeliantes. *Sagitta* jaculi genus, quod arcu emittitur. Pleraque sagittarum hamatae erant, ne facile evelli possent. *in postremo* i. e. in postrema acie, in postrema parte exercitus. *C. Marius* qui hoc bellum confecit. De quo cap. 63, et 64. plura leges. *curabat* ducis munere funge-

delecta manu apud primos erat: in postremo C. Marius legatus cum equitibus curabat: in utrumque latus auxiliarios equites tribunis legionum et praefectis cohortium disperxerat, uti cum his permixti velites, quocumque accederent, equitatus hostium propulsarent. Nam in Jugurtha tantus dolus, tantaque peritia locorum et militiae erat, uti, absens an praesens, pacem an bellum gerens perniciosior esset, in incerto haberetur.

batur; exercitus et rei bene gerendae curam habebat. Est verbum proprium in rebus bellicis. *auxiliarios equites* duo hic genera equitum memorantur, *legionarii*, cum quibus Marius erat, et *auxiliares*, qui cedenti aciei auxilio venirent. *tribunis legionum*. Toti legioni praeerant *tribuni*, qui primum tres sunt creati; auctis vero legionibus in unaquaque legione sex tribuni fuerunt. Tribunorum autem munus erat jus dicere; signum (tesseram, symbolum) excubiis ab imperatore acceptum reliquis tradere; munitiones, exercitia, vigiliis curare, aliaque quaedam peragere. *praefectis cohortium* varia in re militari *praefectorum* genera. Memorantur praefectus *castrorum*, praefectus *fabrum*. Sed plerumque, quando absolute ponitur, ut Cat. cap. 59. intelligunt *praefectum auxiliarium cohortium* atque *sociorum*, qui apud eas ejusdem dignitatis erat, cujus in legionibus tribuni. *Socii* vero et milites *auxiliares* distinguendi sunt. *Socii* conscribebantur a romanis ducibus ex civitatibus Italicis, quibus consules diem et locum, in quem convenire deberent, edicebant. Hi suo sumtu militabant, nihil a Romanis accipientes praeter frumentum. Milites *auxiliares* vero ex gentibus exteris erant. *velites* a volando vel velocitate, sunt milites levissime omnium armati et equitibus ita juncti, ut sublatis in equos. equitibus eadem celeritate adessent, eosque in pugna de pedibus juvent. *quocumque accederent* i. e. ad quemcumque locum accederent milites.

Erat haud longe ab itinere, quo Metellus pergebat, oppidum, nomine Vacca — huc praesidium imposuit — Jugurtha impensius legatos supplices mittebat, quos iterum illectos ad prodicionem consul domum dimisit — regi pacem neque abnebat, neque pollicebatur.

XLVII. Erat haud longe ab eo itinere¹⁾, quo Metellus pergebat, oppidum Numidarum, nomine Vacca; forum rerum venalium totius regni maxime celebratum; ubi et incolere, et mercari consueverant italici generis multi mortales. Huc consul, simul²⁾ tentandi gratia, et

1) *Cap. XLVII. ab eo itinere* i. e. ab ea via. *forum* est proprie locus, ubi multi homines prodeuntes conveniunt: hinc urbes, ubi vel juris, vel mercium causa frequentiores erant conventus, *fora* dicta sunt. *celebratum* i. e. frequentatum. Vir *celeberrimus* vel *maxime celebratus* pro: quam plurimorum sermone comprobatus. *Celebritas* tum hominum coetum honoratiorum declarat, tum dignationem ipsam atque honorem. *italici generis* i. e. italicae gentis.

2) *Huc consul, simul* Sensus: Huc consul, simul Jugurtham tentandi gratia, *an hoc lentus spectaret*; et simul, si paterentur opportunitates loci, praesidium impositurus, *duxit exercitum, praesidiumque* imposuit. — Probabile est, in animo habuisse auctorem, quod typis variatis supplementum legis. Ea currit velocitate stylus, ut iisdem simul *consilium imponendi praesidii et praesidium impositum* declaret. — Praeterea imperavit *vicinae regionis incolis* frumentum . . . *huc* comportare. Praesidium autem Vaccae imposuit, ratus frequentiam negotiatorum, qui hic habitabant, et commeantium, id est, ceterorum mercatorum, qui huc frequentes aliunde *commeabant*, utilem exercitui futuram, *res quibus carebat suppetendo*, et praeterea *hoc oppidum* munimento fore rebus jam paratis. *opportunitates*, munitiones, turres, arcem, et quae alia oppidum tutabantur, *opportunitates loci* vocat. *juvaturum* rari est, sed occurrit in Plin. Epist. IV, 15. Ut illum . . . omni ope, labore, gratia simul *juvaturi*. Praeterea in feminino genere deberet esse propter *frequentiam*. Sed infinitivus est, ab omni necessitate generum absolutus, qualia plura colligit Gell. I, 7: inter quae hoc Cic. ex Orat. V.

si paterentur opportunitates loci, praesidium imposuit: praeterea imperavit, frumentum, et alia quae bello usui forent comportare; ratus id, quod res monebat, frequentiam negotiatorum et commeantium juvaturum exercitum, et jam paratis rebus munimento fore. Inter haec negotia Jugurtha impensius modo ¹⁾ legatos supplices mittere, pacem orare; praeter suam liberorumque vitam, omnia Metello dedere: quos item, uti priores, consul illectos ad prodicionem domum dimittebat: regi pacem, quam postulabat, neque abnuere, neque polliceri; et inter eas moras promissa legatorum expectare.

Jugurtha suis artibus se tentari animadvertit — coactus rerum necessitate, statuit armis certare. — Igitur explorato hostium itinere per tramites occultos exercitum Metelli antevenit.

XLVIII. Jugurtha ubi Metelli dicta cum factis composuit ²⁾, ac se suis artibus tentari animadvertit; quippe

in Verrem: Hanc sibi rem praesidio sperant futurum; et C. Gracchi: Credo inimicos meos hoc dicturum. Ubi affirmat ille *bonos libros violare*, quicumque rescribunt *futuram* et *dicturos*. Alii legunt: *frequentiam negotiatorum et commeatum*: ita ut sit commeatus consuetudo huc *commeandi*; et hoc quidem modo *juvaturum* accusativus masc. gen. foret. Ceterum locus hic misere vexatus et varie corruptus est ab interpretibus.

¹⁾ *impensius modo*. *Impense* idem ac *valde*, *admodum*. *Impensius modo* eadem fere analogia jungi videntur, quae *tantum modo*, *solum modo*, *dum modo*, *non modo*. Ablativus *modo*, adverbialiter sumptus, aliquid addit adjunctis adverbis, quod non alia lingua, et ne aliis quidem ejusdem linguae verbis facile repraesentantes. Et certe multa ejusmodi sunt in omnibus linguis. *item* similiter. *uti priores* i. e. quos prius illectos dixerat. *ad prodicionem* sc. Jugurthae. *promissa legatorum* qui promiserant, se regem prodituros.

²⁾ *Cap. XLVIII. composuit comparavit, suis artibus* i. e. non virtute tantum, sed suis etiam consiliis, vel, moribus, calliditate, insidiis. *verbis* vanis sc. et inanibus. *re* i. e.

cui verbis pax nunciabatur; ceterum re bellum asperrimum erat, urbs maxima alienata, ager hostibus cognitus, animi popularium tentati; coactus rerum necessitudine, statuit armis certare. Igitur explorato hostium itinere, in spem victoriae adductus ex opportunitate loci, quam maximas copias potest omnium generum parat, ac per tramites ¹⁾ occultos exercitum Metelli antevenit. Erat in ea parte Numidia, quam Adherbal in divisione possederat, flumen oriens a meridie, nomine Muthul; a quo aberat mons ferme millia passuum XX, tractu pari ²⁾, vastus ab natura et humano cultu: sed

re vera, ipso facto. *urbs maxima* Vacca. *alienata* facta hostium, ideoque aliena, quae prius sua esset. *ager — cognitus*. Jugurtha inter illa, quae ipsi adversa erant, recte ducebat, hostem sibi regionis cognitionem comparasse. *rerum necessitudine* i. e. tot necessitatibus impulsus.

¹⁾ *tramites*. *Trames* via non militaris, sed angusta, privata, et quae simul faciat itineris compendium.

²⁾ *tractu pari* cum decurrente flumine, ita, ut mons et fluvius omnibus fere locis aequè distarent. *vastus asper*, desertus. *vastus ab — humano cultu* i. e. ab hominibus non cultus. *ex eo medio*. Ex medio montis collis incipiebat, ita ut cum transverso itinere aequaliter procurreret, et in immensum porrectus esset. Ad imaginem lectori subjiciendam hae lineae ex Cortio adposui, situm designaturas.

Septentr.

flumen oriens a meridie

Collis in immensum
pertinens.

iter

Jugurtha extenuata
suorum acie consedit.

Mons tractu pari cum flumine

Metelli

vestitus consitus, mirtetis. *Mirtetum* locus mirtis refertus. *humi* i. e. in humo arida sc. et arenosa; vel, in humi arido et arenoso loco. Ita dicitur *ardua montium, opaca viarum, lubrico viae*; vel quod substantiva, *loca, solo*

ex eo medio quasi collis oriebatur, in immensum pertinens, vêtitus oleastro ac mirtetis, aliisque generibus arborum, quae humi arido atque arenoso gignuntur. Media autem planities¹⁾ deserta, penuria aquae, praeter flumini propinqua loca: ea consita arbustis pecore atque cultoribus frequentabantur.

Jugurtha in colle consedit — elephantis et parti copiarum pedestrium Bomilearem praefecit; ipse cum equitatu et peditibus delectis erat — dein circumiens pro cuiusque ingenio, alium alio modo excitabat. Interim Metellus, monte degrediens, insidiisque cognitis aciem instruxit, ac paucos milites hortatus, aciem in planum deduxit.

XLIX. Igitur in eo colle, quem transverso itinere porrectum²⁾ docuimus, Jugurtha, extenuata suorum

subintelligenda sunt, vel potius, quod adjectivum in neutro genere positum, non minus apertam et latius patentem, quam substantivum quodlibet, notionem exhibet.

¹⁾ *Media* — *planities* campi illi, qui erant medii inter montem, collem et fluvium. *deserta* ab hominibus. *penuria* i. e. ex penuria, vel propter penuriam. *arbustis* per *arbustum* intelligunt vel novellam arborem, vel locum, ubi arboreae satae sunt.

²⁾ *Cap. XLIX. transverso* — *porrectum* i. e. cum transverso itinere aequaliter procurrentem: ut iter transversum esset colli, qui erat a latere itineris, et ex medio monte ortus, ut docuit cap. 48. in immensum pertinebat. *extenuata* i. c. extensa, et quam minime conferta aut condensata acie. *singulas* — *manipulos* loquitur de exercitu Jugurthae ad morem exercitus romani. *antea* — *sub jugum* vide cap. 38. *illis* sc. Romanis, pro *apud illos*. *quae* — *provisa* constr. quae decuerint provideri, haec omnia ab imperatore suis provisa. Providit nempe, ut Numidis locus superior esset, etc. *Providere* in eligendo consilium, in vitando cautionem simul comprehendit. *locum superiorem* sc. ipsis esse. *prudenter* i. e. periti loci, et scientes, proelium esse committendum. *imperitis* ignavis loci, et quibus proelium eo loco erat inopinatum. *Prudens* saepissime pro eo, qui scit, gnarus est. *Imperitus* pro

acie, conſedit: elephantis et parti copiarum pedoſtrium Bomilcarem praefecit; eumque edocet, quae ageret: ipſe propior montem cum omni equitatu, pedites delectos collocat: dein ſingulas turmas atque manipulos circumiens monet atque obteſtatur, uti memores priſtinae virtutis et victoriae ſequere regnumque ſuum ab Romanorum avaritia defendant; cum hiſ certamen fore, quos antea victos ſub jugum miſerint: ducem illis, non animum mutatum; quae ab imperatore decuerint, omnia ſuis proviſa: locum ſuperiorem, uti prudentes cum imperitis, ne pauciores cum pluribus, aut rudes cum bello melioribus manum conſererent. Proinde parati intentique ¹⁾ eſſent, ſigno dato, Romanos invadere: illum diem aut omnes labores et victorias confirmaturum, aut maxumarum acriminarum initium fore. Ad hoc viritum ²⁾,

ignaro. *rudes* nempe bello, pro imperitis et non exercitatis ad bellum. Unde conſpicere licet non modo multos, ſed etiam veteres exercitatosque milites in hanc expeditionem ſecum duxiſſe. *manum — conſererent* i. e. pugnarent. *Conſerere* i. e. miſcere. Manum cum hoſtibus conſerere, eſt, quaſi manum admovere.

¹⁾ *parati intentique*. *Intentus* eſt, qui animo habet rem agendam, ejusque initium imperiumque exſpectat. *Paratus*, qui, quae in agendo opus, praeparavit. *illum diem* quo ſc. manum conſererent. *confirmaturum*. *Victoria confirmatur*, quando firma et ſtabilis redditur, ut pro ea non amplius debeas laborare. *Labores confirmare* autem pro finire eoſdem alibi vix reperiſ: ſed notandum, ſaepe unum verbum duobus nominibus ita adjungi, ut alteri nomini minus reſpondere videatur.

²⁾ *viritim* illa ad univerſos loquitur, nunc ad ſingulos verba facit. *eum ipſum* quem ſc. extulerat. *oſtentare* exemplum aliis imitandum proponere. *conſpiciatur* a *conſpikor*, deponenti, quod eſt *videre*, recte dixit ſine accuſativo. Nesciebat enim Metellus quid conſpicaretur. Ipſe quidem vidit hoſtes, qui ſe occultarant, ſed ita, ut non ſatis eoſ propter virgulta, inter quae conſederant, internoscere, aut quid tandem rei eſſet, dijudicare poſſet: id enim eſt, quod ſequitur: *Primo dubius* etc.

uti quemque, ob militare facinus, pecunia aut honore extulerat, commonefacere beneficii sui, et eum ipsum aliis ostentare; postremo, pro cuiusque ingenio, pollicendo, minitando, obtestando, alium alio modo excitare: quum interim Metellus, ignarus hostium, monte degrediens cum exercitu, conspicatur. Primo dubius, quidnam insolita facies ¹⁾ ostenderet, nam inter virgulta equi Numidaeque consederant, neque plane occultati humilitate arborum, et tamen incerti, quidnam esset; quum natura loci, tum dolo, ipsi atque signa militaria obscurati; dein, brevi cognitis insidiis, paullisper agmen constituit. Ibi commutatis ordinibus ²⁾, in dextero la-

¹⁾ *facies* collis, Numidarum, equorum, ceterarumque rerum. *consederant* latentes collocati erant. *incerti* proprie posuit et eleganter pro iis, qui haud certo cognoscuntur. Est enim a verbo *cerno* Graecorum *κρυπν* participium passivum, *certus*, is, qui certo cognitus est. *obscurati*. Quia propter dolum locique naturam, et homines, et signa militaria non nisi obscure conspiciebantur. *constituit* collocavit, stabilem fecit.

²⁾ *commutatis ordinibus*. Cuiusque legionis ordines 1. hastatorum, 2. principum, 3. triariorum ad planitiem fluviumque conversi, et se invicem subsequentes, prodibant. Sed eos, conspectis Numidis, commutat Metellus, i. e. a fronte ad dextrum latus, quia ab dextra hostis erat, convertit. Sic conversos ita instruit, ut omnes hastati prima acies essent: omnes principes secunda; omnes triarii tertia; hoc est quod vocat *triplicibus subsidiis*. — Praeterea levis armaturae milites in manipulorum intervallis, equites partim in dextro cornu, montis cacumen versus, partim in sinistro, propius planitiem, collocat. Denique sic aciem instruit, quasi illico pugnandum foret, hostesque e regione instructi essent. Mox, ut rursus procedat agmen, unumquemque militem ad laevam converti jubet, planitiemque spectare. Ita exercitus omnis, triplici agmine incedens, monte degreditur: ita etiam quae frons erat stantis et quasi ad pugnam instructi exercitus, incedentis latus fit. Ideo dixit *transvorsis principiis*. Et quidem, ut paulo ante *subsidia* (qua voce vulgo notatur, quod est post pri-

tere, quod proximum hostes erat, triplicibus subsidiis aciem instruxit: inter manipulos funditores et sagittarios dispersit: equitatum omnem in cornibus locat: ac pauca pro tempore milites hortatus, aciem, sicuti instruxerat, transvorsis principiis, in planum deducit.

mam aciem) sic hoc loco *principia* (quae proprie sunt prima acies) non stricto sensu accipi debent. Imo quum *transversis principiis* agmen incedit, tum intelligendum est a fronte ad laevam obverti non primam tantum aciem, sed secundam quoque et tertiam. Haec vero omnia sic disponit eo consilio, ut, postquam in campum colli Numidisque subjectum devenerit, unoquoque homine se in dextram rursum convertente, frons, ut ante, fieret, quod in agmine latus erat; sicque simul gradum sisterent, simul acies ad pugnam instructa foret. *triplicibus subsidiis*. Haec dictione positio ordinum inter se, quatenus alter alteri posterior est, hoc loco indicatur; sicut mox in *transvorsis principiis* vox *principia* eorundem positionem indicat, quatenus hosti frontem obvertere finguntur. — In genere vero de exercitu Romanorum pauca quaedam adnotare haud superfluum duco. *Exercitus instructus acies* generali vocabulo dicebatur. Tribus constabat partibus: ea, quae proprie vocabatur *acies*; *subsidiis*; *cornibus* sive *alis*. *Acies* triplici peditum ordine instruebatur. Primi erant *hastati*, tum *principes*, dein *triarii*. Illi tres ordines etiam dicti sunt *acies prima*, *secunda*, *tertia*. *Subsidia* i. e. auxilia ad subito casus reservata, vel in extremo, vel alio commodiore loco constituebantur. *Cornua* plerumque sociis constabant, qui in cohortes instructi, utrimque acies claudebant. Sed equitatus, uti res ferebat, nunc ante, nunc in acie, nunc ad cornua stetit. At levis armaturae milites extra ordines erant. Illi procursionibus eliciebant hostem, et initium praelii dabant, tum in extremam aciem se recipiebant. *inter manipulos* h. e. intervalla manipulorum, aut spatia, quae manipulum a manipulo separabant. *cornibus*. *Cornua* vocantur extremitas exercitus, quod inorta sit. *pro tempore* ut tempus permittebat.

Metellus, ubi Numidas quietos animadvertit, Rutilium, ne siti conficeretur exercitus, ad flumen praemisit — dein ipse monte descendens, paullatim procedebat. At Jugurtha, ubi Metellum praetergressum videt, montem illum, ne forte cedentibus receptui esset, praesidio occupat — dein, repente signo dato, hostes invadit — Omnibus locis ordines Romanorum conturbat.

L. Sed ubi Numidas quietos, neque colle degredi animadvertit; veritus ex anni tempore ¹⁾ et inopia aquae, ne siti conficeretur exercitus, Rutilium legatum cum expeditis cohortibus et parte equitum praemisit ad flumen, uti locum castris antecaperet: existumans, hostes crebro impetu et transvorsis praeliis iter suum remoratorios, et quoniam armis diffiderent, lassitudinem et sitim milium tentaturos. Dein ipse pro re atque loco ²⁾, sicuti monte descenderat, paullatim procedere: Marium post principia habere: ipse cum sinistrae alae equitibus esse, qui in agmine principes facti erant. At Jugurtha, ubi extremum agmen ³⁾ Metelli primos suos praetergressum

¹⁾ *Cap. L. ex anni tempore* intelligit aestatem. *Rutilium. P.* Rutilium Rufum putant, qui consul fuit cum Cn. Manlio ab U. C. 648. nec multo post innocentissimus in iudicium vocatus de pecuniis repetundis, damnatus est. *flumen Muthul. castris* sc. ponendis seu metandis. *antecaperet* i. e. praeriperet, antequam ab hoste occuparetur. *transvorsis praeliis. Transversa praelium* vocat, quae erant Romanis ab latere. Vide cap. 49. *tentaturos*: ut lassitudine et siti deficeret exercitus.

²⁾ *pro re atque loco* i. e. prout res atque locus postulabat. *post principia* vid. cap. 49. *alae* proprie dicebantur equites, ad ambas extremitates exercitus dispositae; unde etiam nomen habent, quia tamquam *alae* avem, ita equitatus utrimque exercitum tegebant. *in agmine* — *erant Metellus* ordines ita mutaverat, ut milites, qui in sinistro latere erant, dum incederent, (in agmine) principia essent.

³⁾ *extremum agmen* nunc erat cornu dextrum, seu praecise equites alae dextrae. *primos suos. Primi* Jugurthae erant, quos propius montem positos *primos* praetergredebant.

videt, praesidio quasi duum millium peditum montem occupat, qua Metellus descenderat; ne forte cedentibus adversariis receptui, ac post munimento foret. Dein, repente signo dato, hostes invadit. Numidae, alij postremos caedere ¹⁾; pars a sinistra ac dextera tentare; infensi adesse atque instare; omnibus locis Romanorum ordines conturbare. Quorum etiani qui firmioribus animis obvii hostibus fuerant, ludificati ²⁾ incerto praelio, ipsi modo eminus sauciabantur; neque contra feriundi, aut manum conserendi copia erat: autea jam docti ab Jugurtha equites, ubicumque Romanorum turba insequi coeperat, non confertim, neque in unum sese recipiebant, sed alius alio quam maxime divorsi. Ita numero priores ³⁾, si a persequendo hostes deterrire nequive-

tur Romani, seu laevum barbari exercitus cornu. Nam si *primos* intelligeres dextrum cornu, longius a monte remotum irritae essent insidiae, et illaesus transiisset Romanus. *quasi* i. e. fere, ferme. *qua* sc. parte.

¹⁾ *postremos caedere*. Numidae caedunt eos, qui in agmine postremi erant. Nam incedebant adhuc Romani, quum sit a barbaris impetus. *pars tentare*. Hic intelligendum est, quod non dicit Sallustius: scilicet Romanos illico substitisse frontemque colli obvertisse, ita ut derepente acies adversus hostem instructa fuerit. Sic *sinistra ac dextera* hic erunt, laevum ac dextrum jam stantis et pugnantis exercitus cornu. *tentare* h. e. experiebantur, an sc. agmen Metelli possent profligare.

²⁾ *ludificati* quasi per ludibrium vexati. *incerto praelio* quia non poterant conserere manus, cum hostis tentaturus modo accederet modo retrocederet. *modo* i. e. tantummodo. *contra feriundi* reddendi vulnus. *antea jam* — *recipiebant* i. e. equites Jugurthae, prius jam ab ipso moniti, instituti, informati, ubicumque Romanorum turma illos insequi coeperat, non *confertim*, i. e. multi simul conjuncti, neque in unum locum sese recipiebant. *Confertim* a *confercio*, ire, ex *con* et *farcio* compositum. *Conferti* et *rari* sunt contraria. *divorsi* i. e. amoti per diversionem a suis sociis et amicis.

³⁾ *priores* plures, nempe Numidae, qui Romanos adgredebantur, et instantes refugiebant. *Prior* est, qui antecellit. a *persequendo* h. e. si fuga sua Romanos deterrire

rant, disiectos ab tergo, aut lateribus circumveniebant: sin opportunior fugae collis, quam campi fuerant; ea vero consueti Numidarum equi facile inter virgulta evadere; nostros asperitas et insolentia loci retinebat.

Ceterum facies praelii foeda atque miserabilis — multum diei processerat, quum etiam tum eventus in incerto erat. Denique, omnibus labore languidis, Metellus suos hortatur, ne deficerent; nec Jugurtha quietus, omnia tentabat.

LI. Ceterum facies totius negotii ¹⁾ varia, incerta, foeda atque miserabilis: dispersi a suis, pars cedere, alii insequi; neque signa, neque ordines observare; ubi quemque periculum ceperat, ibi resistere ac propulsare: arma, tela, equi, viri, hostes, cives permixti: nihil consilio, neque imperio agi; fors omnia regere. Itaque multum diei processerat, quum etiam tum eventus in incerto erat. Denique omnibus labore et aestu languidis ²⁾, Metellus, ubi videt Numidas minus instare; paulatim milites in unum conducit, ordines restituit, et cohortes legionarias quatuor adversum pedites hostium collocat. Eorum magna pars superioribus locis ³⁾ fessa consederat. Simul orare, hortari milites, ne deficerent ⁴⁾, neu

nequiverant a persequendo. *disiectos* ab acie sua, et ex ordine suo egressos, ut persequerentur diversos illos Numidas. *circumveniebant* i. e. feriebant, occidebant. *ea vero* — *evadere* constr. *tum* vero equi Numidarum, ea via ire consueti, facile — *evadebant*. *insolentia loci* h. e. quia non erant assueti in istis locis versari.

¹⁾ *Cap. LI. facies totius negotii* i. e. externa species totius certaminis. *dispersi* sc. tam Romani, quam Jugurthini. Nam nec Romani nec Jugurthini ordines servabant.

²⁾ *languidis* confectis, consumtis: languide ac remisse praeliantibus. *cohortes legionarias*. Dicuntur *cohortes legionariae*, ut distinguantur ab *auxiliariis*: in legionibus enim nemo nisi civis romanus merebat.

³⁾ *superioribus locis* nempe in colle.

⁴⁾ *deficerent* sc. animo, ne animum abjiciant. *neque illis* nimium Romanis.

paterentur hostes fugientes vincere: neque illis castra esse, neque munimentum ullum, quo cedentes tenderent: in armis omnia sita. Sed ne Jugurtha quidem interea quietus: circumire, hortari, renovare praelium, et ipse cum delectis tentare omnia: subvenire suis, hostibus dubiis ¹⁾ instare; quos firmos cognoverat, eminus pugnando retinere.

Metello virtus militum erat, locus adversus: Jugurthae alia omnia, praeter milites, opportuna — Romani in adversum collem evadunt — Numidae, amisso loco, fugantur — Rutilius ad flumen, quo praemissus erat, festinans pergit — Bomilcar cum elephantis ad Rutilii castra procedit.

LII. Eo modo inter se duo imperatores, summi viri, certabant: ipsi pares ²⁾, ceterum opibus disparibus: nam Metello virtus militum erat, locus adversus; Jugurthae alia omnia, praeter milites, opportuna. Denique Romani ³⁾ ubi intellegunt, neque sibi perfugium esse, ne-

¹⁾ *hostibus dubiis*. *Dubii* hostes saepissime opponuntur *firmiss*, suntque, qui in dubio haerent, utrum resistere, an fugam capessere debeant. *Dubius* alibi saepissime pro *eo*, qui in deteriorem partem inclinat. *quos firmos* i. e. quos ex hostium sive Romanorum parte animo firmo praeliantes viderat.

²⁾ *Cap. LII. ipsi pares* virtute, consilio. *virtus militum* fortes milites.

³⁾ *Denique Romani*. Jugurtha locum munitum habebat, videlicet collem, ubi tutus erat: Romani nullum locum munitum habebant, quo fugerent. Metellus igitur, cum videret, se non habere locum, quo milites sui tuti confugerent, jussit, ut Romani per collem adversum adscenderent, et hostes invaderent. *copiam* — *fieri* i. e. occasionem praebere. Jugurthini milites e colle in planum ad pugnam descendere volebant, quia numero et viribus erant inferiores. *die vesper erat*. *Die pro diei*, genitivus antiquorum, qui interdum extrema litera abjecta genitivum quintae declinationis similem ablativo faciebant. Sic in Virg. Georg. I., 208.

que ab hoste copiam pugnandi fieri, et jam die vesper erat; adverso colle, sicuti praeceptum fuerat, evadunt. Amisso loco, Numidae fusi fugatique: pauci interiere; plerosque velocitas et regio hostibus ignara tutata sunt. Interea Bomilcar, quem elephantis et parti copiarum pedestrium praefectum ¹⁾ ab Jugurtha supra diximus, ubi cum Rutilius praetergressus est, paullatim suos in aequum locum deducit: ac, dum legatus ad flumen, quo praemissus erat, festinans pergit, quietus, uti res postulabat, aciem exornat; neque remittit, quid ubique hostis ageret, explorare. Postquam Rutilium consedis-²⁾se jam, et animo vacuum accepit, simulque ex Jugurthae praelii clamorem augeri; veritus, ne legatus, cognita re, laborantibus suis auxilio foret, aciem, quam, diffidens virtuti militum, arte statuerat, quo hostium itineri officeret, latius porrigit; eoque modo ad Rutilii castra procedit.

Libra die somnique pares ubi fecerit horas.

Ubi Servius notat, hanc veram et antiquam esse genitivi formam. *adverso* — *evadunt* i. e. in oppositum, objectum collem procedunt et ascendunt. *Adversus* ab *adverto*; oppositus, sive objectus, quae est ejus propria significatio; deinde idem ac *adversans* et *contrarius*. *Evadere* non semper idem ac *effugere*; saepe est: per quamcumque difficultatem ad aliquid pervenire.

¹⁾ *praefectum* sc. esse. *supra* vide cap. 49. *in aequum locum* i. e. in planum locum, in campos nempe, cum antea per collem iter fecisset. *legatus* Rutilius. *flumen* Muthul. *quietus* i. e. imperturbatus, non lacessens nec lacessitus. *exornat* instruit. *Ornare* saepe est aptare, apparare, proprie vero: pulchrum et decorum facere. *remittit* i. e. intermit- tit, cessat.

²⁾ *consedis* i. e. castra posuisse. *animo vacuum* i. e. securum, et nihil magnopere animo propositum habentem. *cognita re* sc. de praelio cum Jugurtha et Metello inito. *laborantibus*. *Laborantes* dicuntur, qui in magno periculo versantur, unde semet aegre expediunt. *Laborare* i. e. sese exercere, fatigari, et cum labore aliquid agere. Per translationem pro *male habere* sumitur. *arte* vulgo *arcte*. *officeret* i. e. ut noceret itineri hostium, si videlicet Ru-

Romani ex pulveris vi magna rem cognoscentes arma capiunt — Numidae fugam faciunt — elephantis interficiuntur — At Romanis, post pugnam Metello obviam procedentibus, imprudentia paene facinus miserabile admissum, ni utrimque praemissi equites rem exploravissent — re igitur cognita, pro metu repente gaudium exortum est.

LIII. Romani ex improvise pulveris vim magnam¹⁾ animadvortunt; nam prospectum ager arbustis consitus prohibebat. Et primo rati humum²⁾ aridam vento agitari; post, ubi aequabilem manere, et, sicuti acies movebatur, magis magisque appropinquare vident; cognita re, properantes arma capiunt, ac pro castris, sicuti imperabatur, consistunt: deinde, ubi propius ventum, utrimque magno clamore concurritur. Numidae tantummodo remorati³⁾, dum in elephantis auxilium putant:

tilius redire vellet, ut Metello et Romanis ferret auxilium contra Jugurtham pugnantibus. *porrigit* extendit, explicat.

1) *Cap. LIII. vim magnam* pro: multitudinem. *prospectum* — *prohibebat* ne e longinquo viderent hostes.

2) *humum*. *Humus* de terra, dicitur, ita tamen, ut *terra* potissimum designet elementum ipsum, omnibus notum, a mari circumfusum; vel nostrum coeli corpus, in aëre pendens, globosum: *humus* substantiam illam terrae globosam, plantis et arboribus consitam. *Tellus* etiam ipsa terra dicitur, proprie terrae dea est. *Solum* dicitur omne, quod sustinet, et unicuique rei subjacet. *Solum* ipsa terra, quia hominum et animalium fundamentum est. *Terra*, ut Varro scribit, dicta ab eo, quod teritur; itaque *Tera* in augurum libris scripta cum *R.* uno. *aequabilem* certo tractu constanter progredientem, quod non accidisset, si vento tantum excitaretur. *cognita re* i. e. ex pulvere sublato certum habentes, agmen appropinquare. *pro castris* — *consistunt* acie nempe ante castra instructa.

3) *remorati* impetum hostium sustinuerunt. *Remorati sc.* sunt oppositum sequentibus *fugam faciunt*. ita ob id, per id. *disiectos* dispersos. *integri* incolumes, infracti, sani. *Integrum* est omne, quod in pristino statu mansit; hinc in-

postquam impeditos ramis arborum, atque ita disiectos circumveniri vident, fugam faciunt: ac plerique, abjectis armis, collis, aut noctis quae jam aderat, auxilio integri abeunt. Elephantum quatuor capti; reliqui omnes, numero quadraginta, interfecti. At Romani, quamquam itinere atque opere castrorum ¹⁾ et praelio fessi laetique erant; tamen, quod Metellus amplius opinione morabatur, instructi intentique obviam procedunt. Nam dolus Numidarum nihil languidi, neque remissi patiebatur ²⁾. Ac primo, obscura nocte, postquam haud procul inter se ³⁾ erant, strepitu, velut hostes adventare, alteri apud alteros formidinem simul et tumultum facere: et pene imprudentia admissum facinus miserabile, ni utrimque praemissi equites rem exploravissent. Igitur, pro

tegritas villae illi est, cujus animus nondum vitiis corruptus.

¹⁾ *opere castrorum* muniendo et obvallando castra. *fessi laetique*. Fessi erant itinere, opere et praelio; *laeti* perfecto opere et praelio bene pugnato. Plures igitur fuerunt causas, quae proprie morari eos debebant, quo minus obviam procederent Metello. Primo, itinere, opere castrorum, praelio fessi, simul, victoria *laeti*, ideoque securi erant. Accedit, quod initio consilium non fuerat Rutilianis obviam Metello procedere. Imo illum in castris expectaturi erant, ni praelium intervenisset. *amplius opinione* i. e. diutius quam opinabantur. *intentique* sc. in pugnam.

²⁾ *dolus* — *patiebatur*. Haec rationem continent, non cur instructi *intentique*, sed cur omnino processerint Dolus Numidarum non patiebatur eos, quamvis fessos, languore, quamvis laetos, gaudio remitti.

³⁾ *inter se* alteri ab alteris. *strepitu* i. e. ob strepitum. *adventare* pro *adventarent*. Infinitivum maluit, vel quia sequitur alius infinitivus, vel quia modus ille habet aliquid magis incerti, ideoque ad rem accommodatior est. *alteri apud alteros* i. e. sibi mutuo. *tumultum*. Tumultus est, quando praepropere et interdum cum trepidatione aliquid agitur. *imprudentia* i. e. per imprudentiam, quia se invicem non cognoscebant. *facinus miserabile* i. e. miseratione dignum, ut sc. se mutuo interficerent, cum omnes essent Romani. *utrimque* sc. tam a Metello, quam a Rutilio.

metu ¹⁾, repente gaudium exortum, milites alius alium laeti appellant, acta edocent atque audiunt: sua quisque fortia facta ad coelum ferre. Quippe res humanae ita sese habent ²⁾: in victoria vel ignavis gloriari licet; adversae res etiam bonos detrectant.

Metellus in iisdem castris quadriduo moratus saucios curat, meritos donat, universos laudat et hortatur, ad cetera parem animum gerant — Interim exploratum misit, ut Jugurtha victus sese gereret. — Metellus ubi videt, regis etiam tum animum ferocem, Numidiae loca opulentissima vastat — Jugurtha cum delectis equitibus palantes Romanos repente aggreditur — plerique eorum inermes cadunt.

LIV. Metellus in iisdem castris ³⁾ quadriduo moratus, saucios cum cura reficit, meritos in praeliis more militiae donat, universos in concione laudat, atque agit gratias: hortatur, ad cetera, quae levia sunt, parem animum gerant: pro victoria satis jam pugnatum; reli-

¹⁾ *pro metu* i. e. loco metus seu formidinis. *appellant* appellare *pro colloqui*. *edocent* narrant.

²⁾ *res humanae* — *habent* de rebus humanis ita comparatum est. *vel pro adeo. gloriari licet* prospera omnes sibi vindicant, adversa uni imputantur. *bonos detrectant* i. e. bonis seu fortibus laudem detrahunt.

³⁾ *Cap. LIV. castris Rutilii. more militiae* sicut in militia fieri solet. *donat*. Praemia erant vel *majora* vel *minora*. *Minora*, ut *hasta pura*, sive *non ferrata*, qua donabatur miles, qui singulari certamine hostem percussisset. Qui hostem dejecisset et spoliasset, si *pedes* esset, *armilla*; si *eques*, *torque* vel *phalera aurea* vel *argentea* donabatur. *Phalera* autem differt a *torque*, quod illa laxior et ad pectus demissa penderet, haec vero collum magis stringeret. Aliquando etiam *vexillis* donabantur: quae erant vel *pura*, vel pluribus coloribus et auro distincta. *Majora* praemia fuerunt *coronae* varii generis; quarum prima et praecipua fuit *corona obsidionalis*; deinde *corona civica*, *muralis*, *castrensis*, *vallarum*, *navalis*. *pro praeda* i. e. ad praedam obtinendam.

quos labores pro praeda fore. Tamen interim transfugas ¹⁾ et alios opportunos, Jugurtha ubi gentium aut quid agitaret, cum paucisne esset, an exercitum haberet, uti sese victus gereret, exploratum misit. At ille sese in loca saltuosa et natura munita receperat: ibique cogebat exercitum numero hominum ampliorem, sed hebetem ²⁾ infirmumque, agri ac pecoris magis quam belli cultorem. Id ea gratia ³⁾ eveniebat, quod praeter regiones equites nemo omnium Numidarum ex fuga regem sequitur; quo cujusque animus fert, eo discedunt: neque id flagitium militiae ducitur; ita se mores habent. Igitur Metellus ubi videt regis etiam tum ⁴⁾ animum ferocem, bellum renovari, quod, nisi ex illius lubricine, geri non posset; praeterea iniquum certamen sibi cum hostibus; minore detrimento illos vinci, quam suos vincere: statuit non praeliis, neque acie, sed alio more bellum gerendum. Itaque in Numidiae loca opulentissima⁵⁾ pergit, agros vastat.

¹⁾ *transfugas*. *Transfugae* ideo ad explorandum idonei sunt, quia necessario eos oportet esse fideles et cantos; nam summopere cavent, ne in manus hostium, a quibus nuper fuerunt, deveniant. *opportunos* idoneos, aptos se. misit, qui explorarent. *ubi gentium* pro *ubi anti* — *gereret* i. e. quomodo sese, postquam victus esset, gereret.

²⁾ *hebetem*. *Hebes* dicitur, qui ad rem non est exercitatus, non promptus, nec aptus, indocilis. *Hebes* proprie, quod est retusi acuminis. *Hebes* et *acutus* contraria. *cultorem*. *Cultor* pecoris et agri recte dicitur ex proprietate verbi colere; *cultor belli* denotat belli studio deditum.

³⁾ *ea gratia* ea causa, ex fuga pro in fuga. *quo — discedunt* i. e. in quem locum quisque voluerit, in eum discedunt. *ita — habent* sens. ii sunt mores, nempe post malam paginam regem ducemve deserendi, et discedendi, quo quisque voluerit. Eam consuetudinem plerisque Asiaticis populis adscribebant.

⁴⁾ *etiam tum* cum nempe jam victus erat. *quod — non posset* sens. quod geri non posset, nisi eo modo, quo vellet Jugurtha, qui in silvis et desertis locis se commaniebat. ex *lubidine* pro secundam *lubidinem*, *iniquum certamen* i. e. malignum et inutile, in quo victor plus detrimenti patie-

multa castella et oppida, temere munita ¹⁾ aut sine praesidio, capit incenditque; puberes interfici jubet, alia omnia militum praedam esse. Ea formidine multi mortales Romanis dediti obsides; frumentum, et alia, quae usui forent, affatim praebita: ubicumque res postulabat, praesidium impositum ²⁾. Quae negotia ³⁾ multo magis, quam praelium male pugnatum ab suis, regem terrebant: quippe cui spes omnis in fuga sita, sequi cogeatur; et qui sua loca defendere nequiverat, in alienis bellum gerere. Tamen ex copia ⁴⁾, quod optimum videbatur, consilium capit: exercitum plerumque in iisdem locis opperiri ju-

batur, quam victus. *non praeliis, neque acie* i. e. non manus cum hostibus conserendo in acie instructa.

¹⁾ *temere munita* i. e. male munita, non justis munitionibus cincta. Omne, quod non est ex lege, non cum consilio provisum, non perductum ad debitum suum habitum, *temerarium* scriptores dicunt. *sine praesidio* sc. relicta. *puberes* i. e. adolescentes, adultos, qui arma capere poterant. *praedam esse*, sc. jubet.

²⁾ *impositum* sc. a Metello,

³⁾ *Quae negotia* pro, *quae simpliciter, quae res*. Metellus cum agros vastaret, oppida castellaque temere munita caperet, ea formidine Numidae perterriti frumentum omniaque, quae ei usui essent, dederunt: unde maiorem cladem Jugurtha accepit, quam si parum feliciter cum Metello pugnaasset. *sequi cogeatur*. Non jam fugere, et quocumque liberet, Metellum trahere poterat; sed ipse Metellum, omnia hinc inde vastantem, sequi cogeatur. Ita consilio duceis mutatae erant vices, et ab Numidis ad Romanos translata belli ex *lubidine gerendi facultas*. *sua loca* sibi opportuna, et quae vel optaverit, vel elegerit sibi ad pugnam. *alienis* i. e. alienatis, a Metello jam captis et sibi iniquis. *gerere* sc. cogeatur.

⁴⁾ *ex copia* i. e. occasione, opportunitate, rerum circumstantiis. *exercitum plerumque* i. e. maximam partem exercitus. *opperiri* expectare. *nocturnis — itineribus* i. e. profectionibus noctu factis, et per loca, viis stratis carentia. *Avius locus*, in quo via non est; *invius locus*, ad quem accedi non potest. *ignoratus* i. e. non detectus, non exploratus. *palantes* dispersos, passim euntes extra castra, et qui praedandi causa per agros vagabantur.

et in ea parte ¹⁾, qua sita erat, arcom regni nomine Zamam, statuit oppugnare; ratus id, quod negotium poscebat, Jugurtham laborantibus suis auxilio venturum, ibique praelium fore. At ille, quae parabantur, a perfugis edoctus, magnis itineribus Metellum antevenit: oppidanos hortatur, moenia defendant; additis auxilio ²⁾ perfugis, quod genus ex copiis regis, quia fallere nequibant, firmissimum: praeterea pollicetur, in tempore semet cum exercitu adfore. Ita compositis ³⁾ rebus, in loca quam maxime occulta discedit, ac post paulo cognoscit, Marium ex itinere frumentatum cum paucis cohortibus Siccam missum; quod oppidum primum omnium post malam pugnam ab rege defecerat. Eo cum delectis equitibus noctu pergit, et jam egredientibus Romanis ⁴⁾, in porta pugnam facit: simul magna voce Siccenses hortatur, uti cohortes ab tergo circumveniant: fortunam praeclari facinoris casum dare. Si id fecerint, postea sese in regno, illos in libertate sine metu aetatem

1) *Cap. LVL parte sc. Numidiae. arcem. Arces* proprie vocant castella, quae sunt in finibus regionis, quibus quasi vicini hostes *arceantur*. Deinde etiam munita oppida in quaque regione, quibus ager in fide retinetur, et hostes, si qui irruant, prohibentur. *Zamam. Zama* Numidia urbs quinque dierum itinere a Carthagine distans, versus occidentem. *negotium res. laborantibus* periclitantibus.

2) *auxilio* i. e. ad auxilium oppidanorum. *genus* sc. perfugarum. *nequibant* praeter metu, ne in Romanorum, a quibus profugerant, manus venirent. Necessitas ergo et timor supplicii eos firmos et in fide continebat. *firmissimum* i. e. firmissimae fidei. *in tempore* tempore opportuno.

3) *compositis* constitutis, comparatis. *ex itinere* in itinere. *frumentatum* i. e. ad frumenta comparanda et convehenda ad exercitum. *Siccam*, quam dicunt *Veneriam*, urbem Numidia, trium dierum itinere a Carthagine dissitam. *malam* infelicem, quae commissa erat inter montem et flumen Muthul.

4) *jam egredientibus Romanis*. Nempe ex urbe Sicca, quae frumentatum iverant. *in porta* ad portam. *cohortes*. sc. Romanorum. *casum* occasionem.

acturos. Ac ni Marius signa inferre ¹⁾ atque evadere oppidum properavisset, profecto cuncti, aut magna pars Siccensium fidem mutavissent: tanta mobilitate sese Numidae agunt. Sed milites Jugurthini paullisper ab rege sustentati ²⁾, postquam majore vi hostes urgent, paucis amissis, profugi discedunt.

Metellus Zamam aggreditur. — Oppidani tanto ardore se defendunt, ut nec illos, qui procul manserant, timor animi satis munivisset.

LVII. Marius ad ³⁾ Zamam pervenit. Id oppidum in campo situm, magis opere, quam natura ⁴⁾ munitum erat, nullius idoneae rei egens, armis virisque opulentum. Igitur Metellus, pro tempore atque loco paratis rebus, cuncta ⁵⁾ moenia exercitu circumvenit; legatis

¹⁾ *inferre*. *Inferre signa*, est signa contra hostem ferre, ut cum eo praelio contendatur. Marius igitur contra Jugurtham, qui se in portis opposuerat, arma tulit et repulso Jugurtha per vim evasit. *mutavissent* i. e. occidentes Marium et milites suos ad Jugurtham transivissent. *mobilitate* levitate, inconstantia.

²⁾ *sustentati* sens. Egregia Jugurthae virtus retinuit paullisper in pugna milites, dum impetu majori irruerent Romani quam cui resistere possent. Milites *sustentare* est eos exemplo et voce et omnibus modis retinere, ne fugiant.

³⁾ *Cap. LVII. ad* non hic abundat, ut alibi urbium nominibus praepositionem addere solent: sed notat adventum Marii in terram, quae est circa Zamam.

⁴⁾ *magis — natura*. *Natura* munita oppida, quae situ loci, paludibus, fluminibus, rupe, monte muniuntur: *opere*, quibus adduntur munitiones, muri, turres, ceteraque id genus opera. *rei* sc. ad bellum sustinendum. *opulentum* instructum et validum.

⁵⁾ *cuncta* tota, ex omnibus partibus. Urbes dupliciter opugnabantur, *corona* et *operibus*: *operibus* cum vallo, fossa munitionibusque cincta urbs, insuper vineis, ariete, aliisque machinis petebatur: *corona* vero cum adhibitis scalis, vi in ipsos muros milites evadebant. *curaret* praecesset militibus.

imperat, ubi quisque curaret; deinde, signo dato, undique simul clamor ingens oritur. Neque ea res Numidas terret: infensi intentique sine tumultu ¹⁾ manent. Praelium incipitur. Romani, pro ingenio ²⁾ quisque, pars eminus glande, aut lapidibus pugnare; alii succedere, ac murum modo suffodere, modo scalis aggredi; cupere praelium in manibus facere. Contra ea oppidani in proximos saxa ³⁾ volvere; sudes, pila, praeterea picem sulphure et taeda mixtam, ardentia mittere. Sed nec illos, qui procul manserant, timor animi satis muniverat ⁴⁾: nam plerosque jacula, tormentis aut manu emissa, vulnerabant: parique periculo, sed fama impari, boni atque ignavi erant.

¹⁾ *sine tumultu* sine confusione rerum agendarum.

²⁾ *pro ingenio* ut cuique ingenium, indoles, natura erat; nempe ut audaces aut timidi erant. *glande*. *Glans* militaris plumbeus globulus erat, quem fundis aut aliis machinis jaculabantur. *lapidibus*, qui aut manu, ut plurimum autem ballista coniciebantur. Jaciebant autem vulgo et minoribus ballistis lapides fere centenum pondo. At maioribus amplius jaciebant, vel pondo trecentenum. Igitur non solum contundebant, sed diffringebant omnia et disiciebant. *suffodere* quod est sub muro fodere, ut ita murus subruatur. *scalis aggredi* i.e. scalis conscendere nituntur. *in manibus*, *in manu* est *cominus* facere praelium, manus conserere. Dictio enim, *in manibus*, opponitur voci *eminus*, quae proprie est, *e manibus*, ut *cominus* est *cum manibus*.

³⁾ *Saxa*. *Saxum* majus, durius, asperiusque quam lapis. *Lapis* proprie est, quem Graeci λίθος vocant: et mitior minorque ac tenacior est. Unde Gemmae lapides, non saxa dicuntur. *mixtam* compositam, constantem. *ardentia* refer et ad sudes, pila, et ad taedam; quae omnia ardentia mittebantur.

⁴⁾ *muniverat*. *Timor munit*, quando prae timore sese muniunt. *plerosque* Romanorum procul stantium. *tormentis*. *Tormentum* a torquendo omnis machina dicitur, qua aliquid vi emittitur. *boni fortes*.

Dum apud Zamam sic certatur, Jugurtha ex improvise castra hostium invadit. — Ex omni multitudine Romanorum non amplius quadraginta locum defendunt — Metellus Marium ad castra mittit — Jugurtha in loca munita sese recipit — Metellus infecto negotio in castra revertitur.

LVIII. Dum apud Zamam sic certatur, Jugurtha ex improvise castra hostium ¹⁾ cum magna manu invadit: remissis, qui in praesidio erant, et omnia magis quam praelium exspectantibus, portam irrumpit. At nostri, repentino metu perculsi, sibi quisque pro moribus ²⁾ consulunt: alii fugere, alii arma capere: magna pars vulnerati, aut occisi. Ceterum ex omni multitudine non amplius quadraginta, memores nominis romani ³⁾, grege facto, locum cepere paullo, quam alii, editiorem: neque inde maxuma vi depelli quiverunt; sed tela eminus missa remittere, pauci in pluribus minus frustrati: sin Numidae propius accessissent, ibi vero virtutem ostendere, et eos maxuma vi cadere, fundere atque fugare. Interim Metellus quum acerrume rem gereret ⁴⁾, clamorem hostilem ab tergo accepit: dein, converso equo, animadver-

¹⁾ *Cap. LVIII. castra hostium.* Certe Romani hostes Jugurthae erant. Hic tamen locus inter paucissimos notandus est, ubi Sallustius suos cives, *hostium* nomine, significet. *remissis* i. e. minime intentis, negligenter agentibus. *portam* castrorum. Portae in castris quatuor, ad unumquodque latus una. Inter eas prima *praetoria*, huic opposita *decumana*; deinde laterales duae, *principales* dictae.

²⁾ *pro moribus* i. e. prout vel fortes vel ignavi erant.

³⁾ *memores — romani* sese esse Romanos, et quid illos deceat. *grege facto* in unum congregati. *cepere* occupavere. *editiorem* altiore. *quam alii ceperunt.* *missa* a militibus Jugurthinis. *pauci — frustrati* i. e. cum essent pauci, ac proinde magis extra teli jactum essent, remittendo tela in plures, non frustrati sunt, sed inter confertos certius aliquem confodiebant. *ibi* i. e. tum demum, cum congrederentur cum hostibus suis. *fundere* dispellere.

⁴⁾ *rem gereret* i. e. dimicaret, pugnaret. *ad se vorsum* i. e. adversus v. adversum se. *populares* suos milites.

tit, fugam ad se vortum fieri; quae res indicabat, populares esse. Igitur equitatum omnem ad castra propere mittit, ac statim ¹⁾ C. Marium cum cohortibus sociorum; eumque lacrumans per amicitiam, perque rempublicam obsecrat, ne quam contumeliam remanere in exercitu victore, neve hostes inultos abire sinat. Ille brevi mandata efficit. At Jugurtha munimento castrorum impeditus, quum alii ²⁾ super vallum praecipitarentur, alii in angustiis ipsi sibi properantes officerent, multis amissis, in loca munita sese recepit. Metellus, infecto negotio, postquam nox aderat, in castra cum exercitu revortitur.

Metellus postero die, praesidio in castris relicto, iterum ad oppidum pergit. — Interim Jugurtha ex occulto repente castra invadit.

LIX. Igitur postero die, prius quam ad oppugnandum egrederetur ³⁾, equitatum omnem in ea parte, qua regis adventus erat, pro castris agitare jubet; portas et proxima loca tribunis dispertit; deinde ipse pergit ad oppidum, atque, ut superiore die, murum aggreditur. Interim Jugurtha ex occulto repente nostros invadit. Qui in proximo locati fuerant ⁴⁾, paullisper territi pertur-

¹⁾ *statim* continuo, simul ac equitatum miserat, misit etiam C. Marium. *contumeliam*. *Contumelia* *eripis* est, quidquid honorem laedit maxime, atque imminuit. Derivatur a *contumeo*, et est quasi injuria, profecta ab animo, qui fastu tumet ac turget, adeoque alios prae se contemnit, atque ignominiose tractat; sed ab injuria stricte dicta sic differt, quod ipsa in verbis, haec (injuria) in factis consistat. *inultos* impanitos.

²⁾ *alii* quidam ex militibus Jugurthinis. *vallum*: qui super *vallum* processerant, praecipitabantur. *angustiis* portarum, multi, per locum angustum erumpere conantes, sibi invicem nocebant.

³⁾ *Cap. LIX. egrederetur* nempe castris. *adventus erat* i. e. qua putabat, regem Jugurtham suis auxilio venturum. *pro ante. agitare* collocare.

⁴⁾ *locati fuerant*: quos Jugurtha primum attigerat, quique ex Romanis, pro castris collocatis, ibi proximi erant.

bantur; reliqui cito subveniunt. Neque diutius Numidae resistere quivissent, nisi pedites cum equitibus permixti magnam cladem in congressu facerent. Quibus illi freti¹⁾, non, ut equestri praelio solet, sequi, dein cedere; sed adversis equis concurrere, implicare ac perturbare aciem: ita expeditis pedibus suis hostes pene victos dare.

Eodem tempore apud Zamam magna vi certabatur. — Ubi, qui moenia defensabant, intenti praelium prospectant; Metellus repente urbem aggreditur; sed multis ab oppidanis afflictis reliqui abeunt — Nox praelium utrimque dirimit.

LX. Eodem tempore apud Zamam magna vi certabatur: ubi quisque legatus, aut tribunus curabat, eo acerrime niti; neque alius in alio magis, quam in sese spem habere: pariter oppidani agere. Oppugnare²⁾, aut

¹⁾ *quibus illi freti.* Jugurthae equites peditibus, qui admixti fuerant, freti, non ut antea pugnabant irruentes, tum retrocedentes: sed recta in hostem procedebant; et de victoria confidebant; cum Romani equites aegre equitatum et peditatum Numidarum possent sustinere: *aciem* Romanorum. *victos dare* i. e. per expeditos suos pedites hostes efficiebant, ut ferme vicerint Romanos. *Victum dare pro vincere.* Sic Virg. Aen. XII., 487.

Nunc te mea dextera bello

Defensum dabit.

²⁾ *Cap. LX. Oppugnare* contra pugnare. *parare* sc. defensionem. Sedulo animadvertendum est, quomodo diversas hujus quasi picturae partes disponat Sallustius. Post transitionem *Eodem tempore apud Zamam* — *certabatur* ostendit primo Romanos acerrime nitentes, et pro se quemque eadem vi pignantem, quasi ab unoquoque victoria penderet: deinde oppidanos parem exhibentes ex altera parte fortitudinem. Eadem partitio in sequentibus. Hinc Romani *oppugnare*; illinc oppidani defensionem *parare*; obsessi obsidentes, obsidentes obsessos *avidius sauciare quam semet tegere.* His vero separatim exhibitis, aliquid subjicit, quod utrisque conveniat: *Clamor ad coelum ferri: tela utrimque volare.* Hic mos est Sallustii Exemplum

parare omnibus locis: avidius alteri alteros sauciare, quam semet tegeré: clamor permixtus hortatione, laetitia, gemitu, item strepitus armorum, ad coelum ferri: tela utrimque volare. Sed illi, qui moenia defensabant, ubi hostes paullulum modo pugnam remiserant ¹⁾, intenti praelium equestre prospectabant. Eos, uti quaeque Jugurthae res erant ²⁾, lactos modo, modo pavidos animadvorteres: ac, sicuti audiri a suis aut cerni possent, monere alii, alii hortari, aut manu significare, aut niti corporibus; et huc illuc, quasi vitabundi, aut jacentes tela, agitare. Quod ubi Mario cognitum est, nam is in ea parte curabat; consulto, lenius agere ³⁾, ac diffiden-

vide inf. c. 76: *At Metellus Contra haec oppidani Prorsus ab utrisque hortatione non solum ducum, sed etiam militum, se invicem hortantium. laetitia vincentium. gemitu morientium.*

1) *remiserant* a pugna abstinebant. *praelium equestre*. Quod pro castris committebatur.

2) *uti — erant* i. e. uti quemque rerum statum Jugurthae viderant. *sicuti*. Vox *sicuti* non posse eos audiri aut cerni satis indicat. Sed vis affectus hominem extra se rapit, facitque ibi esse, ubi non est. E muris non spectant magis, quam praelio intersunt. Imo ipsi pugnare sibi videntur, idque faciunt vacuo corporis motu et inani significatione, quod suos maxime facere cupiunt, ipsique se facturos arbitrantur, si starent in acie. Sed suimet oblitos, alienisque intentos periculis mox ad propriae salutis curam Marius revocabit, *monere*, aliquem i. e. memorem, scientem facere; *hortari* est impulsus addere, impellere. *niti* ut solent conantes sub onere, vel impetum irruentium sustinentes. *vitabundi* vitantes tela. *agitare* vertebant, flectebant corpora. — Nusquam elegantius, nec vividius, si, quae infra cap. 101. habet, excipias, res gestas Sallustius descripsit; nusquam mores hominum in tali studio ac periculo curatius expressit, usque adeo, ut ipse aciem cernere equestrem, et oppidanos e muris prospectantes, atque gestus corporis imitantes coram intueri videaris.

3) *lenius agere* mitigato impetu illo primo et acri, quod supra remittere dixit. *Lene* et *remissum* opponitur *forti* et *vehementi*. *diffidentiam* — *simulare* ita agebat, ac si

tiam rei simulare: pati Numidas sine tumultu regis praelium visere. Ita, illis studio suorum adstrictis ¹⁾, repente magna vi murum aggreditur: et jam scalis egressi milites prope summa ceperant, quum oppidani concurrunt; lapides, ignem, alia praeterea tela ingerunt. Nostri primo resistere: deinde, ubi unae atque alterae scalae comminutae ²⁾, qui supersteterant, adflicti sunt; ceteri quoquomodo potuere, pauci integri, magna pars confecti vulneribus, abeunt: denique utrimque praelium nox diremit.

Metellus ab Zama discedit, et exercitum hiemandi gratia in provinciam collocat — Bomilcarem pollicitationibus aggreditur, ut Jugurtham vivum aut necatum traderet,

LXI. Metellus, postquam videt frustra inceptum ³⁾; neque oppidum capi, neque Jugurtham, nisi ex insidiis, aut suo loco pugnam facere, et jam aetatem exactam esse, ab Zama discedit: et in his urbibus, quae ad se defecerant,

diffideret rei, et de urbis occupatione jam desperaret. *sine tumultu* nulla trepidatione, ab hoste nihil sibi timentes.

¹⁾ *adstrictis*. Non intentis modo ad spectaculum, sed toto animo affixis, et studio suorum, quasi vinculo quodam, *adstrictis*. *egressi* i. e. ascendendo fere evaserant ad summa loca. *tela*. *Telum* dicitur, quidquid manu mittitur, quo me defendo, et hostes vulnero, adeoque *ignem* recte adnumerat telis. *ingerunt* intorquent, conjiciunt.

²⁾ *comminutae fractae*. *supersteterant* sc. super scalas. *adflicti* i. e. non tam igne aut telis vulnerati, quam in terram prolapsi sunt. *ceteri* — *abeunt* constr. ceteri abeunt, quo quisque modo potuere, pauci integri, etc. *confecti* invalidi.

³⁾ *Cap. LXI. inceptum* oppugnationem frustra inceptam esse. *suo loco* i. e. loco sibi opportuno. *exactam* transactam; finitam. *defecerant*. *Deficere* est desistere et a ductu et imperio alterius recedere. *Ceterum* rarius in numero singulari occurrit. *in provinciam* — *Numidiae* i. e. in eam provinciae romanae partem, quae Numidiam contingit; nimirum ut inde Jugurthae propius immūneret.

satisque munitae loco aut moenibus erant, praesidia imponit: ceterum exercitum in provinciam, quae proxima est Numidiae, hiemandi gratia collocat. Neque id tempus ¹⁾, ex aliorum more, quieti aut luxuriae concedit; sed, quoniam armis bellum parum procedebat, insidias regi per amicos tendere, et eorum perfidia pro armis uti parat. Igitur ²⁾ Bomilcarem, qui Romae cum Jugurtha fuerat, et inde, vadibus datis, clam Massivae de nece iudicium fugerat, quod ei per maximam amicitiam maxima copia fallendi erat, multis pollicitationibus aggreditur. Ac primo efficit, uti ad se colloquendi gratia occultus veniat: dein fide data, si Jugurtham vivum aut necatum tradidisset, fore, ut illi senatus impunitatem et sua omnia ³⁾ concederet, facile Numidae persuadet, quum ingenio infido, tum metuenti ne, si pax cum Romanis fieret, ipse per conditiones ad supplicium traderetur.

Bomilcar regis animum ad deditionem impellit — Jugurtha se imperata facturum promittit — Argenti pondus, elephanti et perfugae ex praeepto traduntur — Interdum secum reputans, quam gravis casus in servitium ex regno foret, de integro bellum sumit.

LXII. Is, ubi primum opportunum, Jugurtham anxium ac miserantem fortunas suas ⁴⁾ accedit: monet

¹⁾ *id tempus* sc. hibernorum. *ex aliorum more* v. g. Albin. Auli. *concedit* tribuit. *per amicos* Jugurthae, quos sperabat esse parum fideles. *pro armis* armorum loco.

²⁾ *Igitur* constr. Multis igitur pollicitationibus aggreditur Bomilcarem, qui Romae cum Jugurtha fuerat, et inde Massivae de nece clam iudicium fugerat vadibus datis. *fugerat* vide cap. 35. *per maximam amicitiam* i. e. quia Jugurtha ob veterem amicitiam ei maximam fidem habebat.

³⁾ *sua omnia*. Quaecumque bona possideret Bomilcar, ea servaturum pollicetur. *quum ingenio* — *metuenti* resolve: qui et ingenio infido erat, et metuebat. *per conditiones* sc. pacis; i. e. ex conditionibus, secundum conditiones.

⁴⁾ *Cap. LXII. fortunas suas* i. e. infortunatum, calamitosum rerum suarum statum. *meritae* de se. regni — *comminutas*

atque lacrimant obtestatur, uti aliquando sibi liberisque et genti Numidarum, optime meritaе, provideat: omnibus praeliis sese victos, agrum vastatum, multos mortales captos aut occisos, regni opes comminutas esse: satis saepe jam et virtutem militum, et fortunam tentatam: caveret, ne, illo cunctante, Numidae sibi consulant. His atque talibus aliis ad deditionem regis animum impellit. Mittuntur ad imperatorem legati, Jugurtham imperata facturum, ac sine ulla pactione ¹⁾ sese regnumque suum in illius fidem tradere. Metellus prope cunctos senatorii ordinis ²⁾ ex hibernis arcessiri jubet: eorum atque aliorum, quos idoneos ducebat, consilium habet. Ita more majorum ³⁾, ex consilii decreto, per legatos Jugurthae imperat argenti pondo ducenta millia, elephantos omnes, equorum et armorum aliquantum. Quae postquam sine mora facta sunt, jubet omnes perfugas victos adduci. Eorum magna pars, ut iussum

i. e. potentiam et vires regni fractas esse. *illo* ad Jugurtham refer, quasi esset *ipso*. *cunctante* intellige *consulere*. *consulant* i. e. de salute prospiciant, provideant.

¹⁾ *sine* — *pactione* sine conditione, absolute.

²⁾ *senatorii ordinis*. Erant plerique *legati* imperatoris senatorii ordinis, *quaestores* saepe, multi etiam *tribuni* militum. *consilium habet*, consultat, in publicum consulit cum illis.

³⁾ *more majorum* i. e. sicut prius Romani imperare soliti erant. *ex consilii decreto* i. e. vi decreti, in illo consilio facti. *imperat* sc. dare, postulat. *pondo* aliquando ponitur pro *pondere* in genere, et determinatur per vocem adjunctam. Sic Plautus dicit Rud. IV. II. 8. Neque piscium ullam *unciam pondo* hodie cepi. Nonnumquam indeclinabile. Sic Plautus Asin. II. II. 33. *Quot pondo* te esse censes nudum? *ducenta millia* intelligendum ducenta millia *libras* vel *librarum* pondo. *As* sive *libra* argenti constabat centum *drachmis* seu *denariis*. Ergo ducenta millia argenti sunt 3,000,000 fl. si denarium tribus grossis aestimemus.

erat, adducti: pauci, quum primum deditio coepit ¹⁾, ad regem Bocchum in Mauretanium abierant. Igitur Jugurtha, ubi armis virisque et pecunia spoliatus, quum ipse ad imperandum ²⁾ Tisidium vocaretur, rursus coepit flectere animum suum, et ex mala conscientia digna timere. Denique multis diebus per dubitationem ³⁾ consumptis, quum modo, taedio rerum advorsarum, omnia bello potiora duceret, interdum secum ipse reputaret, quam gravis casus in servitium ex regno foret; multis magnisque praesidiis nequidquam perditis, de integro bellum sumit. Romae senatus de provinciis consultus ⁴⁾ Numidiam Metello decreverat.

¹⁾ coepit sc. fieri. Bocchum, de quo plura cap. 80. 83. 102. 113.

²⁾ ad imperandum gerundium hoc passive sumendum, et idem est, ac: ut ei imperaretur, ut imperata acciperet. Sensus ergo: Cum Jugurtha, ut imperaretur, vocatus esset a Metello Tisidium. Tisidium urbs media inter Uticam et Carthaginem in provincia Romanorum. flectere ducere in contrariam partem. digna i. e. supplicia, ob scelerum atrocitatem merita.

³⁾ per dubitationem dubius, haesitans animo. modo, interdum sibi respondent. potiora meliora. multis — sumit sens: quamvis res multas et magnas, quae bello usui forent, quum Metello tradendae essent, frustra perdidisset, nihilominus bellum renovandum statuit.

⁴⁾ de provinciis consultus i. e. rogatus. Senatus consules creare non poterat, sed consulibus creatis provincias decernere poterat, et finito anno eis imperium prorogare. Tunc non consules, sed proconsules dicebantur. Metello igitur, prorogato in annum sequentem, quod habuerat consul, imperio, senatus Numidiam decreverat.

C. Mario Uticae magna portenduntur. — Illum ingens consulatus cupido exagitabat — ergo primum tribunus militum declaratus, ab eo magistratu alium post alium sibi peperit. — Tum alios magistratus plebes, consulatum nobilitas inter se per manus tradebat.

LXIII. Per idem tempus ¹⁾ Uticae forte C. Mario per hostias dis supplicanti, magna atque mirabilia por-

¹⁾ *Cap. LXIII. Per idem tempus — dixerat.* Constr. Haruspex dixerat, C. Mario, forte per idem tempus Uticae per hostias diis supplicanti, magna atque mirabilia portendi. *per hostias.* Animalia immolanda *victimae* dicebantur vel *hostiae*; inter quas haec est differentia. Primo, quod *hostia* a quovis immolaretur; *victima* proprie tantum ab eo, qui hostem *vicerat*. Secundo, *hostia* antequam in *hostes* iretur; *victima* post *victoriam* immolabatur. Tertio, *victima* plerumque maior; *hostia* minor erat. Sed saepissime hae voces confunduntur. *Victima* a *vincendo*; *hostia* vel ab *hoste victo*, vel ab *hostiando* h. e. *feriendo* est dicta. *supplicanti.* *Supplicare* est humiliter et cum reverentia precari. *Per hostias diis supplicare* est per sacrificia deos venerari, vel supplicare diis. *portendi* superstitionibus et absurdis haruspicum deliriis supra modum aut deditus fuit, aut deditum se Marius simulavit, gnarus ingenii hominum, rerum mirabilium avidi, et falli se magis, quam doceri volentis. Itaque, teste Plutarcho, sagam quamdam ex Syria, nomine Martham, secum in expeditionibus ducere solebat; quae purpura induta, hastam manu tenens vittis sertisque redimita, omnibus sacrificiis praeebat. Ludibria illa religionum credulitatem vulgi pascebant simul, atque augebant. Sed maximus ipsi vates erat animus honorum et potentiae cupidine per se aestuans, accensus insuper vaticinio P. Scipionis, qui olim, apud Numantiam, in convivio interrogatus, ecquem sibi parem Romae relicturus esset, hunc adolescentem, inquit, Marium juxta recumbentem leviter manu percutiens. *C. Marius* municeps erat Arpinas, humili atque obscuro loco natus, nulla majorum commendatione amplissimos honores est consecutus, septies consul summo populi studio creatus. Vir, quem neque propter dignitatem laudare satis quisquam commode, neque propter crudelitatem abunde vituperare potest.

tendi haruspex dixerat: proinde, quae animo agitabat, fretus diis ageret: fortunam quam saepissime experiretur; cuncta prospera eventura. At illum jam antea consulatus ingens cupido exagitabat. Ad quem capiundum, praeter vetustatem familiae¹⁾, alia omnia abunde erant: industria, probitas, militiae magna scientia, animus belli ingens, domi modicus, lubricitatis et divitiarum victor, tantummodo gloriae avidus. Sed is²⁾ natus, et omnem pueritiam Arpini altus, ubi primum aetas militiae patiens fuit,

Nemo unquam tanto metu et periculo rempublicam libera-
vit; nemo majori calamitate eandem affecit. Qui enim
gladios Cimbrorum et Teutonum in rempublicam districtos
a jugulis civium rejecerat; qui faces jam accensas ad
urbis excidium, extinxerat; qui urbem et Italiam ex ore et
faucibus hostium eripuerat: ipse libertatis romanae vindex,
primus in rempublicam gladium distrinxit, primus scelera-
tas faces patriae intulit, vastitate denique Italiam, caedibus,
incendio, ruinam urbem implevit. proinde ideo, quapropter,
quae — ageret sens. quae animo ceperat consilia, diis
adnuentibus fretus, sequeretur. experiretur tentaret.

¹⁾ praeter — familiae erat enim Marius novus homo. Praeter
exciipiendi vim habet, abunde adverbium pro substantivo.
erant sc. ei. animus belli ingens denotat fortitudinem ejus
et magnum animum in rebus bellicis. domi modicus. Haec
in pace modestia eum defecit, postquam, ut infra dicitur,
ambitione praeceps datus est. Igitur non sine causa Vel-
leius, II, II, de eo dicit: Hujus (Metelli) legatus fuit
C. Marius — hirtus atque horridus, vitaeque sanctus;
quantum bello optimus, tantum pace pessimus; immodicus
gloriae, insatiabilis, impotens, semperque inquietus.

²⁾ sed is — altus constr. Sed is natus Arpini, et per omnem
pueritiam alitus, educatus sc. Arpini. Arpinum Oppidum
Volscorum in Latio, quod M. Ciceronis et C. Marii nata-
libus gloriatur. stipendiis faciundis merendis, re militari,
non — facundia. Marius, militiae natus, factis fuit magnus,
ad verborum linguaeque certamina rudis. Tamen et rudis
ille Marius favebat ingeniis. munditiis elegantia, deliciis,
ita inter — adolevit sens. Cum bonis tantum artibus sese
exerceret, integrum mansit nulla mala lubricitatis corruptum
ingenium ejus, atque brevi exultum est et ad maturitatem
venit.

stipendiis faciundis, non Graeca faciundis, neque urbanis munditiis sese exercuit: ita inter artes bonas integrum ingenium brevi adolevit. Ergo ubi primum tribunatum militarem a populo ¹⁾ petit, plerisque faciem ejus ignorantibus, facile notus per omnes tribus declaratur. Deinde ab eo ²⁾ magistratu alium post alium sibi peperit: semperque in potestatibus eo modo agitabat, uti ampliore, quam gerebat, dignus haberetur. Tamen is, ad id locorum ³⁾ talis vir, nam postea ambitione praecipuus, datus est, consulatum petere non audebat. Etiam tum alios magistratus plebes, consulatum nobilitas inter se, per manus ⁴⁾ tradebat: novus nemo tam clarus, neque tam ⁵⁾ egregiis factis erat, quin his indignus illo honore, et quasi pollutus haberetur.

¹⁾ *a populo* dixit, quia tributa comitiis ea tempestate populus creabat tribunos militares. *faciem — ignorantibus*. Marius, quia semper in bello versatus erat, magis nomine et fama, quam facie notus erat populo. Cum ergo in comitiis peteret tribunatum militarem, multi nesciebant, quis esset. Sed postquam dictum est, cum esse C. Marium, cujus fama in bello clara erat, omnes tribus eum tribunum declaraverunt.

²⁾ *ab eo* post eum, *potestatibus* imperiis, magistratibus. *agitabat se* gerebat, *ut ampliore — haberetur* conoisum dicendi genus, pro: ut ampliore potestate, quam erat illa, quae ab illo gerebatur, dignus haberetur.

³⁾ *ad id locorum* ad id tempus; pluries enim locus pro tempus adhibetur. Eodem sensu infra c. 72. Neque post id locorum Jugurthae dies aut nox ulla quies fuit. Item Liv. 43, 5. Neque se ad id locorum scire, propter quam causam consuli pro hostibus fuerint, talis tam praecellens.

⁴⁾ *per manus*. Nobiles successive consulatum administrabant, et quasi per manus inter se tradebant, ne ignobili continere.

⁵⁾ *tam — erat* i. e. fecerat tam egregia facta. *his* intellige nobilibus.

Marius a Metello consulatum petendi gratia missionem petit—Metellus commotus insolita re monuit, ne super fortunam animum gereret.—Marius, gloriae cupidine atque ira contra Metellum accensus, neque facto ullo neque dicto abstinuit, quod modo ambitiosum foret.

LXIV. Igitur ubi Marius haruspici dicta¹⁾ eodem intendere videt, quo cupido animi hortabatur; ab Metello, petendi gratia, missionem rogat. Cui quamquam virtus, gloria atque alia optanda bonis²⁾ superabant; tamen inerat contemptor animus et superbia, commune nobilitatis malum. Itaque primum commotus³⁾ insolita re, mirari ejus consilium, et quasi per amicitiam monere, ne tam prava inciperet, ne super fortunam animum gereret: non omnia omnibus cupiunda esse; debere illi res suas satis placere: postremo caveret id petere a populo romano, quod illi jure negaretur. Postquam haec atque talia dixit, neque animus Marii flectitur; respondit⁴⁾, ubi primum potuisset per negotia

¹⁾ *Cap. LXIV. haruspici dicta* sive Marius ea ipse dici jussisset, sive ultro ab haruspice per adulationem dictis, quia credula est magna cupiditas, aliquam adeo fidem adhiberet. *eodem intendere* eo spectare, in eundem summum honoris locum, ad quem animi cupido compellebat, ut ascenderet, hortabatur. *petundi* sc. consulatum. *missionem* dimissionem. *Missio* est proprie immunitas a militia, eaque dabatur vel expletis stipendiis, vel ob morbos, vel denique ignominiae causa.

²⁾ *optanda bonis* a bonis voto expetenda. *superabant* abunde erant. *contemptor* i. e. contemnens obscuro loco natus.

³⁾ *commotus* sc. Metellus. *insolita re*; quia homo novus de consulari cogitabat. *prava* ab officio suo aliena. *Pravum*, quod non est rectum. *Pravum* et *rectum* sunt contraria. *super fortunam* statum et conditionem, in qua Marius natus. *debere*—*placere* debere illum sortis suae contentum esse. *negaretur* qui nullis majoribus nobilis esset.

⁴⁾ *respondit* intellige: obstrepenti continuo et insistenti Mario. *ubi primum*—*publica* i. e. quam primum salvis negotiis publicis fieri posset. *facturum* i. e. missionem concessurum.

publica, facturum sese, quae peteret; ac postea saepius eadem postulanti fertur dixisse, ne festinaret abire: satis mature illum cum filio suo consulatum petiturum: is eo tempore contubernio patris ibidem militabat, annos natus circiter viginti. Quae res Marium quum pro honore, quem adfectabat, tum contra Metellum vehementer accenderat ¹⁾. Ita cupidine atque ira, pessumis consultoribus ²⁾, grassari neque facto ullo, neque dicto abstinere, quod modo ambitiosum foret: milites, quibus in hibernis praeerat, laxiore imperio, quam antea, habere: apud negotiatores, quorum magna multitudo Uticae erat, criminosè simul, et magnifice de bello loqui: dimidia pars exercitus sibi permitteretur, paucis diebus Jugurtham in catenis habiturum: ab imperatore consulto trahi, quod homo inanis, et regiae superbiae, imperio nimis gauderet. Quae omnia ³⁾ illis eo firmiora

abire sc. ad consulatum petendum. *filio suo* per sarcasum dictum; nam consulatus non poterat geri, nisi aetatis anno 43. saltem coepto, et Marius, Metelli filio 20. annum tum agente, consulatum petere ante 23. annum non potuisset. *contubernio*. *Contubernium* dicitur tabernaculum, in quo habitant plures milites, qui contubernales vocantur. Ut nobiles adolescentes, sic et filios, aut rem militarem, aut provincias cognoscendi causa, in contubernio habebant duces aut magistratus, sub quorum oculis et cura agebant.

¹⁾ *Quae res — accenderat* sens: Illud dictum Metelli irritaverat, incitaverat Marium, ut eo vehementius adpeteret consulatum, et ut eo acerbius ageret contra Metellum.

²⁾ *consultoribus* suasoribus, auctoribus. *grassari* procedere, abripi. *ambitiosum* ad favorem hominum captandum comparatum. *laxiore imperio* i. e. molliori regimine. *criminosè* in Metellum, quem criminabatur; *magnificè* de se, et ab se mature conficiendo bello. *in catenis* ex antiquo more, ubi captivi catenis vinciebantur. *trahi* sc. bellum. *inanis* gloriae deditus, sed vanae, et quae speciem tantum habet; nullius ipse magnae rei capax. *regiae*. *Regium* dicunt, quidquid intolerabile et immodicum.

³⁾ *Quae omnia dicta Marii. firmiora*. *Firmum* est certum, et opponitur *dubio*. *corruperant* intelligit rem familiarem

videbantur, quod diuturnitate belli res familiares cor-
ruperant; et animo cupienti nihil satis festinatur.

In exercitu Romanorum Numida quidam erat, nomine Gauda, Masinissae nepos, quem contumeliose habebat Metellus. — Hunc aggreditur Marius, et imperium Numidiae promittit, si ipse consul ad id bellum missus foret — et alios impellit, ut ipsum imperatorem poscant. — Mario cuncta procedunt.

LXV. Erat praeterea in exercitu nostro Numida quidam, nomine Gauda, Manastabalii filius, Masinissae nepos, quem Micipsa testamento secundum heredem ¹⁾ scripserat, morbis confectus, et ob eam causam mente

non plane quidem perditam, sed adtritam et imminutam.
cupienti. Est cupiditati et ipsa tarda celeritas.

Hoc caput cum superiore vere digna sunt, quae studio-
sum lectorem et varietate rerum et gravitate detineant.
Apparet primo magna Marii facies, quum egregiis dotibus,
tota animi cupiditate ad capiendam consulatum parati: sed
obstat quasi murus aeneus, nobilium superbia. Deinde
Metellus, per se optimus, sed sui ordinis animos gerens,
vix credens auribus suis plebejam virtutem se consulatu
dignari, hominem primo sine acerbitate repellit; mox in
superbas erumpit voces, quibus se Marius omni jam ve-
recundia solutum ratus est. Inde indictum ab eo nobilitati
bellum inextinguibile. Sed Metelli responsum, quod a tota
nobilitate profectum videri poterat, occasio fuit, non
causa; tantae dimicationis. Qualemcumque consulem
nactus fuisset Marius, non quievisset, illis praesertim
temporibus, ea honorum cupiditas.

¹⁾ *Cap. LXV. secundum heredem successorem*; si tres primi,
quos nominaverat, sine herede decessissent. *Secundus*
dicebatur heres, qui, cum primus aut non posset, aut
nollet hereditatem adire, heres erat. *Heres* dictum putant
ab *hero*, quod dominus fiat bonorum, quae ad eum per-
veniunt. Nonnulli vero scribunt *haeres* ab *haerendo*,
quod, qui haeres est, haeret, h. e. proximus est ei, cujus
est haeres. *confectus* i. e. penitus debilitatus.

paullum imminuta. Cui ¹⁾ Metellus petenti, more regum uti sellam juxta poneret, item postea, custodiae causa turmam equitum romanorum, utrumque negaverat: honorem, quod eorum modo foret, quos populus romanus reges appellavisset; praesidium, quod contumeliosum in eos foret, si equites romani satellites Numidae traderentur. Hunc Marius anxium ²⁾ aggreditur, atque hortatur, uti contumeliarum imperatoris cum suo auxilio poenas petat. Hominem ob morbos animo parum valido secunda oratione ³⁾ extollit: illum regem, ingentem virum, Massinissae nepotem esse; si Jugurtha captus, aut occisus, imperium Numidae sine mora habiturum; id adeo mature posse evenire, si ipse consul ad id bellum missus foret. Itaque et illum ⁴⁾, et equites romanos, milites et nego-

¹⁾ *Cui* — *poneret* sens. Quum Gauda a Metello peteret, ut sibi concederet, sellam more regum juxta eum ponere. *Sella* utebantur imperatores in tribunali, et alias, si publice praesiderent: eis proximi erant legati alique viri honoratissimi: sed si aderant reges, primi post imperatorem in sella sedebant. *item postea* sc. petenti a Metello. *custodiae causa*. Timebat forte, ne ipse ita fasidiis Jugurthae periret, uti Romae Massiva. *honorem* sc. sellae habendae juxta Metellum negavit. *quod* — *traderentur* sens. Contumeliosum esset in equites romanos, si satellites Numidae esse deberent. *Satelles* miles mercede conductus, ut ab imperatoris latere non discedat.

²⁾ *anxiam* i. e. indignantem cum dolore et pudore. *Anxius* ab *ango* pro sollicito aut moesto fere accipitur. Timentes et solliciti de aliqua re proprie *anxii* dicuntur. *uti* — *petat* sens. ut contendat et elaboret, poenas sumere de Metello ob contumelias, ab illo sibi illatas; se ipsi opem praestitutum.

³⁾ *secunda oratione* i. e. obsequenti sermone; quia Marius dicebat ea, quae grata erant Gaudae. *ad id bellum*: nempe si ipse sc. Marius missus foret ad capiendum aut occidendum Jugurtham, et Gaudae imperium Numidae restituendum.

⁴⁾ *illum* Gaudam. *milites et negotiatores*. Haec ad equites romanos refer. Homines equestris ordinis, et qui milites, et qui negotiatores erant. Equites enim romani in provinciis

tiatores, alios ipse, plerosque spes pacis impellit, uti Romam ad suos necessarios aspere in Metellum de bello scribant, Marium imperatorem poscant. Sic illi a multis mortalibus honestissima ¹⁾ suffragatione consulatus petebatur: simul ea tempestate plebes, nobilitate fusa per legem Mamiliam, novos extollebat. Ita Mario cuncta procedere ²⁾.

Interim Jugurtha, omissa deditione, bellum incipit — nihil intactum neque quietum pati, cuncta agitare. — Vaccenses die festo praesidium a Metello impositum obtruncant.

LXVI. Interim Jugurtha, postquam, omissa deditione ³⁾, bellum incipit, cum magna cura parare omnia, festinare, cogere exercitum: civitates, quae ab se defecerant, formidine, aut ostentando praemia, adfectare: communire suos locos: arma, tela, alia, quae spe pacis amiserat, reficere, aut commercari: servitia Romanorum

negotiaris soliti sunt. *necessarios* dicunt adfines et cognatos, in quos *necessaria* officia conferuntur. *aspere* ^{*}invidiose. *in contra*.

¹⁾ *honestissima* quia videbatur non petere, sed posci ad consulatum. *suffragatione* commendatione, studio, intercessionem. *Suffragatio* a *suffragor*, quod est, adjuvare, favorem ferre. *nobilitate fusa* i. e. fractis viribus nobilitatis. *legem Mamiliam* illam Mamili rogationem ad populum promulgatam intelligit, de qua vide cap. 40. *novos* sc. homines. *extollebat*, quia res a nobilibus male gestae erant.

²⁾ *procedere* sc. e sententia.

³⁾ *Cap. LXVI. omissa deditione* i. e. mutato se dedendi consilio. Hic post digressionem res Jugurthinas repetit, ubi reliquerat in fine cap. 62. *incipit* intellige, *rursus incipit, renovat. adfectare* sollicitare, suas facere vñiti. *Affecto* ab *affectu* deductum verbum, significat, appeto, et nimio affectu rem aliquam investigo. Sic dicimus, affectat laudem undequaque, i. e. venatur et captat laudem. *reficere* est, iterum, denuo facere. *commercari* i. e. emendo conquirere, maxime annonam, *eos ipsos* milites romanos.

allicere, et eos ipsos, qui in praesidiis erant, pecunia tentare: prorsus nihil intactum, neque quietum pati: cuncta agitare. Igitur Vaccenses, quo ¹⁾ Metellus initio, Jugurtha pacificante, praesidium imposuerat, fatigati regis suppliciis, neque antea voluntate alienati, principes civitatis inter se conjurant: nam volgas, uti plerumque solet, et maxime Numidarum, ingenio mobili, seditiosum atque discordiosum erat, cupidum novarum rerum, quieti et otio advorsum: dein compositis inter se rebus, diem tertium constituunt; quod is festus celebratusque per omnem Africam ludum et lasciviam magis, quam formidinem ostentabat. Sed ubi tempus ²⁾ fuit, centuriones tribunosque militares, et ipsum praefectum oppidi T. Turpilium Silanum, alius alium, domos suas invitant: eos omnes, praeter Turpilium, inter epulas obtruncant: postea milites palantes, inermos, quippe in tali die ac sine imperio, aggrediuntur. Idem plebes facit, pars edocti ab nobilitate, alii studio ³⁾ taliuni rerum incitati;

¹⁾ *quo* in quorum urbem. *pacificante* de pace agente, pacem facere studente. Vide cap. 47. *fatigati* — *suppliciis* donis et precibus permoti, *neque* pro, et non. *alienati* sc. a Jugurtha. *principes civitatis* est separata adpositio, referenda ad *Vaccenses*. Constr. Igitur Vaccenses, fatigati, neque alienati erant, et principes etc. *nam volgas*. Dixit non propria voluntate impulsos, sed evictos precibus Jugurthae principes civitatis in Romanos conjuravisse. Nunc dicit, quod ad plebem attinet, ne preces quidem aut conjunctionem necessarias fuisse, ut ea commoveretur, avida quippe rerum novarum et suomet ingenio quietis impatiens. *discordiosum* in discordias prorum. *compositis rebus* i. e. quum de omnibus inter eos convenisset. *constituunt* i. e. diem assignant, quo praesidarios milites jugularent. *celebratusque*. Dies proprie *celebratus* dicitur, quo die est frequentia locis publicis, ad epulas, delubra deorum, theatra, ganeas.

²⁾ *tempus* sc. constitutum. *praefectum oppidi* qui praesidio praeerat. *tali die* festo nimirum, quo se jucunditati dabant. *inermos* inermi erant, et sine imperio agitabant.

³⁾ *studio* nam caedem et mutationes amabant. *acta* intelligit caedem inter epulas centurionum tribunorumque. *consi-*

quis acta consiliumque ignorantibus tumultus ipse et res novae satis placebant.

Turpilius unus ex omnibus Italicis profugit intactus.

LXVII. Romani milites, improvise metu ¹⁾, incerti igneque quid potissimum facerent, trepidare ad arcem oppidi, ubi signa et scuta erant: praesidium hostium, portae ante clausae fugam prohibebant: ad hoc mulieres puerique pro tectis aedificiorum saxa et alia, quae locus praebebat, certatim mittere. Ita neque caveri anceps malum ²⁾, neque a fortissimis infirmis generi resisti posse: juxta boni malique, strenui et imbelles inulti obtruncati. In ea tanta asperitate ³⁾, saevissimis Numidis et oppido undique clauso, Turpilius unus ex omnibus

lium intelligit principum conjurationem de omni romano praesidio delendo.

¹⁾ *Cap. LXVII. improvise metu ex metu per improvisum orto. trepidare* i. e. trepidi confugere ad arcem. Sed Vaccenses et illam arcem, et omnem exitum praesidio tenebant, atque portas ante, quam Romani ad eas fugam caperent, clausuerant, ne sibi de manibus milites eriperentur. *pro tectis* de tectis. *certatim* ad aemulationem.

²⁾ *anceps malum* quod et a principibus plebeque, et ab mulieribus et pueris imminebat. *infirmis* mulieribus sc. et pueris. *juxta* adv. aequae, similiter, eodem modo. *boni malique*. Ii pariter et qui bene et qui male in illo periculo se gesserant. *imbelles* pro bello non aptis, ignavis, recte opponuntur strenuis. *inulti* qui semet ipsi non ulcisciebantur, etsi postea Metellus hoc fecerit.

³⁾ *asperitate crudelitate. saevissimis Numidis* maxime saevientibus Numidis. *nisi — videtur* constr. et sens. Improbus tamen et intestabilis videtur, quia illi in tanto malo, turpis vita carior, optatior fuit, quam fama integra. *intestabilis* proprie ille est, qui nec testimonium dicere, nec testamentum facere, aut testamento consequi aliquid potest. Hic pro detestabili et execrando ponitur, qui communi civium jure vitaeque indignus est.

Italicis profugit intactus: id misericordiae hospitis, an pactione, an casu ita evenerit, parum comperimus; nisi, quia illi in tanto malo turpis vita fama integra potior, improbus intestabilisque videtur.

Metellus cum maxuma cura ultum ire injurias festinat. Cum exercitu, animis militum arrectis, Vaccam proficiiscitur.

LXVIII. Metellus, postquam de rebus Vaccae actis comperit, paulisper¹⁾ moestus e conspectu abit; deinde, ubi ira et aegritudo permixta, cum maxuma cura ultum ire injurias festinat. Legionem, cum qua hiemabat, et, quam plurimos potest, Numidas equites²⁾ pariter cum occasu solis expeditos educit: et postera die circiter horam tertiam pervenit in quamdam planitiem, locis paullo superioribus circumventam. Ibi milites, fessos itineris magnitudine, et jam abnuentes omnia³⁾, docet oppidum

¹⁾ *Cap. LXVIII. paulisper* i. e. postquam aliquantulum, audito nuncio, moestus in eodem loco permansisset, postea abivit e conspectu militum, *deinde* — *permixta* i. e. deinde, ubi ad aegritudinem ira accesserat.

²⁾ *Numidas equites* qui Romanorum in auxiliis erant, *pariter* — *solis* simul et eodem tempore, quo sol occidebat. *expeditos* leviter armatos. *educit* sc. e castris. *horam tertiam*. *Horae* semper fuerunt duodecim apud Romanos ab ortu solis ad occasum. Prima incipiebat oriente sole, duodecima eodem occidente fiebatur. Itaque, prout ratio erat temporis, vel horae majores vel minores erant. Hinc juxta nostrum horologium hora sexta sole orto, Romanis erat prima, et *tertia* apud Romanos nobis erit *nona*. *locis* — *circumventam* i. e. parvis collibus circumdatam.

³⁾ *abnuentesq; omnia* detrectantes omnia et recusantes prae lassitudine. *passuum* genitivus propter additum *mille*; vel intelligere licet *intervallo*, *spatio*, *itinere*. *poenas caperent* sc. de Vaecensibus. Poenas capere de aliquo, idem ac punire aliquem. *praedam* promittit; se urbem relicturum direptioni. *in primo late* i. e. in primo agmine late ire. *artissime*. *Arctus* vel, ut alii scribunt, *artus* ab *arcere*, est, adstrictus, maxime conjunctus.

Vaccain non amplius mille passuum abesse: decere illos reliquum laborem aequo animo pati, dum pro civibus suis, viris fortissimis atque miserrimis, poenas caperent: praeterea praedam benigne ostentat. Ita animis eorum arrectis, equites in primo late, pedites quam artissime ire, signa occultare jubet.

Vaccenses biduum modo ex perfidia laetati — animadvertentes, ad se versus exercitum pergere, Jugurtham arbitrati, obvii procedunt. — Milites, signo dato, volgum caedere, oppidum capere. — Turpilius capite poenas solvit.

LXIX. Vaccenses ubi animum advortere, ad se versus exercitum pergere ¹⁾; primo, uti erat res, Metellum rati, portas clausere: deinde, ubi neque agros vastari, et eos, qui primi aderant, Numidas equites vident; rursum Jugurtham arbitrati, cum magno gaudio obvii procedunt. Equites peditesque, repente signo dato, alii volgum ²⁾ effusum oppido caedere; alii ad portas festinare; pars turres capere: ira atque praedae spes amplius quam lassitudo posse. Ita Vaccenses biduum modo ex perfidia laetati ³⁾: civitas magna et opulens poenae cuncta aut praedae fuit. Turpilius, quem praefectum oppidi unum ex omnibus profugisse supra ⁴⁾

¹⁾ *Cap. LXIX, pergere iter facere. neque — et.* Sallustius *neque* atque *et* opponit, ut *neque* sit solvendum in *et non*, nempe: ubi *et* agros *non* vastari, et eos etc. *equites* sc. esse. Nunc intelligitur cur eos in *primo* agmine *late* ire jusserit Metellus, *rursum — arbitrati* mutata in contrarium opinione arbitrati, Jugurtham esse. *Rursum* enim est *re — versus*.

²⁾ *volgum — oppido* populum ex urbe denso egressum agmine. *ira — posse.* Romani propter magnitudinem itineris lassi et fessi erant, sed tanta erat ira et praedae spes, uti lassitudinem vincerent.

³⁾ *ex perfidia laetati.* Dicitur: laetari aliqua re, et *in vel de vel. ex* aliqua re. *poenae* fuerunt, qui interfecti sunt; *praedae*, quia direpta omnis a militibus civitas.

⁴⁾ *supra* vide cap. 67. *causam dicere* se defendere. *Caus-*

ostendimus, jussus a Metello caussam dicere, postquam sese parum expurgat, condemnatus verberatusque capite poenas solvit: nam is civis ex Latio erat.

Bomilcar socium sibi adjungit Nabdalsam. — Is, magnitudine facinoris percussus, ad tempus non venit. — Bomilcar ad eum literas mittit, mollitiem seecordiamque viri accusans.

LXX. Per¹⁾ idem tempus Bomilcar, cujus impulsu Jugurtha deditionem, quam metu deseruit, inceperat, suspectus regi, et ipse eum suspiciens, novas res cu-

sam dicere est proprie, rem, de qua in judicio quaeritur, proponere, ut inde ab iudice, cognita caussa, statui queat. Quod quum in reum plerumque cadat, inde illa notio *defensionis* tracta est. *expurgat* excusat. *Turpilium* — *capite poenas solvit* Turpilium innocentem, quamvis id non dicat noster, sola Marii invidia perdidisse videtur, ex ejus perniciie dolorem quaerentis Metello, cujus paternus hospes et amicus erat Turpilium. Igitur Marius (teste Plutarcho in ejus vita) plerosque eorum, qui in consilio sedebant, adversus hominem ita concitavit, ut Metellus eum invitus dominare cogeretur. Sed comperto paulo post eum extra culpam fuisse, graviterque ferentibus Metello et ceteris, laetabatur Marius nec erubuit dictitare, se furias hospitales impegissee Metello. Inde apertas jam inimicitias exercuerunt. *nam* — *erat*. Cave credas hunc Turpilium punitum esse, quod is tantum ex Latio civis esset, quem, si Romanus fuisset, lex Porcia et Valeria a securi liberassent. Nam hae leges, secundum quas romani cives non morte, sed exsilio erant mulctandi, non valebant in castris. Sed securi percussus, quia Latinus; si fuisset Romanus, in crucem sublatuisset. Nam ex Livio lib. 30. probare volunt, gravius in cives romanos, quam socios, animadversum fuisse.

¹⁾ *Cap. LXX. Per* — *cupere* sens., et constr. Bomilcar, cujus impulsu Jugurtha deditionem *facere* inceperat, quam metu non exsecutus est (Vide cap. 63.), suspectus regi, et ipse Bomilcar Jugurtham *suspectum habens* i. e. de ejus fide erga se dubitans cupiebat per idem tempus *novum modum tradendi Jugurtham*. fatigare ad lassitudinem agitare.

pere, ad perniciem ejus dolum quaerere, diu noctuque fatigare animum. Denique omnia tentando, socium sibi adjungit Nabdalsam, hominem nobilem, magnis opibus, carum acceptumque popularibus suis: qui plerumque seorsum¹⁾ ab rege exercitum ductare, et omnes res exsequi solitus erat, quae Jugurthae fessò aut majoribus adstricto superaverant; ex quo illi gloria opesque inventae. Igitur utriusque consilio dies insidiis statuitur: cetera, uti res posceret, ex tempore²⁾ parari placuit. Nabdalsa³⁾ ad exercitum profectus, quem inter hiberna Romanorum jussus habebat, ne ager, inultis hostibus, vastaretur. Is postquam, magnitudine facinoris percussus, ad tempus⁴⁾ non venit, metusque rem impedi-

¹⁾ *seorsum* quasi *secus vorsum* separatim. *majoribus* difficilioribus sc. negotiis. *adstricto* detento et occupato. *superaverant* i. e. nimiae fuerant, agenda supererant. *ex quo* sc. ex qua executione. *inventae* i. e. partae sunt. *Invenire* quasi *in aliquid venire*. Hinc etiam consilio vel casu aliquid reperire.

²⁾ *ex tempore* tempore suo.

³⁾ *Nabdalsa* — *vastaretur*. Nabdalsa profectus est ad exercitum, quem habebat, ex mandato Jugurthae, prope ea loca, in quibus Romani hibernum tempus exigebant, ne Romani per incursiones agrum Numidiae impuniti vastarent. Monuit cap. 61: Metellum in ea provinciae romanae parte, quae Numidiam contingit, hiemandi causa exercitum collocasse; praeterea nonnullis ipsius Numidiae urbibus praesidia imposuisse. Hinc patet quomodo Nabdalsae exercitus *inter hiberna Romanorum* haberi potuerit.

⁴⁾ *ad tempus* sc. constitutum utriusque consilio. *metusque*. Nimirum Nabdalsa ejusmodi criminibus non erat assuetus, prout Bomilear: expavit itaque ad incepti facinoris maturiorem cogitationem. *metusque rem impediabat*. Hoc quibusdam supervacuum videri possit, postquam dictum est, *magnitudine facinoris percussus ad tempus non venit*. Sed verbum illud *percussus* auctor explicare voluit. Nempe quod magnitudo sceleris Nabdalsam percudit, inde illic ortus est *metus*. Metus autem, eum venire prohibendo, *rem omnem impediabat*. *timore* i. e. propter socium anxius erat, reformidans, ne a Nabdalsa Jugurthae tradere-

bat; Bomilcar simul cupidus incepta patrandi, et timore socii anxius, ne, omisso veteri consilio, novum quaereret, literas ad eum per homines fideles mittit, in quibus molliorem secordiamque viri accusare, testari deos, per quos juravisset; praemia Metelli in pestem ne converteret; Jugurthae exitium adesse; ceterum suae virtute Metelli periret, id modo agitari: proinde reputaret cum animo suo, praemia an cruciatum mallet.

Literis cognitis, primo cura, deinde somnus cepit in lecto quiescentem Nabdalsam. — Numida quidam, illo dormiente, literam sumit, et ad regem pergit. — Nabdalsa Jugurtham placandi gratia accedit.

LXXI. Sed quum hae literae adlatae, forte Nabdalsa, exercito¹⁾ corpore fessus, in lecto quiescebat: ubi, cognitis Bomilcaris verbis, primo cura, deinde, uti aegrum animum solet, somnus cepit. Erat ei Numida quidam negotiorum curator, fidus acceptusque, et omnium consiliorum, nisi novissimum²⁾, particeps. Qui postquam adlatae literas audivit, ex consuetudine³⁾ ra-

tur, omisso veteri proposito de struendis regi insidiis. converteret. Jugurthae esse pereundum; utrum sua (Nabdalsae scilicet et Bomilcaris) an Metelli virtute id nunc agi. Si sua, magna se praemia consecuturos; si Metelli, pro praemio cruciatus et mortem, veluti perjuros et hostes, ab eodem se habituros.

¹⁾ Cap. LXXI. exercito exercitato, agitato. primo — cepit scilicet ut cura primo somnum adimit, unde solennae epitheton, cura vigil; sic postquam diu multumque jactata mens affligari coepit, et aegritudine oppressa deficere, deficit et ipsum corpus, soletque alto sopore gravari. Unde Virg. Aen. VI, 520:

*Tum me confectum curis somnoque gravatum
Infelix habuit thalamus, pressitque jacentem
Dulcis et alta quies.*

²⁾ novissimum ultimi, prodicionis sc. Jugurthae.

³⁾ ex consuetudine secundum consuetudinem, ut in tali casu fieri consuevit. opera in exsequendis rebus; ingenio in

tus opera aut ingenio suo opus esse, in tabernaculum introit; dormiente illo epistolam, super caput in pulvino temere positam; sumit ac perlegit; dein propere, cognitis insidiis, ad regem pergit. Nabdalsa, post paullo expectatus, ubi neque epistolam reperit, et rem omnem, uti acta¹⁾, cognovit; primo indicem persequi conatus: postquam id frustra fuit, Jugurtham placandi gratia accedit; quae ipse paravisset facere perfidia clientis sui praevenia: lacrumans obtestatur per amicitiam, perque sua antea fideliter acta, ne super tali scelere suspectum sese haberet.

Rex aliter, atque animo gerebat, placide respondit — Bomilcarem occidit — neque post id Jugurthae dies aut nox ulla quieta fuere.

LXXII. Ad ea²⁾ rex aliter, atque animo gerebat, placide respondit. Bomilcare aliisque multis, quos socios insidiarum cognoverat, interfectis, iram opprimerat³⁾; ne qua ex eo negotio seditio oriretur. Neque post id locorum⁴⁾ Jugurthae dies, aut nox ulla quieta

consultando. *pulvino*. *Pulvinus* lectulus, capiti suppositus. *temere* inconsulte, inconsiderate.

¹⁾ *acta* i. e. gesta a Numida illo, negotiorum Nabdalsae curatore. *indicem* clientem suum, quem ea causa discessisse credebat, ut Jugurthae conspiracyem suam manifestam faceret. *praevenia* sens. dicit Jugurthae, se praeventum esse perfidia clientis sui facere, quae ipse in animo habuisset.

²⁾ *Cap. LXXII. Ad ea* quae sc. placandi causa dixerat Nabdalsa. *aliter* — *gerebat* i. e. contra animi sensum. *placide respondit* leniter atque sedate pauca pro delicto suo verba facit.

³⁾ *oppresserat* represserat et continuerat, ne etiam in Nabdalsam saeviret. *ex eo negotio* ex ea quaestione et damnatione Nabdalsae.

⁴⁾ *post id locorum* post id temporis, postea. *Cap. 63. legis ad id locorum* pro *ad id temporis*. *tempori* i. e. dies, noctes, omni denique tempore metuebat. *alio atque alio loco* in diversis locis, modo in hoc, modo in illo loco. *contra*

fuere: neque loco, neque mortali cuiquam, aut tem-
pori satis credere: cives, hostes juxta metuere: circum-
spectare omnia, et omni strepitu pavescere: alio atque
alio loco, saepe contra decus regum, noctu requie-
scere: interdum somno excitus, arreptis armis tumult-
um facere: ita formidine, quasi vecordia, exagitari.

Metellus rursus bellum parat. — Marium do-
mum dimittit. — Post multas tempestates novo
homini consulatus mandatur. Senatus paullo
ante Metello decreverat: ea res frustra fuit.

LXXIII. Igitur Metellus, ubi de casu¹⁾ Bomilcaris
et indicio patefacto ex perfugis cognovit; rursus, tam-
quam ad integrum bellum, cuncta parat festinatque.
Marium, fatigantem²⁾ de profectione, simul et invi-
sum, et offensum sibi, parum idoneum ratus, domum

— *regium* i. e. contra ea, quae decent regis majestatem.
excitus excussus, excitatus. *Excitus* ab *excio*; vel *excitus*
ab *excio*, extra vocare, accire. Sic: animas excire sepul-
cris. *tumultum facere* quasi adessent, qui vim pararent.
Ita enim accidere solet, ut, quae metuunt homines, per
somnum etiam occurrant exterreantque. *ita formidine* —
exagitari. Ultimum hoc expressam antecedentibus imagi-
nem tribus verbis resumit et comprehendit. Conferri pot-
est Catil. c. 15. *Namque animus impurus*, et reliqua. Qui
locus, ut hic, omnia complectenti sententia concluditur:
Prorsus in facie vultuque vecordia inerat. Ceterum illic
hominem conscientia scelerum, amentem depingebat; hic
tyrannus pingitur, se juris humani, quod toties contemp-
sit, expertum esse conscius, omniaque metuens, quia
omnia ausus est.

¹⁾ *Cap. LXXIII. de casu* i. e. morte. *integrum* i. e. de inte-
gro ineundum. *parat festinatque* festinanter parat.

²⁾ *fatigantem* i. e. assidue instantem, et Metellum sollici-
tantem. Avebat enim Romam proficisci, consulatum peti-
turus. *invisum* — *ratus* sens. Metellus ratum habebat, Ma-
rium quem oderat, et *offensum* i. e. iratum sibi noverat,
ob superbas voces, cap. 64. memoratas, parum idoneum
esse, quem diutius apud se retineret ad bellum fideliter
gerendum.

dimittit. Et ¹⁾ Romae plebes, literis, quae de Metello ac Mario missae erant, cognitis, volenti animo de ambobus acceperant. Imperatori ²⁾ nobilitas, quae antea decori, invidiae esse: at illi alteri generis humilitas favorem addiderat. Ceterum ³⁾ in utroque magis studia partium, quam bona aut mala sua moderata. Praeterea seditiosi magistratus ⁴⁾ vulgum exagitare, Metellum omnibus concionibus capitis arcessere, Marii virtutem in majus celebrare. Denique plebes sic accensa ⁵⁾, uti opifices agrestesque omnes, quorum res fidesque in manibus sitae erant, relictis operibus frequentarent Marium, et sua necessaria post illius honorem ducerent. Ita, per-

¹⁾ *Et — acceperant* sens. Populus Romae id, quod de dissensione et factione Metelli atque Marii literis erat per scriptum et evulgatum, volenti, approbante, laeto animo acceperat, audiverat. *volenti animo*. Nimirum plebs laetabatur, quod per literas, quae ex Marii mente scriptae erant, occasio data esset, aliquem ex suis provehendi, nobilitatem deprimendi.

²⁾ *Imperatori — esse* Metello, cui ornamento fuit nobilitas, et multum dignitatis addidit, ea ipsa nobilitas nunc invidiam movebat; plebi enim nobilitatis dominatio invisae erat. *at — addiderat*. Marius humili loco quia natus erat, a plebe magis amabatur. *addiderat* auxerat.

³⁾ *Ceterum — moderata*. Ceterum, in Mario et Metello aestimandis, magis studia partium, quam suae ipsorum virtutes aut vitia, opinionem *moderata* sunt, opinionis modum fecerunt; utraque pars, nobilitas et plebes suos extollere volebant.

⁴⁾ *seditiosi magistratus* sc. tribuni plebis, qui ad seditionem et discordiam tantum creati fuisse videntur *exagitare* concitare ad seditionem. *capitis arcessere* per brevisloquentiam quamdam pro: in iudicium capitis vocare. Alii explicant per: capitis *reum* arcessere, i. e. earum rerum reum facere, et ad populum accusare, ex quibus libertas, dignitas, civitas, vita etiam amittatur. *in majus celebrare* i. e. augere eam, majorem praedicando facere.

⁵⁾ *accensa* studio in Marium. *res* opes familiares, res domestica. *fides* idem, quod barbaris *creditum*. Qui tanta fide gaudebant, quantum fructus *in manibus* situm erat, i. e.

culsa nobilitate¹⁾, post multas tempestates novo homini consulatus mandatur. Et postea populus a tribuno plebis Manilio Mancino rogatus, quem vellet cum Jugurtha bellum gerere, frequens²⁾ Marium jussit. Senatus paullo ante Metello decreverat³⁾: ea res frustra fuit.

Jugurtha, amissis amicis, varius incertusque agitabatur — quocumque intenderat, res adversae erant. — Repente sese Metellus cum exercitu ostendit — Numidae pulsifugatique.

LXXIV. Eodem tempore Jugurtha, amissis amicis⁴⁾, quorum plerosque ipse necaverat; ceteri formi-

ex opere manuum capiebant; quorum res censusque labore quotidiano parabatur. *frequentarent* domum ejus obambulant, eum sequerentur. *post* — *ducebant* honorem illius suis necessariis praeferrent; *negligebant* opera sua, ad vitam sustentandam necessaria, ut Marius consulatus honorem adipisceretur.

¹⁾ *perculsa nobilitate fusa per legem Mamiliam*, (vide cap. 40). adeoque de gradu suo et lubricitate depulsa. *post multas tempestates*. Cum multo antea tempore factum non esset. Post Marium longo intervallo id contingit Ciceroni. *Tempestas pro tempus positum legis Catil. c. 58. multis tempestatibus*.

²⁾ *frequens* — *jussit* sens. Multi ex populo, in concione praesentes, jusserunt, Marium gerere bellum contra Jugurtham.

³⁾ *decreverat* bellum in Numidia gerendum. Jam dictum est in fine cap. 62. senatum Numidiam Metello decrevisse. Et eam quidem proconsul obtinebat, quum gesta sunt ea omnia, quae, a supra dicto capite, narrantur. Consules erant illius anni (post U. C. 46.) Serv. Sulpicius Galba et Marc. Aurelius Scaurus; consulatusque Marii in A. 647. incidit. Hinc patet in illum ipsum annum a senatu imperium Metello rursus prorogatum fuisse. Sed populo aliter visum est. *ea res* illud decretum irritatum, vanum fuit.

⁴⁾ *Cap. LXXIV. amicis*. *Amicos* hic vocat, qui sunt circa regem, consilarii et administri rerum gerendarum, *proximi*, ut Bomilcarum appellat cap. 35. *Bocchum*, regem

dine, pars ad Romanos, alii ad regem Bocchum profugerant; quum neque bellum geri sine administris posset, et novorum fidem, in tanta perfidia veterum, experiri periculosum duceret, varius incertusque agitabat; neque illi res, neque consilium aut quisquam hominum satis placebat: itinera praefectosque in dies mutare; modo adversum hostes, interdum in solitudines pergere; saepe in fuga; ac post paullo spem in armis habere; dubitare, virtuti popularium an fidei minus crederet: ita, quocumque intenderat, res adversae erant. Sed inter eas moras ¹⁾ repente sese Metellus cum exercitu ostendit. Numidae ab Jugurtha pro tempore ²⁾ parati instructique: dein praelium incipitur. Qua in parte rex adfuit, ibi aliquamdiu certatum: ceteri omnes ejus milites primo concursu pulsifugatique: Romani signorum et armorum aliquanto numero, hostium paucorum potiti ³⁾: nam ferme Numidas in omnibus praeliis pedes magis, quam arma tuta sunt.

Maurorum, qui Numidiae confines sunt, novorum sc. ministrorum. *agitabat*. Jugurtha variis cogitationibus jactatus multa secum egit, incertus, quid potissimum sibi exsequendum proponeret. *praefectosque* ab iis post insidias Bomilcaris atque Nabdalsae plurimum metuebat. ita — erant. Quidquid tentaret, aut quocumque animum converteret, omnia adversabantur.

- ¹⁾ *inter eas moras* quum ita moraretur.
- ²⁾ *pro tempore* ut tempus permittebat. *instructi*. Instruere militare verbum, de acie dicitur, et significat *disponere, ordinare*.
- ³⁾ *potiti*. Nota cum hoc verbo duplicem casum: Potiti sunt aliquanto numero signorum et armorum; potiti sunt paucorum hostium. Sic Cat. 33. Plerique patriae, sed omnes fama — expertes sumus. *Paucorum* minorem numerum indicat, quam *aliquanto numero*, cui opponitur. *tuta sunt* pro tutata sunt.

Ea fuga Jugurtha Thalam pervenit. — Metellus per loca arida atque vasta ad Thalam profiscitur. — Repente coelo missa vis aquae dicitur — milites rati, se diis immortalibus curae esse — contra opinionem Jugurthae ad Thalam perveniunt.

LXXV. Ea fuga ¹⁾ impensius modo rebus suis diffidens, cum perfugis et parte equitatus in solitudines, dein Thalam pervenit: id oppidum magnum et opulentum, ubi plerique thesauri, filiorumque ejus multus pueritiae cultus erat. Quae postquam Metello comperta, quamquam inter Thalam flumenque proximum, spatio millium quinquaginta ²⁾, loca arida atque vasta esse cognoverat; tamen spe patrandi belli, si ejus oppidi potius foret, omnes asperitates supervadere, ac naturam etiam vincere aggreditur. Igitur omnia jumenta ³⁾ sarcinis levare jubet, nisi frumento dierum decem; ceterum

¹⁾ *Cap. LXXV. Ea fuga* sc. facta, *impensius modo*. Eadem dictio jam occurrebat supra cap. 47. *Impense* admodum, valde, ab *impendere* insumere in vel ad aliquam rem e. g. Laborem impendere studiis. *Thalam* urbem Numidiae situs incerti. *filiorumque* — erat. Cultus, i. e. omnia, quae ad vestimenta, ornatum, decus, educationem pueritiae filiorum regis requiruntur, magna erant et magnifica.

²⁾ *millium quinquaginta* sc. passuum. *patrandi belli* i. e. conficiendi, finiendi belli. *asperitates supervadere* i. e. difficultates omnes superare sascipit. *naturam* i. e. ardua vastaque loca, per quae homines iter facere non possunt, Metellus vicit, dum consilio aquam iis locis habuit, ubi natura nullam dabat.

³⁾ *jumenta*. Jumentum a *juvando*; cujus appellatione continentur animalia, quae vel sarcinas gerunt, vel currus trahunt, vel terram excolunt, ut: equi, muli, asini, camelii, boves. *levare*. Dicimus: levare aliquem onere, et, levare alicui onus. *Sarcina* a *sarcio* derivatur, et est fascis compositus ad iter faciendum. Deinde quodlibet onus *sarcina* est. *nisi* — *dierum* i. e. exceptis sarcinis frumenti in decem dies sufficientis. *utres* i. e. pelles, quibus continentur liquores. *et alia* sc. vasa, ad aquam portandam idonea.

utres modo, et alia aquae idonea portari. Praeterea conquirunt ex agris, quam plurimum potest, domiti pecoris ¹⁾: eo imponit vasa cujusque modi, pleraque lignea, collecta ex tuguriis Numidarum. Ad hoc finitum imperat, qui se post regis fugam Metello dederant, quam plurimum quisque aquae portarent: diem locumque, ubi praesto ²⁾ forent, praedicit. Ipse ex flumine, quam ³⁾ proxumam oppido aquam supra diximus, iumenta onerat. Eo modo instructus ad Thalam proficiscitur. Deinde ubi ad id loci ventum, quo ⁴⁾ Numidis praeceperat, et castra posita munitaque sunt; tanta repente coelo missa vis aquae dicitur, ut ea modo exercitui satis superque foret: praeterea commeatus spe amplior; quia Numidae, sicuti plerique in nova deditione, officia intenderant. Ceterum milites, religione ⁵⁾, pluvia

¹⁾ *domiti pecoris* i. e. iumentorum. *eo* in *eo* sc. pecore.

²⁾ *praesto* parati. *Praesto* adverbium, et idem ac praesens, paratus, promptus, et iungitur verbo *sam. diem* — *praedicit*. Vult dicere: constituit, quo die, et ad quem locum aquam portarent.

³⁾ *quam* — *diximus* constr. quam aquam supra diximus proxumam oppido esse.

⁴⁾ *quo* ad quem. *praeceperat* sc. ut venirent. *modo*. Tempus significat praesens, vel mox praeteritum, vel nondum praeteritum vel statim futurum: ut, modo id ago, modo veni, modo id dicebam, modo faciam. In nostro loco *modo* idem quod *nunc*, *per illa tempora*. *amplior* i. e. abundantior, quam speraverant. *plerique* sc. faciunt. Sic enim fieri solet. Semper populi in novo imperio se promptos et officiosos praestant in eos, quibus se dederant. *officia intenderant* supra modum officiosi fuerant. *Intendere* enim hic est augere, et quasi in magnitudinem extendere. Eodem sensu Suet. Tib. 62. *Auxit intenditque saevitiam* exacerbatum indicio de morte filii sui Drusi.

⁵⁾ *religione*, ex religione, respectu cultusque deorum. Milites arbitrati, imbrem illum non casu excussum, sed munere deorum. *Religio* est pietatis vinculum, quo obstricti deo et *religati* sumus, unde ipsa *religio* nomen accepit. Cicero 2. de nat. deor. derivat a *relegendo*. Dicit enim:

magis usi: eaque res multum animis eorum addidit; nam rati sese dis immortalibus curae esse. Deinde postero die, contra opinionem Jugurthae, ad Thalami perveniunt. Oppidani, qui se locorum asperitate munitos crediderant, magna atque insolita re percussi, nihilo segnius¹⁾ bellum parare: idem nostri facere.

Jugurtha cum liberis et magna parte pecuniae ex oppido noctu profugit — Romani post dies quadraginta oppido potiti. — Perfugae, ab hostibus poenas metuentes, omnia, quae prima ducuntur, et semet igni corrumpunt.

LXXVI. Sed rex nihil jam infectum²⁾ Metello credens, quippe qui omnia, arma, tela, locos, tempora, denique naturam ipsam, ceteris imperitantem, industria vicerat, cum liberis et magna parte pecuniae ex oppido noctu profugit. Neque postea in ullo loco amplius una die aut una nocte moratus, simulabat sese negotii gratia³⁾ properare; ceterum proditionem timebat, quam vitare posse celeritate putabat: nam talia consilia per

Qui omnia, quae ad cultum deorum pertinerent, diligenter pertractarent, et tamquam *relegerent*; sunt dicti religiosi ex relegendo, ut elegantes ex eligendo, tamquam a deligendo diligentes, ex intelligendo intelligentes.

¹⁾ *nihilo segnius* i. e. eadem alacritate et industria. *Segnis* quasi *sine igne*: unde *segnis* dicitur tardus et ignavus; ejus contrarium ardens, qui festinans et acuto ingenio est.

²⁾ *Cap. LXXVI. infectum* h. e. nihil esse, quod Metellus efficere non posset, qui tam ardua toties superaverat. *Infectum*, quod non effici potest; sic *invictus*, qui non vinci, *incorruptus*, qui non corrumpi, *inaccessus*, ad quem non accedi potest.

³⁾ *negotii gratia* ob negotia sua gerenda. *talìa consilia* de facienda proditione, *per otium* otii tempore. *ex opportunitate* commoditate temporis. Ideo, cum non moraretur amplius uno die aut una nocte in uno loco, non dabatur opportunitas temporis alicui ad capiendum consilium proditionis.

otium et ex opportunitate capi. At Metellus ubi oppidanos praelio intentos¹⁾, simul oppidum et operibus et loco munitum videt, vallo fossaque moenia circumvenit. Deinde locis ex copia²⁾ maxime idoneis vineas agere, aggerem jacere, et super aggerem impositis turribus, opus et administros tutari. Contra haec³⁾ oppidani festinare, parare: prorsus ab utrisque nihil reliquum fieri. Denique Romani, multo ante⁴⁾ labore praeliisque fatigati, post dies quadraginta, quam eo ventum erat, oppido modo potiti: praeda omnis a perfugis corrupta. Ii postquam murum arietibus⁵⁾ feriri, resque suas af-

¹⁾ *praelio intentos* ad strenue pugnandum paratos. *operibus* munitionibus manu factis. *loco* i. e. naturali situ.

²⁾ *ex copia* ex copia seu facultate, quam dabat oppidi positio et soli natura. *vineas agere*. Vineae plures in ordinem iungebantur, sub quibus subsidentes oppugnatores tuti ad subruenda murorum penetrant fundamenta. *aggerem jacere*. *Agger*, de quo hic et supra cap. 37. sermo, non circa urbem ductus est, ut cap. 23. factum legitur, sed terreus quidam et alia materia mixta mons, quem paulatim urbem versus producebant et attollebant, ut ex alto pugnarent et turres ibi constituerent. *opus et administros tutari*. Dum paulatim terram aggerendo, in fossas ipsas et usque ad muros aggerem promovebant, interim turres mobiles in illo aggere impositae, et cum ipso procedentes, opus operantesque tuebantur. Nam ex iis oppidani telis sagittisque petebantur, ut arietes aliasque machinas tuto admovere liceret.

³⁾ *Contra haec* incepta Metelli. *reliquum fieri* i. e. nihil omittere, quod ad oppugnandum aut propugnandum pertineret.

⁴⁾ *multo ante labore* i. e. multo labore et multis praeliis, antequam urbem ceperint, fatigati. *post — erat* i. e. diebus quadraginta post, quam eo venissent. *oppido modo potiti*: solo oppido, non praeda, quae in eo erat, potiti sunt; nam omnis a perfugis corrupta i. e. igni deleta est. *a perfugis* seu ab his, qui primum ad Metellum pertinuerant, et deinde ad Jugurtham perfugerant: quocirca certe sciebant, si capti essent, quod de ipsis supplicium sumeretur.

⁵⁾ *arietibus*. *Aries*, trabs praegrandis, cuius caput ferreum

flictas vident, aurum atque argentum, et alia, quae prima ducuntur, domum regiam comportant: ibi vino et epulis onerati, illaque, et domum, et semet igni corrumpunt; et quas victi ab hostibus poenas metuerant, eas ipsi volentes pependere.

Leptitani Metellum orantes, ut praesidium praefectumque mitteret contra Hamilcarem, factiosum hominem, ab imperatore, quae petebant, facile adepti sunt.

LXXVII. Sed pariter¹⁾ cum capta Thala legati ex oppido Lepti ad Metellum venerant, orantes, ut praesidium praefectumque eo mitteret: Hamilcarem quemdam, hominem nobilem, factiosum, novis rebus studere, adversum quem neque imperia magistratuum, neque leges valerent: ni id festinaret, in summo periculo suam salutem, illorum socios fore. Nam Leptitani jam inde a principio belli Jugurthini ad Bestiam consulem, et postea Romam miserant, amicitiam societatemque rogatum; deinde, ubi ea impetrata²⁾, semper boni fidelesque mansere; et cuncta a Bestia, Albino Metelloque imperata navi fecerant. Itaque ab imperatore facile,

ad instar arietis impellebatur contra muros, ut eos quarteret. Cum *aries* murum percussisset, vix sine direptione civitatis deditio mittebatur. *afflictas* in angustias reductas, pessumdatas. *prima* praecipua, maxima eorum, quae appetuntur. *illaque* aurum etc. *domum* regiam. *victi* si fuissent victi. *poenas* dicit proprie respectu perfugarum, item eorum, qui sese non statim dedidissent. Alioquin et calamitates, quas victi a victoribus patiuntur, eo nomine veniunt. *pendere* dederunt, solverunt.

¹⁾ *Cap. LXXVII. pariter* eodem tempore. *eo* Leptin. *ni* — *festinaret* i. e. ni properanter praesidium ipsis mitteret. *suam* Leptitanorum scilicet. *illorum* ad Romanos refertur, quorum socii Leptitani erant.

²⁾ *ubi* — *impetrata* ubi eam amicitiam et societatem impleverant. *navi* i. e. gnavi, industrii, diligentes. Adjectivum pro adverbio. *Navus* est promptus, strenuus; inde *navare operam* pro *diligenter praestare*.

quae petebant, adepti: emissae eo cohortes Ligurum¹⁾ quatuor, et C. Annius praefectus.

Leptis ab Sidoniis condita — inter duas syrtes sita.

LXXVIII. Id oppidum ab Sidoniis²⁾ conditum, quos accepimus, profugos ob discordias civiles, navibus in ecs locos venisse: ceterum situm inter duas Syrtes, quibus nomen ex re inditum. Nam duo sunt sinus prope in extrema Africa³⁾, impares magnitudine, pari natura: quorum proxima terrae praealta sunt; caetera, uti fors tulit, alta; alia in tempestate, vadosa. Nam ubi mare magnum⁴⁾ esse, et saevire ventis coepit, limum arenamque et saxa ingentia fluctus trahunt: ita

¹⁾ *Ligurum.* Liguria Italiae regio, inter amnes Varum et Macram, ab altero latere habens mare Ligusticum, ab altero Padum, Tusciam attingens, cujus caput est Genua.

²⁾ *Cap. LXXVIII. ab Sidoniis.* Sidon urbs fuit Palaestinae antiquissima, plurimarum coloniarum mater; quamquam Tyro nonnulli Leptim adscribunt. Sed Tyrili et Sidonil, populi ejusdem originis, saepius confunduntur. *Syrtes* *Ευπρεπς*, a *εὖ* *πρεπ* trahere, denominatae, quod omnia ad se trahant, et appropinquantia vadoso mari haereant. Duae sunt: *Syrtis major*, hodie Golfo di Sidra; *Syrtis minor*, quae nunc Golfo di Capes dicitur. De his Virg. Aen. I, 114.

Tres Eurys ab alto

In brevia et syrtis urget, miserabile visu!

Illiditque vadis atque aggere cingit arenae.

ex re ex natura sua.

³⁾ *prope.* — Africa sc. orientem versus. *proxima terrae.* In locis terrae proximis mare profundum est: in ceteris modo profundum, modo vadosum, prout fert tempestas. *alta.* *Altus* et superiorem et inferiorem altitudinem significat; in nostro contextu profunditatem. *vadosa*, quae frequentia habent vada. *Vadum* locus in aqua, quae propter brevitatē transiri potest, sive per quem *vadere* licet, quum sit minus profundus.

⁴⁾ *magnum* intumescens, et tempestate inflatum; *facies externa species.*

facies locorum cum ventis simul mutatur. Ejus civitatis lingua modo ¹⁾ conversa connubio Numidarum: leges cultusque pleraque Sidonica: quae eo facilius retinebant, quod procul ab imperio regis aetatem agebant. Inter illos et frequentem ²⁾ Numidiam multi vastique loci erant.

Res monet, Phylaeos fratres memorare, quorum egregio facinore fines Carthaginiensium extensi sunt.

LXXIX. Sed quoniam ³⁾ in has regiones per Leptitanorum negotia venimus; non indignum videtur, egregium atque mirabile facinus duorum Carthaginiensium memorare: eam rem locus admonet. Qua tempestate Carthaginienses pleraque Africae imperitabant, Cyrenenses ⁴⁾ quoque magni atque opulenti fuere. Agor in

¹⁾ modo brevi; mox. *leges — Sidonica*. Cultus in primo vel secundo casu, 'ut libebit, intelligo; ita ut sit: *leges et cultus pleraque sunt Sidonica*'; seu; *leges et pleraque cultus sunt Sidonica*. imperio regis quicumque tandem his imperitaverit, sive Masinissa, Micipsa, aut quis alius fuerit. Nam sub rege quidem Numidarum erant, sed procul ab illius imperio i. e. ab illo imperante, ita nempe, ut ex intervallo levius ad eos perveniret imperium. Item *levi imperio et immunes* apud Jugurtham fuisse Capsenses memorantur inf. 89. Ceterum *regis* posset etiam non loci esse, sed *status et conditionis*, ita, ut dicere valuerit: eos propterea *avrovov*; diutius mansisse, quoniam nullis regibus subjecti fuerint. Hinc *imperium regis* dictum esse posset pro *imperio regio*.

²⁾ *frequentem* oppidis et cultoribus, frequentatam, habitatam. *vasti* deserti.

³⁾ *Cap. LXXIX. Sed quoniam*. Elegans formula, digressiones et observationes necessarias ordiendi, cui similem legas Cat. cap. 5. versus finem. *rem* sc. memorare. *locus* occasio, quam aperuit negotium Leptitanorum.

⁴⁾ *Cyrenenses*. *Cyrene*, oppidum Cyrenaicae, regionis in Africa, quae regio etiam Pentapolitana dicta est a quinque civitatibus, quarum praecipua, et quae regioni cir-

medio¹⁾ arenosus, una specie: neque flumen, neque mons erat, qui fines eorum discerneret; quae res eos in magno diuturnoque bello inter se habuit. Postquam utrimque legiones, item classes, saepe fusae fugataeque, et alteri alteros aliquantum attriverant²⁾; veriti, ne mox victos victoresque defessos alius aggrediretur, per inducias sponsionem faciunt, uti certo die legati domo proficiscerentur: quo in loco inter se obvii fuissent, is communis utriusque populi finis haberetur. Igitur Carthagine duo fratres missi, quibus nomen Philaenis³⁾ erat, maturavere iter pergere: Cyrenenses tardius iere. Id⁴⁾ secordiane an casu acciderit, parum cognovi: ceterum solet in illis locis tempestas haud secus atque in mari retinere. Nam ubi per loca aequalia et nuda gignentium⁵⁾ ventus coortus arenam humo excitavit; ea

cumjacenti nomen daret, Cyrene visa est, originem referens ad Graecos, et Aristippi philosophi patria.

1) *in medio*. Inter Carthaginienses et Cyrenenses planities nullis erat montibus aut fluminibus distincta, hinc *candem speciem*, eundem externum habitum praebebat. *quae res*, quod sc. fines nulli essent. *in bello* — habuit pro bello exercuit.

2) *attriverant* comminuerant, debilitaverant. *alius* tertius quidam utriusque populi hostis. *per inducias* i. e. tempore, quo essent in induciis. *sponsionem faciunt* conveniunt. *Sponsio* est omnis stipulatio promissioque.

3) *Philaenis* dativus. *maturavere* — *pergere* festinanter iter continuarunt.

4) *Id* sc. quod lentiore gradu processerunt Cyrenenses. *cognovi*. Valerius Maximus l. 5. c. 6. tradit, Philaenos ante constitutam horam, maturato gressu, perfidia praecucurrisse, et longius promovisse Carthaginiensium fines. *retinere*. In arenis ita, ut in mari, tempestas retinet peregrinantes.

5) *nuda gignentium*. Cum ventus obortus excitavit humo arenam per loca plana, et plantis omnibus destituta, (*nuda gignentium* i. e. *genitorum*, arborum et fruticum) ea arena, agitata magna vi, implet ora et oculos. Ne vero mireris, *gignentium* passive sumtum esse, quod proprie activum

magna vi agitata, ora oculosque implere solet: ita prospectu impedito, morari iter. Postquam¹⁾ Cyrenenses aliquanto posteriores se vident, et ob rem corruptam domi poenas metuunt; criminari Carthaginienses ante tempus domo digressos; conturbare rem; denique omnia malle, quam victi abire. Sed quum Poeni²⁾ aliam conditionem, tantummodo aequam, peterent; Graeci optionem Carthaginiensium faciunt, vel illi, quos fines populo suo peterent, ibi vivi obruerentur; vel eadem conditione sese, quem in locum vellent, processuros. Philaeni, conditione probata, seque vitamque reipublicae condonavere³⁾: ita vivi obruti. Carthaginienses in

est. Nam *animantia* quoque, quae sunt ab activo *animare*, proprie designant res sensibiles *animatas*. Apud Vitruvium *nascentia* pro *nata* positum.

1) *Postquam — abire sens.* Postquam Cyrenenses vident, se esse aliquanto posteriores, (i. e. ad medium campum se non pervenisse, Philaenosque plus quam dimidiam partem itineris emensos fuisse, atque adeo magnam agri partem civibus diligentia sua lucrificasse) et timent, ne domi puniantur ob rem neglectam atque perditam, coeperunt criminari et accusare Carthaginienses, quasi domo digressi essent ante tempus, conturbare rem conventam et pactam inter ipsos, denique etc. *victi* a Carthaginiensibus.

2) *Poeni quasi Phoeni*; nam a Phoenicibus profecti sunt, qui Carthaginem condidere. *Graeci* Cyrenenses a Graecis orti. *optionem — faciunt* i. e. Graeci permittunt Carthaginiensibus optionem seu electionem — conditionis. *Optio* proprie est arbitrium et potestas optandi vel eligendi e duobus et pluribus. *vel illi — processuros*. Voluerunt Cyrenenses, ut vel Philaeni eo loco, quem terminum ditio- nis Punicae vellent, vivos sese obrui paterentur: vel sibi h. e. Cyrenensibus permetterent, longius progredi eadem conditione, ut sc. et ipsi in illo loco, quo fines esse populi Cyrenensis vellent, vivi obruerentur. Maluerunt nempe Cyrenenses tali mortis genere perpetuam sibi gloriam, et longiores imperii terminos patriae acquirere, quam domi ob socordiam gravissimas dare poenas.

3) *condonavere* devovere.

eo loco Philaenis fratribus aras consecraverē¹⁾: aliique illis domi honores instituti. Nunc ad rem²⁾ redeo.

Jugurtha, amissa Thala, Gaetulos ad sui studium perducit — adjutoribus regem Bocchum aggressus impellit, uti adversum Romanos bellum suscipiat.

LXXX. Jugurtha postquam, amissa Thala, nihil satis firmum contra Metellum putat, per magnas solitudines cum paucis profectus, pervenit ad Gaetulos, genus hominum ferum incultumque, et eo tempore ignarum nominis romani. Eorum multitudinem in unum cogit³⁾: ac paulatim consuefacit ordines habere, signa sequi, imperium observare, item alia militaria facere. Praeterea regis Bocchi proximos⁴⁾ magnis muneribus, et majoribus promissis, ad studium sui perducit: quis adjutoribus regem aggressus impellit, uti adversum Roma-

¹⁾ *consecraverē* aras statuerunt et consecraverunt. Narrat quoque hoc pietatis erga patriam exemplum Val. Max. V. 6., additque laudationis causa: „Qui quoniam patriae quam vitae suae longiores terminos esse maluerunt, bene jacent, manibus et ossibus suis Punico dilatato imperio. Ubi sunt superbae Carthaginis alta moenia? ubi maritima gloria inclyti portus? ubi cunctis littoribus terribilis classis? ubi tot exercitus? ubi tantus equitatus? ubi immenso Africae spatio non contentus spiritus? Omnia ista duobus Scipionibus fortuna partita est. At Philaenorum egregii facti memoriam ne patriae quidem interitus exstinxit. Nihil est igitur, excepta virtute, quod mortali animo ac manu immortale quaeri possit.”

²⁾ *ad rem* ad historiam meam.

³⁾ *Cap. LXXX. Eorum* — cogit magnum numerum ex iis cogit, contrahit. *ordines habere* militares sc. quos in agmine atque acie servarent. *imperium observare* quod imperatum est, exsequi. *militaria*, quae ad militiam pertinebant.

⁴⁾ *proximos* vocat, qui alibi amici dicantur, consiliarii hodie et administri rerum gerendarum. *ad studium sui* i. e. ad favorem sui. *quis adjutoribus* quibus adjuvantibus, *regem Bocchum*: impellit eo adigit.

nos bellum suscipiat. Id ea gratia ¹⁾ facilius proniusque fuit, quod Bocchus initio hujusce belli legatos Romanos miserat, foedus et amicitiam petiturum: quam rem, opportunissimam incepto bello, pauci impediverant, caeci avaritia, quis omnia honesta atque inhonesta vendere mos erat. Etiam antea Jugurthae filia Bocchi ²⁾ nupserrat. Verum ea necessitudo ³⁾ apud Numidas Maurosque levis ducitur; quod singuli, pro opibus quisque, quam plurimas uxores, denas alii, alii plures habent, sed reges eo amplius: ita animus multitudinem distrahitur; nulla pro socia obtinet; pariter omnes viles sunt.

Jugurtha Bocchi animum oratione accendit. — Ambo reges ad Cirtam oppidum, contra Metellum, iter constituunt.

LXXXI. Igitur in locum apudobus placitum exercitus conveniunt. Ibi, fide data et accepta ⁴⁾, Jugurtha

¹⁾ *ea gratia* idcirco. *facilius proniusque* nulla est abundantia quam *facilius fit facile facta* Jugurthae; *pronius* autem Bocchi inclinationem ad audendum aliquid contra Romanos innuit. Sic *obnoxios fidosque* copulat auctor noster, *amicos sociosque, proximos familiaresque*. *Incepto bello*. Nihil enim magis commodum Romanis accidere poterat in bello Jugurthino, quam ut Bocchum socium sibi ad id bellum gerendum haberent, quia Bocchus confinis erat Numidiae.

²⁾ *Bocchi*. Secundum hanc lectionem *Jugurthae* dativus est. Eam confirmant Plut. in Mario, qui asserit, Jugurtham Bocchi generum fuisse: et Florus, qui l. 3. c. 1. scribit, Bocchum Jugurthae socerum fuisse.

³⁾ *necessitudo* conjunctionis vinculum. *levis* parvi momenti. *opibus facultatibus*. *eo amplius* i. e. plures, quam reliqui, uxores habent. *animus* benevolentia, studiosa propensio. *multitudine* sc. uxorum. *nulla pro socia obtinet*, i. e. socia est. *Socia* consors, quam inter et maritum res communicata est. *viles sunt* i. e. non in pretio sunt, non aestimantur.

⁴⁾ *Cap. LXXXI. data et accepta* i. e. viciissim data. *pro-*

retur: nobis satis cognitum, illum magis honore Marii, quam injuria sua excruciatum, neque tam anxie laturum fuisse, si adempta provincia alii, quam Mario, traderetur.

Metellus, stultitiae putans, alienam rem periculo suo curare, missis ad Bocchum remis-
sisque nunciis bellum intactum trahit.

LXXXIII. Igitur eo dolore ¹⁾ impeditus, et quia stultitiae videbatur, alienam rem periculo suo curare, legatos ad Bocchum mittit, postulatum ne sine causa hostis populo romano fieret: habere eum magnam copiam societatis amicitiaeque conjungendae, quae potior bello esset: quamquam opibus consideret, non debere incerta pro certis mutare; omne bellum sumi facile, ceterum aegerrime desinere: non in ejusdem potestate initium ejus et finem esse: incipere cuivis, etiam ignavo, licere; deponi, quum victores velint. Proinde sibi regnoque consuleret; neu ²⁾ florentes res suas cum Jugurthae perditis misceret. Ad ea rex satis placide verba facit: sese pacem cupere, sed Jugurthae fortunarum misereri; si

¹⁾ *Cap. LXXXIII. dolore ex honore Marii suscepto. stultitiae intellige, munus, natura, vel proprietas. Pro hoc genitivo etiam nominativus stultitia poni posset. alienam rem i. e. rem, gloriam, triumphum ad alium sc. Marium spectantem. — Dolor ex aemuli gloria officiebat Metello, ne videret se non Marii, sed civitatis rem negligere. Maximus humani ingenii rubor, tantum virum invidia majorem non fuisse. magnam copiam i. e. opportunissimam occasionem, in amicitiam populi romani facile posse recipi. potior melior. opibus potentia, incerta fortunam belli, certis amicitia cum Romanis. sumi adsumi, incipi. aegerrime difficillime. Nam aegre interdum idem fere significat, quod difficulter, invito animo. desinere finire. deponi componi, intellige: tum licere. quum victores velint. Sic Catil. 58. Nemo nisi victor pace bellum mutavit.*

²⁾ *neu — misceret sens. ne florentem rerum suarum statum cum profligatis rebus Jugurthae conjungeret.*

eadem illi copia fieret ¹⁾, omnia conventura. Rursus imperator contra postulata Bocchi ²⁾ nuncios mittit. Ille probare partim, alia abnuere. Eo modo saepe ab utroque missis remissisque nunciis tempus procedere, et, ex Metelli voluntate ³⁾, bellum intactum trahi.

Marius, cupientissima plebe consul factus, antea jam infestus nobilitati, tum vero singulos modo, modo universos laedebat. — Quae bello opus erant, prima habebat — magna ludo cum Mario eundi plerosque invasit.

LXXXIV. At Marius ⁴⁾, ut supra diximus, cupientissima plebe consul factus, postquam ei provinciam Numidiam populus jussit, antea jam infestus nobilitati,

¹⁾ *copia fieret* i. e. si eodem modo Jugurthae liceret societatem amicitiamque cum Romanis conjungere. *conventura* conveniunt illa, in quibus utraque pars consentiunt.

²⁾ *contra postulata* — *nuncios* sc. Nuncios mittit ad ea, quae postulaverat Bocchus, responsuros.

³⁾ *ex Metelli voluntate* sc. ne rem Marii curaret. *intactum* quin bellum resumtum esset. *trahi* protrahi.

⁴⁾ *Cap. LXXXIV. At Marius* — *instare*. Constr. et sens. Marius antea jam infestus nobilitati erat; at postquam summo studio plebis, ut supra diximus, consul factus est, et populus ei provinciam Numidiam jussu suo dedit, tum maxime, tanti belli imperator, multus atque ferox instare. Nota dictionem: *jubere provinciam alicui*. *Populus jussit* est, *jussu suo dedit*; ita ut dativus *ei* ex sensu potius verbi *jussit* quam ex ipso verbo pendeat. Neque vero intelligi necesse est, *jussit dari*. Nam *dabit* ipse populus, non ab alio *dari* jubebat. *multus* acer, et in exagitanda nobilitate assiduus: vel *multus atque ferox* pro: multum ferociter. Sed ut elegantius, ita etiam significantius est adj. *multus*, quam adv. *multum*. Sic inf. c. 96. In operibus, in agmine atque ad vigilias *multus* adesse. *instare* urgere. *sese* — *cepisse* sens. Marius saepius dicebat, gloriabatur, sese cepisse consulatum, tanquam spolia, ex victoria de nobilibus reportata. *alia* — *obstantia* sensus: alia praeterea dictitabat, quae suam virtutem magnam faciebant, illos vero dolore afficiebant.

artibus imperium ¹⁾ a vobis petere, et, postquam adepti sunt, gerere: primo industrios, supplices, modicos esse; dehinc per ignaviam et superbiam aetatem agere. Sed mihi contra ea videtur ²⁾: nam quo universa respublica pluris est, quam consulatus aut praetura, eo maiore cura illam administrari, quam haec peti, debere. Neque ³⁾ me fallit, quantum, cum maximo beneficio vestro, negotii sustineam. Bellum parare simul et aerario parcere; cogere ad militiam, quos nolis offendere; domi forisque omnia curare; et ea agere inter invitos, occursantes, factiosos, opinionē, Quirites, asperius est. Ad hoc ⁴⁾; alii si deli-

1) *Cap. LXXXV. imperium* consulatum, praeturam putat; nam paulo post dicit: Nam quanto pluris est universa respublica, quam consulatus aut praetura: totum hoc referens ad id, quod praedixerat. *supplices* humiles, *demissi modicos* moderatos, modestos. Respicit superbiam, quam postea induunt; ita *ignaviam* cohaeret cum praecedenti *industrios. per ignaviam* idem ac *in ignavia, ignaviter*.

2) *contra — videtur*. Id interpretari possumus: Sed mihi id, quod est contra ea, videtur i. e. ego aliam prorsus de magistratus officiis opinionem habeo. *pluris est*. Nimirum reipublicae nomine continentur patria, leges, libertas et iura civium, denique civitas omnis; praetura autem et consulatus non nisi in horum gratiam, conservandi causa, instituta sunt. Bonus igitur civis, nactus illa, tanto maiore cura partem reipublicae administrare debet, quanto superat respublica praeturam et consulatum.

3) *Neque — sustineam*. Una cum maximo beneficio vestro, consulatu, maximum etiam negotium me sustinere scio. *quos ad populum respicit*, apud quem orationem habebat. *domi forisque* i. e. Romae et in exercitu, pace belloque. *occursantes* contra nitentes et quasi obviam euntes consuli, ne faciat quod reipublicae utile sit. De nobilibus agit, qui novorum hominum conatibus semper resistebant. *asperius est* i. e. difficilius, quam quisquam opinari possit. Hic praecipua boni consulis officia enumerat, ut pateat omnibus, eum non temere et vana cupiditate statum summum consulatus honorem affectavisse.

4) *Ad hoc — infirma sunt*. Hic ostendit, quam sibi necesse

quere, vetus nobilitas, majorum facta fortia, cognatorum et affinium opes, multae clientelae, omnia haec praesidio adsunt: mihi spes omnes in memet sitae, quas necesse est et virtute, et innocentia tutari: nam alia infirma sunt. Et ¹⁾ illud intellego, Quirites, omnium ora in me conversa esse: aequos bonosque favere, quippe benefacta mea reipublicae procedunt; nobilitatem locum invadendi quaerere: quo mihi acrius adnitendum est,

sit bonum esse, quum careat omnibus praesidiis, quibus freti nobiles impune mali sunt. Nullas, inquit, nisi in me spes habeo. Ergo ne spes illas corrumpam, earumque fructum amittam, virtute mihi atque innocentia opus est. *opes* potestas. *clientelae* clientum multitudo, vel civitates, quandoque etiam regna, quae alicui senatorii ordinis adhaerebant (sic Ciceroni in clientelam sese dabant Siculi): et quemodmodum ejus patrocinio defendebantur, ita vicissim patrono in omni periculo aderant. *nam — sunt*. Nam frustra quaererem firmitus aliquod praesidium, quam virtutem atque innocentiam. Affirmat Marius, se, illis destitutum praesidiis, ad virtutem confugere, quod, quamvis solum, firmissimum tamen praesidium sibi superest.

¹⁾ *Et etiam*. Novum argumentum, cur necesse habeat commissum munus bene gerere, ut honorum spem impleat, malorum fallat. *ora* oculos. Aequi et boni sc. observabant Marium exspectabantque, quantum ille reipublicae esset additurus, nobilitas, quantum esset delicturus, ut occasionem haberent, carpenti eum, nocendi ei. *benefacta mea* i. e. bona, quae feci. *procedunt* salutaria sunt. *quo* propter quod. *neque vos capiamini* ad nobilitatem, quae locum invadendi (i. e. capiendi, qui enim invadit, vult capere) quaerebat, retuleris. Duo erant, quae Marium impellebant, primum, ne caperetur plebs ab nobilibus, qui, si Marius male rempublicam gessisset, acerbissime in illum simul et plebem vindicaturi videbantur: alterum, ut ipse nobilitati illuderet. *neque vos — et illi*. Et vos non capiamini, et illi de sua spe dejiciantur. Hoc unum et idem esse videtur, sed tamen duae res sunt. Hinc vult plebem ab impetu nobilium tutam esse: illine nobiles ira et indignatione torqueri, expectatione sua fraudatos.

ut neque vos capiamini, et illi frustra sint. Ita ¹⁾ ad hoc aetatis, a pueritia fui, ut omnes labores, pericula consueta habeam. Quae ante ²⁾ vestra beneficia gratuito faciebam, ea uti, accepta mercede, deseram, non est consilium, Quirites. Illis ³⁾ difficile est in potestatibus temperare, qui per ambitionem sese probos simulavere: mihi, qui omnem aetatem in optimis artibus egi, bene facere jam ex consuetudine in naturam vertit. Bellum me gerere cum Jugurtha jussistis; quam rem nobilitas aegerrime tulit. Quaeso, reputate ⁴⁾ cum animis vestris, num id

¹⁾ *Ita* — *fui* talis ego ad hanc usque aetatem, in qua nunc sum, a pueritia fui.

²⁾ *ante* — *beneficia* i. e. antequam a vobis beneficia accepi, videlicet, antequam consul essem. *gratuito* sine mercede, cui mox opponitur *accepta*. *accepta mercede* consulatu imperioque exercitus Numidici. *ea uti deseram* pro: ea deserendi. Tota constructio: Non est consilium meum, Quirites, uti ea, quae ante vestra beneficia gratuito faciebam, nunc, accepta mercede deseram; quasi dicat, non *desertor* ero virtutis, cujus tantam mercedem a vobis accepi.

³⁾ *Illis* nobilibus. *difficile est*. Nobiles, quando petunt magistratus, simulant sese probos, cum tamen improbi sint. Sed haec simulatio diu tegi non potest. Nam quando administrant ipsos magistratus, facere non possunt, quin appareant id, quod sunt. Nam cito ostendunt ignaviam suam et superbiam. *temperare* sc. sibi. *per ambitionem* i. e. tantisper, dum ambibant, dum affectabant imperium. *vertit* sc. se, versum est. Ergo non modo necessarium, sed etiam facile et primum est, bonas artes in consulatu retinere.

⁴⁾ *reputate*. Hic probare aggreditur, non poenitendum esse plebi, ipsum belli Numidici ducem elegisse. Monet rem non melius administratum iri, si alicui nobilium committeretur. *id mutare*. Decretum vestrum rescindere. — Putant abundare haec verba, senties tamen supervacanea non esse, si rem ita capias: Certe in melius res mutata non erit, si quem ex illo globo nobilitatis ad hoc — negotium mittatis. *illo* per contemptum additum est. *globo* multitudine. *Globus σφαῖρα*, est corpus solidum, undique rotundum. Sed *globus οὐρανός*, est etiam multitudo homi-

mutare melius sit, si quem ex illo globo nobilitatis ad hoc, aut aliud tale negotium mittatis, hominem veteris prosapiae ac multarum imaginum, et nullius stipendii: scilicet ut in tanta re, ignarus omnium, trepidet, festinet, sumat aliquem ex populo monitorem officii. Ita plerumque evenit, ut quem vos imperare jussistis, is sibi imperatorem alium quaerat. Atque ego scio, Quirites, qui, postquam consules facti sunt, acta majorum ¹⁾ et

num, collecta et quasi conglobata. *prosapiae*. *Prosapia* significat progeniem vel familiam. Vocabulum vetus est, ex *pro*, et *sipo*, quasi *prospia* a prospiendo, i. e. disseminando. Bene autem Sallustius in homine plebejo Mario, et in re veteri vetusto etiam vocabulo usus est. *multarum imaginum* i. e. nobilitatis vetustae. Pæculiare hoc nobilitati, ut haberent imagines majorum in atriis positas. *nullius stipendii* qui nunquam militaverit. Invidiose opponit *multarum imaginum*, *nullius stipendii*, quasi isti homines vana superbiant nobilitate, veram non habeant. *ignarus omnium* sc. eorum, quae scire debet bonus imperator. *trepidat*. In rebus agendis trepida et incerta mente aestuet. *festinet* in malam partem. Aliud est *properare*, aliud *festinare*. Qui unum quid mature transigit, is properat. Qui multa simul incipit, neque proficit, is festinat. *monitorem officii*. Militia enim fracti nobiles, aut rei militaris ignari, plerumque alios deligebant militia claros; quos legatos exercitus faciebant, et ex eorum sententia ac nutu bellum administrabant.

¹⁾ *acta majorum* i. e. gesta antiquorum. *Graecorum* — *praecepta* i. e. Graecorum libros, de re militari tractantes. *legere coeperint*. Ergo non usu atque laboribus militiam didicerunt; sed ne ex libris quidem ante discere cogitant, quam consules facti sint. *praeposteri* qui rerum ordinem invertunt, et *posterius* faciunt, quod natura *prius* est. *Praeposterus* enim ex duabus praepositionibus *prae* et *post* componitur. *nam gerere* — *prius est*. Sens. Qui officia consulis non ante discunt, quam consules facti sint, ii rerum ordinem invertunt. Ex his enim duobus *gerere consulatum* et *feri consulem*, quamvis temporis ordine *gerere* posterius sit, (nemo enim gerit, antequam fuerit electus); *prius* tamen est, si *rem* ipsam et *usum*, i. e. eventus ex ejus rei usu sequentes spectaveris. Atqui homines isti

Graecorum militaria praecepta legere coeperint, homines praeposteri; nam gerere, quam fieri, tempore posterius, re atque usu prius est. Comparate nunc, Quirites, cum illorum superbia me hominem novum. Quae illi audire et legere solent, eorum partem vidi; alia egomet gessi: quae illi literis, ego militando didici: nunc vos existumate, facta, an dicta pluris sint. Contemnunt novitatem meam; ego illorum ignaviam: mihi fortuna ¹⁾, illis propria objectantur. Quamquam ²⁾ ego naturam unam et communem omnium existumo, sed fortissimum quemque generosissimum. Ac si jam ex patribus Albini aut Bestiae ³⁾ quaeri posset, mene, an illos ex se gigni maluerint; quid responsuros creditis, nisi, sese liberos quam optimos voluisse? Quod si jure me despiciunt, faciant idem majoribus suis; quibus, uti mihi, ex virtute nobilitas coepit. Invident honori meo: ergo invideant et la-

non curant, quomodo *geratur* consulatus, nisi creati consules; quippe qui tunc primum praeceptis instituuntur, cum doctrinam ad usum convertere deberent. Ergo *posterius* faciunt, quod per se *prius* est; ergo homines *praeposteri* sunt. — Omnis nodus in eo est, quod vox *posterius* ad tempus respicit, *prius* vero ad rei gravitatem.

¹⁾ *fortuna* humillioris generis.

²⁾ *Quamquam* respicere videtur ad praecedens *mihi fortuna* sc. *objectatur* ac si voluisset dicere: Si mihi fortunam objectant, concedo, non inficior, me humili loco natum esse, *quamquam* existimo, unam et communem omnium naturam esse, et veram nobilitatem virtute parari.

³⁾ *Albini aut Bestiae*. Istos nominat, quia licet nobiles essent, tamen consules in hoc bello Jugurthino male rem gesserant; quos flagrantibus adhuc delictorum infamia, ipsi quibus superbiunt majores erubescant. De quibus vide cap. 27. et seq., cap. 36. et seq. *quam optimos voluisse*. Id etiam pessimi parentum optabunt. Modestiae autem speciem habet, quod pro responsione generatim posuit *libros quam optimos ex se gigni voluisse*; cum revera intelligi voluerit, illos Marium potius, quam Bestiam Albinumque voluisse. *despiciunt* sc. nobiles, *faciant i. e.* majores quoque suos despiciant.

bori, innocentiae, periculis etiam meis; quoniam per haec illum ¹⁾ cepi. Verum homines corrupti superbia ita aetatem agunt, quasi vestros honores contemnant; ita hos petunt, quasi honeste vixerint. Nae ²⁾ illi falsi sunt, qui divorsissimas res pariter expectant, ignaviae voluptatem et praemia virtutis. Atque etiam, quum apud vos, aut in senatu verba faciunt, pleraque oratione ³⁾ majores suos extollunt; eorum fortia facta memorando clariiores sese putant: quod contra est. Nam quanto ⁴⁾ vita illorum praeclarior, tanto horum secordia flagitiosior. Et profecto ita se res habet: majorum gloria posteris quasi lumen est; neque bona, neque mala in occulto ⁵⁾

¹⁾ *illum honorem. cepi adeptus sum, obtinui.* Nobilitatis carpit ignaviam, quasi dicat: Nobiles istos punit atque offendit honor ille, ad quem ex meritis meis perveni. Sed quam perversa est eorum ratio! an non eadem via ad eundem honorem ipsis patet? cur igitur non pariter illi sese objectant periculis? cur non laborant? etc. Verum ipsi pugnare secum videntur: nam ab una parte tam soluta est eorum vivendi ratio, quasi non curarent honores et beneficia populi romani; ab altera vero ita petunt honores, quasi honeste vixerint, et ex merito ipsis deberentur honores.

²⁾ *Nae vel ne adfirmandi particula. falsi sunt falluntur. pariter expectant simul expetunt. voluptatem* quam percipiunt ex ignava vita. *praemia virtutis* honores, qui propter magna merita claris viris deferantur.

³⁾ *pleraque oratione* i. e. in maxima parte orationis. *clariiores — putant* i. e. putant, sibi aliquid concedi claritudinis majorum. *quod — est* quod est contra veritatem, cujus contrarium locum habet.

⁴⁾ *quanto.* Vult dicere: Non clariiores fiunt, majorum fortia facta memorando, sed deteriores, qui ne domestico quidem exemplo, quo alter caruerit, potuerint ad virtutem incitari.

⁵⁾ *occulto* sc. esse. Adposite Cicero Offic. II. cap. 18. de nobilibus et celebribus: In hunc oculi omnium conjiciuntur, atque in eum quid agat, quemadmodum vivat, anquiritur, et tanquam in clarissima luce versetur, ita nullum obscurum potest nec dictum ejus esse nec factum.

patitur. *Hujusce rei* ¹⁾ ego inopiam patior, *Qui-rites*; verum id, quod multo *praeclarius* est, mea-
met facta mihi dicere licet. Nunc videte, quam iniqui
sint: quod ex aliena virtute ²⁾ sibi arrogat, id mihi ex
mea non concedunt: scilicet, quia *imagines* non habeo,
et quia mihi nova nobilitas est; quam certe *peperisse*
melius est, quam *acceptam* corrupisse. Equidem ego non
ignoro ³⁾, si jam respondere velint, abunde illis *facun-*
dam et *compositam* orationem fore. Sed in maximo
vestro beneficio ⁴⁾, quum omnibus locis me vosque male-
dictis lacerent, non placuit reticere; ne quis modestiam
in conscientiam duceret. Nam me quidem, ex animi sen-
tentia ⁵⁾, nulla oratio laedere potest: quippe vera ne-

¹⁾ *Hujusce rei* sc. gloriae majorum. *praeclarius* quam sc.
niti gloria majorum.

²⁾ *ex aliena virtute* i. e. ex virtute aliorum. *arrogant*. Arro-
gare est temere aliquid tribuere. *Arrogamus* nobis ea,
quae nostra non sunt. *id* consulatum aut gloriam. *non con-*
cedunt mihi, ex me meisque factis fortibus nobilitatem
sumere. *imagines* majorum. *peperisse* ex propria virtute
acquisivisse. *acceptam* traditam a majoribus, et ab aliis
in se derivatam.

³⁾ *non ignoro*. Hic monet populum, ne decipiatur nobi-
lium orationibus, quas in artem compositas, et ad fallen-
dum accommodatas fore praenunciat. *facundam*, disertam,
a fando. *Facundus* est, qui ea, quae mente conceperit,
ad audientes facile atque ornate profert. *Composita oratio*,
i. e. ornata, et artificio quaedam et expolitione distincta.
fore habituros esse.

⁴⁾ *beneficio*. Quum mihi consulatum mandando; maximum
in me beneficium contulistis. — Ambitiosa modestia pro-
fiteretur se omnia populo debere. Hinc fit ut, in Marii inju-
ria, populus ipse despectus videatur. *in conscientiam du-*
ceret pro conscientia haberet: sive, ne quis existumaret,
me non prae modestia, sed quod mihi conscius eorum
essem, quibus illi me lacerant, tacere.

⁵⁾ *ex animi sententia* est formula adseverandi et vanitatem
declinandi. Vult dicere: Ita sum animo affectus, ut nulla
oratione laedi me posse arbitrer. *quippe* — *praedicet* sens.
nimium si veritatem loquuntur, bona et praeclara omnia

cesse est bene praedicet; falsam vita moresque mei superant. Sed quoniam vestra consilia accusantur ¹⁾, qui mihi summum honorem, et maximum negotium imposuistis; etiam atque etiam reputate, num id poenitendum sit. Non possum, fidei causa ²⁾, imagines, neque triumphos, aut consulatus majorum meorum, ostentare; at, si res postulet, hastas, vexillum, phaleras, alia militaria dona; praeterea cicatrices advorso corpore. Hae sunt meae imagines, haec nobilitas, non hereditate relicta ³⁾, ut illa illis; sed quae ego plurimis laboribus et periculis quaesivi. Non sunt composita ⁴⁾ verba mea; parum id facio; ipsa se virtus satis ostendit: illis artificio opus est, uti turpia facta oratione tegant. Neque literas graecas didici ⁵⁾: parum placebat, eas discere; quippe quae ad virtutem doctoribus nihil profuerunt. At illa multo op-

praedicent necesse est. *falsam* orationem, qua quis famam meam laedere velit. *superant* vincunt adeoque refellunt.

¹⁾ *accusantur* vituperantur, reprehenduntur. *maximum negotium* bellum contra Jugurtham. *etiam atque etiam* i. e. saepe, diligenter. *num — sit*; nempe quod summum mihi honorem et maximum negotium imposuistis.

²⁾ *fidei causa* fidei faciendae causa, ut probem me consulatu dignum. *Non possum — ostentare*. Jam dixit se imagines non habere. Hoc iterum dicit ea mente, ut nobilitatem hereditatis jure acceptam, titulis virtute partis, opponat. *hastas*. *Hasta pura* erat inter dona militaria. *vexillum* erat vel purum, vel pluribus coloribus et auro distinctum velum, insigne virtutis militaris. *phaleras*. *Phalerae*, quamquam saepius pro ornamentis equorum veniunt, sunt tamen etiam virorum, virtute bellica conspicuorum, insignia. *advorso corpore* in parte corporis, conversa ad hostem.

³⁾ *relicta* neutrum plurale, sic explicandum: quae (imagines, nobilitas) *mihi* non hereditate relicta sunt, etc. *quaesivi* mihi comparavi.

⁴⁾ *composita* ornata, prout illa nobilium scilicet. *parum id facio* i. e. parum id ego ago, ut verba mea sint composita. *oratione* composita, electis verbis ornata atque perpolita.

⁵⁾ *didici* idem est, ac si dixisset, literis operam non dedi: quia pleraque et prima pars eruditionis romanae literis graecis continebatur, quas nemo paullo elegantior ignora-

tuma ¹⁾ reipublicae doctus sum: hostem ferire, praesidia agitare, nihil metuere nisi turpem famam; hiemem et aestatem juxta pati; humi requiescere; eodem tempore inopiam et laborem tolerare. His ego praeceptis ²⁾ milites hortabor: neque illos arte colam, me opulenter; neque gloriam meam laborem illorum faciam. Hoc est utile, hoc civile imperium ³⁾. Namque quum tute ⁴⁾ per molli-

bat. *doctoribus* Romanorum, Graecis scilicet, ad virtutem (intellige fortitudinem bellicam, quae, iudico Mario, sola virtus est) nihil profuisse dicit literas, quippe qui libertatem amiserant. Eorum ergo literas didicisse ridiculum existimabat. Sed de istis hic loquitur, vel saltem loqui debet Marius, qui verba Philosophiae, non opera tractant. Nam de studiis liberalibus in se ac sua natura, falsum est, nihil ad virtutem prodesse. In hanc rem Seneca, ep. 88. — Quare liberalibus studiis filios erudimus? Non quia virtutem dare possunt, sed quia animum ad virtutem praeperant. Quemadmodum prima illa literatura, per quam pueris elementa traduntur, non docet liberales artes, sed mox praeciipiendis locum parat: sic liberales artes non perducunt animum ad virtutem, sed expediunt.

- ¹⁾ *optuma* utilissima. *praesidia agitare* i. e. in oppidis et castellis defendendis me exercere. *nihil* — *famam*. Egregium praeceptum, cui simile illud Juvenal. 8, 83:

*Summum crede nefas animam praeferre pudori.
hiemem et aestatem algorem et aestum. juxta similiter.*

- ²⁾ *praeceptis*. Alludit hoc verbo ad praecepta doctrinae Graecorum, inprimis philosophorum, quibus multi inter senatores istius temporis adhaerebant, et de quibus proxime cum contemptu dixerat, ea nulli usui esse, opponendo iis, quae ipse doctus sit. Itaque oratio circumscribenda foret: Non verbis obtandam aures illorum sententiis acutis; sed potius his praeceptis, *hostem viriliter feriendum esse, praesidia diligenter agitari debere etc.*, militem impellam. *neque* — *colam* i. e. non illos arcte habebo, aspere et rigide tractabo, me indulgenter. *neque* — *faciam* i. e. non gloriabor de labore illorum, cum ego nihil fecerim.

- ³⁾ *civile imperium* civile dignum, qui civibus imperat. Inde pro leni, moderato, et aequo frequenter. Eadem ratione *ingenuum* pro eo, quod ingenuo homine dignum; *urbanum* pro eo, quod urbe dignum.

- ⁴⁾ *tute* te syllabica adjectio, quae pronomini *tu* et *te* ad-

tiem agas, exercitum supplicio cogere, id est dominum, non imperatorem esse. Haec ¹⁾ atque talia majores vestri faciundo, seque remque publicam celebravere. Quis. ²⁾ nobilitas freta, ipsa dissimilis moribus, nos illorum aemulos contemnit; et omnes honores, non ex merito, sed quasi debitos, a vobis repetit. Ceterum homines superbissimi procul ³⁾ errant. Majores eorum omnia, quae licebat ⁴⁾, illis reliquere, divitias, imagines, memoriam sui praeclaram. Virtutem non reliquere; neque poterant: ea sola neque datur dono, neque accipitur. Sordidum ⁵⁾ me et incultis moribus ajunt; quia parum scite convivium exorno, neque histrionem ullum, neque pluris pretii coquum, quam villicum, habeo: quae mihi lubet confiteri.

jungitur. *per molliem agas* in mollietate, mollior vivas. *supplicio cogere* i. e. poenis acerbissimis ad officium suum cogere. *dominum* tyrannum et superbum regem, non imperatorem liberi populi.

¹⁾ *Haec* quae in praecedentibus enumeravit. *talitudo* similia, hujusmodi. *celebravere* illustrem, celebrem reddidere.

²⁾ *Quis* quibus sc. majoribus. *nos* — aemulos qui illos, sc. majores imitari studemus. *ex merito* secundum meritum, per meritum suum. *repetit* est verbum eorum, qui debita repossunt.

³⁾ *procul* valde.

⁴⁾ *quae licebat* quae potuerunt relinquere.

⁵⁾ *Sordidum* parum splendidum, apud quem nihil lautum, nihil elegans. *scite* eleganter, exquisite. *convivium exorno* instruo omnibus rebus, quas elegantiores requirunt. — Adhibebant comoedos, lyristas, psaltrias, aliaque libidinis irritamenta luxuriae. *neque histrionem ullum* quo inter epulas conviviales ad saltandum cantandumque uteretur. *Histriones* personati in scenis fabulas agebant: hic pro jocularioribus, qui jocis et cantibus delectent convivas. *pluris pretii* majori sumtu comparatum. *Coquus* vile primitus mancipium; deinde cum gula varias artes requireret, artificiosissimus quisque coquorum maximi pretii fuit. *Villicus* servus, qui aliis in villa praeerat. *quae* — *confiteri*. Quae non confiteor solum, sed libenter, ut rem gloriosam, confiteor,

Egomet in agmine, in praelio, consultor¹⁾ idem et socius periculi, vobiscum adero; meque vosque in omnibus rebus juxta geram. Et profecto, diis juvantibus, omnia matura²⁾ sunt, victoria, praeda, laus: quae si dubia aut procul essent, tamen omnes bonos reipublicae subvenire decebat. Etenim ignavia³⁾ nemo immortalis factus: neque quisquam parens liberis, uti aeterni forent, optavit; magis uti boni honestique vitam exigerent. Plura dicerem, Quirites, si timidis virtutem verba adderent; nam strenuis abunde dictum puto.”

Marius oratione habita plebis animos arrectos videt — cum scriptis militibus Uticam proficiscitur — exercitus ei traditur a Rutilio legato, nam Metellus conspectum Marii fugerat.

LXXXVI. Hujusmodi oratione habita, Marius, postquam plebis animos arrectos⁴⁾ videt, propere com-
meatu, stipendio, armis, aliis utilibus naves onerat:
cum his A. Manlium legatum proficisci jubet. Ipse in-

¹⁾ *consultor* dux, qui consulit et prospicit militibus. *socius* qui et ipsa pericula subit, boni et strenui militis officia simul exsequitur. *meque — geram* sens. in omnibus rebus et mei curam similiter habebō.

²⁾ *matura* facilia, in promptu; et quae jam veluti maturum fructum colligere licet. *quae — decebat* argumentum a fortiori: Quamquam spes victoriae, praedae, laudis, dubia aut procul remota esset; omnes tamen bonos cives reipublicae subvenire deceret: quanto magis, cum omnia illa matura sint.

³⁾ *ignavia — factus*. His demonstrat, etiamsi plus periculi adeundi esset, quam gloriae quaerendae, neminem tamen periculo absterri debere. Nam, ut ait Horat. Carm. III, 2.:

Mors et fugacem persequitur virum.

neque — magis. Constr. nec umquam parens quisquam liberis magis optavit, ut aeterni forent, quam potius etc.

⁴⁾ *Cap. LXXXVI. arrectos* non erectos modo, sed et arrectos ad bellum et nutum Marii. *stipendie* aere militari.

terea milites scribere, non more majorum ¹⁾, neque ex classibus, sed uti cujusque lubido erat, capite censos plerosque. Id factum alii inopia bonorum ²⁾, alii per ambitionem consulis memorabant; quod ab eo genere celebratus auctusque erat: et homini potentiam quaerenti egentissimus quisque opportunissimus; cui neque sua curae, quippe quae nulla sunt, et omnia cum pretio honesta videntur. Igitur Marius cum majore aliquanto numero, quam decretum erat, in Africam profectus, diebus paucis Uticam advehitur. Exercitus ei traditur a P. Rutilio legato. Nam Metellus conspectum Marri fugerat; ne videret ea ³⁾, quae audita animus tolerare nequiverat.

¹⁾ *non more majorum* i. e. non secundum ritum et consuetudinem majorum. Nam majores perscribere consueverant milites ex classibus: Marius autem scripsit etiam ex his, qui non erant in classibus; nam multos capite censos scripsit. — Servius Tullius, qui sextus a Romulo Romae regnavit, primus censum instituit, ex quo belli pacisque munia et onera non viritim, ut ante, sed pro habitu pecuniarum fierent. Tum populum universum in classes quinque descripsit. Quando igitur bellum gerere oportebat, ex his quinque classibus milites conscribebantur. Servi, capite censi, et qui exclasses erant, ad militiam non recipiebantur, utpote propter inopiam suspecti. *Capite censi* dicebantur, qui aut nullo, aut perquam parvo aere censebantur: hi pro capite tributa pendebant, a censione capitis nominati. Haec multitudo sextam classem faciebat, sed vix in numerum relatum, ut vel ex hoc Sallustii loco cernere licet.

²⁾ *inopia bonorum*. Boni sunt ditiores, qui sunt in classibus, et quibus jus militiae. Capite censi ad militiam non recipiebantur, nisi suprema adigeret necessitas. *per ambitionem* per studium Marri, favorem plebis et infimi cujusque acquirendi. *ab eo genere* plebejorum sc. et pauperum. *celebratus* illustris redditus. *auctusque* nempe honore, promotus et in eam dignitatem evectus. *cui egentissimo*. sua propriae facultates. *cum pretio* omnia, quae cum lucro conjuncta sunt.

³⁾ *ne videret ea*. *Visus* sensum in rebus asperis et ingratis duriores semper habent auditu. — Oculi augent dolorem,

Marius omnia capta militibus donat — novi milites sine metu pugnae aderant — brevi spatio novi veteresque coaluere — reges diversi in locos difficiles abeunt.

LXXXVII. Sed consul, expletis legionibus cohortibusque auxiliariis, in agrum fertilem et praeda onustum ¹⁾ proficiscitur: omnia ibi capta militibus donat. Dein castella, et oppida natura et viris parum munita aggreditur: praelia multa ²⁾, ceterum alia levia aliis locis facere. Interim novi milites sine metu pugnae adesse: videre fugientes capi, occidi; fortissimum quemque tutissimum ³⁾; armis libertatem, patriam parentesque et alia omnia tegi, gloriam atque divitias quaeri. Sic brevi spatio novi veteresque coaluere ⁴⁾, et virtus omnium aequalis facta. At reges ⁵⁾, ubi de adventu Marii cognoverunt, diversi in locos difficiles abeunt. Ita Jugurthae placuerat, speranti, mox effusos ⁶⁾ hostes invadi posse;

qui ea, quae ceteri audiunt, intueri coguntur, nec avertere a miseriis cogitationem sinunt. Cic. VI. epist. 1. n. 1. quae — nequiverat sens. quae animus nequiverat tolerare, cum ab ipso audita fuerant.

¹⁾ *Cap. LXXXVII. praeda onustum* qui magnam praedam offert. *Onustus* cui onus impositum est; *oneratus* involvit ideam oneris graviter prementis, cui succumbas.

²⁾ *praelia — facere.* Vocabula proprie sic posita finges: *praelia multa, ceterum levia, alia aliis locis facere.* Et certe *levia* tantum praelia faciebat, quo minore periculo hostilem impetum sustinere assuescerent novi milites.

³⁾ *fortissimum — tutissimum* i. e. fortitudinem firmissimum esse cuique praesidium. *quaeri* adquiri, parari, sc. armis.

⁴⁾ *coaluere* concordia in unum congressi sunt. *Coalescere* concreescere, cohaerere, proprie de arboribus dicitur.

⁵⁾ *reges* Bocchus et Jugurtha. *cognoverunt* audiverunt. *difficiles* aditu.

⁶⁾ *effusos* dispersos. *remoto* sublato per absentiam. *hostium. laxius* de laxiore imperio dicitur. *licentius* esse pro *licentius sese gerere.*

Romanos, sicuti plerosque, remoto metu, laxius licentiusque futuros.

Metellus Romae laetissimis animis excipitur — Marius hostium urbes circumveniens, speravit Jugurtham aut praesidiis nudatum, aut praelio certaturum — Bocchus mobili videtur ingenio esse.

LXXXVIII. Metellus interea Romam profectus, contra spem suam, laetissimis animis¹⁾ excipitur; plebi patribusque, postquam invidia decesserat, juxta carus. Sed Marius²⁾ impigre prudenterque suorum et hostium res pariter attendere; cognoscere quid boni utrisque, aut contra esset; explorare itinera regum, consilia et insidias antevenire; nihil apud se remissum, neque apud illos tutum pati. Itaque³⁾ et Gaetulos, et Jugurtham, ex

¹⁾ *Cap. LXXXVIII. laetissimis animis summa laetitia.* — Solebant imperatoribus plebs patresque obviam ire, ac laetitiam hoc modo testari. — Neque exceptus tantum benigne, sed triumphavit etiam postea, et agnomine *Nundicus* est appellatus. *invidia* odium, quod Marius confaberat Metello. *juxta* pariter. *carus*. Demtis obtreccationibus magis magisque sese virtus ejus extollebat; nam revera optimus imperator fuerat, et bellum sapienter et feliciter gesserat.

²⁾ *Sed Marius* — *attendere* sens. Sed Marius non minus impigre prudenterque ad res suas, quam ad res i. e. situm, statum, positionem, opes hostium animum advertebat. *utrisque* sc. suis et hostibus. *contra* sc. mali. *nihil apud se remissum* — *pati* i. e. non patiebatur, milites suos esse languidos, quietos animo atque securos: neque patiebatur, apud hostes aliquid esse, quod illos *tueri* queat. Nam *tutum* est id, quod tuetur, ut *falsus* is, qui fallit.

³⁾ *Itaque* — *fuderat* constr. Aggressus in itinere Gaetulos et Jugurtham, qui praedas agebant de sociis nostris, saepe eos fuderat. *ex sociis nostris* videlicet ex urbibus, et ex agris populorum Numidiae, qui se populo romano dederant. *armis exuerat* fecerat, ut Jugurtha abjectis armis fugeret. Sic *exuere* hostem *urbe*, *castris*, *provinciis* est,

sociis nostris praedam agentes, saepe aggressus in itinere fuderat; ipsumque regem haud procul ab oppido Cirta armis exuerat. Quae ¹⁾ postquam gloriosa modo, neque belli patrandi cognovit; statuit urbes, quae viris aut loco pro hostibus, et advorsum se opportunissimae erant, singulas circumvenire: ita Jugurtham aut praesidiis nudatum, si ea pateretur, aut praelio certaturum. Nam Bocchus nuncios ad eum saepe miserat, velle populi romani amicitiam; ne quid ab se hostile timeret. Id ²⁾ simulaveritne, quo improvisus gravior accideret, an mobilitate ingenii pacem atque bellum mutare solitus, parum exploratum.

Capsae urbis potiundi Marium maxima cupido invaserat, ex ea re eandem illam sperans gloriam Metelli, qui oppidum Thalam, haud dissimiliter situm, cepit.

LXXXIX. Sed consul, uti statuerat, oppida castellaque munita adire ³⁾: partim vi, alia metu aut praemia

eo necessitatis eum adigere, ut relinquat aut perdat urbem, castra, provincias. *Exuere solvens*, contrarium habes *induere*.

¹⁾ *Quae* — *cognovit* sens. Postquam vero cognovit, ea quidem sibi esse gloriosa, non tamen ad finiendum bellum facientia. *belli patrandi* scil. rationem esse. Haec ellipsis occurrit Cat. 6: quod initio *conservandae libertatis* atque *augendae reipublicae* fuerat. *quae* — *erant* sens. quae propter viros et locum hostibus opportunissimae, et sibi iniquae erant. *nudatum* fore. *ea* sc. urbes circumveniri.

²⁾ *Id* sc. se velle populi romani amicitiam. *quo* — *accideret* i. e. ut, si improvisus superveniret, eo acrius Marium aggrederetur, invaderet. *accideret* graviori, ut ita dicam, *casu* in Romanos ingrueret. Multo significantius est *accideret* quam *ascenderet*. *an* — *solitus* an quia solitus erat, ex mobilitate et levitate ingenii mutare pacem atque bellum, et modo hoc, modo illam sequi. *exploratum* cognitum. *Explorare* proprie est, sagaciter inquirere, tentare, observare.

³⁾ *Cap. LXXXIX. adire* eleganter de iis, quae tentamus.

ostentando, avortere ab hostibus. Ac primo mediocria ¹⁾ gerebat, existumans Jugurtham ob suos tutandos in manus venturum. Sed ubi procul abesse, et aliis negotiis intentum accepit; majora et magis aspera aggredi tempus visum. Erat inter ingentes solitudines oppidum magnum atque valens, nomine Capsa: cujus conditor Hercules Libys ²⁾ memorabatur. Ejus cives apud Jugurtham immunes ³⁾, levi imperio, et ob ea fidelissimi habebantur; muniti advorsum hostes non moenibus modo, et armis atque viris, verum etiam multo magis locorum asperitate. Nam, praeter oppido propinqua ⁴⁾, alia omnia vasta, inculta, egentia aquae, infesta serpentibus: quarum vis, sicuti omnium ferarum, inopia cibi acrior: ad hoc natura serpentium ipsa perniciosa, siti magis, quam alia re, accenditur. Ejus potiundi Marium maxima cupido invaserat, quum propter usum ⁵⁾ belli,

avortere hostibus adimebat, et ab iis alienabat oppida et castella.

¹⁾ *mediocria*. Primo quidem Marius eas res gessit, quae mediocres erant; existimans, Jugurtham laturum esse auxilium ipsis urbibus, et ita in manus suas venturum. Sed postquam vidit, Jugurtham appropinquare nolle, statuit majora aggredi, *venturum*. *In manus venire* idem ac *manum conserere*.

²⁾ *Hercules Libys*. Hic unus est ex quadraginta et amplius quos memorat Varro, quosque mercatores aut coloniarum ductores fuisse verisimile est.

³⁾ *immunes* sc. vectigalium. *Immunis* sine muniis, qui nullo fungitur officio: liber ab onere publico; qui vel aetate vel alio privilegio praestare munia non tenetur. *levi imperio* quibus gravia non imperabantur.

⁴⁾ *propinqua* sc. loca. *inculta* sc. sunt. *infesta serpentibus* periculosa ob serpentes. *acrior* vehementior sc. est. *ipsa* per se, in se ipsa.

⁵⁾ *propter usum* utilitatem, commodum. *aspera* difficilis, periculosa. Duae erant praeter utilitatem Capsae capiendae caussae: arrectus ipsa difficultate animus; aemulatio non prius conquietura, quam Metellum superaverit. Ex hoc uno facto totum discite Marium. *Thalam* de qua vide cap. 75. et 76. *haud dissimiliter* similiter, eodem modo.

tum quia res aspera videbatur. Et Metellus oppidum Thalam magna gloria ceperat, haud dissimiliter situm munitumque: nisi quod apud Thalam haud longe a moenibus aliquot fontes erant; Capsenses una modo, atque ea intra oppidum, jugi aqua, cetera pluvia utebantur. Id ¹⁾ ibique, et in omni Africa, quae procul a mari incultius agebat, eo facilius tolerabatur, quia Numidae plerumque lacte et ferina carne vescebantur, neque salem, neque alia irritamenta gulae quaerebant: cibus illis adversum famem atque sitim, non lubidini neque luxuriae, erat.

Consul omnibus exploratis A. Manlium ad oppidum Laris ire jubet; ipse pergit ad flumen Tanam.

XC. Igitur Consul, omnibus exploratis, credo, dis fretus²⁾, nam contra tantas difficultates consilio satis

atque — oppidum et ea erat intra oppidum. jugi aqua pro perenni, scaturiente. Jugis assiduus, continuus, a jungere, ex eo, quod junctae semper undis undae profluant. cetera, cetera aqua, qua utebantur, aqua pluvia erat.

¹⁾ *Id ea inopia aquae. quae — agebat. Ubi homines, procul a mari, incultius, quam in maritimis regionibus, vivebant: quia scilicet nullum eis erat cum populis humanioribus commercium. quae (Africa) incultius agebat, pro cujus incolae incultias agebant, irritamenta ita vocantur aromata, et quaecumque palatum vellicant. cibus potiorum partem posuit pro cibo et potu; uti alii victum pro victu et cultu, uti noster Cat. cap. 2. dediti ventri pro voluptatibus corporis.*

²⁾ *Cap. CX. dis fretus. Dictum est supra cap. 63. Marium sagis et haruspicibus ultra modum, sive ex animo, sive per simulationem, sive utroque simul modo, deditum fuisse. Ceterum qui magnas res appetit, aliquid incertae spei et fati ignotis dare necesse est; nec usquam praesentior, quam in maximis rebus, opera fortunae. consilio suo, humano. tentabatur agitabatur, vexabatur. quam arvo student i. e. agro arando, colendo, conserendo parum student, quia plerique lacte et ferina carne vescebantur.*

providere non poterat: quippe etiam frumenti inopia tentabatur; quod Numidae pabulo pecoris magis quam arvo student, et quodcumque natum fuerat, jussu regis in loca munita contulerant; ager autem aridus et frugum vacuus ea tempestate, nam aestatis extremum erat, tamen pro rei copia satis providenter exornat: pecus omne, quod superioribus diebus praedae fuerat, equitibus auxiliariis agendum attribuit: A. Manlium legatum cum cohortibus expeditis ad oppidum Laris, ubi stipendium et commeatum locaverat, ire jubet, dicitque se praedabundum post paucos dies eodem venturum. Sic incepto suo occulto pergit ad flumen Tanam.

Marius parabat, quae mox usui forent — deinde complurium dierum itinere facto, improvisus Capsam aggressus oppidanos coëgit, ut deditionem facerent.

XCI. Ceterum in itinere quotidie pecus exercitui¹⁾ per centurias, item turmas, aequaliter distribuerat, et,

Arvum ab *arando* dictum, quod aratum, non satum est. Proprie adjectivum est, *arvus*, *a*, *um*. Sic apud Plautum legitur: Non *arvus* hic, sed *pascuus* est ager. *natum* dicitur etiam de proventu inanimato. *pro rei copia* i. e. pro facultate, opportunitate, uti tum res erant. *exornat* se. iter ad Capsam, instruit, adparat. *agendum*. *Agere* de pecore dicitur, quod propellitur eo, quo volumus. *Laris* potest esse vel genitivus num. sing. vel *accusativus* num. pl. Magis placet *accusativus*, quia *Laribus* et *a Laribus* alibi scriptum est. *locaverat* transportari jusserat. *praedabundum* praedam acturum. *incepto consilio*. *occulto*. *Occultus* est part. verbi *occulere*.

¹⁾ *Cap. XCI. exercitui*. Marius, quia inopia frumenti erat, pecus i. e. boves, oves, etc. aequaliter centuriis et turmis distribuebat, ut pro cibo uterentur, et ex coriis utres facerent. Ex hoc duo sibi opportuna obtinebat, alterum, ut inopia frumenti leniretur, alterum, ut omnia parata haberet, nec suum tamen consilium quisquam deprehenderet. Nam milites credere poterant utres confici, ne coria perirent. Id eo Marius cupiebat, quo occultius incoep-

ex coriis utres uti fierent, curabat: simul et inopiam frumenti lenire, et, ignavis omnibus, parare, quae mox usui forent. Denique sexto die, quum ad flumen ventum est, maxuma vis utrium effecta. Ibi castris levi munimento¹⁾ positis, milites cibum capere, atque, uti simul cum occasu solis egrederentur, paratos esse jubet; omnibus sarcinis abjectis, aqua modo seque et jumenta onerare. Dein, postquam tempus visum²⁾, castris egreditur, noctemque totam itinere facto, consedit: idem proxuma facit. Dein tertia, multo ante lucis³⁾ adventum, pervenit in locum tumultuosum, ab Capsa non amplius duum millium intervallo; ibique, quam occultissime potest, cum omnibus copiis opperitur. Sed ubi dies coepit, et Numidae, nihil hostile metuentes, multi oppido egressi; repente omnem equitatum, et cum his velocissimos pedites cursu tendere ad Capsam, et portas obsidere jubet: deinde ipse intentus⁴⁾ propere sequi; neque milites praedari sinere. Quae postquam oppidani cognoverunt; res trepidae⁵⁾, metus ingens, malum improvisum, ad hoc pars civium extra moenia in hostium potestate, coëgere uti deditionem facerent. Ceterum⁶⁾ oppidum incensum; Numidae puberes interfecti;

tum suum esset, et ne perfugae quidem Jugurthae indicare possent. *aequaliter* aequa parte, aequa conditione. *simul* — *lenire* i. e. quo facto simul et inopiam frumenti leniebat *ignavis omnibus* nescientibus omnibus, in quem usum utres efficerentur.

1) *levi munimento* i. e. castris, leviter munitis. *egrederentur* castris.

2) *visum* opportunum.

3) *lucis* diei. *tumulosum* ubi plures diversi tumuli, quorum ope exercitus sui aspectum oppidanis eripere possit. *millium* sc. passuum sc. dissitum, distantem. *opperitur* expectat, sistit exercitum.

4) *intentus* attentus, prospiciens, ad omnia oculos vertens.

5) *res trepidae* ita vocat statum trepidum, in quo quid consilii capiendum, incertum est. *pars civium* quae erat extra moenia etc

6) *Ceterum* adverbium, et, significat, quod solemus dicere:

alii omnes venum dati: praeda militibus divisa. Id facinus contra jus belli ¹⁾, non avaritia, neque scelere consulis admissum: sed quia locus Jugurthae opportunus, nobis aditu difficilis; genus hominum mobile, infidum, neque beneficio, neque metu coërcitum.

Omnes nunc socii atque hostes credebant, Mario aut mentem divinam esse, aut deorum nutu cuncta portendi. — Consul ad alia oppida pergit — luctu atque caede omnia complentur — denique montem saxeum, locum difficillimum, quod ibi regis thesauri erant, summa vi capere intendit.

XCII. Postquam tantam rem Marius, sine ullo suorum incommodo ²⁾, patravit; magnus et clarus antea, major et clarior haberi coepit. Omnia ³⁾ non benè consulta in virtutem trahebantur: milites, modesto imperio

quod reliquum est. venum dati venditi. Venumdo ex do, et venum, quod usurpatur pro supino verbi venè

¹⁾ *contra jus belli.* Jus belli est, ut, qui se dedunt, serventur incolumes, secundum fidem datam. Nemo enim se dederet, nisi salus et incolumitas promitteretur ei. Sed et acceptos in deditionem sine conditione ulla legas saepe apud historicos interfici; et jus hoc in loco rigide non est exponendum, sed auctoris sensu pro eo, quod vulgo faciebant Romani, ut supplicibus et dedititiis parcerent. *mobile* inconstans. *coërcitum* refrenatum, ita animo praeparatum, ut firma fides ab illo expectari posset.

²⁾ *Cap. XCII. incommodo* damno, detrimento; quin unum suorum perdidisset. *patravit* egit, peregit, gessit.

³⁾ *Omnia — trahebantur.* Si quid minus bene consulisset, id virtuti dabant, temeritasque pro fortitudine habebatur. — Verissimum effatum: cum quotidie deprehendamus, et illos, qui amant, parum judicare, et qui semel magna omnia et praeclara de homine conceperunt, omnia ad virtutem, etiam peccata trahere. *modesto* — *locupletes* sens. quibus modeste imperabat, quosque simul ex praeda locupletabat. *modesto imperio habiti.* Hoc igitur ex promisso c. 85. neque illos arte (duriter) colam, me opulenter. *ad coelum ferre* summopere laudabant. *deorum nutu* i. e. numine, voluntate. *portendi* est praedici, quid agendum, quomodo eventurum.

habiti simul et locupletes, ad coelum ferre; Numidae magis quam mortalem timere: postremo omnes socii atque hostes credere illi aut mentem divinam, aut deorum nutu cuncta portendi. Sed consul, ubi ea res ¹⁾ bene evenit, ad alia oppida pergit: pauca, repugnantibus Numidis, capit; plura, deserta propter Capsensium miseras, igni corrumpit: luctu atque caede omnia complentur. Denique multis locis potitus, ac plerisque exercitu incruento, ad aliam rem aggreditur, non eadem ²⁾ asperitate, qua Capsensium; ceterum haud secus difficilem. Namque haud longe a flumine Mulucha, quod Jugurthae Bocchique regnum disjungebat, erat inter ³⁾ ceteram planitiem mons saxeus, mediocri castello satis patens, in immensum editus, uno perangusto aditu relicto: nam omnis natura, velut opere atque consulto, praeceps. Quem locum Marius, quod ibi regis thesauri erant, summa vi capere intendit. Sed ea res ⁴⁾ forte, quam consilio, melius gesta. Nam castello virorum atque armorum satis, magna vis frumenti, et fons aquae: aggeribus ⁵⁾ turribusque et

¹⁾ *ea res* Capsensium clades. *deserta*. Pervulgata enim fama de clade Capsensium, licet sese dedidissent Mario, eadem metuentes populi oppida reliquerant.

²⁾ *non eadem* — *difficilem* i. e. locus, quem adgressurus est. non eadem, qua Capsa, erat asperitate septus, ceterum non minus difficilis aditu.

³⁾ *inter* in medio. Sic Cat. cap. 39. uti planities erat *inter* sinistros montes, et, ab dextera, rupes aspera. Jug. cap. 89. Erat *inter* ingentes solitudines oppidum magnum atque valens, nomine Capsa. *inter ceteram planitiem* i. e. in medio planitiei, quam reliqua regio, praeter flumen, habebat. *mediocri castello satis patens*. Petra illa tam late patuit, ut caperet mediocre castellum. *Castellum* dicitur munimentum cum praesidio, claudendo arcendove hosti in loco editiore exstructum. *editus* in altum assurgens. *nam* — *praeceps* sens. Mons totus ita naturali situ praeceps erat et abruptus, ut hominum industria et opere factus videretur.

⁴⁾ *Sed ea res* — *gesta* sens. Sed illius castelli expugnatio fortunae[magis, quam consilio et ingenio] Marii est tribuenda.

⁵⁾ *aggeribus* ad aggeres faciendos. *machinationibus* i. e. machinis seu instrumentis bellicis, ut vineis, arietibus, testu-

aliis machinationibus, locus importunus: iter castellanorum angustum admodum, utrimque praecisum: vineae cum ingenti periculo frustra agebantur; nam quum eae paullum processerant, igni aut lapidibus corrumpiebantur: milites neque pro opere consistere, propter iniquitatem loci; neque inter vineas sine periculo administrare: optimus quisque cadere, aut sauciari; ceteris metus augeri.

Marius, multis diebus et laboribus consumptis, per Ligurem quemdam edocetur, quadam parte montem descendere posset.

XCH. At Marius ¹⁾, multis diebus et laboribus consumptis, anxius trahere cum animo, omitteretne inceptum, quoniam frustra erat; an fortunam opperiretur, qua saepe prospere usus. Quae quum, multos dies noctesque, aestuans ²⁾ agitaret; forte quidam Ligus, ex

dinibus, ballistis etc. *iter* — *praecisum* sens. Iter eorum hominum, qui castellum incolebant, erat admodum angustum et ex utroque latere abruptum. *agebantur* admovebantur. *milites* — *consistere* sens. Milites propter iniquitatem, difficultatem loci non poterant consistere in opere militari faciendo. *pro opere* hic idem ac *in opere*. Nimirum vineas admoveere et statuere in acclivi, hoc opus erat, et in hoc opere consistere nequibant milites. *Pro opere* vero dixit, ut dicitur *pro suggestu*, *pro tribunali*. Quemadmodum vero orator, qui *pro suggestu* dicit, non stat *ante suggestum*, sed stat *prorsum* in *suggestu*; sic miles qui *pro opere* stat, stat *prorsum* i. e. ad hostes versum *in opere*. Ita *pro duplicem*, simul, et adverbii et praepositionis, vim habet. *administrare* sc. opus, suo quisque ministerio fungi. *optimus* fortissimus.

¹⁾ Cap. XCH. At Marius — *usus* interpret. At Marius, multis diebus in ea re transactis, multisque laboribus perfunctus, maxime sollicitus, diu animo suo volvebat, deseretne, quod inceperat, quoniam non procedebat, an expectaret fortunam, qua favente multa jam bene gesserat.

²⁾ *aestuans* anxius, sollicitus, animo fluctuante. *Aestuare* aestu fervere, et quasi calore suffocari; deinde angere, et cum animi aegritudine sollicitum et perturbatum esse. *agitaret*

cohortibus auxiliariis miles gregarius, castris aquatum egressus, haud procul ab latere castelli, quod avorsum praeliantibus erat, animum advortit inter saxa repentes cochleas: quarum quā unam atque alteram, dein plures peteret, studio legundi paullatim prope ad summum montis egressus est. Ubi postquam solitudinem ¹⁾ intellexit, more humanae cupidinis ignara visundi, animum vortit. Et forte in eo loco grandis ilex coaluerat ²⁾ inter saxa, paullulum modo prona, dein flexa atque aucta in altitudinem, quo cuncta gignentium natura fert: cujus

volveret. *Ligus* vel *Ligur*, incola Liguria, regionis Italiae superioris. *aquatum* aquam petendi caussa. *quod — erat* i. e. quod oppositum erat lateri, ubi praelium erat. *peteret* legeret. *legundi* colligendi cochleas. *egressus* eodem sensu, quo supra cap. 60. *Jam scalis egressi milites.*

¹⁾ *solitudinem* nullos esse homines. *more* — *vortit* Sens: Miles summum prope rupis attigit, solo legundi cochleas studio alleectus; sed postquam intellexit, se a nemine videri, tum vero, uti in hominibus solet esse cupiditas explorandi res locaque non antea cognita, *animum vortit* i. e. mutavit consilium, et ignotam castelli positionem propius inspicere voluit. *Ignarum* utroversum dicitur, et de illo, qui ignorat, et de illo, qui ignoratur.

²⁾ *coaluerat* concreverat, inter saxa, saxis ipsis inhaerens, creverat. *prona*. Intellige, arborem primo ex saxo nascentem non potuisse statim in altum assurgere, sed paullulum versus ima montis inflexam fuisse, prout illud in locis declivibus conspicitur; deinde sese erexisse, usumque scalae praebuisse, ut saxum scanderetur. *quo* in quam altitudinem. *gignentium* omnia genita, nata. Supra cap. 79. *loca aequalia et nuda gignentium. fert* dirigit. *cujus* ilicis. *perscribit* oculis perlustrat, memoriaeque defigit. — Saepe numero id quod unius sensus proprium est, alteri adscribitur; uti Virg. Aen. X, 772.

Atque *oculis spatium emensus* quantum satis hastae.

Tertullian. ad Nat. II. 4. Merito ergo Milesius Thales, dum totum coelum examinat, atque *ambulat oculis*, in puteum cecidit. Ceterum *perscribere* absolute prolatum et sine adjunctis, mente, sensibus, aliisque id genus vix alibi invenias. *intenti* — *aderant* oppugnantibus fortiter resistebant.

ramis modo, modo eminentibus saxis nisus Ligus, castelli planitiem perscribit; quod cuncti Numidae intenti praeliantibus aderant. Exploratis omnibus, quae mox usui fore ducebat, eadem ¹⁾ regreditur; non temere, uti escenderat, sed tentans omnia et circumspiciens. Itaque Marium propere adit, acta edocet ²⁾: hortatur, ab ea parte, qua ipse escenderat, castellum tentet: pollicetur sese itineris periculique ducem. Marius ³⁾ cum Ligure, promissa ejus cognitum, ex praesentibus misit: quorum uti cujusque ingenium erat, ita rem difficilem aut facilem nunciavere. Consulis animus tamen paulum erectus. Itaque ex copia tubicinum ⁴⁾ et cornicinum, numero quinque quam velocissimos delegit, et cum his, praesidio qui forent, quatuor centuriones: omnes Liguri parere jubet, et ei negotio proximum diem constituit.

Ubi tempus visum, paratis omnibus, praegrediens Ligur, ad locum pergit — Diu multumque fatigati tandem in castellum perveniunt, ab ea parte desertum — repente signa canuntur — Numidae partim fugiunt, alii sauciantur, aut vulnerantur.

XCIV. Sed ubi ⁵⁾ ex praecepto tempus visum; pa-

¹⁾ *eadem via, parte. non temere non ea inconsiderantia. tentans omnia oculos versans in omnes partes, explorans et pertentans omnia, an paterent accessui.*

²⁾ *acta edocet quod ipse fecerit, quam viam invenerit, narrat. tentet aggrediatur. itineris escensionis.*

³⁾ *Marius — misit Marius quosdam ex praesentibus militibus misit, qui cognoscerent et perquirerent viam, quam opportunam Ligur promisit. uti — erat i. e. quisque pro indole et aestimatione sua.*

⁴⁾ *tubicinum. Tubicines, qui tuba; cornicines, qui cornu canunt. Non plures fuerunt, quam decem homines, qui ab aversa parte escenderunt: nec aliud consilium fuit Marii, nisi ut illi terrore concuterent Numidas, cui rei quinque cornicines aut tubicines sufficiebant. praesidio qui forent qui ipsos tuerentur. ei negotio ad id negotium perficiendum, ad eam escensionem exsequendam.*

⁵⁾ *Cap. XCIV. Sed — visum. Sed ubi tempus a Mario prae-*

ratis compositisque omnibus ad locum pergit. Ceterum illi, qui centuriis praeerant, praedocti ab duce ¹⁾, arma ornatumque mutaverant, capite atque pedibus nudis, uti prospectus nissusque per saxa facilius foret: super terga gladii et scuta; verum ea Numidica ex coriis, ponderis gratia simul, et offensa quo levius streperent.. Igitur praegrediens Ligus saxa, et si quae vetustate ²⁾ radices eminebant, laqueis vinciebat, quibus allevati facilius escenderent: interdum timidos insolentia itineris levare manu: ubi paullo asperior ascensus, singulos prae se inermos mittere; deinde ipse cum illorum armis sequi: quae dubia nisu videbantur, potissimum tentare, ac saepius

ceptum, praescriptum, adesse visum est. *compositis* in ordinem redactis. *pergit* Ligur.

¹⁾ *duce* Ligure *ornatum* vestitum militarem. *uti* — *foret* uti facilius prospicerent et eniterentur per saxa. *ponderis* levioris. Nam scuta romana ex ferro graviora sunt. *simul* — *streperent* simul ideo scuta ex coriis erant, ut *offensa* impulsam, allisam ad saxa, contacta, leviolem facerent crepitum, quam ferrea.

²⁾ *vetustate* per, propter vetustatem; nam radices magnarum arborum per vetustatem prominere solent. *insolentia itineris* propter insolentiam itineris. *levare* levabat, sursum trahebat adtrahebat ad se. *dubia nisu* i. e. quo in ascensu inferre pedem, satis tutum non videbatur; cum saxum solutum erat aut labens etc. *nisu* i. e. in nisu; sive pro *nisui*, ut *luxu* pro *luxui* cap. 6. *potissimum* ipse prae aliis. Haec vox *potissimum* non posita est pro adverbio *potissimum*. Quippe hoc adverbium indicaret Ligurem loca illa prae aliis locis tentavisse; adiectivum vero significat Ligurem ipsum, non unum quemquam e comitibus, hoc fecisse. *digrediens* sc. in latus, quo locum faceret post ipsum enitentibus. Ille, ut ita dicam, saltabundus per ea loca, quo aliis animum adderet, incedebat. Erant enim Ligures montani: quod hominum genus, per calles et invias rupes pecora agere solitum, quantumvis aspera et confragosa facile emetitur et percursat. — Videas hic quasi oculis tuis totam montis naturam et hominem cum comitatu escendentem, et, difficultatibus omnibus superatis, ab imo ad summum pervenientem.

eadem ascendens descendensque, dein statim digrediens, ceteris audaciam addere. Igitur diu multumque fatigati, tandem in castellum perveniunt, desertum ab ea parte; quod omnes ¹⁾, sicuti aliis diebus, adversum hostes aderant. Marius, ubi ex nunciis; quae ²⁾ Ligus egerat, cognovit; quamquam toto die intentos praelio Numidae habuerat, tum vero cohortatus milites, et ipse extra vineas egressus, testudine acta succedere, et simul hostem tormentis sagittariisque et funditoribus cunctis terrere. At Numidae saepe antea vineis Romanorum subvorsis, item incensis,

¹⁾ omnes castellani.

²⁾ quae — egerat acta Liguris. *quanquam* — habuerat quemquam Marius omni studio fecerat, ut Numidae per totam diem praelio essent intenti, defensione occupati: quo facilius Ligus et socii incepta patrarent. *testudine acta* i. e. facta. *Testudo* dicitur talis scutorum inter se junctorum connexio, ut sub ea miles lateat, quemadmodum testudo sub cortice suo. Hujus usus triplex: *in oppugnando*, *pugnando*, *repugnando*. *In oppugnando*, quum scutis super capita elatis muro succedebant, primis altioribus, et ordine paulatim, tecti simplicis in morem, descescente. *Causa*, ut tela desuper injecta per proelive laberentur, et minus insidere possent aut infigi. Saepe etiam armati super hanc testudinem scandebant, sicque propugnatoribus muri, fastigio altitudinis, acquabantur. Vid. Liv. 34, 39. *Testudo altera in pugnando* est, quum globo facto et tecti scutis, sic hostilem aciem invadere et perrumpere conabantur. Florus III, 10. *Elatis super caput scutis, quum se testudine barbarus tegeret, super ipsa Romani scuta salierunt.* — Tertia denique *in repugnando*; quum ab hostium equitatu aut levi armatura cincti in orbem se muniebant. Dio Cassius in M. Antonii rebus, XLIX.: Impedimentis, et levi armatura, et equite omni in medium acceptis, gravis armaturae pedites, illi, qui oblongis utuntur scutis, in extremis partibus pro muro ponuntur, et reliquos omnes, ipsi extra spectantes, ambiunt. Ceteri, qui latiora scuta gerunt, in medio densi locantur, et scuta quum super se, tum super alios attollunt, ut in tota phalange non aliud sit quam scuta cernere, et a telorum jactu omnes tutos esse, eob densitatem instructionis etc.

non castelli moenibus sese tutabantur; sed pro muro ¹⁾ dies noctesque agitare, maledicere Romanis, ac Mario vecordiam objectare, militibus nostris Jugurthae servitium minari, secundis rebus feroces esse. Interim omnibus Romanis hostibusque praelio intentis, magna utrimque vi pro gloria atque imperio his ²⁾, illis pro salute certantibus, repente a tergo signa canere: ac primo mulieres et pueri, qui visum processerant, fugere; deinde, uti quisque muro proximus erat, postremo cuncti armati inermesque. Quod ubi accidit; eo acrius Romani instare, fundere ³⁾, ac plerosque tantummodo sauciare; dein super occisorum corpora vadere; avidi gloriae, certantes murum petere; neque quemquam omnium praeda morari. Sic ⁴⁾ forte correcta Marii temeritas gloriam ex culpa invenit.

¹⁾ *pro muro* sed dies noctesque, permanebant ante muros castelli in summitate montis, qui ipse castellanis veluti alter murus erat. *Jugurthae servitium* apud Jugurtham servitutem. *secundis — esse* i. e. efferatis erant animis prosperis nunc rebus, quia saepe subverterant vineas Romanorum, nec eos muris appropinquare permiserant.

²⁾ *his, Romanis, illis castellanis. signa canere* in quam rem antea vidimus tubicines et cornicines missos, ut scilicet subito tubarum cornuumque clangore terrorem auferent. *visum processerant* praelium, quod cum Mario committabatur: ii nempe primi fugiebant in castellum, deinde, uti quisque muro proximior erat.

³⁾ *fundere* fundebant, prosternebant. *petere* petebant, adscendebant. *morari* morabatur, retardabat.

⁴⁾ *Sic — invenit.* Sic fortuna et felix eventus temeritatem Marii, qui arcem, ut videbatur, inexpugnabilem appetiisset, corripuit, i. e. in consilium et sapientiam vertit, et ille ex culpa, quam contraxit, gloriam sibi paravit. Conf. supra cap. 92. Omnia non bene consulta in virtutem trahebantur.

L. Sulla, quaestor, cum magno equitatu in castra venit — vir ingenti animo, cupidus voluptatum, sed gloriae cupidior, literis graecis atque latinis juxta eruditus.

XCV. Ceterum dum ea res geritur¹⁾, L. Sulla quaestor cum magno equitatu in castra venit: quos uti ex Latio et a sociis cogeret, Romae relictus erat. Sed quoniam tanti viri res²⁾ admonuit; idoneum visum est, de natura cultuque ejus paucis dicere; neque enim alio loco de Sullae rebus dicturi sumus: et L. Sisenna optime et diligentissime omnium, qui eas res dixere, persequutus, parum mihi libero ore loquutus videtur. Igitur Sulla gentis patriciae³⁾ nobilis fuit, familia prope jam ex-

¹⁾ *Cap. XCV. geritur i. e. dum expugnatur a Mario castellum. quos referendum ad equitatus, tanquam verbum collectivum.*

²⁾ *res occasio, opportunitas. de natura de indole, habitu, moribus. cultu vivendi ratione. paucis sc. verbis. L. Sisenna ex dictatoris Sullae familia historiam romanam scripsit a Roma capta a Gallis, duce Brenno, usque ad finem belli civilis Marii et Sullae. Ciceronis judicio melior, quam qui ante ipsum latine historiam scripserant; attamen distans a perfecto. dixere scripsere. persequutus Sullae res optime persequutus est, optime narravit. parum libero quia Sullae vitia noluit, aut non ausus est describere.*

³⁾ *gentis patriciae nobilis i. e. ex gente patricia nobili. Non omnes nobiles patricii erant. Nam patricii apud Romanos fuerunt, qui ex antiquissimis familiis erant orti, licet ipsi honores nullos gessissent. Nobiles erant, qui vel ipsi, vel quorum majores magistratus curules gesserant, et inde jus imaginum habebant, h. e. qui majorum suorum imagines in atriis aedium servare poterant, licet ex antiquissimis illis familiis orti non essent. Gentis appellatio apud Romanos latius, quam familiae patebat, ita, ut una gens plures plerumque familias complecteretur: e. g. in gente Cornelia fuerunt Cornelii Maluginenses, Scipiones, Lentuli, Sullae etc. prope jam extincta. Unus e Syllae majoribus, P. Cornelius Rufinus, dictator A. 478. senatu motus est a Fabricio censore, quod decem pondo vasa argentea comparasset, quae invidiosa tunc temporis luxuria erat. Ex hoc casu numquam emergerunt ejus majores, et ipse*

stincta majorum ignavia: literis graecis ac latinis juxta, atque doctissime, eruditus: animo ingenti: cupidus voluptatum, sed gloriae cupidior: otio luxurioso esse; tamen ab negotiis numquam voluptas remorata, nisi quod de uxore potuit honestius consuli: facundus, callidus, et amicitia facilis: ad simulanda negotia altitudo ingenii incredibilis: multarum rerum, ac maxime pecuniae largitor. Atque ¹⁾ felicissimo omnium, ante civilem victo-

in patria paupertate natus educatusque est. *doctissime*, *eruditus* melius exprimit rem quam *doctissimus*. *Doctus* refertur ad disciplinas graviores, et solidam, ut ita dicam, perfectamque doctrinam. *Eruditus* ad humaniorem literaturam et elegantiam. *animo ingenti*. Excelso et magnarum rerum magnorumque consiliorum capaci. *otio luxurioso* i. e. dum in otio erat, indulgebat luxuriae. *remorata* est, et. eum. *honestius consuli* i. e. circa uxorem potuisset honestius agere, melius consulere famae suae. Nam Valerianam, in theatro lassivae nimis blandientem, senex ipse et dictator uxorem duxit, quod ea auctoritate et fama virum deducebat. Minus etiam honeste, quod, quum, dicatis Herculi bonorum omnium decimis, epulum daret populo, Metellam uxorem (nam ad quinque uxores habuisse narratur) jam prope animam agentem repudiavit, ne inter festa et ludos domus morte funestaretur, jussitque viventem adhuc in aliam domum transferri. Hoc ultimum Sallustius potissimum respexisse videtur, quod melius opponitur antecedentibus, *ab negotiis numquam voluptas remorata*. *amicitia facilis* quod ad amicitiam, facilis, facile benignum se praebuit. *ad simulanda negotia* i. e. ad negotia non vere, sed simulanter agenda. *altitudo ingenii* denotat tectum et alte demersum animi sensum. *Altitudo* i. e. profundum ingenii illis tribuitur, quorum consilia aegre aequimur.

¹⁾ *Atque* — *fuit*. Ante civilem victoriam Sulla omnium fortunatissimus fuit; quia fortuna ei in omnibus propitia erat. Hinc, occiso Mario filio, ipse sibi *felicis* cognomen assumpsit. Non tamen minus industria et virtute, quam fortuna valebat. Sed post civilem victoriam fortunatus non fuit, quia dominatum aliquamdiu tenuit, sed pristinam virtutem amisit, et eam in impietatem crudelitatemque convertit: nam parva victoria totam urbem civili sanguine

riam, numquam super industriam fortuna fuit; multique dubitavere, fortior an felicior esset: nam, postea quae fecerit, incertum habeo, pudeat magis, an pigeat dissimulare.

Sulla, rudis antea et ignarus belli, brevi sollertissimus omnium, et Mario militibusque carissimus factus est.

XCVI. Igitur Sulla, uti ~~supra dictum~~, postquam in Africam atque in castra Marii cum equitatu venit; rudis *) antea et ignarus belli, sollertissimus omnium in paucis tempestatibus factus est. Ad hoc milites benigne appellare 2): multis rogantibus, aliis per se ipse, dare

replevit Sulla: C. Marium urbe pepulit: deinde Cinna, quinque consulum, qui contracto exercitu C. Mario favebat, victum occidit. Item C. Carbonem et Marium juniorem crudeliter necavit. *numquam* — *fuit* numquam fortuna majora illi contulit, quam ipse meruerat, numquam fortuna industriam suam superavit. — Invidenda laus! *pudeat* — *pigeat* innuit victoriam; quam crudelissime caedibus variis, contra fidem datam, exercuit. Adeo Sulla, inquit Vell. II, 25, dissimilis fuit bellator ac victor, ut, dum vincit, mitissimo ac justissimo lenior, post victoriam, audito fuerit crudelior. Idem Vell. II, 17: L. Cornelius Sulla, vir qui neque ad finem victoriae satis laudari, neque post victoriam abunde vituperari potest.

1) *Cap. XCVI. rudis imperitus, indoctus, inscius. sollertissimus.* Sollers, vel, ut alii, *solers* contrarium est *inerti*; in omni re prudens, quasi *solus* in arte sit; ingeniosus, perspicax, sagax.

2) *appellare alloqui.* Benignum alloquium plurimum valet ad conciliandum favorem. *multis rogantibus* multis, qui rogabant, sc. dabat beneficia; cui opponitur *per se ipse* i. e. ultro, sponte sua, non rogatus. *mutuum* est, si datur, quod reddatur. *Mutuus amor*, quum ab eo amaris, quem amas. *Aes mutuum* i. e. aes signatum; pecunia mutuo data, a recepturo data. *repetere* sc. beneficia. Nisi istud adsit, beneficium non est, sed mercimonium. *magis* — *deberent* sens. magis id efficere conabatur, ut quam plurimos sibi devinctos haberet. Nota dativum *illi*, ubi vulgarior

beneficia, invitus accipere; sed ea properantius, quam aes mutuum, reddere, ipse ab nullo repetere, magis id laborare, ut illi quam plurimi deberent: joca atque seria cum humillumis agere: in operibus, in agmine atque ad vigilias multus adesse: neque interim, quod prava ambitio solet, consulis aut cujusquam boni famam laedere; tantummodo neque consilio, neque manu priorem alium pati; plerosque antevenire: quis rebus brevi Mario militibusque carissimus factus.

Jugurtha ad Bocchum nuncios mittit, praelii faciendi tempus adesse — cunctanti Mauro tertiam partem Numidiaae promittit. — Amborum igitur exercitu conjuncto improvisi Marium invadunt.

XCVII. At Jugurtha, postquam oppidum Capsam aliosque locos munitos et sibi utiles, simul et magnam pecuniam amiserat; ad Bocchum nuncios mittit, quam primum ¹⁾ in Numidiam copias adduceret; praelii faciendi tempus adesse. Quem ²⁾ ubi cunctari accepit, du-

usus poscebat sibi. *joca* — *agere*. Summam comitatem Sullae exprimit hac formula. *humillumis* i. e. abjectissimis, infimae sortis hominibus. *in operibus* sc. faciendis. In castrorum munitione et ceteris militiae laboribus. *ad vigilias* apud vigilias. *multus assiduus*, diligens, frequens. *prava ambitio* dicitur, si quis per malas artes favorem popularem sibi parare studet. *Bona ambitio* est, cum quis sine alicujus detrimento bonae famae studet. — Livor et obtreectatio passim bonorum operum impedimenta sunt. Minuti illi, qui non se attollunt, nolunt etiam alios: et factis cum obstare non possunt, conantur linguis. Nemini detrahare, virtutis proprium est: et semper bene dicentis sermo melior est, quam male dicentis. *solet facere. consilio* prudentia, perspicacia. *manu* virtute. *priorem* sc. se esse, superare, praecedere.

¹⁾ *Cap. XCVII. quam primum* uti quam primum.

²⁾ *quem* — *trahere* sens. Ubi vero accepit, eum moras nec-tere, dum dubius anxie perpendebat rationes, quae pro

bium belli atque pacis rationes trahere; rursus, uti antea, proximos ejus donis corrumpit; ipsique Mauro pollicetur Numidiae partem tertiam, si aut Romani Africa expulsi, aut, integris suis finibus, bellum compositum foret. Eo praemio illectus Bocchus cum magna multitudine Jugurtham accedit. Ita amborum exercitu conjuncto, Marium jam in hiberna proficiscentem, vix decima parte die ¹⁾ reliqua, invadunt: rati noctem, quae jam aderat, victis sibi munimento fore, et si vicissent, nullo impedimento, quia locorum scientes erant; contra Romanis utrumque casum in tenebris difficiliorem. Igitur simul ²⁾ consul ex multis de hostium adventu cognovit,

bello aut pace faciebant. *Rationes trahere* exquisite ille dicitur, qui dubitat atque deliberat. *uti antea vide cap. 80. proximos familiarissimos, conjunctissimos. Mauro Boccho. integris suis finibus* si nulla pars regni sibi a Romanis detraheretur

¹⁾ *die pro diei. victis* si forte victi essent. *impedimento se. fore. utrumque casum* si aut vicissent, aut victi forent.

²⁾ *simul* simulac, quam primum. — Eodem tempore Marius de hostium adventu audivit, et ipsi hostes aderant: ita, ut inter nuncios et hostium praesentiam nullum intercederet spatium. *instrui. Instruere* significat proprie, apparare, componere. Exercitum *instruere* est *armare* et *ad pugnam parare. colligere*. Si, dum iter haberetur, Romanis pugnandum erat, sarcinae plerumque in medium conferebantur. *Colligere* hic non est *accipere*, sed *comportare. signum*. Non capies de aquila, *ve. villis*, aut similibus, de quibus infra: *sine signis, sine ordinibus*. Nam *ea signa* jam accipiebant, cum instrueretur exercitus. Cum vero supra scripserit, *priusquam instrui quivit*, eandem rem his proponeret, si de aquila etc. *signum* intelligi vellet. Ergo aut de *signo* tuba dato intellige aut de illo *signo*, quod alio nomine *symbolum* aut *tessera* dicitur, quae militibus dabatur, ut socium ab hoste discernerent; aut denique de *utroque* hoc signo, *catervatim* sine ordine et delectu. *conglobare* a *globo* deductum, est, *coadunare. concurrunt* i. e. omnibus partibus incurrunt, quod vehementius est, quam *incurrunt*.

et ipsi hostes aderant: et, priusquam exercitus aut instrui, aut sarcinas colligere, denique antequam signum, aut imperium ullum accipere quivit, equites Mauri atque Gaetuli, non acie, neque ullo more praelii, sed cater vatim, uti quosque fors conglobaverat, in nostros concurrunt. Qui omnes trepidi ¹⁾, improvise metu, ac tamen virtutis memores, aut arma capiebant, aut capientes alios ab hostibus defensabant: pars equos ascendere, obviam ire hostibus: pugna latrocinio magis, quam praelio similis fieri: sine signis, sine ordinibus, equites, pedites permixti; caedere alios, alios obtruncare; multos, contra adversos acerrime pugnantes, ab tergo circumvenire: neque virtus, neque arma satis tegere; quod hostes numero plures et undique circumfusi. Denique Romani veteres novique ²⁾, et ob ea scientes belli, si quos locus, aut casus conjunxerat, orbis facere: atque ita ab omnibus partibus simul tecti et instructi hostium vim sustentabant.

Neque in eo tam aspero negotio territus Marius — colles duos propinquos inter se occupat — reges, loci difficultate coacti, praelio deterrantur — circa utrumque collem effusi consider

XCVIII. Neque in eo tam aspero negotio territus Marius, aut magis, quam antea, demisso animo fuit:

¹⁾ *trepidi* — metu pavidi improvise terrore. *capientes* sc. arma. *caedere* proprie flagellare; deinde, acie gladiatorum vulnera facere, *caesim* ferire. *obtruncare* capite caedere, artibulatim dividere, a *truncus*, arboris reliquum post ramos relictos; vel, corpus hominis abscisso capite. *multos* — *circumvenire* i. e. circumveniebant multos a tergo, dum illi pugnarent acerrime contra hostes adversos.

²⁾ *veteres novique*. Romani veteres novique, (qui ob id, quod conjungerentur, et in unum corpus coaluissent, facile moem militiae discebant) si quos casus conjunxerat, in orbem consistebant, ut terga tuti omnibus partibus adversi in hostem pugnare queant. *instructi* ad resistendum parati.

sed cum turma sua ¹⁾, quam ex fortissimis magis, quam familiarissimis, paraverat, vagari passim; ac modo laborantibus suis succurrere, modo hostes, ubi confertissimi obstiterant, invadere; manu consulere militibus, quoniam imperare, conturbatis omnibus, non poterat. Jamque dies consumptus erat, quum tamen barbari nihil remittere, atque, uti reges praeceperant, noctem pro se ²⁾ rati, acrius instare. Tum ³⁾ Marius ex copia rerum consilium trahit, atque, uti suis receptui locus esset, colles duos propinquos inter se occupat: quorum in uno, castris parum amplo, fons aquae magnus erat; alter usui opportunus, quia magna parte editus et praeceps, pauca munimento egebat. Ceterum apud aquam ⁴⁾ Sullam cum

¹⁾ *Cap. XCVIII. cum turma sua.* Cum equitibus, quos circum se habere solebat, et qui duci erant quasi cohors praetoria. *quam ex fortissimis.* Hoc dictum in Marii laudationem, qui utilitatem reipublicae privatis amicitii anteponerebat. *passim* undique. *laborantibus* periclitantibus. In pugna *laborare* dicitur ea pars, quae infirmior est et pene cedit hosti. *manu consulere militibus* i. e. virtute, auxilio suo et turmae suae adjuvabat milites, quoniam iis *consulere imperando* non potest in tanta rerum omnium conturbatione. *Militis* agit officium, quoniam *ducis* non potest.

²⁾ *pro se* commodam sibi, opportunam.

³⁾ *Tum — trahit.* Tum Marius secundum rerum suarum opportunitatem, uti res suae permittebant, consilium capit. *castris — amplo* i. e. collis ille non tantae erat capacitatis, ut castra romana capere posset et continere. *alter — egebat.* Sens. Alter, qui usui opportunus erat, i. e. qui opportunum castris faciendis locum praebebat, non multis praeterea munimentis egebat, quia erat ex magna parte editus et praeceps. *munimento* ad muniendum. Nec offensionem sit, *pauca egebat.* Cato apud Gell. XIII, 23: Vitio vertunt, quia *multa egeo*: at ego illis, quia nequeunt egere.

⁴⁾ *apud aquam* apud fontem in colle. *noctem agitare* per noctem esse, noctem transigere. *neque — conturbatis* quum esset non minor hostium conturbatio. *in unum contrahit* in unum locum convocat. *pleno gradu* non cursu neque

equitibus noctem agitare jubet: ipse paulatim dispersos milites, neque minus hostibus conturbatis, in unum contrahit; dein cunctos pleno gradu in collem subducit. Ita reges, loci difficultate coacti, praelio deterrentur. Neque tamen suos longius abire sinunt; sed, utroque colle multitudine ¹⁾ circumdato, effusi consedere: dein crebris ignibus factis, plerumque noctis barbari suo more laetari, exsultare, strepere vocibus; ipsi duces feroces, quia non fugerant, pro victoribus agere. Sed ea cuncta Romanis, ex tenebris ²⁾ et editioribus locis facilia visu, magno hortamento erant.

Marius, ubi lux adventabat, hostibus paullo ante somno captis, omnes simul tubicines signa canere jubet — hostes plures eo praelio quam omnibus superioribus interemti.

XCIX. Plurimum vero Marius imperitia ³⁾ hostium confirmatus, quam maximum silentium haberi jubet; ne

gradu militari; sed incitato gradu. *subducere* alibi est, subtrahere, eripere; hio vero: sursum ducere.

¹⁾ *multitudine* militum suorum. *effusi* dispersi; nullo servato ordine. *strepere vocibus* i. e. laeto cantu ac truci sonore regionem complebant. *feroces* i. e. duces elati erant, quia non fugerent et colles obsiderent, in quibus erant Romani. *agere*, pro victoribus se gerebant.

²⁾ *ex tenebris*. Videlicet Romani, ne ab hostibus conspicerentur, ignes non accenderant. *editioribus* eminentioribus. *magno* — *erant*. Inde animus Romanis augebatur, quia hostes cum securos et exsultantes viderent, confidebant, eos defessos et sopitos fore, cum praelium instauraretur.

³⁾ *Cyp. XCIX imperitia* nempe belli, qui non melius uterentur fortuna sua, et per noctem semet ipsos defatigaret. *confirmatus* sc. animo, ad optimam spem erectus. *per vigilias*. Nox in quatuor vigilias dividebatur, quarum singulae tres horas continebant. Vigiliarum autem signa et distinctiones buccina dabantur. *de improvviso vigiles*; nam supra memoraverat, *vigiles* nulla signa cecinisse; et quamquam illi alioquin non concinerent, si in hostem eundem esset, hic tamen strepitus causa eos tubicinibus adjunxit. *portis* sc. castrorum.

signa quidem, uti per vigilias solebant, canere: deinde ubi lux adventabat, defessis jam hostibus et paullo ante somno captis, de improvise vigilēs, item cohortium, turmarum, legionum tubicines simul omnes signa canere; milites clamorem tollere atque portis erumpere. Mauri ¹⁾ atque Gaetuli ignoto et horribili sonitu repente excitī, neque fugere, neque arma capere, neque omnino facere, aut providere quidquam poterant: ita cunctos strepitu, clamore, nullo subveniente, nostris instantibus, tumultu, terrore, formido ²⁾, quasi vecordia, ceperat. Denique omnes fusi fugatique: arma et signa militaria pleraque capta; pluresque eo praelio, quam omnibus superioribus interemti: nam somno et metu insolito impedita fuga.

Neque tamen Marius insolens victoria factus — Consul ipse omnia providebat — pudore magis, quam malo, exercitum coercerebat.

C. Dein Marius, uti coeperat, in hiberna ³⁾; quae, propter comineatum, in oppidis maritimis agere decre-

¹⁾ *Mauri* quibus Bocchus imperitabat; *Gaetuli* quibus Jurgurtha. *ignoto* — *exciti*. Caedem hac sollertia hostibus immisit Bacchi dux Pan. Quin enim Baccho in concavo saltu nunciassent speculatores, infinitas hostium copias in ulteriori parte castra metari; Pan noctu bacchico exercitui signum dedit, ut maximum et inconditum clamorem tolleret. His vero clamantibus, petrae sonum exceptum longe majorem reddebant, et hostes, metu perterriti se in fugam conjecerunt. Ex eo tempore vanos nocturnosque terrores exercituum *panicos* appellamus.

²⁾ *formido, quasi vecordia*. Sallustianum est, nomen aliquod, eodem casu, comparationi adhaerere: sic Cat. 10. Contagio, quasi pestilentia, invasit. Supra 41. Dissensio civilis, quasi permixtio terrae, oriri coepit. Item 72. Formidine, quasi vecordia, exagitari. *vecordia* i. e. quasi amentia et insania cunctos occupaverat: nam nesciebant, quid facerent.

³⁾ *Cap. C. in hiberna* intellige *proficiscitur*. Verba *proficisci*,

verat. Neque tamen secors ¹⁾ victoria, aut insolens factus, sed, pariter ac in conspectu hostium, quadrato agmine incedere. Sulla cum equitatu apud dextumos ²⁾; in sinistra A. Manlius cum funditoribus et sagittariis; praeterea cohortes Ligurum curabat: primos et extremos cum expeditis manipulis tribunos locaverat: perfugae, minime cari et regionum scientissimi, hostium iter explorabant. Simul consul, quasi nullo imposito ³⁾, omnia providere, apud omnes adesse; laudare, increpare merentes: ipse armatus intentusque, item milites cogebat. Neque ⁴⁾ secus, atque iter facere, castra munire;

ire, tendere saepius reticentur. *in oppidis maritimis* ut sc. commeatus copia commode subvehi posset.

1) *secors* deses, incurius. *victoria* per vel propter victoriam. *insolens* elatus, praefidens, superbus. *pariter* — *hostium* pariter, ac si in conspectu hostium esset. *quadrato agmine* i. e. exercitu quadripartito, ut, quacumque hostis ingrueret, parati essent: et statim declarat, quomodo quadratum esset agmen; nam disposuerat Marius, qui a dextra et sinistra parte, a fronte et a tergo curarent.

2) *dextumos* i. e. qui in dextero agmine erant. *Dextimus* superlativus gradus, *dexter*, *dexterior*, *dextimus*; ut etiam *sinister*, *sinisterior*, *sinistimus*; *exterus*, *exterior*, *extimus* vel *extremus*; *posterus*, *posterior*; *postimus* et *postremus*. *curabat* de illis dicitur, qui praepositi sunt militibus, aut praefecti administrantibus. Totum hoc sic intellige: Sulla cum equitatu apud dexteros *curabat*; *curabat* vero in sinistra A. Manlius cum funditoribus et sagittariis; praeterea *curabat* idem Manlius cohortes Ligurum: ita ut verbum illud semel compareat cum accusativo, bis subaudiatur sine accusativo. *minime cari* i. e. non magni pretii, viliores habiti, quam milites ex Romanis: hinc perfugis periculosissimum negotium demandabat, explorare iter hostium.

3) *quasi nullo imposito* i. e. perinde, ac si nullum posuisset in eis locis curandis. *laudare* — *merentes* i. e. laudavit et increpuit pro merito quenique. *item* — *cogebat* sens. item milites armatos intentosque esse cogebat. Sic Catil. 27: Ipse cum telo esse; item alios jubere.

4) *Neque* — *munire* i. e. eadem cura, qua iter faciebat, etiam

excubitum in portas cohortes ex legionibus, pro castris equites auxiliares mittere; praeterea alios super vallum in munimentis locare: vigilias ipse circumire: non tam diffidentia futuri, quae imperavisset, quam uti militibus exaequatus cum imperatore labos volentibus esset. Et

castra muniebat. Non offendat infinitivus post conjunctionem atque pro quam. Sic cap. 98. *quum tamen barbari nihil remittere. excubitum — legionibus* i. e. ad excubandum et vigilandum ad portas cohortes ex legionibus mittebat. *pro castris* i. e. ante castra. *locare* locabat, constitutebat. *vigilias*. *Excubiae* et *vigiliae* saepe confunduntur; sed *excubiae* proprie diurnae et nocturnae sunt; *vigiliae* tantummodo nocturnae. Dividebantur autem *vigiliae* in quaterna horarum spatia, ita, ut prima, secunda, tertia, et quarta vigilia diceretur. *non — imperavisset*. Haec dicendi ratio sic explicari potest: Non tam diffidentia futuri *negotii eorum*, quae imperavisset: vel, non tam diffidentia futuri *omnis ejus*, quae imperavisset. Nam in eo positu etiam alia singularia admittunt numerum pluralem; ut illud Livii XXX. cap. XVII. *quidquid aliud fecerit, quod cordi foret Masinissae, ea patres comprobare atque laudare*. Noster Cat. cap. 56. *Interea servitium repudiabat, cujus initio ad eum magnae copiae concurrebant*. Sed auctore Gellio I., 7. nihil quidem supplere necesse est. Ille enim abunde confirmat, *futurum* verbum esse *indefinitum*, neque *numeris* neque *generibus* praeserviens; et exempla profert, in quibus id certe nihil aliud notat, quam *fore* seu ἔσται. Jam vero, si τὸ ἔσται latine dici potest *futurum*, quomodo τὰ ἔσται, nisi *futuri*? Itaque Sallustiana verba graece reddi possint: οὗτοι ἀνιστὰς τοῦ ἔσται, ἃ κελύουσιν. Accipiendum ergo *futuri* pro secundo infinitivi casu, qualia esse gerundia in di nemo ignorat. Quod si rara haec locutio videtur, meminimus, nos Sallustum legere. Sensus itaque est: Non tam diffidens, futura esse ea, quae imperavisset. *quam — esset* constr. quam uti labos esset exaequatus cum imperatore militibus volentibus. Sens. uti lubenter milites laborem ferrent, cum viderent, imperatorem aequo laborem sibi sumere — Memor erat et in hoc promissi cap. 85. *Socius periculi voliscum adero; neque vosque in omnibus rebus juxta geram*

sane Marius illo et aliis temporibus belli pudore ¹⁾ magis, quam malo, exercitum coërcerat: quod multi per ambitionem fieri aiebant; pars, quod a pueritia consuetam duritiam, et alia, quae ceteri miseras vocant, voluptati habuisset: nisi tamen respublica, pariter ac saevissumo imperio, bene atque decore gesta.

Haud longe oppido Cirta undique speculatores sese ostendunt, qua re hostis adesse intelligitur — Sulla Mauros invadit, Bocchus Romanos — Marius apud primos agebat — Jugurtha gladium suum sanguine oblitum ostendit, Marium sua manu interfectum esse clamat — Jam paullum ab fuga aberant Romani — Ast Sulla atque Mario occurrentibus auxilio, hostes undique fusi sunt — spectaculum horribile campis patentibus.

CI. Igitur quarto denique die, haud longe ab oppido Cirta undique simul speculatores ²⁾ citi sese ostendunt: qua re hostis adesse intellegitur. Sed ³⁾ quia di-

¹⁾ *pudore* h. e. reverentia imperatoris, seu ejus exemplo, quod non sequi, militem puderet. *malo* poenis, aut duro imperio. *quod*. Quod nimirum sibi laborem cum militibus communem faciebat. *duritiam* Marii cognoscās ex cap. 85. *Duritiam* seu laborum, patientia opponitur *mollitiei*, *alia* sc. onera: ut pati famem, inopiam, frigus, calorem. *ceteri* deliciis sc. assueti. *nisi tamen* i. e. sive per ambitionem, sive consuetudinis causa hoc faceret, id utique certum est, publicae utilitati et gloriae non minus ab illo consultum fuisse, quam si saevissimum imperium in milites exercuisset. Eodem fere sensu usurpatur *nisi tamen* sup. 24. *nisi tamen intellego*.

²⁾ *Cap. CI. speculatores* sc. a Mario missi exploratum quid ageret, aut quo se ferret hostis. *citi a cico*, pro, citato cursu advenientes.

³⁾ *Sed — significabant sens.* Sed quoniam speculatores illi, diversi a diversis partibus redibant, et omnes idem nuntiabant. *advorsum* — *paratus* in quadrato sc. agmine, quod cap. 100. descripserat. *opperitur* hostes.

vorsi redeuntēs, alius ab alia parte, atque omnes idem significabant; consul incertus, quonam modo aciem instrueret, nullo ordine commutato, advorsum omnia paratus, ibidem opperitur. Ita Jugurtham spes frustrata¹⁾, qui copias in quatuor partes distribuerat; ratus, ex omnibus aequē aliquos ab tergo hostibus venturos. Interim Sulla, quem²⁾ primum attigerant, cohortatus suos, turmatim, et quam maxime confertis equis, ipse aliique Mauros invadunt: ceteri in loco manentes ab jaculis eminus emissis corpora tegere, et, si qui in manus venerant, obtruncare. Dum eo modo equites praeliantur, Bocchus³⁾, cum peditibus, quos Volux filius ejus adduxerat, neque in priore pugna, in itinere morati, adfuerant, postremam Romanorum aciem invadunt: tum Marius apud primos agebat, quod ibi Jugurtha cum plurimis. Dein Numida⁴⁾, cognito Bocchi adventu, clam

¹⁾ *frustrata* sc. est; fefellit. *aeque aliquos* si Romani quadrato agmine non incederent, illos certe a tergo invasuri erant aliqui Africani, sive hi, sive illi, nullo discrimine, quippe qui e quatuor simul partibus adventarent. Parum enim intererat, *aequum* erat, qui Romanis a tergo venterent, modo aliqui. Inde recte dixit, *aeque aliquos*.

²⁾ *quem* — attigerant in quam inciderant. *turmatim* per turmas. *confertis*. *Confertus* a *confercio* denso. *ipse aliique*. Ipse et alii ex equitibus. *ceteri* se. equites.

³⁾ *Bocchus cum peditibus . . . invadunt*. Sic Catil. 43: Lentulus cum ceteris . . . constituerant. in priore pugna. De qua modo mentio fuit. *tum*, cum sc. Bocchus postremam Romanorum aciem invaderet. *apud primos* i. e. apud eos, qui erant in prima acie.

⁴⁾ *Numida Jugurtha. ad pedites*. Jugurtha, qui apud primos Mario erat oppositus, ab illa parte, in qua hoc regis stratagemata de occiso Mario non posset esse obscurum, concessit, se convertit ad pedites *Romanorum*, qui erant in sinistra parte, a Mario longius remota; ubi A. Manlius agebat. Nam in dextro latere Sulla erat cum equitatu, apud primos Marius. *apud Numantiam* in exercitu romano, quando Micipsa, rex Numidiae, auxilia peditum et equitum misit ad bellum Numantinum, quibus Jugur-

cum paucis ad pedites convortit: ibi latine, nam apud Numantiam loqui didicerat, exclamat, nostros frustra pugnare; paullo ante Marium sua manu interfectum: simul gladium sanguine oblitum ostendere, quem in pugna, satis impigre occiso pedite nostro, cruentaverat. Quod ubi milites ¹⁾ accepere, magis atrocitate rei quam fide nuncii terrentur: simulque barbari animos tollere, et in perculosos acrius incedere. Jamque paullum ²⁾ ab fuga aberant, quum Sulla, profligatis, quos advorsum ierat, rediens Mauris ab latere incurrit. Bocchus statim avortitur. At Jugurtha, dum sustentare ³⁾ suos et prope jam adeptam victoriam retinere cupit, circumventus ab equitibus, dextra, sinistra omnibus occisis, solus inter tela hostium vitabundus erumpit. Atque interim Marius, fugatis equitibus, accurrit auxilio suis, quos pelli jam acceperat. Denique ⁴⁾ hostes undique fusi. Tum spectaculum horribile campis patentibus: sequi, fugere; occidi, capi; equi, viri afflicti ⁵⁾: ac multi, vulneribus acceptis, ne-

tham praefecit. Vide cap. 7. *oblitum* perfusum, inquinatum. *impigre* adeo impigre et celeriter, ut Romani scire non possent, gregarii militis esse sanguinem, quo gladius imbutus erat.

¹⁾ *milites Romanorum*. *magis* — *nuncii* i. e. magis, quod atrocissimam rem, caedem consulis, conciperent animo, quam quod Jugurthae crederent, factum esse, quod diceret. *incedere* invadere, incurrere.

²⁾ *paullum* — *aberant* i. e. parum aberat, quin milites romani fugerent. *quos advorsum* per anastrophem, pro *advorsum quos* — Sic: *Italiam contra. His accensa super. Maria omnia circum.* Virgilius.

³⁾ *sustentare* i. e. confirmare, ne fugerent. *adeptam* acquisitam. *Adeptam* passive, ut Cat. 7 *equitibus* romanis. *occisis* Jugurthinis militibus. *vitabundus* valde, operose vitans, quum ab omnibus partibus peteretur.

⁴⁾ *Denique* usque ad finem cap. Post tot animadversas et animadversione dignas res nunc sequitur descriptio, quae omnem laudem superat.

⁵⁾ *afflicti* ad terram prostrati. *Nil modo* i. e. tantummodo conabantur surgere: sed statim cadebant, quia vulnera-

que fugere posse, neque quietem pati; niti modo, ac statim concidere: postremo omnia, qua visus erat, contrata telis, armis, cadaveribus; et inter ea humus infecta sanguine.

Bocchus per legatos a Mario petit, ut duos quam fidissimos ad se mitteret — Mittuntur Sulla et Manlius — Bocchus, postquam ad verba Sullae responderat, se legatos ad senatum missurum esse dicit.

CII. Postea loci ¹⁾ consul, haud dubie jam victor, pervenit in oppidum Cirtam, quo initio profectus intenderat. Eo ²⁾ post diem quintum, quam iterum barbari male pugnaverant, legati a Boccho veniunt, qui regis verbis ab Mario petivere, duo quam fidissimos ad eum mitteret: velle de se, et de populi romani commodo cum iis disserere. Ille statim L. Sullam et Manlium ire jubet. Qui quamquam acciti ³⁾ ibant; tamen placuit verba apud regem facere; ingenium aut avorsum uti flecterent, aut cupidum pacis vehementius accenderent. Itaque Sulla, cujus ⁴⁾ facundiae, non aetati a Manlio concessum,

ti erant. *qua — erat* i. e. qua videre licebat, qua visus agi poterat. *et — sanguine*. Hoc non sine consilio ad finem rejecit; aptissima certe talis descriptionis conclusione. *infecta* madida. *Inficere* intingere, imbuere.

¹⁾ *Cap. CII. Postea loci* pro *postea*; *lo* loci abundat. Sic cap. 72. post id locorum pro *postea*. Eodem modo legimus *ubi gentium, ubique terrarum. quo — intenderat* i. e. ad quam urbem a principio discedens ire disposuerat. Jam enim proficiscebatur in hiberna, quum eum hostes aggredirentur. *Profectus* hic est *incipiens iter facere*.

²⁾ *Eo* i. e. in id oppidum. *post diem quintum, quam*. Sic cap. 76. post dies quadraginta, *quam* eo ventum erat. *regis verbis* i. e. verba regis referentes. duo. Alibi etiam legitur *duo, ambo, pro duos, ambos*.

³⁾ *acciti* vocati a rege. Sens. quamquam non esset eorum prius alloqui Bocchum, qui vocaverat, invitaverat eos, *avorsum* sc. a pace, alienatum a Romanis.

⁴⁾ *cujus — concessum* sens. cui primas partes in dicendo con-

pauca verba hujusmodi loquutus: — „Rex Bocche magna laetitia nobis est, quum te talem virum di monere, uti aliquando pacem, quam bellum, malle; ne te optimum cum pessimo omnium Jugurtha miscendo commaculares; simul nobis demeres ¹⁾ acerbam necessitudinem, pariter te errantem, et illum sceleratissimum persequi. Ad hoc populo romano jam a principio melius visum amicos ²⁾, quam servos, quaerere: tutiusque rati, volentibus, quam coactis imperitare. Tibi vero ³⁾ nulla opportunior nostra amicitia: primum, quod procul absumus, in quo offensae minimum, gratia par, ac si prope adessemus: dein, quod parentes abunde habemus, amicorum neque nobis, neque cuiquam omnium satis. Atque hoc ⁴⁾ utinam a principio tibi placuisset! Pro-

cessit Manlius, non, quia Sulla aetate major, sed, quia facundior esset. *non aetati*. Videlicet aetate minor erat Sulla.

¹⁾ *demeres* refer ad *uti. persequi* infinitivus pro gerundio *persequendi*. Sens. ne invito cogeres Romanos persequi et te et Jugurtham.

²⁾ *amicos*. *Amici* sunt. qui sponte se cum pop. romano conjungunt, et ejus societatem habere conantur: *servi* sunt, qui resistentes bello subiguntur, et subacti obediunt imperio populi romani.

³⁾ *Tibi vero*. Duas huc usque rationes attulit, cur Romani pacem cum Boccho malint: 1. quia cum Jugurtha simul eum persequi non cogentur; 2. quia romanum est amicos, quam servos, malle. Nunc sua regem utilitate hortatur. *nostra amicitia* quam amicitia nostra sc. est. *offensae minimum*. Quod procul absumus, minimus est locus inferendae tibi offensae: gratiam autem et beneficia sic conferre possumus, uti si adessemus. *parentes* qui pareant imperio nostro. *amicorum* — *satis* innuit, Bocchum non superfluum amicum futurum esse, et Romanos et quemvis omnium hominum numquam satis amicorum habuisse.

⁴⁾ *Atque hoc* sc. pacem habere cum Romanis. *a principio* cum Metellus legatos ad eum misit. cap. 83. Nam antea Bocchus Romam miserat, foedus et societatem petitur. cap. 80.

fecto ea re ad hoc tempus multo plura bona accepisses, quam mala perpressus es. Sed quoniam ¹⁾ humanarum rerum fortuna pleraque regit, cui scilicet placuit, te et vim et gratiam nostram experiri: nunc, quando per illam licet, festina, atque, uti coepisti, perge. Multa atque opportuna ²⁾ habes, quo facilius errata officiis superes. Postremo hoc in pectus tuum demitte, numquam populum romanum beneficiis victum ³⁾: nam, bello quid valeat, tute scis.” — Ad ea Bocchus placide et benigne ⁴⁾, simul pauca pro delicto suo, verba facit:

¹⁾ *Sed quoniam* — *regit*. Sic Cat. cap. 8. Sed fortuna profecto in omni re dominatur. *quando quoniam*, cum *per illam* sc. fortunam. *uti coepisti* de pace sc. cogitare, et gratiam nostram mereri.

²⁾ *opportuna* i. e. idonea, ad gratiam populi romani tibi conciliandam. *quo* quibus. *officiis* studio, benevolentiaque significatione. *Officium* ab *efficiendo* est, quod efficere unumquemque conveniat pro conditione personae. *superes* plane vincas delicta, opprimas et facias, ut memoria excidant. Eodem fere sensu sup. 85: Falsam orationem vitae moresque mei *superant*. Ceterum animadvertite quibus, jam ab initio, verborum ambagibus tradendum Jugurtham innuat, pretium romanae amicitiae.

³⁾ *beneficiis victum* i. e. nemo adhuc populo rom. benefecit, bene meritus est de populo rom., quin majora beneficia ex eo receperet. *namquam* — *scis* Sens. Populus romanus nunquam victus est beneficiis, nec est necesse, ut dicam, quod e contrario injuriis superari non potest; nam tu ipse expertus es, quantum bello valeat ad injurias vindicandas: velis ergo potius experiri, ut amicus gratiam populi romani, quam ut hostis vim ejus. *tute* tu ipse.

⁴⁾ *benigne* sc. respondebat. *pro delicto* i. e. pro purgatione delicti, culpae suae. *expulerit* Bocchus. Nam supponendum, Bocchum, obortis ipsum inter et Jugurtham contentione, partem illam Numidiae armis Jugurthae eripuisse. Ita sensus esset: Numidiae partem, in qua bellum geritur, Bocchi esse jure belli, quippe qui vi Jugurtham inde expulerit. *praeterea* — *amicitia* praeterea, dicit, se repulsum esse ab animicitia Romanorum, cum antea misisset legatos Romam. vide cap. 80.

se non hostili animo, sed ob regnum tutandum arma cepisse: nam Numidiae partem, unde vi Jugurtham expulerit, jure belli suam factam; eam vastari ab Mario pati nequivilisse: praeterea missis antea Romam legatis, repulsum ab amicitia. Ceterum vetera¹⁾ ommittere, ac tum, si per Marium fieret, legatos ad senatum missurum. Dein²⁾, copia facta, animus barbari ab amicis flexus, quos Jugurtha, cognita legatione Sullae et Manlii, metuens id, quod parabatur, donis corruerat.

Bocchus rursus legatos mittit, qui a Gaetulis latronibus spoliati ad Sullam pergunt, quem consul, in expeditionem proficiscens, pro praetore reliquerat — eos ille liberaliter habuit — circiter XL dies ibidem Marium opperiuntur.

III. Marius interea, exercitu in hibernis composito, cum expeditis cohortibus et parte equitatus proficiscitur in loca sola³⁾, obsessum turrim regiam, quo Jugurtha perfugas omnes praesidium imposuerat. Tum rursus Bocchus, seu reputando, quae sibi duobus praeliis venerant⁴⁾, seu admonitus ab amicis, quos incor-

¹⁾ *vetera* quae olim facta sunt, veteres inimicitiae causas. *omittere* non amplius de illis se loqui velle dicit: *si — licet* si Marius permetteret, si posset, a Mario non impeditus.

²⁾ *Dein* — *corruerat* sens. et constr. Deinde, cum Sulla facultatem, occasionem, mittendi legatos dedisset, animus Bocchi in aliam partem ductus, et a consilio, legatos mittendi dimotus est ab amicis, quos Jugurtha, postquam legationem Sullae et Manlii cognitam habuerat, donis corruerat, metuens id, quod parabatur, sc. ut Bocchi animus a bello averteretur, et Romanis conjungeretur.

³⁾ *Cap. CIII. sola* desertâ, solitaria. Ea vox saepius occurrit hoc sensu — Virg. Georg. III, 249:

Heu! male tum Libyae solis erratur in agris.

Cic. de Div. I, 38: Quum in locis solis moestus errares. *obsessum* obsessurus. *praesidium* ad praesidium, qui praesidio essent.

⁴⁾ *venerant* evenerant, acciderant. *necessariorum* familiarum.

ruptos Jugurtha reliquerat, ex omni copia necessariorum quinque delegit, quorum et fides cognita, et ingenia validissima erant. Eos ad Marium, ac dein, si placeat, Romam legatos ire jubet; agendarum rerum ¹⁾, et quocumque modo belli componendi licentiam ipsis permittit. Illi mature ad hiberna Romanorum proficiscuntur; deinde in itinere a Gaetulis latronibus circumventi spoliatique, pavidi, sine decore ²⁾ ad Sullam profugiunt; quem consul in expeditionem proficiscens pro praetore reliquerat. Eos ille non pro vanis hostibus ³⁾, ut meriti erant, sed accurate ac liberaliter habuit. Quā re barbari et famam ⁴⁾ Romanorum avaritiae falsam, et Sullam, ob munificentiam in sese, amicum rati. Nam etiam tum largitio ⁵⁾

¹⁾ *agendarum rerum* plenipotentarios hodie dicerent hos agendarum rerum licentia instructos. *licentiam permittit* potestatem, facultatem concedit.

²⁾ *sine decore* i. e. absque dignitate suae insignibus. Eodem sensu, quo de Jugurtha dixit, *contra decus regium, cultu quam maxime miserabili*, sup. 33. *in expeditionem* obsesurus turrim regiam. *pro praetore* i. e. loco praetoris, ut relictis imperaret, et jus diceret.

³⁾ *pro vanis hostibus* i. e. ut vanos, inconstantes, leves hostes haberi decet. *ut — erant* eo, quod Boechi animus flexus fuerat, dictoque non steterat. *accurate*. *Accurate habere* est cum cura tractare, omnia circumspicere studiose, quae ad cultum pertinent.

⁴⁾ *famam Romanorum avaritiae* i. e. famam, quae erat de avaritia Romanorum propagata per Jugurtham ejusque populares. *munificentiam* liberalitatem, a *munificare* ditare, beatum facere; *munificus* liberalis, quasi sit munera large praebens.

⁵⁾ *largitio*. Multis enim eorum hominum captiosa donatio, quae sit sine benevolentia, ambitionis et sui commodi causa, quam *largitionem* vocat, adhuc ignota erat; si quis munificus erat, i. e. si quis donum alicui faciebat, non putabatur, facere hoc per largitionem, videlicet, ut illum corrumperet, sed per liberalitatem, videlicet, quia putaret, illum dignum esse hoc munere; humanum animum et amicum dona testabantur, dona ex benignitate proficisci putabantur. *volens* i. e. benevolus.

multis ignara: munificus nemo putabatur, nisi pariter volens: dona omnia in benignitate habebantur. Igitur quaestori ¹⁾ mandata Bocchi patefaciunt; simul ab eo petunt, uti fautor consultorque sibi adsit: copias, fidem, magnitudinem regis sui, et alia, quae aut utilia, aut benevolentiae credebant, oratione extollunt: dein Sulla omnia pollicito, docti, quo modo apud Marium, item apud senatum verba facerent, circiter dies XL ibidem opperiantur.

Marius Cirtam rediens mandata Bocchi cognoscit. — Legatis potestas eundi Romam fit a consule — Senatus et populus romanus Boccho delicti gratiam facit.

CIV. Marius ²⁾ postquam infecto, quo intenderat, negotio, Cirtam redit; de adventu legatorum certior factus, illosque et Sullam venire jubet, item L. Bellienum praetorem Utica, praeterea omnes undique senatorii ordinis: quibuscum mandata Bocchi cognoscit, quis legatis potestas eundi Romam ab consule, interea induciae postulabantur. Ea ³⁾ Sullae et plerisque placere: pauci

¹⁾ *quaestori Sullae. sibi legatis. adsit. auxilio sit. utilia utilitatis spem Romanis ostendentia. benevolentiae i. e. quae ad benevolentiam captandam pertinere credebant. Sulla — pollicito postquam Sulla omnia pollicitus erat. docti moniti, instituti. ibidem in hibernaculis apud Sullam.*

²⁾ *Cap. CIV. Marius — redit sens. Postquam Marius redit Cirtam, negotio infecto, ad quod perficiendum profectus erat. quo adverbium loci, recte quoque de rebus dicitur; ita ut sit, non modo ad quem locum, sed etiam ad quam rem. Intendere est, propositum habere, quaerere. L. Bellienum qui avunculus erat Catilinae. praeterea omnes. Consuetudo erat, ut consul convocaret principes exercitus, et viros ordinis senatorii, cum aliquid grave atque arduum deliberandum erat. cognoscit percipit, atque diligenter et attente considerat, quis legatis potestas: Quibus mandatis Bocchus petebat ab consule, imo potestatem suis legatis Romam eundi; 2do inducias, donec rediissent.*

³⁾ *Ea quae sc. postulabantur. ferocius sc. agendum i. e. ni-*

ferocius decernunt, scilicet ignari humanarum rerum, quae fluxae et mobiles semper in advorsa mutantur. Ceterum Mauri, impetratis omnibus rebus ¹⁾, tres Romam profecti cum Cn. Octavio Rufo, qui quaestor stipendium in Africam portaverat: duo ad regem redeunt. Ex his ²⁾ Bocchus quum cetera, tum maxime benignitatem et studium Sullae lubens accepit. Romae legatis ejus, postquam errasse regem, et Jugurthae scelere lapsum, deprecati sunt ³⁾, amicitiam et foedus petentibus hoc modo respondetur: „Senatus et populus romanus beneficii et injuriae memor esse solet: ceterum Boccho, quoniam poenitet, delicti gratiam facit: foedus et amicitia dabuntur, quum meruerit.“

Quibus rebus cognitis Sulla cum praesidio equitum atque peditum ad Bocchum mittitur. Volux cum equitibus repente sese in itinere ostendens, hostilem metum efficiebat.

CV. Quis rebus cognitis, Bocchus per literas a Mario petivit, uti Sullam ad se mitteret; cujus arbitratu ⁴⁾

hil de bello remittendum, sed fortius instandum. *fluxae* labiles, inconstantes. *in advorsa*. *Adversa* non hic sunt *infelicia*. Dicitur universe eam rerum humanarum mobilitatem esse, ut *semper* conditio quaelibet in *adversam* i. e. contrariam et prorsus oppositam mutari soleat.

¹⁾ *impetratis omnibus* induciis sc. et ut liceret, Romam proficisci. *qui quaestor*. Hic, quem ex senatus consulto stipendium exercitus in Africam portasse scribit Sallustius, non erat Marii quaestor, sed fortassis ejus, qui Africam cum imperio obtinebat. Nam Sulla Marii quaestor erat, ut supra cap. 95. retulit Sallustius, *redeunt* ad Bocchum sc. nunciaturi, quod omnia impetrassent, et induciae haberentur.

²⁾ *Ex his duobus*, qui ad regem redierunt, *studium* dixit enim Sallustius, egregie legatos a Sulla acceptos fuisse.

³⁾ *deprecati sunt* i. e. veniam petiere culpae regis dicentes: erravit, Jugurthae scelere lapsus est. *delicti gratiam facit* veniam dat, ignoscit delictum.

⁴⁾ *Cap. CV. arbitratu* iudicio, beneplacito.

de communibus negotiis consuleretur. Is missus cum praesidio equitum atque peditum, funditorum Balearium ¹⁾: praeterea sagittarii et cohors peligna cum velitaribus armis, itineris properandi causa; neque his secus, atque aliis armis, adversum tela hostium, quod ea levia sunt, muniti. Sed in itinere, quinto denique die, Volux, filius Bocchi, repente in campis patentibus cum mille non amplius ²⁾ equitibus sese ostendit: qui temere et effuse euntes Sullae aliisque omnibus et numerum ampliorum vero, et hostilem metum efficiebant. Igitur sese quisque ³⁾ expedire, arma atque tela tentare, intendere: timor aliquantus; sed spes amplior, quippe victoribus, et adversum eos, quos saepe vicerant. Inte-

¹⁾ *Balearium.* *Balcares* duae sunt insulae, hodie *Majorca* et *Minorca*, in mari mediterraneo, quarum olim incolae peritissimi erant funditores. Dictas esse putant a *βαλλω*, mittere sive sagittare. *peligna.* *Peligni* populi erant in Italia, inter Campaniam et Hetruriam, quorum caput erat *Corfinium*, et celebre oppidum *Sulmo*, unde Ovidius oriundus. *velitaribus armis* quibus velites, levissime omnium armati, utebantur, uti gladius, quo punctim, non caesim pugnabant, hastae, parma tripedalis. *neque — muniti.* Duplex commodum hujusmodi armorum notat: primum sic armati citius properabant; secundum ea arma, non minus quam si graviora fuissent, eos muniebant, quia tela quoque hostium levia sunt.

²⁾ *non amplius* non pluribus. *qui — efficiebant* sens. qui equites euntes sine ordine et alii ab aliis dispersi, faciebant, ut numerus amplior videretur Sullae et aliis omnibus, quam re vera esset, et ut eos reformidarent tanquam hostes.

³⁾ *quisque Romanorum.* *expedire* ad pugnam, liberare impedimentis illis paucis, quae itineris causa portabant. *arma atque tela* hic de omni instrumento militari capienda sunt. *tentare arma* est, quocumque modo experiri usum armorum telorumque. *intendere* i. e. quilibet intentus atque paratus erat. Alii vero putant, praecedens *arma atque tela* etiam *arcus sagittariorum* comprehendere, quorum causa illud *intendere* additum sit. *amplior* iis erat. *quippe — eos* quippe qui victores adversum eos pugnaturi essent.

rim equites exploratum praemissi, regi, uti erat, quietam nunciant.

Volux adveniens, et a patre Boccho Romanis praesidio se missum dicens nunc cum Sulla conjunctus pergit. — Auditum, Jugurtham haud procul consedisae — ingens metus Romanos invadit.

CVI. Volux adveniens quaestorem ¹⁾ appellat: se a patre Boccho obviam illis simul, et praesidio missum. Deinde eum et proximum diem sine metu conjuncti eunt. Post, ubi castra locata, et die ²⁾ vesper erat, repente Maurus incerto voltu ad Sullam accurrit: sibi ex speculatoribus cognitum, Jugurtham haud procul abesse: simul, uti noctu clam secum profugeret, rogat atque hortatur. Ille animo feroci ³⁾ negat se toties fustum Numidam pertimescere: virtuti suorum satis credere: etiam si certa pestis adesset, mansurum potius, quam proditis, quos ducebat, turpi fuga incertae ac forsitan post paullo morbo interiturae vitae parceret. Ceterum ab eodem ⁴⁾ monitus, uti noctu profiscerentur, consilium approbat: ac statim milites coenatos esse, in

¹⁾ *Cap. CVI. quaestorem Sullam. illis Sullae et comitatu.*

²⁾ *die pro diei. Vide cap. 52. incerto perturbato, suspensio, uti eorum, qui pavidi sunt.*

³⁾ *feroci in laude posuit pro haud timido, imperterritito, magno. negat hic solvendum in dicit, non sc. se pertimescere. credere confidere. quam — parceret constr. quam proderet eos, quos ducebat, et turpi fuga — vitae parceret. Prodere illi dicuntur, qui decipiunt, deserunt, aut non tuentur, quos debent. — Ea vero sunt consilia viro- rum fortium, ut mortem potius, quam turpem famam admittant.*

⁴⁾ *ab eodem Voluce. coenatos esse optime dixit, et plus involvit, quam coenare jubet; quum altera formula et maturitatem rei, et simul tempus innuat, quo illud consilium caperent. creberrimos ut exercitum numero ampliorem, ibique pernoctaturum Jugurtha crederet.*

castris ignes quam creberrimos fieri, dein prima vigilia silentio egredi jubet. Jamque nocturno itinere fessis omnibus, Sulla pariter cum ortu solis castra metabatur ¹⁾, quum equites Mauri nunciant, Jugurtham circiter duum millium intervallo ante consedissee. Quod postquam auditum, tum vero ingens metus nostros invadit: credere se proditos a Voluce et insidiis circumventos: ac fuere, qui dicerent, manu vindicandum ²⁾, neque apud illum tantum scelus multum relinquendum.

Sulla hortatur suos, ut fortem animum gererent — Volux lacrimans orare, ne quid crederet dolo factum, deinde Sullam per media castra Jugurthae incolumem transducit.

CVII. At Sulla, quamquam eadem ³⁾ aestumabat, tamen ab injuria Maurum prohibet: suos hortatur, uti fortem animum gererent: saepe antea paucis strenuis adversum multitudinem bene pugnatum: quanto sibi in

¹⁾ *metabatur*. *Metari* est, disponere, parare, mensurare locum. *Castra metari* pro *disponere castra*. *millium* sc. passuum.

²⁾ *manu vindicandum*. *Manu* vindicant, qui vi et poena mortis ipsi, non expectato iudicio, vindicant. *apud illum* Volucem.

³⁾ *Cap. CVII. eadem* sc. se a Voluce proditos, et insidiis circumventos. *ab injuria* i. e. ne manu vindicaretur in Voluce contra jus gentium. *paucis strenuis* a paucis strenuis. *bene pugnatum*. *Bene pugnare* non est strenue et fortiter, sed felici eventu pugnare. Item supra 54., *praelium male pugnatum* est praelium infelici eventu commissum. *quanto sibi — fore*. Sic Cat. 58. Semper in praelio his maximum periculum est, qui maxime timent: audacia pro muro habetur. *inermis* ab *inermis*, quod minus solitum, quam *inermis*, e. in maximo metu ubi maxime metuendi locus est, in maximo periculo. *nudum — vortere*. Eam corporis partem, quae clypeo non tegitur (nudum), nec habet oculos ad vitandos hostium ictus (caecum) i. e. terga dare hostibus. — Oratio haec digna tali viro.

praefio minus pepercissent, tanto tutiores fore: nec quemquam decere, qui manus armaverit, ab inermis pedibus auxilium petere, in maximo metu nudum et caecum corpus ad hostes vortere. Deinde ¹⁾ Volucem, quoniam hostilia faceret, maximum Jovem obtestatus, ut sceleris atque perfidiae Bocchi testis adesset, castris abire jubet. Ille lacrumans orare, ne ea crederet: nihil dolo factum ²⁾; magis calliditate Jugurthae, cui videlicet speculanti iter suum cognitum esset. Ceterum, quoniam neque ingentem multitudinem ³⁾ haberet, et spes opesque ejus ex patre suo penderent, illum nihil palam ausurum, quum ipse filius testis adesset: quare optimum factum videri, per media ejus castra palam transire: sese, vel praemissis, vel ibidem relictis Mauris, solum cum Sulla

¹⁾ *Deinde — jubet* constr. Deinde Jovem maximum obtestatus est, ut sceleris atque perfidiae Bocchi testis adesset, et Volucem, quoniam hostilia faceret, castris abire jubet. *obtestatus* precatus est, imploravit.

²⁾ *nihil dolo factum* i. e. non dolo suo aut patris factum esse dicebat, ut Jugurtha iter obsideret. Nam hac de causa Sulla se a Voluce proditum esse credidit, quia Jugurtha copiis suis iter obsederat, qua transiturus erat. Sed hoc dolo Volucis factum non erat, sed potius astutia Jugurthae, qui per speculatores iter Volucis exploraverat.

³⁾ *multitudinem* exercitum. — Duas causas adfert Volux, cur crederet, Jugurtham nihil palam ausurum. Primam, quia Jugurtha non magnas copias haberet; alteram, quod spes opesque ejus a Boccho penderent, cujus filius adesset. *per — castra*. Si miraris, Sullam, quandoquidem Jovem testem perfidiae Volucis invocaverit, illud consilium postea approbare, et Jugurtham per media sua castra hostem incolumem transire sinere; respicias ad illud, quod Volux de Jugurtha nihil palam ausuro modo dixerat: praeterea, Sullam et Volucem improvisos accessisse, et tantum Jugurthae tot hominum millibus stipato quasi stuporem iniecisse, ut ille adversus inermem fero et deprehensum Sullam commovere se non ausus fuerit. Notandum vero, quod ex Plutarcho Sulla colligas, Sullam non solum ivisse, sed cum praesidio suo.

iturum. Ea res ¹⁾, ut in tali negotio, probata: ac statim profecti, quia de improvise acciderant, dubio atque haesitante Jugurtha, incolumes transeunt. Deinde paucis diebus, quo ire intenderant ²⁾, perventum.

Aspar quidam ab Jugurtha speculatum Bocchi consilia subdole praemissus — a Boccho Dabar mittitur ad Sullam nunciatum: paratum sese facere, quae vellet populus romanus — Bocchus incerti animi videtur.

CVIII. Ibi cum Boccho Numida quidam, Aspar nomine, multum et familiariter agebat ³⁾; praemissus ab

¹⁾ *Ea res* sc. ut castra transirent Jugurthae. *in tali negotio* quia tale erat negotium, ut consilium illud, quamvis audacissimum, tutissimum tamen esset. *de improvise* praeter expectationem Jugurthae. *acciderant*. *Accidere* ex *ad* et *cadere* pro evenire, proprie de malis dicitur, sicut *contingere* de bonis. Sed *accidere* de hominibus quoque dicitur. Sup. cap. 88. quo improvisus gravior *accideret*. Et hoc verbum maxime proprium est. Nam adventus eorum, ut casus aliquis, perculit Jugurtham atque per castra ejus, ut *miraculum*, progrediebatur. *haesitante* i. e. incerto, dubitante, quid ageret, an sc. Sullam caperet.

²⁾ *intenderant* ubi nempe Bocchus versabatur.

³⁾ *Cap. CVIII. agebat* conversabatur. *accitum* advocatum sc. esse. *orator*. *Oratores* olim dicebantur legati, qui cum mandatis mittebantur. Cicero vero de propria hujus vocabuli significatione ita scribit: Is orator erit, mea quidem sententia, hoc tam gravi dignus nomine, qui, quaecunque res inciderit, quae sit dictione explicanda, prudenter, compositae, ornatæ, et memoriter dicat, cum quadam etiam acticæ dignitate. Or. I. 15. Hunc igitur Jugurtha praemiserat ad Bocchum, ut suus *orator* et quasi legatus esset, et insuper Mauri consilia subdole specularetur. Animadvertite hanc verborum structuram, *praemissus orator et* (*praemissus*) *speculatum. speculatum* speculandi, explorandi gratia. *Dabar* non fuerat hic a Jugurtha missus. *materno genere impar* quia avia concubina fuerat Masinissae, e qua sublatus pater Dabaris. *Maurò* Boccho. *temporibus* temporibus. *colloquio* i. e. ad habendum collo-

Jugurtha, postquam Sullam accitum audierat, orator, et subdole speculatum Bocchi consilia: praeterea Dabar, Massugrae filius, ex gente Masinissae, ceterum materno genere impar, nam pater ejus ex concubina ortus erat, Mauro ob ingenii multa bona carus acceptusque: quem Bocchus fidum multis antea tempestatibus expertus, illico ad Sullam nunciatum mittit, paratum sese facere, quae populus romanus vellet: colloquio diem, ocum, tempus ipse deligeret; consulta sese omnia cum olill integra habere: neu Jugurthae legatum pertimesceret; quo res communis licentius gereretur; nam ab insidiis ejus aliter caveri nequuisse. Sed ego comperior¹⁾, Bocchum magis punica fide, quam ob quae praedicabat, simul Romanos et Numidam spe pacis attinuisse, multumque cum animo suo volvere solitum, Jugurtham Romanis, an illi Sullam traderet: lubidinem advorsum nos, metum pro nobis suasisse.

quium. *tempus* certum diei *tempus*. *consulta* consulenda, consilia. *integra habere*. Sibi integrum esse, quid cum Sylla consuleret; nulla necessitate aut sponione sc erga Jugurtham obligatum esse, quin cum Sulla libere consuleret. *legatum* Asparem. *neu* — *nequuisse* sens. Nunciabat Syllae Bocchus, *ut non Jugurthae legatum pertimesceret*; nam, si securus ab illo esset, *eo res communis licentius gereretur*. Eum legatum *palam* admissum esse, quia aliter *ab occultis* Jugurthae insidiis caveri non poterat. — Sed illo admissa aliae Jugurthae insidiae excluderentur: accito enim Aspare Jugurtha suspicari non poterat, et communis utriusque pax agi videbatur. — Ex c. sq. docemur, pauca coram Aspare, cetera occulte agitata esse.

- ¹⁾ *comperior* exploratum, cognitum habeo, scio. *punica fide*. *Punica fides* proverbio celebrata, pro sublestissima, infideli et insidiosa. *ob quae* ut sc. Jugurthae doli praecaverentur. *Numidam* Asparem. *attinuisse* retinuisse, moratum esse. *lubidinem* voluntatem, animum, odium. *advorsum nos* i. e. contra nos, ut sc. Sullam traderet. *metum* a populo romano. *pro nobis* ut sc. Jugurtham traderet.

Sulla coram Aspare pauca loquitur — occulte noctu a Boccho accersitur.

CIX. Igitur Sulla respondit: pauca se coram Aspare loquuturum; cetera occulte, aut nullo, aut quam paucissimis praesentibus; simul edocet, quae responderentur¹⁾. Postquam, sicuti voluerat²⁾, congressi; dicit, se missum a consule venisse quaesitum ab eo, pacem, an bellum agiturus foret. Tum rex, uti praeceptum³⁾, post diem decimum redire jubet; ac nihil etiam nunc decrevisse, sed illo die responsurum: deinde ambo in sua castra digressi. Sed ubi plerumque noctis processit⁴⁾,

1) *Cap. CIX. responderentur* a Boccho coram Jugurthae legato.

2) *voluerat*, Sulla, penes quem colloquii arbitrium esset. a consule Mario.

3) *praeceptum* a Sulla, qui, ut modo dictum, docuit et praemonuit, ut Bocchus ita sibi responderet. In hoc autem colloquio intelligimus Asparem fuisse praesentem, ac sc. dixit, se etc. *illo die* decimo post. *ambo*. Qui sunt *ambo*? quae *castra*? Ratio communis respondet *Sullam et Bocchum*; *Sullae et Bocchi castra*. Nam verisimile est eos non in ipsis castris, sed, ut fit, in loco inter castra designato colloquium habuisse. Praeterea *digressi* de iisdem dicitur, de quibus paulo ante *eangressi*; et in toto hoc de non alio quopiam agitur, quam de Boccho et Sulla. Praesens Aspar fuerit, id ex antecedentibus conjicitur; sed, auditor tantum, adfuit. — Ne mireris, Sullam in alieno regno castra habuisse. Nam Sulla, quamvis paucos haberet milites, eos videlicet alicubi habere necesse fuit. Ubi autem, si non in castris?

4) *processit* praeterlapsum est. *internuncius* qui inter alios medius est, ad aliquid tractandum: et modo huic, modo illi per vices nunciat. Nempe hoc in colloquio, *interpretum* erat, alteri alterius verba interpretari; *internuncii* vero etiam de conditionibus agere. *sanctus vir* incorruptae perspectaeque fidei. *ex sententia amobus*, intellige *adhibetur*, vel *erat*, *aderat*. *Ex sententia amobus* i. e. qui placuit amobus, qualem ambo sibi optaverunt. Eadem fere loquutio sup. 48: *ex sententia omnibus rebus paratis compositisque*.

Sulla a Boccho occulte arcessitur: ab utroque tantummodo fidi interpretes adhibentur; praeterea Dahar internuncius, sanctus vir et ex sententia ambobus: ac statim sic rex incipit:

Rex laetus Sullae gratias agit — amicitia tua mihi carius se habere dicit — arma, viros, pecuniam promittit, praeterea, quidquid sequi Romanisque dignum petiverit.

CX. „Numquam ego ratus sum fore, uti rex maximus in hac terra ¹⁾, et omnium, quos novi, privato homini gratiam deberem. Et ²⁾, hercle, Sulla, ante te cognitum, multis orantibus, aliis ultro egomet opem tuli, nullius indigui. Id imminutum ³⁾, quod ceteri dolere solent, ego laetor: fuerit mihi pretium, eguisse aliquando amicitiae tuae, qua apud animum meum nihil carius habeo. Id ⁴⁾ adeo experiri licet: arma, viros,

¹⁾ *Cap. CX. in hac terra. In Africa. et omnium, quos novi* intellige *maximus*. Hoc ultimum addit, quia parum erat, dixisse se maximum Africae regem. *privato* i. e. qui non esset rex, nec imperator, qualis erat Sulla. *gratiam deberem* obligatus essem. Ille gratiam debet, qui ob beneficium acceptum alicui obligatus est.

²⁾ *Et — indigui* sens: Et profecto, priusquam te cognoscerem, Sulla, multis, qui me rogarent, et aliis ultro, non rogatus, opem tuli, ipse vero nullius indigui.

³⁾ *imminutum* sublatum, immutatum, quod sc. non feram, aliis opem et auxilium, sed petam ab aliis. *fuerit — pretium* lucro appono. *qua — habeo* quia carissima illi amicitia Sullae, facile fert, quod eguerit aliquando eadem. Ita nempe per haec interpretatur superiora: *quod ceteri dolere solent, ego laetor*.

⁴⁾ *Id* an sc. amicitia tua nihil carius in animo habeam. *numquam — redditam* donec vives, numquam existimes, me tibi gratiam retulisse pro tuis erga me beneficiis, sc. quod tuos legatos a Gaetulis latronibus spoliatis amicos et liberaliter tractavisset. *semper — erit* sens. puta, me tibi debere ita, ac si numquam tibi aliquam gratiam retulissem. — Non poterat hercle officiosius loqui. *denique* —

pecuniam, postremo quidquid animo lubet, sume, utere: et, quoad vives, numquam redditam gratiam putaveris; serper apud me integra erit: denique nihil, me sciente, frustra voles. Nam ¹⁾, ut ego aestumo, regem armis, quam munificentia, vinci, minus flagitiosum. Ceterum de republica vestra, cujus curator ²⁾ huc missus es, paucis accipe. Bellum ego populo romano neque feci, neque factum ³⁾ unquam volui: fines meos advorsum armatos armis tutus sum. Id omitto ⁴⁾, quando vobis ita placet: gerite, uti voltis, cum Jugurtha bellum. Ego flumen Mulucham, quod inter me et Micipsam fuit, non egrediar ⁵⁾; neque Jugurtham id intrare sinam: praete-

voles constr. denique nihil voles frustra, quod sciam, te velle. Numquam aliquid frustra per me voluisse dolebis.

¹⁾ *Nam* — *minus* constr. Nam, ut ego existumo, minus flagitiosum est, regem armis vinci, quam munificentia. — Tale est illud Varronis: Turpissimum est, in datis superari: pulcherrimum est, cum foenore data reddi. — Et Seneca: V. Benef. c. II. Turpe est, beneficiis vinci. c. VI. Alexander, Macedonum rex, gloriari solebat, a nullo se beneficiis victum. *Flagitiosum* a *flagitium* pro *dedecore*, *probrio*, peccatum, quod infamiam adfert.

²⁾ *curator* dicitur praepositus alicui negotio.

³⁾ *factum* pro *facere*. *fines meos* Mulucha flumen dividebat regnum Bocchi a regno Numidia. Sed Bocchus revera fines suos egrediens, gesserat bellum contra Romanos in Numidia. Quomodo ergo dicit, fines suos tutatum esse, cum non fines suos, sed Numidiam defendere voluerit? Hoc ideo dicit, quia, sicuti etiam supra cap. 102. dixit, partem Numidia jure belli suam factam esse putabat: sed Romani hoc ferre nolebant, videlicet ut Bocchus partem Numidia sibi vindicaret, et eam tamquam suam bello defenderet.

⁴⁾ *Id omitto*. Hic *omitto* aliam significationem habet, quam in superiore Bocchi oratione — *ceterum vetera omittere* (iis non amplius oratione inhaerere velle c. 102); et intelligendum est de bello deponendo.

⁵⁾ *egrediar*. Non e regionis meae finibus, transeundo flumen Mulucham, egrediar. Ceterum *egredi et intrare flu-*

rea, si quid meque vobisque dignum petiveris, haud repulsus abibis¹⁾.”

Ad ea Sulla pro se breviter, de communibus rebus multis disseruit — si Jugurtham Romanis tradidisset, fore, ut illi plurimum deberetur — Rex denique ex voluntate Sullae omnia se facturum promittit — composito dolo digrediuntur.

CXI. Ad ea Sulla pro se²⁾ breviter et modice, de pace et de communibus rebus, multis disseruit. Denique regi patefacit, quod³⁾ polliceatur, senatum et populum romanum, quoniam amplius armis valuissent, non in gratiam habituros: faciendum aliquid, quod illorum magis, quam sua, retulisse videretur. Id⁴⁾ adeo

men, quod fines regni constituit, satis usitata est loquendi formula.

- 1) *repulsus abibis* i. e. haud repulsam feres, haud repelleris. Saepe enim verba eleganter geminantur. Sic Cat. cap. 3. imbecilla aetas ambitione *corrupta tenebatur*. Cat. c. 49. ab adolescentulo Caesare *victus discesserat*.
- 2) *Cap. CXI. pro se* — disseruit ei parti orationis, quae respiciebat privatam suam utilitatem, breviter, et, quia multo officio Sullam Bocchus prosecutus erat, modice respondit; quae vero pacem et res populi romani, diffuse et composite.
- 3) *quod* — *habituros* sens. Senatum et populum romanum, qui armis jam vicerint, non accepturos veluti gratiam, quod oratione sua Bocchus pollicitus est, videlicet ipsum ab armis discessurum. Eleganter autem *quid in gratiam* vel *gratia* vel *in gratia habere* dicitur, pro, habere aliquid pro tali, cui debeatur gratia, quo sim obstrictus. *illorum* Romanorum. *sua* Bocchi. Quasi dicat: quod jam armis desistat, plus esse ad utilitatem Bocchi, jam fere victi, quam Romanorum, qui victores erant. *illorum*, *sua* tibi explicabis ex structura verbi *referre*, quam jam tirones docentur.
- 4) *Id* nempe facere, quod magis utile, atque ad populum romanum pertinere videatur, quam ad Bocchum. *in promptu* esse facile factu esse. *Promptus*, us a *promere*, proferre,

in promptu esse, quoniam Jugurthae copiam haberet: quem si Romanis tradidisset, fore, ut illi plurimum deberetur; amicitiam, foedus, Numidiae partem, quam nunc peteret, ultro adventuram. Rex primo negitare: affinitatem, cognationem, praeterea foedus ¹⁾ intervenisse: ad hoc metueret, ne, fluxa fide usus, popularium animos avorteret, quis et Jugurtha carus, et Romani invisi erant: denique saepius fatigatus, leniter et ex voluntate Sullae omnia se facturum promittit. Ceterum ²⁾ ad simulandam pacem, cujus Numida, defessus bello, avidissimus, quae utilia visa, constituunt. Ita, composito dolo ³⁾, digrediuntur.

Rex postero die per Asparem Jugurthae nunciat, posse conditionibus bellum poni — Jugurtha Mario parum confidit — vult, ut Sulla sibi a Boccho traderetur.

CXII. At rex postero die Asparem, Jugurthae legatum, appellat: sibi per Dabarem ex Sulla cognitum,

exponere, educere. *Promptus et clausus* sunt contraria. *Promptus* qui jam paratus est ad agendum, in quo nulla mora est, quasi jam productus, expeditus, alacer, ardens. *Promptus* per translationem dicitur, manifestus, apertus, quum res a secretiore loco educitur, ut parata nobis et ad manus sit. *Prompta et aperta* quibus opponuntur *occulta et recondita*. Inde explicabis: in promptu esse, in promptu habere, in promptu ponere aliquid. *Jugurthae copiam haberet* Jugurtham in potestate haberet. *amicitiam* populi romani. *Numidiae — adventuram* Numidiae partem, quam Jugurtha promiserat cap. 97. ultro, etiamsi non requireret, tunc, si tradidisset, esse adventuram.

¹⁾ *foedus* inter ipsum et Jugurtham. *fluxa fide* perfidia. *leniter* ut supra 83. *satis placide* verba facit.

²⁾ *Ceterum — constituunt* constr. Ceterum constituunt ea, quae visa sunt utilia ad simulandam pacem, cujus Jugurtha, defessus bello, erat avidissimus. *ad simulandam pacem*. Ut Jugurtha pacem etiam secum fieri crederet.

³⁾ *composito dolo* i. e. postquam de dolo convenerant, fraude inter eos constituta ad tradendum Jugurtham.

posse conditionibus ¹⁾ bellum poni: quamobrem regis sui sententiam exquireret. Ille lactus in castra Jugurthae venit. Deinde ab illo cuncta edoctus ²⁾, properato itinere, post diem octavum redit ad Bocchum, et ei nunciat, Jugurtham cupere omnia, quae imperarentur, facere; sed Mario parum confidere: saepe antea cum imperatoribus romanis pacem conventam frustra fuisse. Ceterum ³⁾ Bocchus, si ambobus consultum, et ratam pacem vellet, daret operam, ut una ab omnibus, quasi de pace, in colloquium veniretur; ibique sibi Sullam traderet. Quum talem virum in potestate haberet, fore, uti jussu Senatus atque populi romani foedus fieret: neque hominem nobilem, non sua ignavia ⁴⁾, sed ob rempublicam, in hostium potestate, relictum iri.

Maurus diu secum volvebat, Jugurtham an Sullam proderet. — Tandem constituto tempore et loco Sullae pollicetur, tradere se velle Jugurtham. — Ex insidiis invaditur Jugurtha, et ab Sulla ad Marium deducitur.

CXIII. Haec ⁵⁾ Maurus secum ipse diu volvens

- ¹⁾ *Cap. CXII. conditionibus bellum ponere, deponere, pacem facere, opponitur puro arbitrio alterius partis; et est non ex arbitrio victoris, sed ex foedere inter utramque partem composito, pacem facere.*
- ²⁾ *cuncta edoctus* receptis omnibus mandatis, quae ad Bocchum perferret, *pacem conventam* i. e. quae convenit. Vide cap. 38. *frustra fuisse.* Sicuti pax facta cum Calpurnio Bestia consule, et cum Aulo fratre, Albino consule. Nam senatus utramque pacem improbavit et rescidit. Vide cap. 30. et sqq. cap. 39.
- ³⁾ *Ceterum — vellet.* Ceterum, si Bocchus vellet, ut ambobus, Jugurthae et sibi, consuleretur, et pax firma et stabilis esset. *de pace agenda.*
- ⁴⁾ *non sua — iri.* Id, in hostium potestate ad anteedens non sua ignavia uti consequens ob rempublicam referendum est, ac si dixisset: qui non sua culpa, sed in negotio, reipublicae causa suscepto, in hostium potestatem venisset, in ea non relictum iri. — Norat Jugurtha, ignavia sua captos non redemptos esse ab Romanis; et ob rempublicam captos quovis pretio liberari.
- ⁵⁾ *Cap. CXIII. Haec* quae praeposuerat Jugurtha promisit Sullam se tradere velle Jugurthae.

tandem promisit. Ceterum dolo, an vere¹⁾, parum comperimus: sed plerumque regiae voluntates, ut vehementes, sic mobiles, saepe ipsae sibi advorsae. Postea tempore et loco constituto in colloquium uti de pace veniretur, Bocchus Sullam modo, modo Jugurthae legatum²⁾ appellare, benigne habere, idem ambobus polliceri: illi pariter laeti, ac spei bonae pleni. Sed nocte ea, quae proxima fuit ante diem colloquio decretum, Maurus adhibitis³⁾ amicis, ac statim, immutata voluntate, remotis, dicitur secum ipse multa agitavisse, voltu corporis pariter atque animo varius: quae scilicet, tacente ipso, occulta pectoris patefecisse. Tamen postremo Sullam arcessiri jubet, et ex ejus sententia Numidae insidias tendit. Deinde, ubi dies⁴⁾ advenit, et ei nunciatum est, Jugurtham haud procul abesse; cum paucis amicis

¹⁾ *dolo, an vere* sc. promiserit. *sed plerumque* — *advorsae* sens. et nexus: Utcunque vero hoc sit, tamen maxime etiam seriis regum propositis parum fidendum, cum eorum voluntates sint mobiles atque secum ipsis pugnantes. *advorsae* i. e. contrariae, ut quod prius placuit, postea displiceat.

²⁾ *legatum* Asparem. *benigne habere* benigne tractare. *idem* nempe tradere Jugurtham Sullae, et Jugurthae legato tradere Sullam. *illi* Sulla et Aspar.

³⁾ *adhibitis*. *Adhibere* pro advocare, scil. ad consilium, ac — *voluntate*. Hoc *immutata voluntate* referendum putant ad illud superius dictum: *Haec Maurus secum ipse diu volvens, tandem promisit*. Nam habebat tunc in animo, ut Sullam Jugurthae traderet. Hic contra in animo habet, Jugurtham tradere Sullae. *remotis* sc. iisdem amicis. *Adhibere* autem amicos, et statim *remove*, id erat signum varii animi. *agitavisse* reputavisse. *vultu* colore ac motu. — Vox *corporis* offenderat quosdam; sed in oppositione *animi* non sine gratia legitur. *quae* — *patefecisse* quae, i. e. quas res, nempe remotionem amicorum repentinam, quod secum ipse solus multa agitaverit, quod vultum mutaverit, ea omnia scire licet patefecisse, quae voluit occultare, nempe aestuare animum suum.

⁴⁾ *dies* colloquio destinatus. *ei* Boccho. *nostro* Sulla. *procedit* — *insidiantibus* procedit in locum editiorem, quem facile insidiantes prospicere poterant.

et quaestore nostro, quasi obviis honoris causa, procedit in tumultum facillimum visu insidiantibus. Eodem Numida cum plerisque necessariis suis, inermis, ut dictum, accedit; ac statim, signo dato, undique simul ex insidiis invaditur. Ceteri ¹⁾ obtruncati: Jugurtha Sullae victus traditur, et ab eo ad Marium deductus.

Marius consul absens factus, et ei decreta Gallia provincia est — magna gloria consul triumphavit.

CXIV. Per idem tempus ²⁾ adversum Gallos, ab ducibus nostris, Q. Caepione et M. Manlio male pugna-

¹⁾ *Ceteri sunt omnes Jugurthae comites praeter ipsam Jugurtham, traditur.* Sulla hanc operam, a se reipublicae praestitam tanti fecit, ut imaginem hujus traditionis annulo signatorio insculptam haberet, eaque omnia signaret. Erant etiam ea tempestate, qui propterea multum gloriae Marii detraherent, ac dicerent: initia belli ab Metello, finem a Sulla confecta esse; Marium aliorum operam suam gloriam fecisse. — Ita vindicavisse numen in Mario injuriam Metello ab ipso illatam, ut quam laudem confecti belli Jugurthini huic eripuisset, ipse postea cedere debuerit Sullae. — Sed sublato uno hoste pernicialior exstitit discordia ducum. Et vere quidem dici possit ex eo bello maximarum calamitatum quasi germen erupisse. Nempe ducem plebi dederunt adversus nobilitatem Metelli et Marii offensiones; nobilitati adversus plebem Marii et Sullae aemulatio.

²⁾ *Cap. CXIV. Per idem tempus.* Hoc ad bellum Jugurthinum non pertinet; sed causam ostendit, quare secundo Marius consul factus est. *adversum Gallos* vel potius *adversus Cimbro et Teutones* (Germanos) quibus se junxerant Ambrones et Figurini (Galli). — Satis constat, Gallos omnes et Germanos uno vocabulo veteres Graecos *Celtas*, Romanos autem *Gallos* nuncupasse. *Germaniae* enim vocabulum recens erat Sallustii tempore, et nuper additum; unde nemini mirum videri debet, si is *Gallorum* nomine etiam *Germanos* nuncupavit. *Q. Caepione.* Q. Servilius Caepio consul fuerat ab U. C. 648. Bona Q. Caepionis, ob rem male gestam in Gallia, cujus quippe temeritate magna clades accepta est, publicata sunt, imperium ei abrogatum est, ipse in carcerem conjectus. *M. Manlio.* Is consul fuit A. 649. *male pugnatum.* Q. Servilius Caepio consul, et M. Manlius proconsul a Gallis et Cimbris victi praelio, castrisque binis exuti sunt, militum millia octoginta occisa. Actum erat, nisi Marius illi seculo contigisset. *quo metu* ob quem metum.

tum: quo metu Italia omnis contremuerat. Illique ¹⁾, et inde usque ad nostram memoriam, Romani sic habuere: alia omnia virtuti suae prona esse; cum Gallis pro salute, non pro gloria certare. Sed postquam bellum in Numidia confectum, et Jugurtham vinctum adduci ²⁾ Romam nunciatum est; Marius consul absens factus, et ei decreta provincia Gallia: isque kalendis januariis magna gloria consul triumphavit. Ea ³⁾ tempestate spes atque opes civitatis in illo sitae.

¹⁾ *Illique* — *certare* sens. Romani, qui illo tempore fuerunt, quo victi sunt Q. Caepio et Manlius a Gallis; et Romani, qui postea secuti sunt usque ad nostra tempora *sic habuere*, sic existimavere, in ea fuere opinione: omnes alias expeditiones Romanorum virtuti pronas esse et faciles; at cum Gallis de reipublicae conservatione et integritate, non pro gloria certari. *cum Gallis pro salute*. Jam dixit Cat. 53, *gloria belli Gallis ante Romanos fuisse*.

²⁾ *vinctum adduci*. Jugurtha in triumpho C. Marii cum duobus filiis ductus ante curiam ejus, et in carcere necatus est. *consul* — *factus* nempe iterum consul factus est. *Absens* ad singularem favorem pertinet, cum alioquin absentis haud facile ratio haberetur. Praeterea valuit exemplum prioris Africani, qui consul ante legitimum tempus fuerat. *kalendis januariis* scil. anni 650. quo die secundum consulatum inibat. Sed et tertium, quartum, quintum continuavit, ut rempublicam contra infinitam barbarorum multitudinem, in Italiam irrumpere conantium, defenderet.

³⁾ *Ea tempestate* victis Cimbris tertium Romae conditorem Marium populus romanus appellabat, ut auctor est Plutarchus. — Non ultra narrationem profert Sallustius, quia, capto hoste, actoque triumpho, omnia, quae ad illud bellum pertinent, completa sunt.

Quod ad Numidiae sortem attinet, pars imperio adjecta est, pars Mauritaniae confinis Boccho data, pretium impii, sed utilis populo romano, facinoris. Pars tradita Hiempsali secundo, Gulussae filio; Masinissae nepoti, quem postea supplex adiit Marius juvenis, quum pater, quondam Numidiae victor, victus ipse nunc civilibus armis,

*Nuda triumphanti facit per regna Jugurthae,
Et Poenos pressit cineres.*

Hiempsali successit filius Juba, qui fuit in bello civili Caesaris hostis, et post acceptam apud Thapsum cladem voluntaria morte obiit (Cat. 59. n. 2.). Illo extincto, Numidia omnis in romana ditione fuit. Post, illius filio Jubae secundo paternum regnum reddidit Augustus; quem Jubam excepit filius Ptolemaeus, uxore Cleopatra, M. Antonii et aegyptiae Cleopatrae filia, natus; quo mortuo in provinciam demum redacta est omnis Numidia.

